

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 65 * 2017 * ČÍSLO 4

HISTORICKÝ ÚSTAV
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

OBSAH

Metodológia a historiografia

Lužný, Dušan – Váně, Jan: Koncept kolektivní paměti – základní východiska a závěry	577
--	-----

Štúdie

Magdošková, Drahoslav: K vzniku a správě predmestí středověkých Košic	591
Szórádová, Eva: Franz Paul Rigler: <i>Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen</i> – příběh jedné učebnice hudby ..	617
Arpáš, Róbert: Pribinove slávnosti ako pripomienka cirkevno-národnej veľkomoravskej tradície	655
Szabó, Miloslav: „Klérofašizmus“? Katolicizmus a radikálna pravica v stredoeurópskom kontexte (1918 – 1945)	675
Baká, Igor: Slovenská armáda a protizidovské pogromy na okupovanom území ZSSR v lete 1941	689

Materiály

Đurková, Mária: Historiografia v Historickom ústave SAV v rokoch 2015 – 2016	709
--	-----

Diskusia

Alberty, Július: Zamyslenie sa nad reedíciou župnej monografie <i>Gömör-Kishont vármegye</i> z vydavateľstva Patrióta	727
Kohútová, Mária: Reakcia na časť štúdie profesora Romana Holeca	733
Holec, Roman: Odpoveď prof. M. Kohútovej	735

Recenzie

Kováč, Dušan – Kowalská, Eva – Šoltés, Peter a kol.: Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí (László Vörös)	737
Magocsi, Paul Robert: Chrám k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov (Magdaléna Lavrincová)	744

Glosy	749
-------------	-----

Kronika	757
---------------	-----

Obhájené práce	763
----------------------	-----

METODOLÓGIA A HISTORIOGRAFIA

KONCEPT KOLEKTIVNÍ PAMĚTI – ZÁKLADNÍ VÝCHODISKA A ZÁVĚRY

DUŠAN LUŽNÝ – JAN VÁNĚ

LUŽNÝ, Dušan – VÁNĚ, Jan. The concept of collective memory – basic starting points and conclusions. *Historický časopis*, 2017, 65, 4, pp. 577-590, Bratislava. The study identifies the notion of collective memory and, particularly, its crucial elements that might be used as helpful research tools. It is based on the analysis of a memory thematizing socio-cultural context and of the existing sociological theories. It also draws on the findings of memory and cultural studies and psychology. The study identifies a total of 16 key elements (principles) of the collective memory concept, out of which the following are the most significant: a) understanding memory as a tool to understand and explain the present, b) addressing both the inner plurality of cultural memory and the plurality of cultural memories within a society, c) making the difference between the cultural and communicative memory, d) considering the significance of individual memory, e) understanding memory as narration, f) identifying the signification of schematic narrative templates. Key words: Collective memory. Sociology. Narration. Schematic narrative templates.

Dnes již v mezinárodním měřítku existuje nepřeberné množství teoretických děl i empirických výzkumů, které se zabývají kolektivní či kulturní pamětí stejně tak jako prací recipujících conceptualizaci paměti v teoriích a dějinách sociálně vědního myšlení.¹ Lze konstatovat, že koncept kolektivní paměti dnes vytváří určitou školu či tradici sociálně-vědního bádání, tradici, která spojuje klasiky sociálně vědního bádání s dnešními autory a jejich výzkumy. Ilustrativní je, že čítanka *The Collective Memory Reader* z roku 2011 obsahuje 87 textů autorů z nejrůznějších oblastí humanitních a sociálních věd od Edmunda Burkeho, Alexise de Tocquevillea, Friedricha Nietzscheho, Sigmunda Freuda a Karla Marxe přes Karla Mannheimu, Waltera Benjamina a Theodora W. Adorna k Michelu Foucaultovi, Peterovi Burkemu, Yaelu Zerubavelu či Anthony Giddensovi.²

1 ERLL, Astrid – NÜNING, Ansgar (eds.). *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin : De Gruyter, 2010. 441 s. ISBN 3110229986; ROSSINGTON, Michael – WHITEHEAD, Anne (eds.). *Theories of Memory: A Reader*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2007. 328 s. ISBN 9780801887291; RADSTONE, Susannah – SCHWARZ, Bill (eds.). *Memory. Histories, Theories, Debates*. New York : Fordham University Press, 2010. 561 s. ISBN 9780823232604.

2 OLICK, Jeffrey K. – VINITZKY-SEROUSI, Vered – LEVY, Daniel (eds.). *The Collective Memory*

Předkládaný text samozřejmě nemůže představit všechny varianty konceptualizace kolektivní paměti. To ani není možné. Jeho cílem je nahlédnout na téma kolektivní paměti ze sociologické perspektivy a zprostředkovat sociologický způsob zacházení s tímto konceptem odborníkům z oblasti historických věd. Je možné, že převážná většina historiků může být se sociologickým přístupem nespokojena; přesto by mezioborová diskuse a vzájemná korekce mohla posloužit oběma stranám.³

Sociokulturní kontext tematizace kulturní paměti

Je zřejmé, že badatelský zájem o téma kolektivní, resp. kulturní paměti, od druhé poloviny dvacátého století vzrůstá. Sociologie, zcela v duchu své reflexivní povahy, si okamžitě v takové situaci musí položit otázku, proč tomu tak je, tedy proč se v posledních desetiletích stala perspektiva kulturní paměti tak zajímavá, populární a snad také přínosná. Sociologická snaha o zodpovězení této otázky v sobě zahrnuje dvě roviny, tedy reflexi vnitřního vývoje v rámci sociálních věd na straně jedné, ale na straně druhé (a to především) porozumět tematizaci kulturní paměti jako součásti určité historické (sociální a kulturní) situace. To je koneckonců zcela v duchu převažujícího pohledu na téma kulturní paměti, podle kterého je kulturní paměť především odrazem současných problémů a zájmů, a ne odrazem fakticity minulosti. Problémy současnosti se tedy promítají jak do obsahu a forem kulturní paměti, tak do vzrůstajícího badatelského zájmu o kulturní paměť. Obsahy a formy kulturní paměti jsou tedy úzce spjatý s konceptualizací kulturní paměti v sociálních vědách. Zde se znovu ukazuje vzájemné propojení diskurzu sociálních věd s diskurzem (popř. diskurzy) společenským, resp. neexistence ostrých hranic mezi diskurzem společností a diskurzem vědy.

Reader. Oxford : Oxford University Press, 2011. 464 s. ISBN 9780195337419.

- 3 Pro uvedení do různorodosti sociologické tematizace paměti v českém kontextu viz např. HAVELKA, Miloš. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha : Torst, 1995. 868 s. ISBN 80-85639-41-6; HAVELKA, Miloš. *Dějiny a smysl. Akcenty a posuny české otázky 1895 – 1989*. Praha : Lidové noviny, 2002. 203 s. ISBN 80-7106-424-6; ŠUBRT, Jiří. Antinomie sociální paměti. In *Sociológia*, 2011. roč. 43, č. 2, 133-157. ISSN 0049 – 1225; MASŁOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří a kol. *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Praha : Karolinum, 2015. 320 s. ISBN 978-80-246-2689-5; ŠUBRT, Jiří – VINOPAL, Jiří. *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha : Karolinum, 2013, s. 258. ISBN 978-80-246-2140-1; ŠUBRT, Jiří – VINOPAL, Jiří – VÁVRA, Martin. The Czechs and their View of History. In *European Societies*, 2013, roč. 15, č. 5, s. 729-752. ISSN 1461-6696; ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka. Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání. In *Historická sociologie*, 2010, č. 1, s. 9-30. ISSN 1804-0616; BURZOVÁ, Petra Lupták – DVOŘÁKOVÁ, Ilona – HEJNAL, Ondřej – RŮŽIČKA, Michal – TOUŠEK, Ladislav. Paměť a prostor: Reprezenační strategie společenstva vzpomínání v postindustriálním městě. In *Sociální studia*, 2013, roč. 10, č. 4, s. 107-126. ISSN 1803-6104; KUBÁTOVÁ, Helena. Collective Memory and Collective Identity of Hlučín Region Inhabitants in the 20th Century. In *Historická sociologie*, 2016, č. 1, s. 11-32. ISSN 1804-0616; SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina. Krajina vzpomínek. Kdo kreslí mapu brněnského „Bronxu“? In *Sociální studia*, 2013, roč. 10, č. 4, s. 57-78. ISSN 1803-6104; SZALÓ, Czaba. Od kolektivní paměti k paměti města. In *Sociální studia*, 2013, roč. 10, č. 2, s. 7-11. ISSN 1803-6104. K středoevropskému sociologickému studiu paměti srov. např. WAWRZYNIAK, Joanna – PAKIER, Małgorzata. Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives. In *Polish Sociological Review*, 2013, č. 183, s. 257-280. ISSN 1231-1413; popř. KILIAS, Jaroslav. Is there any Sociological Tradition of Social Memory Research? The Polish and the Czech Case. In *Polish Sociological Review*, 2013, č. 183, s. 297-316. ISSN 1231-1413.

V sociálních vědách lze identifikovat minimálně tři interní diskurzy, které odráží společenskou situaci a současně vedly k rozvoji studií paměti. Byly to multikulturalismus, postmodernismus a teorie konfliktu.⁴ Teorie konfliktu (nebo výkladové modely konfliktu) má ve srovnání s multikulturalismem a postmodernismem samozřejmě starší kořeny, které sahají až k samotným počátkům sociologie. V tradici teorie konfliktu pak sociální vědy nahlízejí kolektivní paměť jako výraz mocenských zájmů privilegovaných a jako nástroj ovládání nepriviligovaných sociálních skupin a jedinců. Kolektivní paměť tak může být nahlížena jako součást (forma) ideologie vyjadřující skryté zájmy vládnoucí vrstvy (či třídy). Multikulturalismus a jeho požadavek zrovnoprávnění všech kultur a odmítnutí vzájemného poměřování a hodnocení různých kultur z jednoho univerzalistického základu, vede ve svých důsledcích k odhalování různých (zvláště pak zamlčených) představ nadřazenosti a jejich historických kořenů. Předmět kritiky postmodernismu, tedy „velká vyprávění“ mohou být chápána jako určité části či formy kulturní paměti. Zpochybněním velkých vyprávění dochází ke zpochybnění konkrétních forem kulturní paměti, což pak vede k nutnosti minulost rekonstruovat, restrukturalizovat či nově vytvořit. Všechny tři diskurzy (teorie konfliktu, multikulturalismus a postmodernismus) se shodnou v tom, že minulost nemůže být chápána jako něco neměnného a esenciálního, ale jako oblast, která může být proměněna (resp. je neustále proměňována) a o kterou je tedy třeba bojovat. Ukazují kulturní paměť jako výraz a nástroj moci. Kdo ovládá paměť, ovládá společnost; kdo ovládá minulost, ovládá současnost.⁵

Uvědomění si této roviny kulturní paměti nám pomůže pochopit sociální kontext dobového zvýšeného zájmu o toto téma – téma kulturní paměti (tedy paměti určitého sociálního seskupení) se vynořuje všude tam, kde (a) existuje vědomí dějin a dějinnosti, resp. možnosti nahlížet na čas jako na kontinuum, v němž existuje nějaké sociální seskupení, a (b) existuje pocit aktuální diskontinuity v tomto čase. Téma kulturní (a tedy i náboženské) paměti tak v sobě inherentně obsahuje napětí mezi kontinuitou a diskontinuitou. Jinak řečeno: aktualizace tématu kulturní paměti (resp. různé empirické podoby této aktualizace) je výrazem snahy překonat (reálnou či domnělou) diskontinuitu postulováním (reálné či domnělé) kontinuity.

Objevení se tématu paměti v evropském prostředí je důsledkem sociálních, ekonomických a kulturních procesů a podmínek, které jsou aktéry zažívány jako diskontinuitní. K této diskontinuitní aktuálnosti jistě patří otázka evropské integrace a s ní spojená diskuse o zachování identity národních států. S touto oblastí se dále silně propojuje problém globální migrace a silných přistěhovaleckých vln do evropského prostoru. Nicméně diskontinuita kulturní paměti v evropském prostředí není spojena jen s těmito aktuálními výzvami. V evropském kulturním prostoru můžeme zřetelně identifikovat snahu o vyrovnávání se jednotlivých společností se svojí minulostí. V tomto ohledu je klíčové a dominantní vyrovnávání se s dědictvím druhé světové války, která v mnoha ohledech (kulturním, sociálním, ekonomickém, politickém apod.) znamenala významný diskontinuitní prvek a faktor mnoha následujících změn. Kromě samotných válečných událostí a přede-

4 JAKOBS, Mark D. – WEIS HANRAHAN, Nancy (eds.). *The Blackwell Companion to Sociology of Culture*. Malden; Oxford; Carlton : Blackwell Publishing, 2005, s. 255. ISBN 9780631231745.

5 LUŽNÝ, Dušan. Kulturní paměť jako koncept sociálních věd. In *Studia Philosophica*, 2014, roč. 61, s. 7-8. ISSN 2336-453X.

vším traumatické zkušenosti holocaustu, jde o poválečné geopolitické rozdělení Evropy jako celku a vznik komunistických režimů ve střední a východní Evropě, ale také o rozdělení jednotlivých regionů (např. Německa), popř. rozdělení jednotlivých společností (jejich vnitřní štěpení, např. ve Francii, Španělsku či Itálii). Paměť se tak v osmdesátých letech 20. století objevuje jako téma související s hledáním etnických a národnostních identit a identit jednotlivých sociálních (státních) útvarů. Rozdělení Jugoslávie i rozdělení Československa, tedy formování nových států i struktura jednotlivých společností, vyvolávaly nejen problém identity a kontinuity těchto identit, ale také potřebu nových legitimizací (přesněji potřebu legitimizací nových identit). A právě nutnost poskytnout potřebné legitimace (zvláště legitimaci vyššího řádu, tedy obecnějšími legitimizačními schémata) vedla k rekonfiguraci kolektivní paměti či kolektivních pamětí, které mají povahu symbolických univerz.⁶

Podobný proces však postihl také ostatní části světa. Přibližně ve stejné době dochází na různých místech planety k ožívání procesů hledání a potvrzování etnických a náboženských identit, jejichž základem jsou různé etnické a náboženské paměti. Zřetelně je to důsledek rozpadu koloniálních říší (resp. postkoloniálního zájmu o doposud marginalizované etnické a kulturní minority) a rozpadu bipolárního rozdělení světa (resp. soupeření mezi kapitalistickými USA a západní Evropou na jedné straně, a na straně druhé komunistickým SSSR a jeho satelity).

Na základě zohlednění sociokulturního kontextu objevení se významu kolektivní paměti můžeme na tomto místě navrhnout dílčí závěry, které mohou sloužit jako východiska pro další konceptualizaci kolektivní paměti. Prvním z nich je tvrzení, že:

(A) kolektivní paměť je třeba nahlížet jako téma obsahující inherentně spojitost s mocí, resp. konfliktem.

Druhým závěrem a východiskem je poznatek, že:

(B) tematizace paměti vždy souvisí s různě silně artikulovaným požadavkem překonávat reálnou či domnělou diskontinuitu. Paměť je tak mocenským nástrojem vytváření kontinuity.

Paměť mezi minulostí a současností

Je-li tematizace kolektivní paměti součástí určitého sociokulturního kontextu a přitom i součástí mocenských praktik, pak se nevyhneme otázce vztahu paměti a historicity, popř. konstrukce historie. Zde se sociologická perspektiva v mnohém prolíná s perspektivou konstruktivistického chápání historie.⁷ Sociologické studium paměti je sociálním

6 Zde využíváme stále podnětné koncepce P. Bergera a Th. Luckmanna, jak ji představili v *Sociální konstrukci reality* (BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas. *Sociální konstrukce reality : pojednání o sociologii vědění*. Brno : CDK, 1999, s. 93-127, ISBN 80-85959-46-1).

7 Ve slovenském prostředí srov. např. ŠUCH, Juraj. Konštruktivistické chápanie histórie a jej etická dimenzia. In *Historický časopis*, 2016, roč. 64, č. 4, s. 587-595. ISSN 0018-2575 v návaznosti na obecnější diskusi o povaze humanitních a společenských věd, resp. povaze historických a společenských „faktů“, např. ČERNÍK, Václav. Formovanie teórie spoločenského faktu. In *Filozofia*, 2008, roč. 63, č. 8, s. 670-682. ISSN 0046-385 X; ZELENÁK, Eugen. Historický fakt, realizmus a konštruktivizmus. In *Filozofia*, 2009, roč. 64, č. 7, s. 625-633. ISSN 0046-385 X; ŠUCH, Juraj. Niekoľko poznámok k naivnému realizmu,

konstruktivismem inspirováno a ovlivněno. Velmi jednoduše bychom mohli říci, že sociologie zásadně rozlišuje mezi „fakticitou“ (jak se události skutečně odehrály) a „realitou“ (jak jsou události chápány a nahlíženy aktéry, tedy jak jsou pro aktéry „reálné“). Ilustrativně to dokládá tzv. Thomasův teorém, který tvrdí, že jestliže je určitá situace (a tedy i událost) lidmi definovaná jako reálná, stává se reálnou ve svých důsledcích. Pro sociologii je tedy primární „realita“ a „faktičita“ sekundární. Převáděno k našemu tématu: pro sociologii je důležité jak lidé minulost nahlíží (jak jí rozumějí, jak ji vykládají a jak se podle toho chovají), a ne to, jak se minulost skutečně odehrála. Pro sociologii je primární paměť, historie je v tomto kontextu sekundární.

Je-li tedy od počátku akademického studia paměti (*memory studies*) zřejmé, že paměť je něco jiného než historie,⁸ musíme při studiu paměti identifikovat význam profesionálních expertů na historii, tedy historické vědy a historiků. Susan Rubin Suleimanová (inspirovaná Jeanem-Pierrem Vernantem) např. v tomto kontextu navrhuje rozlišovat mezi osobní pamětí, kolektivní pamětí a historickou pamětí. V případech prvního typu se jedná o paměť přímých účastníků historických událostí. V případech kolektivní paměti, někdy též zvané jako sociální, jsou události recipovány a interpretovány s ohledem na přítomnost konkrétní společnosti; proto je také tento typ paměti předmětem diskurzivních sporů. Historickou pamětí je pak mině obraz, který o událostech utvářejí vyškolení historici. Ti proti sobě kladou paměť aktérů (narace přecházející v mýty) vůči doložitelným faktům. Důležité je, že všechny tři typy paměti jsou ve vzájemné interakci a nepředstavují nic neměnného, co by fixně zprostředkovávalo minulost.⁹

konstruktivismu a kritickému (vedeckému) realizmu. In *Filozofia*, 2010, roč. 65, č. 7, s. 664-671. ISSN 0046-385 X; popř. SEDOVÁ, Tatiana. K predpokladom a súvislostiam faktu v sociálnom poznaní. In *Filozofia*, 2009, roč. 64, č. 7, s. 613-624. ISSN 0046-385 X; JANKOVIČ, Ivan. K problematike narativity a referencie v historiografii a v umeleckej literatúre. In *Historický časopis*, 2010, roč. 58, č. 4, s. 621-632. ISSN 0018-2575. Do slovenské sociologie zanesla koncept kolektivní či kulturní paměti Adéla Kvasničková v návaznosti na význačnou francouzskou socioložku náboženství Danièle Hervieu-Léger (KVASNIČKOVÁ, Adéla. *Náboženstvo ako kolektívna pamäť. Prípád Slovenska a Čiech*. Bratislava : Univerzita Komenského, 2005. 121 s. ISBN 978-80-223-2124-2; KVASNIČKOVÁ, Adéla et al. *Pamäť v transdisciplinárnej perspektíve*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2015. 128 s. ISBN 978-80-223-3745-8).

- 8 Rozlišování mezi historií a pamětí je základem konstituování studia paměti (*memories studies*) minimálně od 20. let minulého století, kdy svá díla publikoval Maurice Halbwachs, který navrhl rozlišovat mezi „formální historií“ a „kolektivní pamětí“. Tato distinkce je však jistě starší. Např. Ernest Renan v roce 1882 v přednášce „Co je národ?“ tvrdil, že paměť a historie jsou v zásadní opozici (srov. WERTSCH, James V. *Collective Memory and Narrative Templates*. In *Social Research*, 2008, roč. 75, č. 1, s. 145. ISSN 0037-783X). Schematicky lze rozdíly mezi formální historií a pamětí vyjádřit následovně: zatímco „kolektivní paměť“ je „subjektivní“, spojená se partikulární jedinečnou perspektivou, odrážející specifické skupinové sociální rámce, neuvědomující si sebe sama, neobsahující nejednoznačnosti spojené s různými motivacemi a interpretacemi událostí, spojující minulost se současností a je v zásadě ahistorická až antihistorická, „formální historie“ je „objektivní“, odpoutaná od partikulárních perspektiv, nevyjadřující žádné partikulární sociální rámce, reflektující (mající kritický a reflexivní odstup), uvědomující si nejednoznačnost, oddělující minulost od přítomnosti a nahlízející minulé události jako něco co se odehrálo „tehdy“ a ne „nyní“ (s. 150).
- 9 SULEIMAN, Susan Rubin. *Crises of Memory and the Second World War*. Cambridge : Harvard University Press, 2006, s. 43-44. ISBN 978-1475191530.

Význačný historik Jacques Le Goff zase chápe kolektivní paměť jako obraz minulosti, který je konstruován elitami společnosti. Oproti kolektivní paměti pak stojí paměť lidová (folklórní), která je však jen stěží zachytitelná.¹⁰ Obdobně postupuje při svých úvahách i Timothy Snyder, který rozlišuje mezi individuální (jejímž obsahem jsou vzpomínky přímých účastníků události) a kolektivní paměti, kterou dále dělí na hromadnou osobní paměť a národní paměť. Kolektivní paměť slouží ke strukturaci dějin a má tedy legitimizační funkci, neboť mimo jiné třídí historické události na přijatelné a nepřijatelné pro národní dějiny. Tento typ paměti slouží k rámování událostí optikou národních dějin a není rozhodující, zda se jich jedinec účastnil přímo či ne.¹¹

Na základě kritické reflexe dosavadních snah konceptualizovat různé podoby a rovin kolektivní paměti chápeme kolektivní paměť jako procesuální akt, jenž je součástí žitého světa ať už v podání jedince či společnosti. Kolektivní, ale i individuální, paměť je tak striktně vázána na přítomnost. Uvažujeme-li o významu vztahu mezi pamětí a minulostí, pak platí, že „minulost je rekonstruována v závislosti na přítomnosti, stejně tak je přítomnost vysvětlována minulostí“.¹² Naše paměť je zdrojem ustavované a prožívané identity, která se ale dostává do střetů s identitami těch druhých ať už na úrovni individua či skupiny. Paměť proto vždy tkví primárně v pragmatice přítomnosti. Cílem paměti je zajistit, aby vzpomínky sloužily k zachování smyslu a hodnot, jež mají být konstitutivní pro vlastní identitu, aby minulé nalezlo své uplatnění v současnosti.

Jestliže kolektivní paměť slouží k ukotvení skupinové identity, pak historie v nejobecnějším slova smyslu funguje jako popis proměn kolektivních identit. Zkoumání paměti tak vždy musí reflektovat kolektivní a historickou podmíněnost kolektivní (ale i individuální) paměti. Určitá kolektivní paměť je spjata s určitou sociální skupinou, která v daném čase a prostoru formuluje své vidění světa, včetně vidění minulosti.

Společnost je však vždy v konkrétním historickém okamžiku vnitřně diferencovaná, přičemž tato diferenciací je důsledkem rozdílného vývoje různých sociálních skupin. Nahlížíme-li kolektivní paměť diachronně, jsme schopni identifikovat vnitřní diferencovanost kolektivní paměti v aktuální synchronicitě. Kolektivní paměť jsme pak schopni nahlédnout jako vnitřně pluralitní, jako celek, který v sobě může obsahovat vzájemně inkongruentní prvky. Ačkoliv význační aktéři (strážci a tvůrci paměti) vytvářejí silný tlak na homogenizaci kolektivní paměti, nehomogenita žitého světa a společnosti generuje další aktéry s odlišným pohledem na svět, což zajišťuje přetrvávání inkongruentních a konkurenčních prvků v dané kolektivní paměti. Různí aktéři sledují své zájmy a cíle a s různou razancí, která odpovídá jejich moci, nastolují své vlastní agendy a snaží se vytvářet a udržovat vlastní skupinovou identitu. Tito aktéři ve svém úsilí mohou plně využívat zdroje obsažené v kolektivní paměti (či kolektivních paměti) a zasazovat je do vlastní narace. Může tak docházet k situacím, kdy jeden prvek je společný pro více kolektivních pamětí, ale v každé z nich nese jiný význam. Reálně existující kolektivní

10 LE GOFF, Jacques. *Paměť a dějiny*. Praha : Argo, 2007, s. 83. ISBN 978-80-7203-862-6.

11 SNYDER, Tim. Memory of Sovereignty and Sovereignty over Memory : Twentieth-Century Poland, Ukraine, and Lithuania. In MÜLLER, Jan-Werner (ed.). *Memory and Power in Postwar Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002, s. 39-40. ISBN 9780521806107.

12 LE GOFF, ref. 10, s. 36.

paměti koexistující v jedné společnosti se tak mohou vzájemně prolínat, v některých místech se přibližovat a v jiných výrazně vzdalovat.

Naším dílčím závěrem v této oblasti je tedy tvrzení, že (C) paměť se vždy primárně vztahuje k přítomnosti, (D) paměť je vždy vytvářena a střežena, (E) ve společnosti existuje více než jedna kolektivní paměť, (F) kolektivní paměť není zcela homogenní, ale je vnitřně diverzifikována a (G) jednotlivé kolektivní paměti se mohou prolínat a různě využívat společných prvků.

Kulturní a komunikativní paměť

Intersubjektivně sdílená kolektivní paměť v každé konkrétní historické situaci může navíc obsahovat dvě základní podoby, které se výrazně odlišují svým vztahem k času a svým zakořeněním v minulosti.¹³ Jednou podobou kolektivní paměti je komunikativní paměť, která je tvořena každodenními interakcemi a zřídka přesahuje formu řeči a vyprávění. Tento typ paměti se vyznačuje poměrnou křehkostí, jelikož tento typ paměti není chráněn před zapomináním. Komunikativní paměť nastavuje jedinci horizont a zároveň funguje jako zprostředkující element mezi jedinci, a z této interakce mezi jedinci čerpá svou sílu a podobu. Každodenní komunikace, z níž komunikativní paměť čerpá, se však vyznačuje vysokou mírou nekonceptnosti, tematickou nevyhraněností a neorganizovaností. Zároveň ale platí, že paměť jednotlivce se utváří v interakci s ostatními, přičemž nejde o libovolná individua, ale jedná se o skupiny, jež definují společný obraz sebe samých. Klíčové je v tomto ohledu sdílené vědomí společné minulosti.¹⁴

Druhou podobou je paměť kulturní, která přesahuje individuálně sdílenou podobu paměti vzájemně komunikujících současníků. Jde o vědomou (a záměrnou) transformaci komunikativní paměti jednotlivců do objektivizovaných forem kulturní paměti prostřednictvím jejího záznamu a výkladu. Tyto objektivizované formy mohou být různé, především však jde o texty, obrazy nebo instituce, které umožňují podoby paměti nejen kultivovat a zajišťovat jejich předávání, ale umožňují také existenci kodifikovaného výkladu.¹⁵

V tomto se kulturní paměť vzdaluje od všednodennosti a každodennosti, kterou transcenduje. Assmannovými slovy: „tato transcendence každodennosti charakterizuje přede-

13 Zde navazujeme na velmi inspirativní pojetí Jana Assmanna, především jde o ASSMANN, Jan. *Collective Memory and Cultural Identity*. In *New German Critique*, 1995, roč. 65, s. 125-133. ISSN 0094-033X; ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka, a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha : Prostor, 2001. 317 s. ISBN 80-7260-051-6; ASSMANN, Jan. *Religion and Cultural Memory*. Stanford : Stanford University Press, 2006. 222 s. ISBN 9780804745239; ASSMANN, Jan. *Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory*. In ASSMANN, Aleida – CONRAD, Sebastian. *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. New York : Palgrave Macmillan Memory Studies, 2010, s. 121-137. ISBN 978-1-349-32356-2; ASSMANN, Jan. *Communicative and Cultural Memory*. In MEUSBURGER, Peter – HEFFERNAN, Michael – WUNDER, Edgar (eds.). *Cultural Memories : The Geographical Point of View*. Dordrecht : Springer Netherlands, 2011, s. 15-28. ISBN 978-94-007-3603-0.

14 ASSMANN, Jan. *Kolektivní paměť a kulturní identita*. In KRATOCHVIL, Alexander (Ed.). *Paměť a trauma pohledem humanitních věd*. Praha : Akropolis, 2015, s. 51-52. ISBN 978-80-88069-12-6.

15 SZALÓ, ref. 3, s 7-11.

vším časový horizont paměti. Kulturní paměť má své pevné body, její horizont se neposouvá spolu s plynoucím časem“.¹⁶ Koncept kulturní paměti v Assmannově podání usiluje o provázání paměti (zpřítomněné minulosti), kultury a skupiny (společnosti). Kulturní paměť v sobě proto zahrnuje několik neodmyslitelných charakteristik.

Kulturní paměť v první řadě konkretizuje identitu jedince/společnosti. Dále, zachovává jistý soubor vědění konkrétní skupiny, která z něj odvozuje vědomí své jednoty (my vs. oni) a zároveň rekonstruuje vědění vždy ve vztahu k aktuální přítomnosti. Využívá k tomu sice ustálené, to je osvojené figury vzpomínání a soubory vědění – tzn. existuje zde nějaký archiv „vzpomínek“, jenž je tvořen texty, obrazy, vzorci jednání – které jsou ale vždy specifickým způsobem v dané době opětovně (re)aktualizovány. „*Kulturní paměť je instituce. To znamená, že je vyvedená, zpředmětněná a skladovaná odděleně v symbolických formách, které jsou (na rozdíl od slov nebo gest) stabilní, přesahující situaci. Mohou být převedeny z jedné situace do druhé a přenášejí se z generace na generaci. Na rozdíl od komunikativní paměti, kulturní paměť je nehmotná, odosobněná.*“¹⁷

Obsah komunikativní paměti postihuje „současnou minulost“ (recent past), tedy přibližně 80 až 100 let, což zahrnuje perspektivu 3 – 4 generací, a historie se odehrává primárně v rámci autobiografické paměti. Klíčovou vlastností komunikativní paměti je tak její omezený časový horizont.¹⁸ Jde o živoucí, ztělesněnou paměť, která obsahuje komunikaci v lidovém jazyku. Obsahem kulturní paměti je mýtická historie, události v mýtické nebo historické minulosti, přičemž často jde o absolutní minulost či mýtický prapůvodní čas, který zahrnuje tisíce let. Je zde vysoký stupeň formalizace, například v podobě obřadů, rituálů, slavností a podobně. Kulturní paměť je zprostředkována v textech, ikonách, tanci, rituálech a vystoupeních různého druhu. Děje se tak prostřednictvím klasického nebo jinak formalizovaného jazyka či jazyků. Tomu odpovídá rozvinutí hierarchických struktur udržování a kontroly paměti, včetně specialistů na paměť.¹⁹

I přesto nemůžeme kulturní paměť chápat jako něco strnulého. Je to spíše proces, v němž dochází k jejímu formování za současného zpředměťování předávaného smyslu (vzpomínek), který se tak stává závazným a jenž ustavuje sebepojetí skupiny a její hodnotovou perspektivu. Klíčovou roli zde hraje socializace, která zajišťuje předávání paměti z generace na generaci.²⁰

Souhrnně řečeno, kolektivní paměť je tvořena dvěma póly – komunikativní pamětí, která je epizodické povahy a odkazuje ke každodenní zkušenosti, a kulturní pamětí, jež se opírá o sémantickou paměť, která vede k zobecnění všeho naučeného a zapamatovaného. Důležitou roli v udržování paměti hraje proces socializace, kterým se jedinci zařazují do tradice pamatovaného. Socializace je základ paměti; je to „tmel“ paměti.²¹ V socializaci dochází k předávání a sedimentaci norem, hodnot a významů, čímž dochází

16 ASSMANN, Kolektivní paměť, ref. 14, s. 53.

17 ASSMANN, Communicative and Cultural Memory, ref. 13, s. 17.

18 ASSMANN, Kolektivní paměť, ref. 14, s. 51-52.

19 ASSMANN, Communicative and Cultural Memory, ref. 13, s. 22.

20 ASSMANN, Kolektivní paměť, ref. 14, s. 54-57.

21 ASSMANN, Religion and Cultural Memory, ref. 13, s. 4.

ke strukturaci individuální zkušenosti. Také proto je tak těžké rozlišovat mezi „individuální“ a „sociální“ (tedy kolektivní) pamětí.

Přínos této koncepce pro její další využití můžeme shrnout do následujících tvrzení: je třeba rozlišovat mezi (H) kulturní pamětí, která je objektivizovaná a sedimentovaná a jejíž obsahem je dávná minulost, a (I) pamětí komunikativní, která zahrnuje konkrétní paměť žijících generací (2 – 3 generací). (J) Pro udržování kolektivní paměti je důležitý proces socializace, který umožňuje mezigenerační transmissi paměti. (K) Kulturní paměť je zprostředkovávána texty, obrazy, pohyby, rituály a jinými materiálními a prostorovými nástroji.

Individuální paměť

Můžeme tedy analyticky rozlišovat mezi individuální, komunikativní a kulturní pamětí, přestože víme, jak hodně jsou tyto jednotlivé formy paměti vzájemně propojeny a závislé. Individuální paměť je oblastí, která je součástí neuropsychického fungování lidské mysli na úrovni lidského jedince. Komunikativní paměť je oblastí komunikace a sociálních interakcí, a jedinec zde funguje jako nositel sociálních rolí, který se pohybuje v rámci sociálně sdíleného času. Kulturní paměť je formou kolektivní paměti, která poskytuje určitému kolektivu (společnosti) kolektivní identitu a která se vztahuje k historickému (mytickému) času.

Rozlišování mezi individuální, komunikativní a kulturní pamětí umožňuje strukturovaně analyzovat procesy vytváření, udržování a předávání paměti, resp. analyzovat procesy a prvky kontinuity a diskontinuity paměti. Umožňuje zohlednit jak psychologické a kognitivní aspekty pamatování i zapomínání, tak sociální a komunikativní aspekty pamatování a zapomínání, i strukturální rovinu pamatování a zapomínání. Přičemž je nutné neustále mít na mysli, že téma paměti obsahuje v každém okamžiku všechny tři roviny či formy paměti – bez individuálních aktérů by kulturní paměť reálně neexistovala a bez komunikativní paměti by se události a prvky paměti nepředávaly. Na druhou stranu, prvky individuální paměti by bez rámce kulturní paměti vůbec neměly smysl a bez komunikativní paměti by nedocházelo k předávání paměti – v obou případech by byly ohroženy zapomenutím.

Pracovat s individuálními obsahy vědomí je pro sociologii tradičně obtížné (jistě v návaznosti na durkheimovskou tradici, která má ve studiích paměti tradičně silné postavení), neboť orientace na individuum sociologii přibližuje psychologii. Nicméně pokud máme pracovat s pojetím kolektivní paměti, které si je vědomo existence individuální roviny paměti, musíme se snažit překonat umělou propast mezi sociologií a psychologií. Významné je to také proto, že sociologie nemůže přehlížet, že téma paměti (a pamatování) má v psychologii velmi dlouhou tradici, která sahá až k Williamu Jamesovi a ústí až do současných poznatků neuropsychologie.

Také proto nelze na tomto místě podrobně informovat o jednotlivých pojetích paměti (paměti) v psychologii, a nebylo by to ani v tuto chvíli přínosné. Zaměříme se jen na některé prvky psychologického studia paměti, které souvisejí (podle našeho názoru) se sociologickým a antropologickým studiem kolektivní paměti.

Vyjděme ze základní otázky, která zajímá sociology, antropology i psychology – jakým způsobem dochází k tomu, že se nějaký prvek stane součástí paměti (individuální, skupinové či kulturní).²² Podle zjištění kognitivních psychologů se o tom, zda se nějaká informace uloží do paměti lépe (na delší dobu) než jiná, rozhoduje již v okamžiku vjemu této informace. Platí přitom, že trvanlivost uložení informace do paměti vzrůstá s větší mírou jejího zpracovávání – větší míra zpracovávání informace vytváří obvykle trvanlivější záznam. Není-li informace spojena s dalšími vlastnostmi či informacemi, její trvanlivost v paměti (zapamatování) je slabší. A naopak: je-li nějaká informace spojena s dalšími, ať již konkrétními nebo obecnými, lépe se ukládá do paměti. Např. je-li nějaká barva spojena s nějakými předměty (např. zelená s živými rostlinami), pak je lépe zapamatovatelná, neboť se spojuje i s dalšími vlastnostmi, které s touto prvotní informací bezprostředně nesouvisejí (v tomto případě jde o spojení „zelené“ s „rostlinami“ a „životností“). Tato vlastnost je označována jako inference, tedy odvozování vlastností, které nejsou obsaženy v primární informaci, ale lze je odvodit ze spojení s jinými informacemi (např. z informace, že je nějaká rostlina zelená lze odvodit velké množství dalších informací, od potřeby vody a slunečního svitu až po odhadnutí ročního období). Informace s velkou mírou inference se do paměti lépe ukládají, resp. mohou být z paměti lépe vyvolány. Dále se experimentálně prokázalo, že úroveň následného paměťového záznamu se zvyšuje, je-li informace zasazována do vět či celých narací, tedy tehdy „*tvorí-li lidé věty nebo příběhy, které svazují informaci, již se měli naučit s fakty a asociacemi, které už znají*“.²³

Pro porozumění různých šancí pro efektivní uložení informace do různých typů paměti je důležitý velmi krátký časový úsek mezi vjemem a uložením informace. V tuto chvíli je informace zpracovávána v pracovní paměti, kde je informace podržena několik desítek vteřin a je kódována, resp. začleňována do souvislostí. Výsledkem je buď uložení, nebo zapomenutí. Pro sociologické studium paměti je důležité to, že jednotlivé informace jsou dávány do souvislostí, což je v podstatě proces, v němž informace získává kulturní význam. Jinak řečeno, jednotlivá informace je začleňována do nějakého širšího kontextu, je zasazována do narace. Děje se tak jak na úrovni individuální paměti, tak na úrovni kolektivní paměti.

Psychologie na individuální úrovni dále rozlišuje mezi obrazovou pamětí a pamětí narativní. Obrazová paměť je u jedince přítomna od narození, funguje celý život a je spojena s obrazy a emocemi. Naproti tomu systém narativní paměti se vytváří v průběhu dětství (v předškolním věku) a jednotlivé události v něm vstupují do uspořádaného systému (systému vyššího řádu), přičemž jsou vyjadřovány narativní formou.²⁴ Jakkoliv je obrazová paměť, stejně jako obrazové vnímání a uchopování skutečnosti, velmi důležitá, nemůže vytvářet souvislosti. S obrazy mohou být spojeny emoce a pocity, které jsou pro

22 Srov. FOSTER, Jonathan K. *Memory : A Very Short Introduction*. New York : Oxford University Press, 2008, s. 144. ISBN 978-0192806758.

23 SCHACTER, Daniel L. *Sedm hříchů paměti : Jak si pamatujeme a zapomínáme*. Praha : Ladislav Horáček; Litomyšl : Paseka, 2003, s. 37-38. ISBN 80-7185-555-3.

24 WERTSCH, James V. – ROEDIGER III., Henry L. Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. In *Memory*, 2008, roč. 16, č. 3, s. 323. ISSN 1464-0686.

individuální paměť velmi důležité, ale obrazům chybí vlastní způsob jejich spojování.²⁵ To může zajistit jen narace. Paměť tedy můžeme chápat jako specifickou formu narace.

Můžeme tedy konstatovat, že (L) kromě kulturní a komunikativní paměti je vhodné zohlednit význam a fungování individuální paměti, neboť bez individuálních aktérů by žádná paměť neexistovala. (M) Trvanlivost uložení informace do paměti vzrůstá s větší mírou jejího zpracování a (N) s větší mírou inference (možnosti odvozování dalších vlastností).

Narativní šablony paměti

James V. Wertsch tvrdí, že kolektivní paměť (na individuální úrovni) je vždy organizována narativně, a je tedy vždy spojena s textovými zdroji.²⁶ Tyto texty mohou být psané nebo mluvené. Při studiu paměti jako narace navrhuje rozlišovat mezi „specifickými naracemi“ (*specific narratives*) a „schematickými narativními šablonami“ (*schematic narrative templates*). Specifické narativy jsou spojeny se specifickými událostmi, které jsou jedinečné a zasazeny do konkrétního času a místa. Wertsch je přesvědčen, že cílem studia kolektivní paměti není studovat jednotlivé události, ale obecné vzorce, tedy schematické narativní šablony. Tyto šablony se mohou replikovat, mohou v konkrétních případech variovat, ale vždy vyjadřují jednu jednoduchou linii příběhu.²⁷ „*Současně však platí, že schematické narativní šablony nejsou jakýmsi druhem univerzálních archetypů. Patří k jednotlivým narativním tradicím, které se liší v závislosti na kulturním prostředí. Dalším společným atributem je to, že nejsou pro vědomí snadno dostupné. Jak poznámenal Bartlett, schematické narativní šablony nejsou použity reflexivním či analytickým způsobem, ale jsou používány naprosto bezděčně.*“²⁸

Vidíme tedy, že pohled psychologie není v rozporu s tím, jak nahlíží paměť sociologie a antropologie. Psychologie se samozřejmě více věnuje způsobům ukládání informací (pamatování) a příčinám ztráty informací (zapomínání), přičemž se zaměřuje na neurologické mechanismy fungování mozku, nijak však nepopírá sociální a kulturní rozměr fungování paměti (pamatování i zapomínání). Pokud bychom měli shrnout poznatky psychologie paměti, pak můžeme říci, že významné pro ukládání informací do paměti je spojování těchto informací s jinými informacemi, tedy zasazování do souvislostí, které pak vytvářejí celek, který lze vyjádřit ve formě narace či příběhu. Tyto narace mohou být konkrétní (týkají se primárně osobních životních zkušeností) nebo obecnější (vyjadřují obecnější souvislosti a individuální je zasazováno do obecného). Narace jsou organizo-

25 O tom, jak je možný empirický výzkum vizuální roviny kulturní paměti bez přihlídnutí k naracím při srovnání dvou lokalit, resp. obcí na Tachovsku a Hlučínsku, viz LUŽNÝ, Dušan. *Localization and Visual Foundation of Religious Memory – the Case of Staré Sedliště and Sudice*. In *Pantheon*, 2016, roč. 11, č. 1, s. 3-31. ISSN 1803-2443.

26 WERTSCH, James V. *The Narrative Organization of Collective Memory*. In *Ethos*, 2008, roč. 36, č. 1, s. 120-135. ISSN 1548-1352.

27 WERTSCH, ref. 26, s. 123.

28 WERTSCH, ref. 26, s. 124. Na výzkumu narací odlišných generací Rusů Wertsch ukazuje, že ačkoliv se generační výpovědi o druhé světové válce výrazně odlišují, sdílejí společnou šablonu, kterou tento autor označuje jako *Russian „Expulsion of Foreign Enemies“ Narrative Template* – WERTSCH, ref. 8, s. 142.

vány podle šablon (ty bychom mohli sociologicky chápat jako rámce kulturní paměti). Nové informace se ukládají do paměti, pokud splňují zdánlivě protikladné podmínky: na jedné straně odpovídají šablonám a jsou tedy „známé“ (a tedy pochopitelné), na straně druhé musejí být něčím specifické a tedy neobvyklé – to však jen do určité míry (tedy do míry, která umožňuje začlenění do šablony).

Tvrzení, která můžeme odvodit z výše zmíněného a která jsou vhodná k dalšímu využití, jsou následující:

(O) Paměť je strukturována narativně, přičemž (P) základem struktury a předávání obsahů paměti jsou narativní schematické šablony.

Závěr

Na základě kritické reflexe sociokulturního kontextu tematizace kolektivní (kulturní) paměti, dosavadního používání konceptu paměti v české a slovenské sociologii náboženství a přihlédnutím k poznatkům ze sociálně psychologické konceptualizace paměti se můžeme pokusit zformulovat základní závěry, které nám mohou sloužit pro další konceptualizaci náboženské paměti:

- (A) Kolektivní paměť je třeba nahlížet jako téma obsahující inherentně spojitost s mocí, resp. konfliktem.
- (B) Tematizace paměti vždy souvisí s různě silně artikulovaným požadavkem překonat reálnou či domnělou diskontinuitu. Paměť je tak mocenským nástrojem vytváření kontinuity.
- (C) Paměť se vždy primárně vztahuje k přítomnosti.
- (D) Paměť je vždy vytvářena a sřežena.
- (E) Ve společnosti existuje více než jedna kolektivní paměť.
- (F) Kolektivní paměť není zcela homogenní, ale je vnitřně diverzifikována.
- (G) Jednotlivé kolektivní paměti se mohou prolínat a různě využívat společných prvků.
- (H) Kulturní paměť je objektivizovaná a sedimentovaná a jejím obsahem je dávná minulost.
- (I) Komunikativní paměť zahrnuje konkrétní paměť žijících generací (2 – 3 generací).
- (J) Pro udržování kolektivní paměti je důležitý proces socializace, který umožňuje mezigenerační transmissi paměti.
- (K) Kulturní paměť je zprostředkovávána texty, obrazy, pohyby, rituály a jinými materiálními a prostorovými nástroji.
- (L) Kromě kulturní a komunikativní paměti je vhodné zohlednit význam a fungování individuální paměti, neboť bez individuálních aktérů by žádná paměť neexistovala.
- (M) Trvanlivost uložení informace do paměti vzrůstá s větší mírou jejího zpracování.
- (N) Trvanlivost uložení informace do paměti vzrůstá s větší mírou inference (možnosti odvozování dalších vlastností).
- (O) Paměť je strukturována narativně.
- (P) Základem struktury a předávání obsahů paměti jsou narativní schematické šablony.

Je zřejmé, že pokud přijmeme perspektivu studií paměti, můžeme uvidět stará témata v jiných souvislostech. Např. můžeme říci, že paměť je tím, co činí z jedince sociální

bytotst, resp. platného člena určitého společenství. Je to dáno např. tím, že proces socializace je v podstatě procesem osvojování si řetězce paměti. Paměť, ať již individuální, nebo komunikativní či kulturní, je vždy intersubjektivně sdílena, a je tedy sociální. Právě toto sdílení umožňuje existenci obecných šablon, a naopak: existence obecných šablon umožňuje intersubjektivní sdílení.

Položíme-li si tedy základní otázky: „co integruje společnost“ a „co dělá člověka sociální bytostí“, můžeme v obou případech odpovědět: paměť. V této perspektivě se paměť stává klíčovým konceptem řady humanitních i sociálních věd, od sociologie až po historii.

* Tato studie vznikla v rámci projektu *Kontinuita a diskontinuita v náboženské paměti v České republice* (GAČR, č. 14-01948S).

DAS KONZEPT DES KOLLEKTIVEN GEDECHTNISES –GRUNDLAGEN UND SCHLUSSFOLGERUNGEN

DUŠAN LUŽNÝ – JAN VÁNĚ

Anhand der kritischen Reflexion des soziokulturellen Kontexts bezüglich der Thematisierung des kollektiven (kulturellen) Gedächtnisses, der bisherigen Anwendung des Gedächtnis-Konzepts in der tschechischen und slowakischen Religionssoziologie sowie unter Berücksichtigung der Erkenntnisse aus der sozialpsychologischen Gedächtnis-Konzeptualisierung wurden in der vorliegenden Studie die generellen Fazits formuliert, welche zur weiteren Konzeptualisierung des religiösen Gedächtnisses in der Historiografie und Soziologie beitragen können. Hierbei handelt es sich um folgende Punkte:

(A) Das kollektive Gedächtnis ist als Thema zu betrachten, welches inhärent die Kohärenz mit der Macht - z. B. mit einem Konflikt - beinhaltet. (B) Thematisierungen in Bezug auf das Gedächtnis stehen immer im Zusammenhang mit der unterschiedlich stark artikulierten Forderung, die reale bzw. fiktive Diskontinuität zu überwinden. Somit stellt das Gedächtnis ein mächtiges Instrument zur Bildung von Kontinuität dar. (C) Das Gedächtnis bezieht sich primär immer auf die Gegenwart. (D) Die Bildung sowie Überwachung des Gedächtnisses erfolgt immer durch konkrete Akteure. (E) In der Gesellschaft gibt es mehr als ein kollektives Gedächtnis. (F) Das kollektive Gedächtnis ist nicht komplett homogen, sondern innen diversifiziert. (G) Einzelne kollektive Gedächtnisse können sich überschneiden sowie die gemeinsamen Elemente auf unterschiedliche Weise einsetzen. (H) Das kulturelle Gedächtnis ist objektiviert sowie sedimentiert und bei dessen Inhalt handelt es sich um die weit zurückliegende Vergangenheit. (I) Das kommunikative Gedächtnis umfasst das konkrete Gedächtnis der lebenden Generationen (2-3 Generationen). (J) Zur Aufrechterhaltung des kollektiven Gedächtnisses ist der Sozialisierungsprozess wichtig, welcher die Gedächtnis-Transmission zwischen den Generationen ermöglicht. (K) Die Weitergabe des kulturellen Gedächtnisses erfolgt über Texte, Bilder, Bewegungen, Rituale sowie über andere materielle und räumliche Instrumente. (L) Neben dem kulturellen und kommunikativen Gedächtnis sollte auch die Bedeutung und Funktionsweise des individuellen Gedächtnisses berücksichtigt werden, da es ohne individuelle Akteure kein Gedächtnis geben würde. (M) Die Speicherdauer

von Informationen im Gedächtnis wächst mit zunehmender Verarbeitung dieser Informationen. (N) Die Speicherdauer von Informationen im Gedächtnis wächst mit zunehmender Inferenz (weitere Eigenschaften können abgeleitet werden). (O) Das Gedächtnis ist narrativ strukturiert. (P) Die narrativen schematischen Schablonen stellen die Grundlage für die Strukturierung sowie Weitergabe von Gedächtnis-Inhalten dar.

prof. PhDr. Dušan Lužný, Dr.
Katedra sociologie, andragogiky a kulturní antropologie FF UP
Tř. Svobody 26, 779 00 Olomouc
e-mail: dusan.luzny@upol.cz

doc. PhDr. Jan Váně, Ph.D.
Katedra sociologie FF ZČU
Sedláčkova 15, 301 00 Plzeň
e-mail: vanejan@kss.zcu.cz

ŠTÚDIE

K VZNIKU A SPRÁVE PREDMESTÍ STREDOVEKÝCH KOŠÍC

DRAHOSLAV MAGDOŠKO

MAGDOŠKO, Drahoslav. The origin and administration of the suburbs of medieval Košice. *Historický časopis*, 2017, 65, 4, pp. 591-616, Bratislava.

The author is concerned with the suburbs of the town of Košice in the Middle Ages. He assesses the question of the origin of the suburban settlements and their administrative position, both secular and ecclesiastical, in relation to the town. The aim of the study is to find out whether some suburban settlements of medieval Košice had older origins than the privileged town itself. Such circumstances would probably be reflected in administrative arrangements. However, the achievement of a more comprehensive result is obstructed by the fact that there has been hardly any archaeological research in the given territory, and more extensive written sources begin only in the Late Middle Ages.

Key words: Košice. Medieval town. Suburbs. Town administration. Ecclesiastical administration. Urban topography.

Faktor, ktorý nielen v uhorských pomeroch viedol mestské komunity, ako aj iných obyvateľov krajiny k rozlišovaniu mesta od predmestia (*suburbium*, *Vorstadt*), predstavovalo predovšetkým mestské opevnenie (hradby). Pokračujúci rast populácie a prípadne aj iné okolnosti v období po obmurovaní mestského jadra často podnietili vznik ďalšieho osídlenia pred hradbami, ktoré podliehalo správe mesta. Aj v našich podmienkach sa niekedy stávalo, že počiatky istých predmestských sídlisk predchádzali zväčšeniu mesta, keď sa až následne dostali do jeho chotára (právomoci). Takýto pôvod sa odzrkadlil v niektorých pretrvávajúcich správnych záležitostiach, napríklad z hľadiska cirkevnej správy existenciou predmestských kostolov s osobitnejším, farským postavením.¹

Nasledujúca štúdia, zameraná na jedno vybrané stredoveké mesto, Košice, si kladie za cieľ jednak prispieť k poznaniu pôvodu miestnych predmestí, jednak objasniť ich správne postavenie vo vzťahu k mestu. Opatrnosť naznačená pri prvej téme, teda v otázke počiatkov košických stredovekých predmestí (a už aj v názve štúdie), vyplýva z faktu,

1 Prehľad o mestách na Slovensku podávajú jednotlivé heslá v publikácii ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján et al. *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : Prodama pre Historický ústav SAV, 2010. ISBN 978-80-89396-11-5. Pozri napríklad pomery v Bratislave, Nitre a Kežmarku: LYSÁ, Žofia. Bratislava, s. 113-114; LUKAČKA, Ján. Nitra, s. 285 a 289; FÁBROVÁ, Karin. Kežmarok, s. 176-177. K Budínu: KUBINYI, András. *Die Anfänge Ofens*. Berlin : Duncker & Humbolt, 1972, s. 20-27, 41-42. ISBN 3-428-02746-9. O stave v nemeckých krajinách pozri napr. BLASCHKE, Karlheinz. Die Stellung der Vorstädte im Gefüge der mittelalterlichen Stadt. In *Stadtgründiŕ und Stadtentwicklung. Forschungen zur Entstehung mitteleuropäischer Städte. Ausgewählte Aufsätze von Karlheinz Blaschke*. Ed. Peter Johannek. Köln; Weimer; Wien : Böhlau, 1997, s. 172-192. ISBN 3-412-06897-7.

že ich územie je doposiaľ archeologicky neprebádané. Archeologický výskum sa v Košiciach zintenzívnal a skvalitnil až od konca 20. storočia. Výrazne je však koncentrovaný na historické, kedysi obmurované jadro mesta.² Momentálna absencia archeologických zistení ako aj kusé a vcelku jednostranné písomné správy o predmestiach, pochádzajúce z neskorého stredoveku (daňové registre a zriedkavejšie krátke zmienky v súdnych knihách), spôsobujú, že najstaršia fáza osídlenia pred košickými hradbami nie je uspokojivo objasnená. Niektorí historici vyslovili isté stanoviská, ktoré spomenieme nižšie, no zväčša pri nich chýba pevnejšia argumentácia. Zachované košické písomnosti však predsa obsahujú údaje, ktoré podľa našej mienky môžu byť východiskom k dosiahnutiu ďalších poznatkov o formovaní miestnych predmestí v stredoveku. Pokúsime sa preto o novú analýzu a interpretáciu takýchto už väčšinou známych písomných prameňov uchovávaných predovšetkým v Archíve mesta Košice. Vzhľadom k spomínaným obmedzeniam však nemôže byť náš výklad komplexný, ani si nenárokujeme na úplnosť, a miestami sa v ňom nevyhneme vysloveniu (iba) predpokladov.

Historiografia

V prípade Košíc sa doteraz archeologicky nepreukázalo osídlenie spred 13. storočia. Výskumy slovenských historikov a jazykovedcov zamerané na toponomastiku, vývoj osídlenia a cestnú sieť priľahlého regiónu, ale dospeli k odôvodnenému predpokladu, že pôvod Košíc je podstatne starší než prvá známa písomná zmienka z roku 1230.³ V prvej polovici 13. storočia sa v Košiciach usadili nemeckí hostia, ktorí získali mestské výsady, o čom sa však dozvedáme iba nepriamo. Nie je totiž známa takáto výsadná listina, no v roku 1249 kráľ Belo IV. udelil hostom v neďalekej Seni rovnaké výsady, akými sa už predtým mali z jeho povolenia riadiť tí košickí.⁴ Historik Branislav Varsík vyslovil ako prvý domnienku, že pôvodné sídlisko pred príchodom Nemcov ležalo na mieste stredovekej Slovenskej ulice (*Platea Sclavorum, Windische Gasse*), dnešnej Kováčskej, ktorá sa dostala do vnútra obmurovaného mesta.⁵

Vznik hradieb predstavoval dôležitý medzník vývoja urbanizmu každého stredovekého mesta. Presnejšie datovanie takejto výstavby je však v prípade Košíc stále ne-

- 2 Súhrn a zhodnotenie archeologických výskumov v Košiciach podáva RUSNÁK, Rastislav. *Košice v stredoveku : Na podklade archeologických výskumov*. Dizertačná práca. Nitra : AÚ SAV Nitra, 2009. Ďakujem Rastislavovi Rusnákovovi za poskytnutie tejto jeho práce. Zaevidoval v nej 78 výskumov, z ktorých len päť (malého rozsahu) sa týka územia mimo bývalých hradieb. Z uvedeného počtu sa v dvoch prípadoch jedná o nálezy zo stredoveku, v ďalších troch z raného novoveku. RUSNÁK, s. 40 (a mapová príloha).
- 3 STANISLAV, Ján. *Slovenský juh v stredoveku I*. 2. vydanie. Bratislava : Národné literárne centrum, 1999, s. 367-368. ISBN 80-88878-49-7; VARSÍK, Branislav. *Osídlenie Košickej kotliny I*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1964, s. 155-169, 185-204; HALAGA, R. Ondrej. *Počiatky Košíc a zrod metropoly*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1993, s. 82-89. ISBN 80-85174-57-X. Prvá zmienka: MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava : Obzor, 1971 (ďalej CDS I), s. 259-260, č. 366.
- 4 MARSINA, Richard. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*. Bratislava: Obzor, 1987, s. 222-223, č. 319.
- 5 VARSÍK, Branislav. Slovenská ulica v Košiciach a vznik mesta Košíc. In *Historica Slovaca*, 1948, č. 6-7, s. 83-94. Pozri tiež HALAGA, ref. 3, s. 111-148; ULÍČNÝ, Ferdinand. Začiatok a vývoj meštianstva a mesta Košice do polovice 14. storočia. In *Košice v súradniciach európskych dejín*. Eds. Mária Hajduová, Martin Bartoš. Košice : Mesto Košice, Archív mesta Košice, 2014, s. 44-45. ISBN 978-80-971869-4-4

uzavretou témou. Väčšina doterajších názorov pritom vychádza z posúdenia písomných správ. Podľa historika Ondrej R. Halagu tak mala byť stavba košických hradieb ukončená v roku 1290.⁶ Avšak novoveké kronikárske údaje, na ktoré sa odvolával pri svojej interpretácii, môžeme hodnotiť ako nedôveryhodné.⁷ Stavebný historik Ján Krcho zase kladie dokončenie múrov najneskôr na začiatok 14. storočia.⁸ Podľa historika Ferdinanda Uličného si košickí mešťania postavili najprv čiastočne murované a čiastočne drevené opevnenie na prelome 13. a 14. storočia, po ktorom dokončili, resp. vybudovali mestské hradby v druhej štvrtine 14. storočia.⁹ Archeologické výskumy z posledných decénií zhodnotila Marcela Ďurišová, ktorá viaceré z nich aj viedla. Z takýchto zistení vyplýva, že najstaršie košické hradby tvorili dva odlišné typy múrov, resp. fázy výstavby. Južnú a severovýchodnú časť mesta obopínal tenší múr (cca 1 m) previazaný s murivom Dolnej a Hnilnej brány, ktorý súvisí s najstaršou kultúrnou vrstvou z druhej polovice 13. storočia až začiatku 14. storočia. Severozápadný úsek hradieb, už s hrubším múrom (cca 3 m), bol zrejme mladší.¹⁰ Značnú výpovednú hodnotu má pritom jedna nedatovaná listina (typ „*Damus pro memoria*“), pochádzajúca pravdepodobne z konca 13. storočia, ktorá bola vydaná „*pod mestom Košice*“.¹¹ Uvedená formulácia teda dosvedčuje existenciu opevnenia, hoci vo svetle nateraz známych poznatkov je možné aj to, že v tom čase by ešte nešlo o plne murované, dobudované hradby.

Užšia téma košických predmestí sa do pozornosti historikov dostávala postupne. Tí spočiatku iba vymenúvali takéto lokality s uvedením prvých zmienok.¹² Až Ondrej R. Halaga sa dlhodobo a dosiaľ najpodrobnejšie zaoberal dejinami stredovekých Košíc a v rámci nich aj predmestiami. Vo svojich prácach uviedol, že pôvod niektorých predmestských ulíc spadal ešte do obdobia pred príchodom nemeckých usadlíkov. Podľa jeho predstavy boli totiž Košice pred polovicou 13. storočia tesnejšie obkolesené poloremeselníckymi sídliskami, ktoré zásobovali miestny trh a kráľovskú kúriu. Špecifické zamestnanie ich obyvateľov sa odrazilo v názvoch sídlisk, ktoré bývali odvodené od istého remesla alebo charakteristického produktu. Po výstavbe kostolov v niektorých lokalitách mohli ich patrocíniá nahradiť pôvodný názov sídlisk. Tieto prvotne samostatné dediny (údajné viky) sa po udelení mestských výsad Košiciam dostali postupne pod správu mes-

6 HALAGA, ref. 3, s. 200-202.

7 MAGDOŠKO, Drahoslav. Nehodnovnosť tradície o opevnení Košíc v roku 1290. In *Studia historica Tyrnaviensia XIV-XV*, 2012, s. 290-308. ISBN 978-83-7490-536-7.

8 KRCHO, János. „Standing watch in Kassa.“ City walls and watchtowers and their phases of construction. In *Periodica Polytechnica. Ser. Architecture*. Budapest : Technical university, 1992, vol. 36, num. 1-4, s. 189-213. ISSN 0324-590X.

9 ULIČNÝ, ref. 5, s. 46.

10 ĎURIŠOVÁ, Marcela. Opevnenie Košíc. In *Archaeologia historica*, 2004, č. 29, s. 252-254. ISSN 0231-5823; GAŠAJ, Dušan – ĎURIŠOVÁ, Marcela. Výsledky archeologického výskumu mestského opevnenia v Košiciach. In *Historica Carpatica*, 2007, roč. 38, s. 42-44. ISSN 0441-8026.

11 HALAGA, ref. 3, s. 20; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár – Diplomatikai Fényképgyűjtemény (ďalej MNL-OL, DL-DF) 99 544: „*Datum sub civitate Cassensi...*“ (roky 1280 – 1300).

12 SZIKLAY, János – BOROVSKÝ, Samuel (eds.). *Abauj-Torna vármegye és Kassa*. Budapest : Apollo, 1896, s. 48; WICK, Béla. *Kassa története és műemlékei*. Kassa : Wiko, 1941, s. 235; VARSÍK, ref. 5, s. 90-91.

ta, čo však bol dlhodobý proces. Na niekdajší osobitný vývoj predmestských ulíc (dedín) poukazovali podľa Halagu tiež každoročné voľby richtárov týchto sídlisk, podliehajúcich však už kontrole mestskej rady, ktorých zoznamy poznáme (spočiatku len ojedinele) od druhého decénia 16. storočia. Autonómnosť postavenia košických predmestí počas stredoveku sa v ponímaní Halagu prejavila aj na poli cirkevnej správy, presnejšie v práve miestneho obyvateľstva na voľbu vlastných kňazov, potvrdenom v roku 1347.¹³ Predmestské sídliská Košíc mali byť teda závislé od mesta spočiatku iba hospodársky, až neskôr aj správne.

Keďže ani nedávne početnejšie archeologické výskumy nenašli dôkazy o ranostredovekom osídlení jadra mesta, niekoľkí autori vyslovili mienku, že hľadané pôvodné sídlisko ležalo mimo tohto areálu, ktorý mal od 13. storočia pravidelnú uličnú sieť.¹⁴ Stavebný historik Jozef Duchoň uverejnil aj konkrétnejší predpoklad, nateraz ale bez preukázateľnejších dôkazov, podľa ktorého sa pôvodné Košice nachádzali v priestore neskoršieho južného predmestia. Uviedol tiež, že po vystavaní mesta sa sformovali rozsiahle západné predmestia, ktoré existovali pravdepodobne už okolo roku 1260.¹⁵

Novšie sa dotkol témy košických predmestí autor tohto textu, keď sa zaoberal predmestskými kostolmi, špitálmi a ich správou.¹⁶ K pôvodu predmestí Košíc sa stručne vyjadril aj historik Ferdinand Uličný, podľa ktorého mali predmestia vznikať pred hradbami, dobudovanými v druhej štvrtine 14. storočia, pričom najstaršie predmestie ležalo pred Dolnou bránou.¹⁷

Ešte predtým, než podrobnejšie predstavíme dobové písomné správy o košických predmestiach, v krátkosti sa zameriame na miestnu cestnú sieť. Je totiž nepochybné, že na polohu predmestských sídlisk podstatne vplývali komunikácie vedúce k mestským bránam.

Najvýznamnejšie cesty v košickom chotári

Na základe historických a archeologických výskumov sa usudzuje, že najstaršie košické hradby mali tri brány: Dolnú (južnú) a Hornú (severnú), medzi ktorými sa rozprestieralo námestie, a v západnej časti Hnilnú bránu. Na východnom úseku múra spočiatku pravdepodobne mestská brána neexistovala. Popri hradbách tade pretekalo rameno Hornádu, od novoveku nazývané Mlynský potok, ktorého koryto mohlo byť v istej miere stavebným dielom mestskej komunity. Koncom 14. storočia tu bola vystavaná Mlynská

13 HALAGA, R. Ondrej. *Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1967, s. 21-24; HALAGA, ref. 3, s. 127-132.

14 DUCHOŇ, Jozef. Úvahy o najstaršom územnom vývoji mesta Košíc. In *Historický časopis*, 1991, roč. 39, č. 3, s. 299-300. ISSN 0018-2575; GOJDIČ, Ivan. Východoslovenské mestá so šoňovkovitým námestím. In *Pamiatky a múzeá*, 1999, č. 2, s. 33, 37-38. ISSN 1335-4353.

15 DUCHOŇ, Jozef. Počiatky Košíc vo svetle najnovších historických a archeologických výskumov. In *Historica Carpatica*, 2001, č. 31-32, s. 11-12, 14-15. ISSN 0441-8026.

16 MAGDOŠKO, Drahoslav. Kostoly a špitály na predmestiach Košíc v stredoveku. In *Mesto a dejiny*, 2013, roč. 2, č. 2, s. 17-37. ISSN 1339-0163; MAGDOŠKO, Drahoslav. Kostolní otcovia a mestská rada v cirkevnej správe stredovekých Košíc. In *Studia historica Tyrnaviensia XVII*, 2015, s. 89-110. ISBN 978-80-8082-874-5.

17 ULICHNÝ, ref. 5, s. 44-46.

brána, neskôr tiež Maľovaná brána a na západnom úseku zase pribudla Malá brána.¹⁸ Kvôli meandrujúcej rieke však nevzniklo v priestore na východ od hradieb markantnejšie predmestské osídlenie,¹⁹ aké sa vyvíjalo južne, západne i severne od mesta.

Z bádania historikov je taktiež známe, že stredoveké Košice stáli na križovatke dôležitých komunikácií smerujúcich z juhu na sever a západu na východ. Presné smerovanie ciest v mestskom chotári je doposiaľ málo skúmanou témou, hoci odborníkom sú známe mapy Košíc a okolia z 18. – 19. storočia. Najprehľadnejšie vyobrazenia pochádzajú z tzv. prvého a druhého vojenského mapovania (1782 – 1784 a 1819).²⁰ Podľa nich najvýznamnejšia (a môžeme predpokladať, že najstaršia) krajinská cesta prechádzajúca Košicami viedla do mesta od juhu, pričom ďalej na sever (do Šariša) smerovala podobne ako je tomu v súčasnosti, teda nie priamo cez v stredoveku obmurované Košice, ale pred Dolnou bránou sa odklňala k rieke Hornád, ktorú preklenula po (drevenom) moste. Táto starobylá komunikácia (*magna via*) sa spomína prvýkrát v roku 1230.²¹

Na ľavej strane rieky sa na uvedenú trasu napájala ďalšia väčšia komunikácia prichádzajúca od východu, zo Zemplína cez Dargovský priesmyk. Akiste tá sa spomína v roku 1337 ako cesta (*via*), ktorá viedla do Košíc zo susednej dediny Zdobá.²² Po spojení oboch ciest smeroval hlavný cestný ťah na sever po ľavobrežnej terase Hornádu prejdúc ďalej cez Košickú horu. Súčasné komunikácie kopírujú uvedené trasy starších ciest, pravda, s menšími lokálnymi posunmi, ku ktorým došlo v 19. – 20. storočí. Podľa spomínaných vojenských mapovaní viedli zo severného košického predmestia k uvedenej hlavnej trase ešte menšie cesty prechádzajúce cez rieku, no bez mostov, takže tam boli brody.

V predmestí južne od Dolnej brány sa na cestu vedúcu do mesta priamo z juhu napájala krajinská cesta z juhovýchodu, smerujúca sem zo Zemplína cez Slanecký priesmyk (zmienená v roku 1337).²³ Táto komunikácia bola azda staršou a prvotne významnejšou než tá, ktorá viedla do Zemplína cez Dargovský priesmyk.

Najdôležitejšia komunikácia ústiaca do Hornej brány prichádzala od severozápadu zo Spiša. Ako smerujúca do Košíc sa spomína v roku 1330.²⁴ Dosiaľ ju pripomína názov miestnej košickej ulice (Stará spišská cesta). Súčasná komunikácia mieri údolím potoka

18 ĎURIŠOVÁ, ref. 10, s. 252.

19 Ležali tu však majere a pozemky mešťanov. Pozri napr.: Archív mesta Košice, fond Magistrát mesta Košice, 1239 – 1922, I, K. (ďalej AMK, MMK), Odd. Supplementum H., sign. H III/2, pur 2 (ďalej ako Pur2 1460 – 1643), fol. 9v: „...mayerhof vor dem Muelthor in der vorstadt...“ (rok 1461).

20 JANKÓ, Annamária – PORUBSKÁ, Bronislava. *Vojenské mapovanie na Slovensku 1769 – 1883*. Bratislava : Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2013, s. 35 a 71. ISBN 978-80-89175-45-1. Mapy sú dostupné na stránke Historical Maps of the Habsburg Empire: <<http://mapire.eu/en/>>

21 CDSI I, s. 259, č. 366; VARSIK, ref. 3, s. 158. Podľa DUCHOŇ, ref. 15, s. 295 mala uvedená cesta viesť do polovice 13. storočia popri rieke Torysa, a teda pôvodne obchádzať (neskôr zvyšadené mesto) Košice. No takáto mienka neberie do úvahy písomné správy, najmä tú prvú z roku 1230.

22 AMK, MMK, Tajný archív (ďalej ako TA), Thesaurus, A – Cassovia, č. 11. Od polovice 19. storočia vedie nová cesta do Košíc cez Košickú Novú Ves, ktorú dovtedy obchádzala. Vyplýva to z tretieho vojenského mapovania, ktoré sa uskutočnilo v roku 1875.

23 AMK, MMK, TA, Thesaurus, A – Cassovia, č. 11; HALAGA, R. Ondrej. *Košice – Balt I. Výroba a obchod v styku východoslovenských miest s Pruskom (1275 – 1526)*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 118. ISBN 83-009-75; ULIČNÝ, ref. 5, s. 19.

24 ULIČNÝ, ref. 5, s. 19.

Čermel', takže na pôvodnú stredovekú trasu, vedenú na prvom úseku po hrebeni kopcov, sa napája až o čosi ďalej.²⁵ Vzhľadom na uvedený prírodný profil akiste išlo o čosi mladšiu cestu v porovnaní s už spomínanou cestou smerujúcou do Šariša (a odtiaľ na Spiš a do Poľska). Trasa zo Spiša sa pred košickou Hornou bránou stretávala s menej významnou, no nepochybne starou lokálnou cestou vedúcou odtiaľ priamo na sever do údolia Hornádu. Inak nad týmito dvomi cestami sa na vrchu dodnes nazývanom Hradová nachádzajú pozostatky stredovekého opevnenia.

V historiografii sa vybudovanie daného hradu dlho prisudzovalo oligarchovi Omodejovi Abovi na začiatku 14. storočia. Nedávne archeologické výskumy však preukázali, že malo ísť o rozsiahly hrad s mohutnými múrmi, aké sa stavali skôr z iniciatívy kráľa do polovice 13. storočia. Hrad nad Košicami pritom nebol nikdy dostavaný, čiže ani využívaný. Jeho plánovaný účel, a tým aj vzťah k miestnej cestnej sieti, ostáva nateraz neobjasnený.²⁶

K stredovekej košickej západnej, Hnilnej bráne prichádzala cesta od juhozápadu (od Moldavy nad Bodvou), čiže v podstate tak, ako je tomu aj v súčasnosti (Moldavská cesta). O tejto komunikácii vedúcej do Košíc sa zachovala prvá zmienka z roku 1324.²⁷ Keďže daná cesta sa pod Košicami postupne približovala ku krajinskej ceste smerujúcej do mesta priamejšie z juhu, existovali ich prepojenia, z ktorých posledné sa nachádzalo tesne pred hradbami, pred Dolnou bránou.

Podľa mapových vyobrazení, známych však až od 18. storočia, obmurované Košice teda ležali nie na, ale pri tadiaľ prechádzajúcej najvýznamnejšej krajinskej ceste smerujúcej z juhu na sever, neďaleko jediného mosta nad hlavným tokom Hornádu, ktorý vtedy stál v mestskom chotári. Námestie predstavovalo akoby rozšírenie cesty vedúcej do údolia Hornádu, na ktorú sa nad mestom napájala cesta na Spiš. Prekvapujúce je, že spomínaná cesta na sever (do Šariša) nevedla priamo cez mesto. Preto je otázne, či takýto stav pretrvával prinajmenšom od 13. storočia alebo po výstavbe mestského jadra s hradbami došlo časom k odklonu uvedenej trasy pred Dolnou bránou.

Košické predmestia

Listiny z 13. až 14. storočia spomínajú košický chotár siahajúci po chotáre dedín (v smere juh – západ – sever – východ) *Lubina, Barca, Myslava, *Hrabovec, Vyšné Košice, Ťahanovce, Budimír, Hrašovík, Zdob a Krásna, resp. Opátske. Ešte pred polovicou 14. storočia sa *Hrabovec a Vyšné Košice dostali do vlastníctva mesta.²⁸

Uvedený rozsah košického chotára potvrdzujú tiež dobové písomnosti týkajúce sa cirkevnej správy. Podľa dohody mestského farára a mestskej rady s Jágerskou kapitulou z roku 1292 mal totiž košický farár poberať plný desiatok z chotára Košíc, kým zo susedných chotárov *Lubiny, *Hrabovca a Vyšných Košíc (ktoré teda spadali do košickej,

25 HALAGA, ref. 23, s. 117.

26 BEDNÁR, Peter et al. Košický hrad. In *Pamiatky a múzeá*, 2013, roč. 62, č. 1, s. 2-8. ISSN 1335-4353. Pozri tiež PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin. *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : Slovart, 2007, s. 161-162. ISBN 978-80-8085-287-0.

27 ULIČNÝ, ref. 5, s. 19.

28 VARSÍK, ref. 3, s. 216, 221-222, 240, 252, 267, 382, 386, 438. Niet stredovekej listiny, ktorá by obsahovala popis hraníc celého chotára Košíc. O tých sa dozvedáme len z donácií susedných dedín či z čiastkových metácií, ku ktorým dochádzalo v dôsledku súdnych sporov.

akiste starej farnosti) už len bežnú farársku štvrtinu.²⁹ Post jediného košického farára sa spomína v registroch pápežských desiatkov z 30. rokov 14. storočia,³⁰ následne aj v početných iných záznamoch. Treba upozorniť, že domnienka Halagu o údajnej voľbe košických predmestských farárov obyvateľmi prilahlých ulíc (vsí), ktorú malo povoľovať privilégium z júla 1347, je nesprávna a vznikla len na základe jeho vlastného mylného prepisu danej časti listiny.³¹

Prvá písomná správa o košickom predmestí pochádza z privilégia Ľudovíta I. z októbra 1347. Panovník vtedy na žiadosť košických mešťanov vlastne doplnil, resp. rozšíril svoje privilégium z júla 1347, ktorým Košice prevzali výsady Budína. Októbrovou listinou kráľ udelil Košičanom ďalšie budínske výsady aj iné práva. V rámci nich tiež zakázal scudzovanie a zálohovanie majetkov, teda domov, budov či viníc v Košiciach, ako aj v ich predmestiach bez vedomia a súhlasu mestskej rady, čím sa regulovali predovšetkým transakcie medzi tunajšími mešťanmi a cudzincami. Pojem predmestie (*suburbium*) je tu uplatený vo svojom širšom význame, teda v zmysle sídelného, ako aj hospodársky využívaného areálu mestského chotára pred hradbami. Daná výsada sa pritom nachádza v tej časti listiny, v ktorej sa spísali budínske zvyklosti.³² Spomenutie stavieb, viníc i termínu predmestie v košickej listine však vypovedá o existencii osídlenia pred košickými mestskými múrmi. Predmetná formulácia zároveň dokazuje, že košické predmestie podliehalo právomoci mestskej rady.

Uvedené staršie správy, ktorých pôvodcom ešte nebola mestská kancelária, neobsahujú teda žiadne indicie, ktoré by poukazovali na kedysi osobitné chotáre košických predmestských ulíc, rozprestierajúcich sa inak v tesnej blízkosti mesta. Konkrétnejšie zmienky o košických predmestiach poskytujú až písomnosti z prostredia mestskej samosprávy, teda mestské knihy a daňové registre z neskorého stredoveku. Najstaršou zachovanou mestskou knihou Košíc je súdna kniha z rokov 1393 – 1405, po ktorej nasledujú ďalšie známe od roku 1460, ako aj časť účtovných zápisov od roku 1431.³³ Stredoveké daňové registre sa v prípade Košíc zachovali len veľmi torzovito od roku 1475. Jednoznačne z nich však vyplýva, že systém zdaňovania predmestí bol prepojený s výberom daní vo vnútornom meste. Z daňovo-správneho hľadiska malo totiž mesto štyri vnútro-mestské a pred nimi štyri predmestské štvrte. Takto zaznamenali ulice na predmestí juhozápadne od múrov zachované daňové registre z rokov 1511 a 1522 (od Špitálskej ulice

29 AMK, MMK, TA, Thesaurus, A – Cassovia, č. 3. Prepis TUTKÓ, József. *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve*. Kassa : Werfer Károhr., 1861, s. 205-206, č. 4.

30 SEDLÁK, Vincent. *Monumenta Vaticana Slovaciae I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332 – 1337*. Trnava; Rím : Slovenský historický ústav v Ríme, 2008, s. 69, č. 348; s. 157, č. 1188. ISBN 978-80-8082-186-9.

31 VMMSI, s. 148, č. 188: „*Item habeant liberam electionem plebani, cum eorum ecclesia vacaverit, nec plebanus vicarios constituat eis invitis.*“ Halaga nezohľadnil túto novšiu edíciu ani staršie edície košického (a peštianskeho) privilégia, keďže uvádzal len vlastný, akiste nesprávny, prepis posledných slov ako „*eis in vicis*“. HALAGA, ref. 3, s. 131.

32 VMMSI, s. 154, č. 193: „*...in dicta civitate nostra Cassensi et in suburbio eiusdem...*“ Pozri MAGDOŠKO, Drahoslav. Prevzatie budínskych výsad Košicami v roku 1347. In *Bitka pri Rozhanovciach v kontexte slovenských a uhorských dejín*. Eds. Ferdinand Uličný, Drahoslav Magdoško. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 2012, s. 177 a 180. ISBN 978-80-7097-954-9.

33 Stručne HALAGA, R. Ondrej. *Archív mesta Košíc : Spríevodca po fondoch a zbierkach*. Praha : Archivní správa ministerstva vnitra, 1957, s. 66.

po Knoblochovu Ves, resp. ulicu). K západnému predmestiu poznáme daňové registre z rokov 1480, 1501, 1506, 1507, 1509 a 1522 (od Richtárovej Vsi po Tehelnú ulicu). Z daňových registrov ulíc na severnom predmestí existujú už len tie z rokov 1504 a 1515 (od Čermeľa po Mikulášovu Ves). Okrem uvedených daňových registrov sa zachoval jeden register niektorého z rokov 1522 – 1524 zahrnujúci celé mesto, teda vnútorné štvrte i predmestia. V ňom sa nachádzajú aj zápisy k juhovýchodným predmestským uliciam (Ludmanova Ves, Malá špitálska ulica), ktorých stredoveké daňové registre okrem tohto prípadu vôbec nepoznáme. Následne z celého 16. storočia chýbajú daňové registre k všetkým predmestiam, až na jednu výnimku z roku 1561, týkajúcu sa severného predmestia.³⁴

Kvôli zostručneniu prehľadu sa ďalej podrobnejšie zameriame iba na tie predmestské sídliská, ktoré sa spomenuli ešte pred koncom 15. storočia, predovšetkým teda v prvej súdnej knihe. Daňové registre zo začiatku 16. storočia zaznamenali ďalšie ulice, no tie boli zjavne o čosi mladšími sídliskami. Ako si všimol už Halaga, niektoré predmestské lokality bývali charakterizované ako *dorf* a *villa*, iné zase ako *platea*, resp. *gasse*, ojedinelejšie *vicus*. V tomto našom texte, upriamenom na najstaršie zmienky, ponechávame dobový úzus, ktorý akiste mal istú príčinu. V košickej spisbe o predmestiach sa pritom termíny *dorf* a *villa* prekládajú už tradične pojmom ves, čo je úzus, ktorý sme použili tiež v tejto štúdii. Doposiaľ opomínaným je fakt, na ktorý poukážeme, že v neskorom stredoveku dochádzalo k zmene názvov niektorých sídlisk, čo možno zistiť porovnaním mien daňovníkov. Aj to komplikovalo rozlíšenie a lokalizáciu ulíc, ktorá vo viacerých prípadoch ostáva nejasná, keďže v ranom novoveku zanikli a nezaregistrovali ich ani mapy z 18. – 19. storočia.

Predmestské sídliská uvádzame v poradí, v akom ich zaznamenávali stredoveké daňové registre.

Ludmanova Ves

Išlo o sídlisko na juhovýchodnom predmestí. Zaniklo kvôli výstavbe citadely v 70. rokoch 17. storočia. Po zbúraní citadely na začiatku 18. storočia³⁵ bolo na jej mieste obnovené osídlenie. Ludmanská ulica existuje dokonca až do súčasnosti. Jej dnešná poloha sa však nezhoduje s tou, na ktorej tzv. Ottov plán Košíc, pochádzajúci z 30. – 40. rokov 19. storočia, zaznamenal Veľkú Ludmanskú ulicu a Malú Ludmanskú ulicu.³⁶ Prvá z nich ležala totiž na severnom úseku súčasnej Jantárovej ulice, druhá zhruba v priestore dnešnej Palárikovej a časti Jantárovej ulice. Pomery z 19. storočia vypovedajú o lokalizácii stredovekej Ludmanovej Vsi určite presnejšie, než poloha súčasnej ulice.

Prvú správu o Ludmanovej Vsi obsahuje zápis z roku 1394 v najstaršej súdnej knihe. Celkovo päť zmienok v danej knihe sa týka dlhov istých osôb z Ludmanovej Vsi, častejšie však nehnuteľností (domov) tu vlastnených mešťanmi. Rovnako tomu bolo aj

34 AMK, MMK, Odd. Supplementum H., sign. H III/2, taxa (ďalej Taxa) č. 5, 13, 14, 16, 17-22, 35.

35 OROSOVÁ, Martina – ŽAŽOVÁ, Henrieta. *Košická citadela*. Bratislava : A21, 2011, s. 40-41, 63-65. ISBN 978-80-970831-4-4.

36 *Plan der königl. Freistadt Kaschau*, ktorého autorom bol Joseph Ott, je prvou podrobnou mapou celého mesta, inak dostupnou aj na internetovom portáli Hungaricana: <<http://maps.hungaricana.hu/en/10148/?query=SZO%3D%28Kassa%29>>

v ďalších košických súdnych knihách.³⁷ Z toho vyplýva, že miestne obyvateľstvo, ako aj tunajšie majetky podliehali jurisdikcii mesta. Až do prelomu 15. a 16. storočia mestskí notári charakterizovali dané sídlisko ako ves (*villa Ludmani*, *Ludmansdorf*), odvtedy už prevažne ako ulicu (*platea*, *gasse*).³⁸

Podľa Halagu mohlo ísť v prípade Ludmanovej Vsi o staršiu dedinu s vlastným chotárom, pripojenom časom k tomu mestskému, keď jej dnes už neznámy názov bol po výstavbe kostola nahradený menom (patrocinium) nemeckého pôvodu.³⁹ Takýto výklad však nepreukazujú stredoveké ani ranonovoveké písomné pramene, ktoré v tomto priestore nespomínajú žiaden kostol. Správnejšie preto asi bude vysvetlenie, že v mestskom chotári na mieste neskoršej Ludmanovej Vsi ležal pozemok, resp. majer patriaci košickému mešťanovi s príslušným menom, hoci o takejto osobe sa zo zachovaných písomností nedozvedáme.⁴⁰ Výhodná poloha v blízkosti vodného toku, Dolnej brány a neďaleko hlavnej komunikácie bola podnetom pre usádzanie sa ďalšieho obyvateľstva, čím vzniklo sídlisko pomenované podľa majiteľa (významnejšej) miestnej nehnuteľnosti. Uvedenú interpretáciu podoprieme paralelami s inými predmestskými sídliskami.

Špitálska ulica

Krátkodobá existencia citadely južne od košických hradieb pretrhla na prelome 17. a 18. storočia tiež kontinuitu osídlenia Špitálskej ulice, hoci samotný špitál s kostolom ostali stáť v novej pevnosti.⁴¹ Aj v tomto prípade bolo sídlisko následne obnovené. Znamenali ho viaceré novoveké mapy, podrobnejšie tiež tzv. Ottov plán Košíc, a to zhruba v priestore predchádzajúceho stredovekého osídlenia, priamo pred Dolnou bránou.⁴²

Špitálska ulica sa teda utvorila pri krajinskej ceste vedúcej do Košíc od juhu. Najstaršiu správu o nej predstavuje záznam z roku 1394, v ktorom sa spomína miestny majer jedného popredného mešťana.⁴³ Tiež v ďalších súdnych knihách sa nachádzajú zápisy o podobných civilných (majetkových, finančných) prípadoch, ojedinele aj trestných.⁴⁴ V košických stredovekých písomnostiach Špitálsku ulicu nikdy necharakterizovali ako *villa* či *dorf*, ale v nemčine vždy ako *gasse*, v latinských textoch niekedy ako *vicus*, častejšie ako *platea*.⁴⁵

37 HALAGA, ref. 3, s. 129; HALAGA, R. Ondrej. *Acta iudiciaria civitatis Cassoviensis 1393 – 1405. Das älteste Kaschauer Stadtbuch*. München : Oldenbourg Verlag, 1994 (ďalej AICC), s. 59, č. 326: „Aldrian super Janusch in villa Ludmanni...“; č. 2255, 4599, 4855, 5722. ISBN 3-486-55942-7. Od 70. rokov 15. storočia napr. Pur2 1460 – 1643, fol. 68v; AMK, MMK, Odd. Supplementum H., sign. H III/2, pur 4 (ďalej Pur4 1489 – 1528), fol. 35r, 161v, 215v, 229r, 241v, 355r, 370v.

38 Napr. Pur4 1489 – 1528, fol. 355r: „platea Ludman“ (r. 1519); fol 370v: „Ludmansz gassen“ (r. 1521).

39 HALAGA, ref. 3, s. 129.

40 Len v Smolníku sa v roku 1375 spomína mešťan Ludman. FEJÉR, György. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomus IX. Volumen V*. Budae : Typis Typogr. Regiae Vniversitatis Vngaricae, 1854, s. 80, č. XXIX.

41 OROSOVÁ – ŽAŽOVÁ, ref. 35, s. 40-41.

42 Menší (nepublikovaný) archeologický výskum odhalil na danom území stredoveký sídliskový objekt. RUSNÁK, ref. 2, s. 40 (a mapa).

43 AICC, č. 565: „...arestavit allodium Knoll in vico hospitalis existens...“

44 Napríklad Pur4 1489 – 1528, fol. 41r, 149r, 158r, 176v, 184v, 197v, 238v, 273r, 302v, 354r; AMK, MMK, Odd. Supplementum H., sign. H III/2, mac 4 (ďalej ako Mac4 1517 – 1529), fol. 19r.

45 Napríklad AMK, MMK, Odd. Supplementum H., sign. H III/2, mac 1 (ďalej ako Mac1 1471 – 1477),

Tunajší špitál sa zmieňuje prvýkrát už v roku 1283.⁴⁶ O jeho správu a príjmy sa v stredoveku aktívne zaujímal špitálnické rády. V uvedenej prvej zmienke sa spomína spor mestského farára s johanitmi. Zo 60. rokov 14. storočia pochádzajú zase správy o spore mesta s antonitmi. Roku 1375 kráľ Ľudovít I. definitívne pririekol špitál mestu, k čomu sa priklonil aj neskorší panovník Žigmund Luxemburský. Od 15. storočia sa vyskytujú zmienky o cirkevných správcoch (rektoroch) a svetských správcoch (kostolných otcov) špitála i jeho majetkov, ktorých volila mestská rada.⁴⁷

Umiestnenie špitála mimo jadra mesta, ako aj zasvätenie jeho kostola sv. Duchu boli charakteristickými javmi v prípade mestských špitálov. *Levočská kronika*, spísaná na konci 17. storočia, spomína pritom vznik akéhosi košického kláštora, podľa našej mienky najskôr spomínaného špitála, už v roku 1216. Ide však o neskorý, pre otázku presného datovania nedôveryhodný záznam.⁴⁸ Len archeologický výskum môže zistiť, či by naozaj išlo o objekt (príp. kostol) spreď tretej štvrtiny 13. storočia, čo je rámcový termín, v ktorom špitál s kostolom už iste postavili.

Poznatky o existencii špitála a o polohe priľahlej ulice pred Dolnou bránou, čiže na tej najdôležitejšej komunikácii prechádzajúcej košickým chotárom, podporujú mienku vyslovenú už Ferdinandom Uličným, podľa ktorého malo ísť o najstaršie predmestie Košíc. Ešte v stredoveku vznikla medzi Ludmanovou Vsou a Špitálskou ulicou aj Malá špitálska ulica, nazývaná neskôr stručne ako Malá ulica, ktorá bola prvýkrát spomenutá na prelome 70. a 80. rokov 15. storočia (*Clein spitel gas*).⁴⁹

Binderova Ves

Novoveké mapové zobrazenia Košíc už nezaznamenali sídlisko s takýmto názvom. Halaga ho lokalizoval juhozápadne od mestských múrov. Najnovšia publikácia o názvosloví košických ulíc ho umiestňuje rovnako, no o čosi konkrétnejšie, zhruba na dnešnú Štúrovu ulicu, niekde pri zimnom štadióne.⁵⁰

V mestskej súdnej knihe z rokov 1393 – 1405 sa predmetné sídlisko ešte neuvádza. Prvú zmienku o *Bindersdorffel* poznáme z roku 1466, keď sa spomína tamojší dom jedného mešťana. Zo zápisu pritom možno usúdiť, že pojem „dorffel“ predstavoval skôr istý úzus, keďže sídlisko inak bývalo vnímané ako (bežná predmestská) ulica.⁵¹ Následné správy súdneho a daňového charakteru zmieňujú len nemecký názov, vždy v zmysle ves, avšak od samého konca stredoveku už častejšie ako ulica.⁵²

Nemecké pomenovanie *Bindersdorf* býva v slovenskej historiografii prekladané ako Bednárska Ves či Bočiarska Ves, v novších dielach spisovne ako Debnárska Ves, a v ma-

fol. 125r: „...in platea hospitalensi... in der Spitalgassen...“ (r. 1475).

46 AMK, MMK, TA, Thesaurus, C – Hospitale, č. 48. Prepis WICK, ref. 12, s. 19.

47 MAGDOŠKO, Kostoly, ref. 16, s. 24; MAGDOŠKO, Kostolní otcovia, ref. 16, s. 102-104, 109-110.

48 MAGDOŠKO, Kostoly, ref. 16, s. 18-19.

49 MAGDOŠKO, Kostoly, ref. 16, s. 29-30.

50 HALAGA, ref. 13, s. 22-23; LOKŠA, Karol (ed.). *Katalóg ulíc mesta Košice*. Košice : Mesto Košice, 2010, s. 87 (autorom príslušnej state je Jozef Duchoň).

51 Pur2 1460 – 1643, fol. 31r: „...hawse... in der gassen Bindersdorffel...“; HALAGA, ref. 13, s. 23.

52 Napríklad Pur4 1489 – 1528, fol. 232v; Taxa 19: „Binder dorf“ (r. 1511); Taxa 21: „Byndergasz“ (r. 1522).

ďarskej literatúre ako Bodnár utca.⁵³ Podľa interpretácie doterajších prác názov *Bindersdorf* vypovedá o prevažujúcom zamestnaní obyvateľov danej ulice v najstarších časoch. Pozoruhodné ale je, že uvedené nemecké pomenovanie zapisovali košickí notári zvyčajne s privlastňovacou koncovkou „s“, pričom v prípadoch, keď sa názov niektorej mestskej ulice odvíjal od činnosti tam žijúcich osôb, bývalo uplatňované pomenovanie s genitívom množného čísla. Napríklad Mäsiarska ulica, ležiaca v obmurovanom meste, bola v košických písomnostiach vždy zaznamenávaná ako *Fleischergasse* alebo *Platea carnificum*. Takýto prístup možno tiež pozorovať v písomnostiach iných miest. V stredovekej Trnave sa spomína *Platea fratrum* ako *Prudergassen*, na predmestí Bratislavy *Schlossergasse*, *Pfaffengasse* či *Schuestergässlein*, pred hradbami Bardejova zase *Töpfer gasse*.⁵⁴

Inkrimovaná hláska „s“ v názve košického predmestského sídliska predstavovala teda privlastňovaciu koncovku osobného mena, podobne ako pri už spomínanej Ludmanovej Vsi (*Ludmansdorf*). Názov *Bindersdorf* sa preto vyvinul nie z charakteristického zamestnania obyvateľov, ale z mena majiteľa istej miestnej nehnuteľnosti, najskôr majera. Takúto osobu môžeme dokonca identifikovať v stredovekých písomných prameňoch. V 80. rokoch 14. storočia bol totiž členom košickej mestskej rady Peter Binder.⁵⁵ Niektoré nehnuteľné majetky tohto Košičana, alebo jeho syna (menovca), spomína istý súdny zápis z roku 1397 v súvislosti s dlhom u obchodníka Jána Lublena.⁵⁶ Najpravdepodobnejšie teda je, že Peter Binder (a možno ešte aj jeho potomok) vlastnil tiež majer na predmestí Košíc, podľa ktorého dostalo názov príslušné formujúce sa osídlenie.

Pred Hnilnou bránou (Hnilná ulica, Ulica sv. Leonarda)

Je prirodzené, že pred západnou mestskou Hnilnou bránou, do ktorej ústila krajinská cesta vedúca od Moldavy nad Bodvou, sa po výstavbe opevnenia (hradieb) formovalo trvalejšie osídlenie. Jedna zmienka z roku 1401 spomenula dom stojaci práve pred touto bránou.⁵⁷

Vo vnútornom, obmurovanom meste viedla od Hnilnej brány k námestiu (priamo k farskému kostolu) Hnilná ulica. Po námestí išlo o najširšiu a najreprezentatívnejšiu ulicu stredovekých Košíc, čo niekoľkých historikov už priviedlo k domnienke o jej predurbánnom pôvode, resp. jej počiatkoch spred termínu udelenia výsad. Na strane druhej, uvedené špecifikum danej ulice by mohlo byť vysvetliteľné aj skutočnosťou, že práve ňou prechádzala od jednej z troch najstarších (zároveň najväčších) brán aj jedna z troch najdôležitejších komunikácií vedúcich do stredu mesta. Pôvod pomenovania vnútro-mestskej Hnilnej ulice i Hnilnej brány sa už pokúsili objasniť Halaga a novšie tiež košic-

53 HALAGA, ref. 13, s. 23; HALAGA, ref. 3, s. 128; LOKŠA, ref. 50, s. 87; GRANASZTÓI, György. *A középkori magyar város*. Budapest : Gondolat Kiadó, 1980, s. 236.

54 RÁBIK, Vladimír. Trnava. In ŠTEFÁNIK – LUKAČKA, ref. 1, s. 530; LYSÁ, ref. 1, s. 115; HUDÁČEK, Pavol. Bardejov. In ŠTEFÁNIK – LUKAČKA, ref. 1, s. 84.

55 AMK, MMK, TA, Dominium, M – Mislóka és Tökes, č. 3; AMK, MMK, TA, Thesaurus, C – Ecclesia, č. 6.

56 AICC, č. 1843. K uvedenému obchodníkovi TEKE, Zsuzsa. Kassa külkereskedelme az 1393 - 1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján. In *Századok*, 2003, roč. 137, č. 2, s. 395. ISSN 0039-8098.

57 AICC, č. 4219: „...domum... extra civitatem ante portam Fawlgas...“

ký archivár Štefan Eliáš. Ich inak odlišujúce sa výklady spája názor, podľa ktorého ostala v názve tejto ulice zakonzervovaná spomienka stredovekých Košičanov, vyjadrujúca dešpekt k hospodárskym objektom alebo sídlisku, ktoré tu stáli v období pred príchodom nemeckých usadlíkov.⁵⁸ Pravdepodobnejšie však asi je, že príslušný názov bol o niečo mladší a podnietili ho skôr isté miestne prírodné podmienky.⁵⁹ Do úvahy pritom prichádza aj taká interpretácia, podľa ktorej by mohlo byť prvotným pomenovanie Hnilnej brány, a to sa následne prenieslo na prilahlú vnútromestskú ulicu (paralelami sú v tomto ohľade ďalšie podobné košické stredoveké toponymá, vznikajúce od druhej polovice 14. storočia, ako Mlynská ulica s Mlynskou bránou a Maľovaná ulica s Maľovanou bránou).

Blízke predmestské osídlenie sa v 15. storočí naďalej pomenúvalo ako „*pred Hnilnou bránou*“.⁶⁰ Časom sa ustálil názov Hnilná ulica, teda rovnaký ako pre ulicu vo vnútri hradieb.⁶¹ V daňovom registri tejto časti košických predmestí z roku 1522 sa však Hnilná ulica už neuvádza. Namiesto nej zaznamenali Ulicu sv. Leonarda. Nepochybne išlo o to isté sídlisko, čo preukazuje porovnanie mien daňovníkov oboch ulíc, ako aj miestny dom bratstva sv. Leonarda.⁶² Od druhého decénia 16. storočia sa spomína len Ulica sv. Leonarda (*platea, gasse, uca*).⁶³ Príslušnú ulicu, nazývanú predtým Hnilnou, môžeme teda lokalizovať priamo pred niekdajšiu Hnilnú bránu, na mieste dnešnej Šrobárovej, prípadne čiastočne aj Alžbetinej ulice.⁶⁴ V súvislosti s touto ulicou súdne knihy spomínajú finančné a vôbec majetkové záležitosti miestneho i vnútromestského obyvateľstva.⁶⁵

Názov Ulice sv. Leonarda podmienila prítomnosť tunajšieho predmestského kostola s leprozóriom. Objekt sv. Leonarda (bez konkretizácie či išlo o kostol, alebo kaplnku) prvýkrát spomenul jeden testament z roku 1464, leprozórium už v roku 1453. Oba vznik-

58 HALAGA, ref. 3, s. 186-187; ELIÁŠ, Štefan et al. *Dáta k dejinám Košíc. 1 diel. Pravek a stredovek*. Košice : Typopress, 2007, s. 31. ISBN 978-80-89089-0. Pomenovanie tejto ulice sa spomína v mene jedného Košičana už v roku 1321. SEDLÁK, Vincent. *Regesta diplomatica necnon epistolaria Slovaciae II*. Bratislava : Veda, 1987, s. 289, č. 636: „...Nicolao filio quondam Stephani, dicto Fulgazer...“

59 Možno takou bola existencia vodnej priekopy pozdĺž mestského opevnenia. Doterajšie archeologické výskumy kladú jej vybudovanie do prelomu 14. a 15. storočia. Pozri GAŠAJ – ĐURIŠOVÁ, ref 10, s. 46-47. Už mestské listiny zo 70. rokov 14. storočia však spomínajú priekopy aj s miestnymi mlynni pod hradbami Košíc. Pozri AMK, MMK, Odd. Schwartzbachiana, č. 6 a 8.

60 KEMÉNY, Lajos. *Kassa város régi számadáskönyvei 1431 – 1533*. Kassa : Nyomtatta Bernovits Gusztáv, 1892, s. 7: „...hawse vor dem Faulthor...“

61 Pur4 1489 – 1528, fol. 69v: „...vor der Stat of der Fawlgassenn...“ (r. 1493); Taxa 19: „Favlgas“ (r. 1511).

62 Taxa 19: „Favlgas... Meveles Benedoc... Macz Schueler... Der bruder haws... Lang Yocoben... Mathe Gowacz.“ (r. 1511); Taxa 21: „Platea sancti Leonardi... Meweles Benedec... Mathes Suler... Domus fraternitatis sancti Leonhardi... Lang Jacob... Marthon Kowacz.“ (r. 1522).

63 Pur4 1489 – 1528, fol. 302v: „...das Landt neben dem Graben bey Sanct Lenharts gasz...“; fol. 327r.

64 Archeologický výskum na Šrobárovej 57 objavil hrnčiarsku pec s neskorostredovekou keramikou. PAS-TOR, Ján. Zpráva o archeologickom výskume Východoslovenského múzea v Košiciach roku 1958. In *Múzeum VI*. Bratislava : Sväz slovenských múzeí v Osvetovom ústave, 1959, s. 617-618; RUSNÁK, ref. 2, s. 40. Polohu Kostola sv. Leonarda na západom konci dnešnej Alžbetinej ulice (nazývanej kedysi aj Forgáčovou) predpokladal KEMÉNY, Lajos. Magyarországi ágyú- és harangöntők. In *Archaeologiai Értésítő* 23. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1903, s. 219. Ďakujem Jurajovi Gembickému z Krajského pamiatkového úradu v Košiciach za upozornenie na daný príspevok. Novšie LOKŠA, ref. 50, s. 82 lokalizoval Ulicu sv. Leonarda na dnešnú Tajovského ulicu (bez bližšieho zdôvodnenia).

65 Po už uvedených zmienkach napr. Pur4 1489 – 1528, fol. 52r, 307r, 327r, 344v, 410r.

li pravdepodobne na začiatku 15. storočia, prípadne ešte na prelome 14. a 15. storočia. Košickí mešťania pamätali na tieto budovy a osadenstvo leprozória vo svojich testamentoch známych z konca stredoveku. Po jednom testamente z roku 1476, ustanovujúcom tunajšieho kaplána, sa v zmienkach od roku 1489 spomína už výslovne farár (*plebanus*) Kostola sv. Leonarda a taktiež jeho miestny dom. Kostol, leprozórium a ich majetky však podliehali správe mestskej rady, ktorá pre daný účel vymenúvala kostolného otca.⁶⁶

Otázkou je, prečo sa kostolné patrocínium presadilo v názve ulice až od začiatku 16. storočia. Pravdepodobné vysvetlenie ponúka poznatok, že v košickom predmestskom priestore, niekde za Richtárovou Vsou, ktorú spomenieme nižšie, existovali sídliská nazývané Zem sv. Leonarda a Vrch sv. Leonarda, ktoré zaznamenali daňové registre zachované od 80. rokov 15. storočia.⁶⁷ Presný dôvod pre takéto ich pomenovanie nepoznáme, no najskôr ním boli miestne majetky príslušného kostola. Ten totiž stál na ulici pred Hnilnou bránou, nie v spomínaných dvoch sídliskách. Zem sv. Leonarda a Vrch sv. Leonarda sa v mestských písomnostiach prestali spomínať začiatkom 16. storočia, takže tamojšie osídlenie zrejme splynulo s iným blízkym sídliskom. Zanechanie oboch pomenovaní umožnilo, že odvtedy sa pre predmestskú Hnilnú ulicu používal už len novší názov Ulica sv. Leonarda.

Kostol sv. Leonarda časom zanikol, nezaznamenali ho už ani mapy z 18. storočia. K jeho zbúraní viedla akiste výstavba bastiónového opevnenia v 60. rokoch 16. storočia.⁶⁸ Podľa daňových registrov zo 17. storočia však Ulica sv. Leonarda stále existovala, takže demoláciu kostola nesprevádzal zánik celého miestneho sídliska. Ulica teda možno súčasť pretrvala na pôvodnom mieste, iste sa však musela posunúť západným smerom, ďalej od nových hradieb. Takzvaný Ottov plán Košíc z prvej polovice 19. storočia zaznamenal západne od bývalého opevnenia rozsiahle prázdne predpolie, za ktorým sa vtedy tiahla pred priestorom stredovekej Hnilnej brány už Floriánska ulica (existujúca tu dodnes).

Pravdepodobne z rovnakého dôvodu zanikla taktiež predmestská ulica Na priekope (*Auf dem Graben*), zvaná aj Pri Malej bráne (*Platea Kyskapu*), ktorú zaznamenali daňové registre z prvej štvrtiny 16. storočia. Rozprestierala sa pri stredovekých hradbách mesta o čosi severnejšie od Ulice sv. Leonarda, kde v murive archeológovia skutočne identifikovali bránku (so šírkou viac ako jeden meter), čiže zaiste Malú bránu.

Knoblochova Ves

V susedstve Ulice sv. Leonarda sa nachádzalo sídlisko *Knoblochsdorf*. V mapách známych z 18. storočia sa už neobjavuje. Možno ho ale lokalizovať do priestoru vtedajšej a ešte aj dnešnej Žriedlovej ulice.⁶⁹ Prvýkrát sa zaznamenalo v roku 1399, keď jedna tamojšia obyvateľka nezložila prísahu, ku ktorej sa zaviazala pred mestským súdom.⁷⁰ V mestských písomnostiach sa následne naďalej zmieňovalo vždy ako *dorf*, no od konca

66 MAGDOŠKO, Kostoly, ref. 16, s. 25-27; MAGDOŠKO, Kostolní otcovia, ref. 16, s. 104-105.

67 KEMÉNY, ref. 60, s. 33.

68 Takto už KEMÉNY, ref. 64, s. 219.

69 HALAGA, ref. 33, s. 17; LOKŠA, ref. 50, s. 91.

70 AICC, s. 177, č. 3086: „...super quamdam dominam zeilerin in Knoblochsdorff III flor. quia non prestitit iuramentum ut assumpserat in iudicio prestare.“ HALAGA, ref. 3, s. 129.

stredoveku už ako *gasse*, ojedinele aj pod maďarským pomenovaním.⁷¹ Popri daňových registroch spomínajú toto sídlisko zápisy ďalších súdnych kníh.⁷²

Názov *Knoblochs Dorf* býva v slovenskej a maďarskej historiografii prekladaný ako Cesnaková Ves. Toponymum odvolávajúce sa na takúto plodinu je ale pre slovenské (uhorské) pomery ojedinelé. Vzhľadom na to, že v pomenovaní sa objavuje „dorf“, ako aj už spomínaná koncovka „s“, prípustnejšou je opäť analógia s Ludmanovou a Binde-rovou Vsou. A čo je ešte presvedčivejšie, tak v 80. rokoch 14. storočia, počas ktorých sa v košickej mestskej rade spomínal Peter Binder, bol prisáznym taktiež Michal Knobloch,⁷³ v 90. rokoch zase Ladislav Knobloch (ten sa neskôr stal aj richtárom).⁷⁴ Členov rodiny Knoblochovcov zmieňujú viaceré zápisy súdnej knihy z rokov 1393 – 1405. Iste mali rodinné kontakty s Krakovom, odkiaľ možno aj pochádzali.⁷⁵ Vlastnili teda taktiež predpokladaný majer, ktorý podnietil pomenovanie vznikajúceho sídliska pred mestskými hradbami.

Richtárova Ves

Takzvaný Ottov plán Košíc zaznamenal sídlisko zvané maďarsky Bíró utca a slovensky Richtárska ulica v priestore medzi dnešnou Vojenskou a Škultétyho ulicou.⁷⁶ Prvé správy o ňom pochádzajú z mestskej súdnej knihy vedenej na prelome 14. a 15. storočia. Tie spomínajú *villa iudicis*, *allodium iudicis* a následne, ako tomu bolo už po celý zvyšok stredoveku, *Richtersdorf*.⁷⁷ V 20. rokoch 16. storočia sa objavujú prvé zápisy o ulici,⁷⁸ no v tomto prípade paralelne pretrvávala aj staršia charakterizácia „ves“ (*dorf, dorffel*), a to vôbec najdlhšie spomedzi ostatných podobných sídlisk.

Najstaršie zmienky o Richtárovej Vsi napovedajú trochu viac o genéze iných podobných sídiel na predmestí Košíc. Podľa súdneho zápisu z roku 1398 vtedajší košický richtár Leonard záložoval obchodníkovi Jánovi Lublenovi istú svoju dedinu kvôli dlhu 242 zlatých.⁷⁹ Sídlisko nebolo konkrétnejšie pomenované, čo ale samo o sebe naznačuje lokalizáciu v mestskom chotári. Neskôr, v roku 1401, Ján Kulik z Krakova vyhlásil pred košickou mestskou radou obstarávkou na všetky majetky tkáča Stanislava, ktorý býval na majeri košického richtára.⁸⁰ O rok na to sa do súdnej knihy dostal zápis o dlhu

71 Pur4 1489 – 1528, fol. 333v: „*Knoblochs doerffel*“ (r. 1516); fol. 357v: „*Knoblochs gassen*“ (r. 1519); Taxa 22: „*Platea Fockhaygma (!)*“ (r. 1522 – 1524).

72 Napríklad Pur4 1489 – 1528, fol. 333v, 357v.

73 MNL-OL, DL-DF 6712; AMK, MMK, TA, Dominium, M – Miszlóka és Tökes, č. 3; AMK, MMK, TA, Tabularium, C – Ecclesia, č. 6.

74 AICC, č. 4226, 4630: „...*coram Ladislao Knobloch*“.

75 V posledných rokoch 14. storočia sa dožadoval splatenia dlžôb niektorých Košičanov krakovský obchodník Michal Knobloch. AICC, č. 2198, 2255, 2711. Pozri TEKE, ref. 56, s. 387.

76 LOKŠA, ref. 50, s. 96 uvádza lokalizáciu približne na dnešnej Škultétyho alebo Magurskej ulici.

77 Napríklad Mac1 1470 – 1477, fol. 19r: „*Richtersdoerffel*“ (rok 1471); Pur4 1489 – 1528, fol. 119v (r. 1495); AMK, MMK, Odd. Supplementum H., sign. H III/2, pur 5 (ďalej ako Pur5 1529 – 1580), fol. 70r (r. 1534).

78 Napríklad Taxa 22: „*Platea Byro weza*“; Pur5 1529 – 1580, fol. 47v: „*Richters gasz*“ (r. 1531).

79 AICC, č. 2235: „...*obligavit sibi villam suam iuxta consuetudinem civitatis*.“; HALAGA, ref. 3, s. 129.

80 AICC, č. 4377: „...*arrestavit omnia bona Stanislai lanificis morantis in allodio iudicis*...“; HALAGA, ref. 3, s. 129. Osadenstvo majera sa teda nezaoberalo len poľnohospodárskou činnosťou, ale aj remeslom.

istého Jána z Richtárovej Vsi.⁸¹ Hoci richtárov majer nebol v príslušnej zmienke bližšie lokalizovaný, možno predpokladať, že všetky tri zmienky sa týkali rovnakého sídliska.⁸² Už Halaga, ktorý publikoval edíciu príslušnej mestskej knihy, stotožňoval tieto správy s jednou lokalitou. Predpokladal zároveň, že richtár Leonard kedysi získal istú staršiu dedinu, v dôsledku čoho jej pôvodný názov zanikol. Nezodpovedanou by však v takom prípade ostávala otázka, od koho z mimomestského prostredia mal Košičan Leonard dedinu kúpiť? Vzhľadom na paralelu s doteraz spomínanými sídliskami označovanými v mestských písomnostiach ako vsi (Ludmanova, Binderova, Knoblochova) je najviac zdôvodniteľným výklad, že predchodcom Richtárovej Vsi bol práve spomínaný majer, pri ktorom sa časom vyvinulo väčšie osídlenie. Inak zo správ o Richtárovej Vsi, ale aj o ostatných predmestských sídliskách doložených na prelome 14. a 15. storočia, je zrejmé, že obyvatelia predmestí spadali pod jurisdikciu mestskej rady v konečnom dôsledku rovnako ako obyvateľstvo vo vnútri hradieb.⁸³

Pomenovanie Richtárovej Vsi je pozoruhodné kvôli odvodeniu z funkcie, nie z mena. Možno preto zvážiť, či nešlo o majetok s dávnejšími počiatkami patriaci košickým richtárom, ktorí by ešte aj v 14. storočí pochádzali prevažne iba z jedného rodu.⁸⁴ Správne bude však predsa len vysvetlenie, že sídlisko získalo svoj názov v dôsledku pomerov existujúcich na konci 14. storočia, keď práve Leonard viacnásobne zastával richtársku funkciu v 80. až 90. rokoch, poslednýkrát ešte v roku 1401.⁸⁵

S Richtárovou Vsou susedili západnejšie sídliská nazývané Zem sv. Leonarda a Vrch sv. Leonarda, ktoré zaznamenali daňový register z roku 1480 (*Therra sancti Leonardi, Auff Synt Leonhartberg*).⁸⁶ Daňové registre z prvého decénia 16. storočia tu zase spomínajú Zem sv. Leonarda a popri nej Novú ulicu (*Neve Sacz, Nova platea*). Následne sa zmieňuje už iba Nová ulica, takže spomenuté dve staršie sídliská pravdepodobne splynuli s rozrastajúcim sa novším osídlením. Vznik uvedených sídlisk v susedstve Richtárovej Vsi možno predpokladať v 15. storočí.

Sichelova Ves (?) (Tehelná ulica)

Menované sídlisko ležalo podľa tzv. Ottovho plánu Košíc z 19. storočia na mieste súčasnej Magurskej a Zádielskej ulice. Od roku 1400 sa viackrát spomína v prvej mestskej súdnej knihe v súvislosti s dlhmi miestnych obyvateľov, či naopak, s ich pohľadávkami (*Zichelsdorff, Sichelsdorf*).⁸⁷ Od prelomu 15. a 16. storočia sa ale v mestských súdnych

81 AICC, č. 4749: „*Et super Hannus [in Richtersdorf III flor. XVI gs.]*“; HALAGA, ref. 3, s. 129.

82 Výška dlžnej sumy 242 zlatých v prípade zálohu Leonardovho majera-vsi nie je výnimočná. Napríklad v roku 1394 bola zaznamenaná obstačka na majer a pekára Ladislava Knolla kvôli jeho dlhu 340 zlatých. AICC, č. 565.

83 K ďalším finančným a majetkovým prípadom od konca 15. storočia napr. Pur4 1489 – 1528, fol. 119v, 285r.

84 O prvých po mene známych košických richtároch pozri MAGDOŠKO, Drahoslav. K mestskej elite Košíc na prelome 13. a 14. storočia. In *Košice v súradniciach európskych dejín*. Eds. Mária Hajduová, Martin Bartoš. Košice : Mesto Košice, Archív mesta Košice, 2014, s. 64-73. ISBN 978-80-971869-4-4.

85 AMK, MMK, TA, Thesaurus, I – Confirmatio, č. 1; AMK, MMK, TA, Dominium, M – Miszlóka és Tókes, č. 3; AICC, č. 2235.

86 Taxa 5; KEMÉNY, ref. 60, s. 33.

87 HALAGA, ref. 3, s. 129; AICC, č. 3615: „*Swarcz Hannus super Henel von Zichelsdorf...*“; ďalšie

a daňových písomnostiach uvádza už ako Tehelná ulica (*Czigelgasz*).⁸⁸ Na zmenu pomenovania upozornil Halaga, ktorý preto používal pre staršie obdobie názov Srpová Ves, následne Tehelná ulica. Prvotné pomenovanie sídliska Halaga odvodzoval od miestnej produkcie srpov (kosákov). Zmenu pôvodného názvu spôsobili podľa neho akési hovorové interakcie v nemecko-slovenskom prostredí Košíc,⁸⁹ no takýto výklad je neprevedčivý.

V súdnej knihe z prelomu 14. a 15. storočia sa nachádzajú početné záznamy o tehliaroch (*czigler*).⁹⁰ Vzhľadom na spôsob zápisu týchto slov názov *Zichelsdorf*, príp. *Sichelsdorf* skutočne nemohol byť odvodený od výroby tehál. Pomenovanie sídliska je však opäť prípadom zloženiny s podstatným menom v jednotnom čísle. Pravdepodobnejším sa preto javí vysvetlenie, že podobne ako v prípade všetkých vyššie skúmaných vsí (*dorf*, *villa*) išlo o meno, resp. prírnenie majiteľa tunajšieho pozemku s majerom. Keďže ale nepoznáme zmienky o takomto Košičanovi, nedá sa vylúčiť aj iný, dnes už neznámy podnet pre daný miestopisný názov. Povšimnutiahodnou je pritom samotná zmena názvu na *Ziegelgass* koncom 15. storočia. Pôvodné pomenovanie už teda časom nemalo v ponímaní mešťanov náležitý zmysel. Podnet k zmene mohla predstavovať miestna výroba tehál,⁹¹ prípadne asi skôr iba skomolenie pôvodného pomenovania.

Čermel'

Takzvaný Ottov plán Košíc zaznamenal Čermel'skú ulicu v priestore pred bývalou Hornou bránou, v južnej časti súčasnej Komenského ulice. Názov sídliska pochádzal od rovnomenného potoka, ktorý tadiaľ a následne aj námestím Košíc preteká. Čermel' je najčastejšie zmieňovanou predmestskou lokalitou v prvej súdnej knihe (zmienky od roku 1399). To poukazuje na početnosť miestneho obyvateľstva, prípadne aj na jeho staršie počiatky. Rovnako ako pri všetkých predmestiach, aj v tomto prípade sa súdne zápisy týkali dlžobných záväzkov miestneho obyvateľstva alebo tamojších nehnuteľností.⁹² Stredovekí košickí notári zaznamenávali danú lokalitu obvykle pod jednoslovným názvom Čermel', nikdy nie ako ves, a len zriedka ako ulicu alebo vik.⁹³

V daňových registroch z prvej štvrtiny 16. storočia sa v blízkosti Čermel'a spomínajú dve ďalšie sídliská: Nová ulica (*Nova platea*), onedlho nazývaná ako Garbiarska (*Platea Thyma*), a ulica zapisovaná latinsky *Platea furis*, resp. maďarsky *Fyer ucza*, čiže azda

č. 4179, 5090, 5651, 5799, 5948, 6094. Podobne MacI 1470 – 1477, fol. 111v: „*Sichelsdorff*“ (r. 1475).

88 Taxa 17; Pur4 1489 – 1528, fol. 283v: „*Czigelgasz*“ (r. 1511).

89 HALAGA, ref. 3, s. 221.

90 AICC, s. 447 (register).

91 V blízkom Prešove existovala koncom stredoveku predmestská Tehelná ulica, resp. „Ulica tehliarov“ (*Platea tegulorum*). DOMENOVÁ, Marcela. Prešov. In ŠTEFÁNIK – LUKAČKA, ref. 1, s. 335.

92 AICC, č. 2990: „*Jacobus Ellend super... Johannem de Tschirmele X flor.*“; ďalšie č. 3039, 3210, 3281, 4023, 4933, 5056, 5155, 5418, 5444, 5645, 6173, 6175, 6183; HALAGA, ref. 3, s. 129. Od konca 15. storočia napr. Pur4 1489 – 1528, fol. 35r, 39v, 187r, 394v.

93 Napríklad Pur4 1489 – 1528, fol. 39v: „*Grosz Czymel*“ (r. 1489); fol. 187r: „*Chyrmel*“ (r. 1501); Taxa, č. 22: „*Platea Czermele*“ (r. 1522 – 1524); Pur5 1529 – 1580, fol. 82r: „*in vico Czermele*“ (r. 1535).

„Zlodejská“ ulica. Tie boli v porovnaní s Čermeľom akiste mladšími sídliskami z 15. storočia.⁹⁴

Je pozoruhodné, že podľa máp známych od 18. storočia neprechádzala Čermeľom žiadna z hlavných komunikácií. Od Hornej brány viedla síce severozápadným smerom krajinská cesta na Spiš, no čermeľské sídlisko sa rozprestieralo pozdĺž menšej, hoci starej cesty smerujúcej do údolia Hornádu.

Ulica sv. Ladislava

Písomné správy o tomto sídlisku poznáme až od prvého zachovaného daňového registra pre severné predmestie z roku 1504. Názov ulice ale poukazuje na miestny kostol, ktorý sa v písomných prameňoch spomína o storočie skôr. Svätoladislavská ulica bývala v mestských písomnostiach zo 16. storočia dôsledne zaznamenávaná ako *platea*, *gasse*.⁹⁵ Odtvtedy sú známe aj súdne zápisy v mestských knihách týkajúce sa miestnych nehnuteľností, resp. obyvateľov.⁹⁶

Jedna mestská listina z roku 1408 zmieňuje Kaplnku sv. Ladislava stojacu pri istom Hornom mlyne na Hornáde, čo bol akiste vodný tok nazývaný od novoveku Mlynský potok.⁹⁷ Prameň nespomína, na ktorej strane Mlynského potoka bola situovaná Kaplnka sv. Ladislava, ale najpravdepodobnejšou sa zdá byť lokalizácia hneď pri severovýchodnom cípe hradieb, ako to prezentuje aj doterajšia historiografia.⁹⁸ Kaplnka teda nestála priamo pred Hornou bránou. Týmto sa odlišovala od ostatných dvoch predmestských kostolov, ktoré inak súviseli aj so špitálmi (pred Dolnou a Hnilnou bránou). Odchýlka určite zohľadňovala isté, dnes už však nejasné okolnosti. V prípade Košíc napríklad stále nie je lokalizovaný pôvodný farský kostol, nepriamo spomínaný v roku 1230. Starobylejší pôvod svätoladislavskej (výslovne) kaplnky však nateraz popiera predovšetkým správa z roku 1482, podľa ktorej jágerský generálny vikár (až vtedy) povolil vystavanie a vysvätenie cintorína pri danom objekte, uvádzanom už ako Kostol sv. Ladislava. Vikárovmu rozhodnutiu predchádzal nekonkretizovaný spor v Košiciach.⁹⁹ Ten mohol vzniknúť najskôr medzi mestským farárom a miestnym kňazom, resp. obyvateľmi, ktorým kaplnka mala slúžiť. Pre skúmanie cirkevnej správy je pritom najpodstatnejším fakt, že ani

94 Taxa 16, 20, 22. K názvu *Platea furis* možno uviesť hypotetickú súvislosť, ktorú by bolo vhodné preskúmať, keď podľa Blanky Szeghyovej malo niekde pred košickou Hornou bránou stáť stínadlo pre odsúdencov. Pozri SZEGLYOVÁ, Blanka. *Súdnictvo a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí*. Bratislava : Veda, 2016, s. 145.

95 Napríklad Taxa 16: „*Platea sancti Ladislai*“ (r. 1504); Pur4 1489 – 1528, fol. 365r (r. 1520).

96 Napríklad Pur4 1489 – 1528, fol. 190v, 264r, 269v, 365r, 378r, 421r.

97 V súčasnosti sa táto listina nachádza v Ríme. Archivum Generale Ordinis Praedicatorum, Series XIII, No. 80 541, Fasciculus II, No. 2: „...oebirstin moel bye senthe Lazla Capelle gelegin an dem wassere daz man dy kunra nennet...“ Jej pôvodné uloženie: AMK, MMK, Odd. Schwartzbachiana, č. 58.

98 HALAGA, ref. 13, s. 22-23.

99 AMK, MMK, TA, Thesaurus, A – Cassovia, č. 36: „...turbulacionem vestram... meditatur [...] sribitis enim nobis pro auctoritate super quodam cimiterio erigendo extra muros prope ecclesiam sancti Ladislai regis [...] alme ecclesie sancte Elizabet parochiali et plebano eiusdem iuribusque... in hac nostra concessione iniuria et preiudicium quovismodo non inseratur...“

vysvätením tunajšieho cintorína nemalo dôjsť k narušeniu práv mestského farára a vôbec mestského Kostola sv. Alžbety, uvádzaného v predmetnej listine výslovne ako farského.

Zdá sa teda, že kaplnku mohli postaviť v druhej polovici 14. storočia, azda už v tom čase pre obyvateľov predmestia, no nateraz nám nie je známy porovnateľný prípad z iných miest (zvyčajná je súvislosť so špitálom či kláštorom). V uvedenom období určite existovalo v danej lokalite sídlisko. Roku 1383 totiž košický mešťan Ján, inak brat opáta benediktínskeho kláštora v neďalekej Krásnej, kúpil na predmestí Košíc od jednej vdovy dom (kúriu), ktorý na základe správ pochádzajúcich dokonca až z prvej štvrtiny 16. storočia vieme lokalizovať do blízkosti svätoladislavskej kaplnky (neskôr kostola).¹⁰⁰ Možno, že miestne domy boli pôvodne priradované k Čermeľu, avšak časom sa presadil nový názov odvodený od kaplnky (kostola). Z daňových registrov z prelomu 15. a 16. storočia, no výpovednejšie až z máp z 18. – 19. storočia, je zjavné, že osídlenie pred Hornou bránou sa koncentrovalo viac severovýchodným smerom, keď siahalo až za Mlynský potok, takže svätoladislavská kaplnka, následne kostol, mohla stáť zhruba v jeho strede.

Po vysvätení cintorína sa v zmienkach z prelomu 15. a 16. storočia spomína už vždy výslovne Kostol sv. Ladislava (*ecclesia, Kirche*), ktorý mal farára (*plebanus*) bývajúceho v dome (fare) na príslušnej ulici. Nie sú síce známe zmienky o príslušných kostolných otcoch, ktoré by napovedali viac o správe kostola, avšak ten v danom ohľade určite podliehal mestskej rade. Do jej právomoci totiž spadali tie najdôležitejšie majetkovo-právne akty, akým bol napríklad predaj časti kostolného majetku, k čomu v prípade niekoľkých viníc Kostola sv. Ladislava došlo v roku 1533. Zisk z ich predaja predstavoval príjem mesta.¹⁰¹

Mapy Košíc z 18. – 19. storočia zaznamenali Ulicu sv. Ladislava, no s niekoľkými zvláštnosťami. Jednak sa na nej nenachádzal žiaden kostol a cintorín, jednak ležala na opačnej strane Mlynskeho potoka než mesto. Stredoveké sakrálné objekty s centrom sídliska teda pravdepodobne zanikli pri výstavbe bastiónového opevnenia v 60. rokoch 16. storočia, v dôsledku čoho sa miestne osídlenie presunulo zrejme za vodný tok (priekopu), kde mohlo siahať už v stredoveku.

Mikulášova Ves (Venécia)

Prvé správy o Mikulášovej Vsi (*Niclosdorf, villa Nicolai*) pochádzajú z najstaršej súdnej knihy (od roku 1396) a týkajú sa súdnych (civilných aj trestných) záležitostí miestnych obyvateľov riešených pred mestskou radou.¹⁰² Po týchto zmienkach na dlhé obdobie chýbajú iné zápisy. Jedinú ďalšiu stredovekú správu obsahuje až daňový register z roku 1515, v ktorom sa spomína *Platea sancti Nicolay*.¹⁰³

100 AMK, MMK, Odd. Schwartzbachiana, č. 9. Tento (následne už opátov) dom sa v daňovom registri z roku 1515 spomína ako susediaci s domom farára Kostola sv. Ladislava. Pozri Taxa 20: „*Domus plebani. Domus abatis.*“

101 MAGDOŠKO, Kostoly, ref. 16, s. 28-30. Pozri tiež KEMÉNY, ref. 60, s. 99.

102 AICC, č. 1170: „...*super Mathiam cerdonem in villa Nicolai XXV cutes...*“; č. 2751, 3029: „*Henel de Niclosdorff debet prestare iuramentum... de una effusione sanguinis.*“; č. 4434, 5032, 5945, 5985; HALAGA, ref. 3, s. 129.

103 Taxa 20.

Z uvedeného posledného zápisu vyvodil Halaga obširnejší predpoklad. Mikulášovu Ves totiž považoval za pozostatok pôvodných Košíc spred 13. storočia. Tie mali kedysi siahať až ku (podľa neho najstaršiemu košickému) Kostolu sv. Mikuláša, ktorý po vybudovaní mesta ostal stáť v severnej časti námestia. Tento kostol spomínajú písomnosti až od prelomu 14. a 15. storočia, a to ako františkánsky (súčasný seminárny Kostol sv. Antona Paduánskeho).¹⁰⁴

Mikulášske zasvätenie košického kostola a kláštora bolo skutočne atypické pre františkánov, čo je fakt, ktorý bude iste pútať pozornosť historikov. Doterajšie stavebno-historické a archeologické výskumy však datujú jeho výstavbu práve do obdobia prvých písomných zmienok o ňom, teda do konca 14. storočia.¹⁰⁵ Z nášho doterajšieho prehľadu pritom vyplýva, že počiatky všetkých košických predmestských sídlisk, ktoré bývali zmieňované ako vsi (*dorf, villa*), siahali najpravdepodobnejšie k majerom bohatších mešťanov. Sídliská s pomenovaniami odvodenými od patrocínia (miestnych) kostolov pramene uvádzali ako ulice (*platea, gasse*), pričom v ich názve nebývalo opomínané slovo „svätý“ (Ulica sv. Ladislava, Ulica sv. Leonarda, ale aj Zem sv. Leonarda a pod.). Ojedinelý výskyt názvu Ulica sv. Mikuláša je preto podozrivý. Mohlo k nemu azda dôjsť aj kvôli skreslenej dobovej mienke na konci stredoveku, keď pôvod pomenovania z osobného mena bol už neznámy. Uplatnenie krstného mena je inak zvláštnosťou v porovnaní s doteraz uvedenými názvami vsí. No predsa nešlo o výnimku, keďže jeden súdny zápis z roku 1398 spomenul istú *villa Clementis* ležiacu pravdepodobne v košickom chotári.¹⁰⁶

Doterajšia historiografia o Košiciach umiestňuje sídlisko Venécia spomínané prvýkrát v roku 1463 niekde do susedstva Mikulášovej Vsi.¹⁰⁷ Ondrej R. Halaga kladol jej existenciu do súvislosti s románskym obyvateľstvom, ktoré sa tu usadilo niekedy po výstavbe hradieb.¹⁰⁸ Venécia sa inak nachádzala aj vo Veľkom Varadíne,¹⁰⁹ dokonca takto bola nazvaná tiež jedna dedina v Šariši.¹¹⁰ V stredovekých Košiciach sa pritom spomínajú osoby románskeho pôvodu.¹¹¹ Pôvod košického toponymu ale najlepšie objasňuje nedávno zistená paralela z blízkeho mesta Prešov. Tamojšie južné predmestie pred hradbami s priekopou pomenúvali v neskorostredovekých písomnostiach zvyčajne *Fossatum*, no

104 HALAGA, ref. 3, s. 134-146.

105 HABERLANDOVÁ, Helena. Stredoveký kostol františkánov v Košiciach. In *ARS*, 1984, č. 1, s. 81-95. ISSN 0044-9008; KRCHO, János – SZEKÉR, György. Adalékok a kassai ferences templom középkori építéstörténetéhez. In *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon – Tanulmányok*, 1994, s. 333-358. ISBN 963-7143-37-8. Archeologický výskum vykonaný za presbytériom kostola priniesol zistenia naznačujúce existenciu starších domových parciel. RUSNÁK, Rastislav. Dve stredoveké parcely v Košiciach. In *Slovenská archeológia*, 2011, roč. 59, č. 1, s. 147-186. ISSN 1335-0102

106 AICC, č. 2507; HALAGA, ref. 3, s. 129.

107 Pur2 1460 – 1643, fol. 21r: „...domum in suburbio huius civitatis in Veneciis...“; HALAGA, ref. 13, s. 23.

108 HALAGA, R. Ondrej. Le grand commerce Occident-Orient et l'Europe centrale. In *Studi in memoria di Federigo Melis. Volume II*. Firenze 1978, s. 16.

109 GYÖRFFY, György. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1963, s. 687 a 691.

110 ULÍČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1990, s. 352. ISBN 80-85174-03-0.

111 MAREK, Miloš. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin : Matica slovenská, 2006, s. 444-446. ISBN 80-7090-822-X.

v roku 1433 sa preň výnimočne použil pojem Venécia.¹¹² Prešovské aj košické „Benátky“ teda nesúviseli s etnicitou obyvateľstva, ale rozprestierali sa v blízkosti vodných priekop, čo bolo prírodné prostredie, ktoré podnietilo vznik ich špecifickejšieho pomenovania.

Dane obyvateľov košickej Venécie zaznamenali na konci registra z roku 1504.¹¹³ V závere ďalšieho zachovaného daňového registra severného predmestia, pochádzajúceho z roku 1515, sa spomína Ulica sv. Mikuláša bez zmienky o Venécii. Ešte po vyše desaťročí, ktoré delilo oba registre, sa však zhodovali viaceré mená daňovníkov oboch lokalít.¹¹⁴ Mikulášova Ves (ulica) a Venécia boli teda tým istým sídliskom s dvomi variantmi názvu, z ktorých ten druhý bol mladší.

Mikulášovu Ves, resp. Venéciu nezmieňuje historiografia o ranonovovekých Košiciach, ani mapy z 18. – 19. storočia. Zrejme teda zanikla v 16. storočí. Už koncom stredoveku išlo o menšie osídlenie (cca 20 daňovníkov), ktoré nemalo vlastných richtárov, akí inak bývali volení pre iné, väčšie ulice pred hradbami. O aspoň približnej lokalizácii tohto sídliska môžu vypovedať dosiaľ známe informácie: poloha pri vodnom toku; absencia richtárov, čiže podliehanie richtárom inej blízkej ulice; pravdepodobný zánik v 16. storočí; možno aj umiestnenie Kostola sv. Ladislava medzi Čermelom a Mikulášovou Vsou. To všetko zohľadňuje poloha v blízkosti Mlynského potoka, neďaleko Ulice sv. Ladislava.¹¹⁵

Záver

Skúmanie vývoja košických predmestí sťažuje viacero okolností. Výpovednejšie písomné správy o týchto sídliskách pochádzajú totiž až z neskorého stredoveku. Z hľadiska topografie je relevantným fakt, že v 16. – 17. storočí predstavovalo mesto významnú pevnosť s novou bastiónovou fortifikáciou. Jej budovanie akiste viedlo k zbúraniam najbližšej predmestskej zástavby stredovekého pôvodu. V dôsledku nepriaznivých udalostí, najmä vojenských i hospodárskych, došlo zároveň k poklesu počtu predmestského obyvateľstva. Prvé podrobnejšie mapy z 18. storočia, resp. z prelomu 18. a 19. storočia tak zaznamenali až výsledok podstatných sídlíštných zmien. Nateraz pritom absentuje dôslednejší archeologický výskum daného územia. Uvedomujúc si spomínané obmedzenia zhrnieme aspoň terajšie predpoklady o vývine košických predmestí v stredoveku, následne aj poznatky o vybraných okolnostiach ich správy.

Popri poliach, lúkach a viniciach vznikali v okolí mesta i hospodárske budovy, majere aj domy. Časom došlo k utvoreniu koncentrovaných zástavieb, teda ulíc. Prvé takéto ucelenejšie sídliská možno identifikovať pred najstaršími mestskými bránami: Špitálska ulica pred Dolnou bránou, v blízkosti Hornej brány Čermel i lokalita neskôr známa ako

112 DOMENOVÁ, Marcela. Daňové písomnosti a sociálno-ekonomické pomery mesta Prešov v období stredoveku [online]. In *Zborník vedeckých prác katedry ekonómie a ekonomiky ANNO 2009*. Ed. Rastislav Kotulič. Prešov : Prešovská univerzita, 2009, s. 228, pozn. č. 43. ISBN 978-80-555-0005-8. Dostupné na internete: <<http://www.pulib.sk/elpub2/FM/Kotulic10/index.html>>

113 Taxa 16: „*Platea Venetiarum*.“

114 Taxa 16: „*Koltor Emrich... Yokob Posthmon... Andres Gerber... Barthusch Gerber...*“; Taxa 20: „*Coltor Emerich... Possman Jocub... Andres Gerber... Bartha Gerbel...*“

115 Niekde za Mlynský potok lokalizovali toto sídlisko už HALAGA, ref. 3, s. 121 (nákras); LOKŠA, ref. 50, s. 95.

Ulica sv. Ladislava a pred Hnilnou bránou Hnilná ulica, v samom závere stredoveku nazývaná už ako Ulica sv. Leonarda.¹¹⁶ Tie môžeme považovať za prvú fázu kreovania košických predmestí. Ich pomenovania, ktoré sa v niektorých prípadoch ustálili až po dlhšom vývoji, súviseli s blízkymi mestskými objektmi (špitál, brána, neskôr miestne kostoly), prípadne s potokom. Všetky spomínané sídliská bývali charakterizované ako ulice alebo zriedkavejšie, v totožnom význame, ako viky (*vicus*).

Paralelne s postupným rozvojom uvedených sídlisk došlo v druhej polovici 14. storočia k ďalšej fáze vývinu predmestského osídlenia. Niektoré vtedajšie majere košických mešťanov boli obývané markantnejším počtom osôb, prípadne pri nich vznikli malé sídliská, čo sa stalo podnetom pre ich charakterizáciu ako vsí. Najprv bola takou Ludmanova Ves južne od hradiab a možno aj Mikulášova Ves na severnom predmestí. Zrejme v posledných dvoch deceniách 14. storočia nastal výrazný rozvoj podobných sídlisk ďalej od západného mestského múra, kde dovtedy ležali asi len poľnohospodárske pozemky a objekty: Binderova, Knoblochova, Richtárova Ves, Tehelná ulica, pôvodne asi Sichelova Ves.¹¹⁷

V okolí obmurovaných Košíc mohlo na prelome 14. a 15. storočia existovať ešte niekoľko podobných majerov-vsí, kým splynuli s iným blízkym sídliskom alebo zanikli. Napríklad z roku 1398 pochádza ojedinelá zmienka o Klementovej Vsi (*villa Clementis*) ležiacej najskôr v košickom chotári.¹¹⁸ Pri sídliskách, ktoré sa vyvinuli ako súčasť majerov, sa postupne usádzalo ďalšie obyvateľstvo, v dôsledku čoho sa stávali klasickými predmestskými ulicami. Takmer do konca stredoveku boli však naďalej charakterizované ako vsi (*dorf, villa*), čím sa líšili od sídlisk s inými počiatkami (*platea, gasse, vicus*). Uvedená odlišnosť sa v mestských písomnostiach začala stierať na začiatku 16. storočia, odkedy boli niekdajšie vsi čoraz pravidelnejšie až napokon trvale zapisované ako ulice. U Košičanov sa teda časom vytratila vedomosť o pôvode pomenovaní vsí z osobných mien, v dôsledku čoho dochádzalo k niektorým názvoslovným zmenám (Sichelsdorf → Ziegelgass, Mikulášova Ves/Venécia → (ojedinele) Ulica sv. Mikuláša), ako aj k doslovnému prekladaniu pomenovaní (Knoblochs Dorf → Fokhagyma utca, Bindersdorf → v novoveku tiež Bodnár utca). Tieto ustálené novšie (prekladové) názvy s pojmom ulica možno tak v historiografii naďalej uplatňovať pri opise novovekého či celkového vývoja košických predmestí. Pre stredoveké dejiny je však vhodnejšie preferovanie prvotných pomenovaní (Knoblochova Ves, časom ulica atď.).

116 Týmto korigujeme vlastný starší názor, podľa ktorého sa predmestské ulice pomenované podľa patrocínii sformovali až po výstavbe miestnych kostolov, vyslovený v MAGDOŠKO, Kostoly, ref. 16, s. 34.

117 Leonard, Peter Binder a Michal Knobloch sa v mestskej rade ešte nespomínali ku koncu 70. rokov, ale až od začiatku 80. rokov. Porovnaj mestské listiny z rokov 1377 a 1378 v AMK, MMK, Odd. Schwartzbachiana, č. 5, 6, 8.

118 AICC, č. 2507: „...domina Katherina relictā Nicolai... obligavit domum suam in villa Clementis sitam et alias suas hereditates in gadibus nostris...“ HALAGA, ref. 3, s. 129 odvodzoval pomenovanie tohto sídliska od patrocínia istého zaniknutého, neznámeho kostola. Spomedzi zaznamenaných mien košických mešťanov sa meno Klement spomína prvýkrát v roku 1382 (*Hench Clemen*ch), neskôr aj v prvej súdnej knihe. AMK, MMK, TA, Dominium, M – Miszlóka és Tökes, č. 3; RÁBIK, Vladimír. *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku (Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej)*. Bratislava : SNM – Múzeum kultúry Karpatských Nemcov, 2006, s. 227, pozn. č. 121. ISBN 80-8060-197-6.

Všetkých desať vyššie uvedených sídlisk pretrvalo do začiatku raného novoveku. Až polovica z nich vznikla pravdepodobne z majerov. Povšimnutiahodnou je pritom chronológia prvých správ k predmestským kostolom a špitálom. Hoci zmienky zaznamenali už existujúce stavby, predsa len môžu predstavovať indiciu o postupnosti rozvoja košických predmestí. Takto Špitál sv. Ducha, ležiaci južne od mesta, mal výrazný časový primát svojej najstaršej zmienky (rok 1283). Po ňom nasledoval Kostol sv. Ladislava pred severným úsekom hradieb (rok 1408), napokon Kostol sv. Leonarda s leprozóriom na západe (rok 1453).

V období 15. až začiatku 16. storočia, ktoré možno charakterizovať ako tretiu fázu, dochádzalo k vzrastu počtosti a územnému rozširovaniu predmestského osídlenia. Pokračoval trend z druhej fázy, keďže pred Dolnou bránou vznikla len jedna nová ulica, pred Hornou bránou dve, zato na západnom predmestí tri-štyri ďalšie ulice. Žiadne z novších sídlisk nebolo charakterizované ako ves, ale vždy ako ulica (ojedinele „zem“). Pomenovania vychádzali z miestnych reálií (Malá špitálska ulica, Zem sv. Leonarda, Nová ulica, Garbiarska ulica atď.).

Čo sa týka cirkevno-správneho vývoja, dva z troch predmestských kostolov prináležali k špitálom. Možno však predpokladať, že všetky takéto sakrálné objekty slúžili aj predmestskému obyvateľstvu. Pravdepodobne práve nárast predmestskej populácie v priebehu neskorého stredoveku podnietil v druhej polovici 15. storočia ustanovenie samostatnejších, trvalých kňazských postov v tunajších kostoloch (kaplnkách). Špitál a Kostol sv. Ducha disponovali o čosi osobitejším postavením už dávnejšie, no od konca 15. storočia sa výslovne ako kostoly uvádzali už aj tie s patrocíniami sv. Leonarda a sv. Ladislava. Oba mali vtedy svojich farárov (*plebanus*), ktorí bývali na rovnomenných uliciach. Pri svätoladislavskom kostole bol v roku 1482 dokonca vysvätený cintorín. Aj po nadobudnutí vlastného cintorína však Kostol sv. Ladislava ostával pod právomocou farského Kostola sv. Alžbety, čiže mestského farára. Nepochybne rovnako tomu bolo u všetkých predmestských kostolov a špitálov. Obmurované mesto tvorilo s predmestiami naďalej jednu farnosť. Niet zmienok ani o prípadnom striktnom územnom vymedzení pôsobnosti takýchto kostolov, vlastne filiálok farského kostola.¹¹⁹ Dozor nad majetkami príslušných kostolov prináležal pritom mestskej rade, ktorá pre ten účel volila správcov (kostolných otcov). Rovnakým spôsobom pristupovala rada k správe majetkov vnútro-mestských kostolov a kláštorov.

Z hľadiska svetskej správy podliehalo predmestské obyvateľstvo a predmestské nehnuteľnosti jurisdikcii mestskej rady. Príslušné súdne zápisy, týkajúce sa finančných záväzkov i transakcií majetkov, sú svojím charakterom rovnaké po celý neskorý stredovek, a to už od čias prvej súdnej knihy z prelomu 14. a 15. storočia. Od konca 15. storočia sa zachovali daňové registre, ktoré zase vypovedajú o spoločnom systéme zdaňovania vnútromestského aj predmestského obyvateľstva. V registroch zmieňovaní výbercovia mestskej dane v predmestských štvrtiach boli členmi mestskej rady a volenej obce, nie zástupcami predmestí.

¹¹⁹ Pre porovnanie možno uviesť príklad Budína, kde v rokoch 1390 a 1441 došlo aj k vymedzeniu farských obvodov dvoch kostolov popri hlavnom mestskom chráme, ktoré inak disponovali samostatnejším, farským postavením už od 13. storočia. KUBINYI, ref. 1, s. 66-67.

Z písomných zmienok inak nie je poznateľný rozdiel medzi správnym postavením predmestských ulíc a vsí. Niet napríklad správ o transakciách, ktoré by sa týkali celých vsí (až na skorú objasniteľnú výnimku v prípade Richtárovej Vsi). Podobne niet dokladov o tom, že takéto sídliská prešli zo súkromných rúk do vlastníctva mesta, hoci od konca 14. storočia vzrastalo spisomňovanie právnych aktov v mestskej kancelárii. Už rozvinuté predmestské sídliská zvané vsi neboli teda v súkromnom vlastníctve, ale fakticky išlo o ulice plne podliehajúce mestu, rovnako ako tie ostatné. V rukách niektorých bohatších mešťanov spočívali kedysi len prvotné jadrá takýchto sídlisk, tvorené majermi s vtedajším vlastným, na tú dobu väčším osadenstvom. Práve to sa pravdepodobne stalo podnetom pre aktuálne a potom dlho pretrvávajúce pomenovanie ves. Poloha takýchto väčších majerov v tesnej blízkosti mesta bola zrejme tým dôvodom, kvôli ktorému nedošlo k ich prípadnému samostatnejšiemu vývoju.

Od roku 1518 košickí notári zapisovali do mestských kníh spočiatku ojedinele, a od druhej polovice 16. storočia už častejšie, mená zvolených richtárov väčších predmestských (starších aj novších) ulíc, ktorým nepochybne podliehali tiež tie zvyšné, menšie ulice. Takmer vždy išlo o dvoch mužov bývajúcich vo zverenom sídlisku. Ich voľba prebiehala v januári, čoskoro po zvolení novej mestskej rady.¹²⁰ Nie sú známe stredoveké zmienky, ktoré by konkretizovali pôsobenie daných richtárov, dokonca ani okolnosti ich volieb. Neopodstatneným sa však javí byť taký výklad, podľa ktorého košickí predmestskí richtári síce podliehali kontrole mesta, no volilo si ich miestne, predmestské obyvateľstvo, čo malo byť reliktom po pôvodnej samostatnosti sídlisk.¹²¹ Vzhľadom k spomínaným poznatkom, ale aj paralelám s inými mestami, napríklad s Budínom,¹²² môžeme predpokladať, že v stredovekých Košiciach volil či vyberal predmestských richtárov priamo richtár a mestská rada. Počet dvoch takýchto mužov pre každú zverenú predmestskú ulicu bol pritom rovnaký ako zvyčajný počet prisažných, ktorí bývali koncom stredoveku každoročne volení do funkcií správcov (tzv. úradníkov) mestských majetkov – pre mestské dediny, výplaty miezd, mlyny, váhu atď.¹²³ Aj to nepriamo podporuje interpretáciu, že posty košických predmestských richtárov tvorili súčasť štruktúry mestskej samosprávy, keď títo muži disponovali nižšími súdnymi právomocami, ktoré na nich delegovala mestská rada, resp. predovšetkým mestský richtár. Takéto splnomocnenie, ako aj podstatne menšia majetnosť predmestského obyvateľstva v porovnaní s tým vnútromestským spôsobili, že pred mestskú radu, a teda do mestských súdnych kníh, sa

120 Mac4 1517 – 1529, fol. 5v a 12v: „*Dy vorstetter Rychter*“ (r. 1518 a 1520) pre 11 z cca 15 známych sídlisk: Špitálsku ulicu, Binderovu ulicu (ves), Ulicu sv. Leonarda, Knoblochovu ulicu, Richtárovu Ves, Tehelnú ulicu, Čermel, Novú ulicu, Ulicu sv. Ladislava, Ludmanovu ulicu a Malú ulicu. HALAGA, ref. 33, s. 12.

121 HALAGA, ref. 33, s. 12; HALAGA, ref. 13, s. 24.

122 MOLLAY, Karl. *Das Ofner Stadtrecht*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1959, č. 33: „...so sol man forderen drey erwirdig man vnder dem perg...“ RADY, C. Martyn. *Medieval Buda : A study of municipal government and jurisdiction in the Kingdom of Hungary*. New York : East European Monographs, 1985, s. 50. ISBN 0-88033-074-0.

123 HALAGA, ref. 33, s. 18-19; OSTROLÚCKA, Milena. *Správa mestského hospodárstva v Košiciach v 16. a 17. storočí*. In *Mesto a dejiny*, 2013, roč. 2, č. 1, s. 53-58. ISSN 1339-0163.

dostalo len pomenej prípadov týkajúcich sa osôb s bydliskom pred hradbami, pričom jednou zo súdnych stránok často bývala osoba z vnútorného mesta.¹²⁴

V prípade stredovekých Košíc teda písomné zmienky vypovedajú o klasických predmestiach, podriadených správe mesta, hoci viaceré z nich mali svoje počiatky na súkromnej pôde mešťanov (majerov). Obdobie vzniku košických predmestí je na základe takýchto správ identifikovateľné až po sformovaní sa mestského jadra. Viac k ich pôvodu by mala zistiť najmä archeológia. K presnejšej lokalizácii niektorých z nich by mohol prispieť i ďalší výskum ranonovovekých mestských písomností.

* Štúdia vyšla v rámci plnenia projektov Centrum excelentnosti SAV – *Hrady na Slovensku. Interdisciplinárny prierezový pohľad na fenomén hradov* a APVV-16-0383 *Komplexný pamäťový portál a historický atlas miest Slovenska (Bratislava a Košice)*.

ZUR ENTSTEHUNG UND VERWALTUNG DER KASCHAUER VORSTÄDTE IM MITTELALTER

DRAHOSLAV MAGDOŠKO

Die Studie befasst sich am Anfang mit bisherigen kurzgefassten Annahmen zur Entstehung der Kaschauer Vorstädte. Desgleichen führt der Autor Erkenntnisse und Annahmen zum Zeitpunkt der Errichtung der Stadtmauer. Anschließend beschreibt er das Straßennetz im Kaschauer Gemeindegebiet, das erst in den aus dem 18. Jahrhundert stammenden Plänen detaillierter erkennbar ist. Des Weiteren werden Vermögensverhältnisse sowie kirchliche Verhältnisse in der Kaschauer Umgebung im 13. und 14. Jahrhundert dargestellt. Der Autor behandelt jeweilige vorstädtische Siedlungen, die bis zur Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert schriftlich erwähnt wurden. Er erklärt dabei, dass einige von ihnen zeitweilig auch zwei Namen hatten, was bisher den Überblick über die gegebene Problematik verunmöglichte. Der Autor liefert den Beweis dafür, dass einige in geschichtlichen Quellen als Dörfer (villa, dorf) genannte vorstädtische Siedlungen keine älteren Siedlungen waren, sondern dass sie aus bürgerlichen Bauerngütern in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts entstanden. Am Ende der Studie präsentiert der Autor eine Hypothese über die drei Entwicklungsphasen der Vorstädte nach der Formung des Stadtkerns. Die ältesten Siedlungen entstanden auf dem Gelände vor dreien Stadttoren. Die vorstädtische Bevölkerung und die Vermögenswerte unterlagen dabei der Jurisdiktion des Stadtrates. Desgleichen waren drei vorstädtische Kirchen durch den Stadtrat verwaltet. Die Stadt und die Vorstädte bildeten gemeinsam eine Pfarrei. Im Falle der mittelalterlichen Stadt Kaschau weisen die schriftlichen Erwähnungen auf klassische Vorstädte hin, deren Verwaltung und Wirtschaftung der Stadt unterworfen war, obwohl einige von denen ursprünglich auf privaten Grundstücken der Bürger (Bauerngütern) gegrün-

124 Predmestských richtárov mal aj Prešov, kde podľa jednej zmienky z roku 1555 spadali do ich právomoci predmestské spory o dlhy do troch zlatých, zálohy majetkov a mohli tiež zatýkať aj udeľovať pokuty. SZEGHYOVÁ, Blanka. Úradníci a zamestnanci súdnej samosprávy v mestách Pentapolitany v 16. storočí. In *Historické štúdie* 47. Bratislava : HÚ SAV, 2013, s. 77. ISBN 978-80-224-1324-4.

det wurden. Angesichts dieser Feststellungen ist die Entstehung der Kaschauer Vorstädte erst im Zeitraum nach der Errichtung des Stadtkerns identifizierbar. Mehr Erkenntnisse zu ihrem Ursprung sollte insbesondere die Archäologie liefern.

Mgr. Drahoslav Magdoško, PhD.

Katedra histórie, Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach

Moyzesova 9, 040 59 Košice

e-mail: drahoslav.magdosko@upjs.sk

Košice s predmestiami na konci stredoveku

Cestná sieť a vodné toky podľa Prvého vojenského mapovania z rokov 1782 – 1784 (Zdroj: www.mapire.eu)

● Lokalizácia podľa *Plan der königl. Freistadt Kaschau* z roku 1832 (Zdroj: www.hungaricana.hu)

○ Pravdepodobná lokalizácia na základe písomných

či archeologických prameňov

○ Presnejšie neznáma, len zvažovaná lokalizácia

1 Ludmanova Ves

2 Malá špitálska ulica

3 Špitálska ulica, Kostol sv. Ducha a Špitál sv. Ducha

4 Binderova Ves

5 Knoblochova Ves

6 Ulica sv. Leonarda (predtým Pred Hnilnou bránou / Hnilná ulica), Kostol sv. Leonarda a leprozórium

7 Na priekope / Pri Malej bráne

8 Richtárova Ves

9 Nová ulica

10 Zem sv. Leonarda a Vrch sv. Leonarda

11 Sichelova Ves / Tehelná ulica

12 Čermeľ

13 Nová ulica / Garbiarska ulica

14 Platea furis

15 Ulica sv. Ladislava, Kostol sv. Ladislava

16 Mikulášova Ves / Vénécia

17 Košická Nová Ves, Kostol sv. Žofie (?)

A Ulica sv. Ladislava podľa *Plan der königl. Freistadt Kaschau*

B Šibéná hora

Autori: Adam Gorka (grafická úprava)
Drahošlav Magdoško (podklady)

**FRANZ PAUL RIGLER: ANLEITUNG ZUM GESANGE,
UND DEM KLAVIERE, ODER DIE ORGEL ZU SPIELEN**
Príbeh jednej učebnice hudby

EVA SZÓRÁDOVÁ

SZÓRÁDOVÁ, Eva. Franz Paul Rigler: *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* – the history of a music textbook. Historický časopis, 2017, 65, 4, pp. 617-653, Bratislava.

The author of the first textbook for learning to play the piano: *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*, published in Vienna in 1779, was the composer and music teacher Franz Paul Rigler (1747 or 1748 – 1796), one of the most important figures in Bratislava's musical life in the last quarter of the 18th century. The needs and aims of the Music School at which he worked from 1779 to 1796, led to him creating his life's work: *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* (Budapest, 1798), intended for students training to be teachers at the secondary (normal) school in Bratislava. Clarification of the process of creation and publication of this work over a number of years reveals complex circumstances involving the publication of three versions of the second edition of the first textbook (1791, 1792/1793, 1793) with title pages varying in typographic arrangement and different, partly false impressos, which supplement and correct the previously known and inaccurately copied data about the author and his work in the field of musical education. The information and connections presented in the background of the "story of a music textbook" also gives a picture of the musical, educational and publishing environment of Bratislava and the emerging authors' and publishers' rights in the Kingdom of Hungary at the end of the 18th century. Key words: Franz Paul Rigler. The Music School at the Normal School in Bratislava. *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* (1779). *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* (1798).

Motto:

„... diese meine Arbeit, welche ich immer wie einen geheimen Schatz zu seiner Zeit zu finden hofte...“ (Franz Paul Rigler)

„... táto moja práca, o ktorej stále dúfam, že ju možno považovať za skrytý poklad svojej doby...“ (Franz Paul Rigler)

Úvod

Roku 1779 vyšla vo vydavateľstve Josepha Edlen von Kurzböcka prvá učebnica klavírnej hry vo Viedni¹ *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*. Jej autor Franz

1 MAUNDER, Richard. *Keyboard Instruments in Eighteenth-Century Vienna*. New York : Oxford University Press, 1998, s. 8. ISBN 978-0-19-816637-5; BIBA, Otto. Die Wiener Klavierszene um 1800. In BÖSEL, Richard (ed.). *La Cultura del Fortepiano. Die Kultur des Hammerklaviers 1770–1830*. Bologna : Ut Orpheus Editioni, 2009, s. 236-237. ISBN 978-88-8109-463-9.

Paul Rigler bol práve v čase záverečných tlačiarenských prác a uvedení diela na knižný trh prijímaný na post učiteľa hudby na Normálnej škole v Bratislave.² Táto učebnica, ktorá uvádzala do problematiky hudby a klavírnej hry, sa stala na viac než dve desaťročia základným hudobným študijným materiálom pre stovky žiakov bratislavskej Hudobnej školy, frekventantov učiteľskej preparandie, súkromných žiakov i ostatných záujemcov o hudobné vzdelávanie všetkých vekových kategórií. Už krátko po zverejnení si ju roku 1783 všimol hudobný spisovateľ Carl Friedrich Cramer vo svojom *Magazin der Musik*³ a neskôr ju uvádzajú i dobové lexikóny Ernsta Ludwiga Gerbera (1792)⁴ a Johanna Nicolausa Forkela (1792)⁵. Cieľ, ktorý sledovala Hudobná škola, viedol Riglera k vypracovaniu druhej učebnice *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*. Išlo o mimoriadne rozsiahle dielo so štyrmi kapitolami o speve: klavírnej hre, generálnom base a základoch kompozície, ktoré vyšlo až po Riglerovej smrti v Budíne roku 1798.

Informáciu o druhom Riglerovom hudobno-pedagogickom diele *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* uviedol až Wilhelm Heinsius v *Allgemeines Bücher-Lexikon* roku 1812⁶, po ňom François-Joseph Fétis v druhom vydaní *Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique* z roku 1867⁷. Ostatné dobové lexikografické práce preberajú údaje o Riglerových učebniciach zo skorších lexikónov, konkrétne o učebnici *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* (1779) s dopĺňujúcou informáciou o jej druhom viedenskom vydaní z roku 1791: Carl Ferdinand Becker (1836)⁸ a François-Joseph Fétis v prvom i druhom vydaní svojho diela z roku 1841 a 1867⁹. Prvý pokus o súpis Riglerovho skladateľského diela pochádza od Roberta Eitnera v *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten* z roku 1903; okrem viacerých hudobných skladieb uviedol

-
- 2 Vo funkcii bol ustanovený 16. mája 1779 a potvrdený 30. júna 1779. Predhovor, datovaný 8. júla, podpísal Rigler neosobne, bez mena, len ako „autor“ (*Der Verfasser*), titulný list ho uvádza ako „öffentliche[r] Tonlehrer der k. Hauptnational Schule zu Preßburg“.
 - 3 CRAMER, Carl Friedrich. *Magazin der Musik*. Erster Jahrgang. Hamburg : in der Musikalischen Niederlage, 1783, s. 411.
 - 4 GERBER, Ernst Ludwig. *Historisch-biographisches Lexikon der Tonkünstler*. Zweyter Theil. Leipzig : verlegt Johann Gottlob Immanuel Breitkopf und Compag., 1792, stĺpec 289.
 - 5 FORKEL, Johann Nicolaus. *Litteratur der Musik oder Anleitung zur Kenntniß musikalischer Bücher*. Leipzig : im Schwickertschen Verlage, 1792, s. 328.
 - 6 HEINSIUS, Wilhelm. *Allgemeines Bücher-Lexikon. Dritter Band*. Leipzig : bey Johann Friedrich Gleditsch, 1812, stĺpec 390.
 - 7 FÉTIS, François-Joseph. *Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique*. Deuxième édition. Tome septième. Paris : Librairie de Firmin Didot Frères, 1867, s. 264. Fétis uvádza dve podoby mena: RIEGLER (FRANÇOIS-XAVIER), ktorému pripisuje prvú učebnicu (1779) a RIGLER (FRANÇOIS-PAUL), autor druhej učebnice (1798).
 - 8 BECKER, Carl Ferdinand. *Systematisch-chronologische Darstellung der musikalischen Literatur von der frühesten bis auf die neueste Zeit*. Leipzig : Verlag von Robert Friesche, 1836, stĺpec 372.
 - 9 FÉTIS, François-Joseph. *Biographie universelle et bibliographie générale de la musique*. Deuxième édition. Tome septième. Bruxelles : Meline, Cans et Compagnie, 1841, s. 426; FÉTIS, François-Joseph. *Biographie universelle des musiciens et bibliographie générale de la musique*. Deuxième édition. Tome septième. Paris : Librairie de Firmin Didot Frères, 1867, s. 253.

iba prvé vydania oboch Riglerových učebníc (1779, 1798) a formuloval tiež potrebu dôkladnejšie preskúmať Riglerovu tvorbu: „*Es bedarf noch der Untersuchung, um Genaueres festzustellen.*“¹⁰

Seriózne „riglerovské“ bádanie otvoril roku 1961 rozsiahlou dizertačnou prácou *Franz Paul Rigler as Theorist and Composer* až Louis Munkachy¹¹, ktorý je tiež autorom hesla o Riglerovi v *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (2001).¹² Okrem diela *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* (1798) Munkachy uvádza prvé viedenské vydanie učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* (1779), ďalej jej druhé viedenské vydanie (1791) a reprint druhého vydania s názvom *Anleitung zum Klavier für musikalischen Privatlehrstunden*, ktorý datuje rokom 1791, i napriek tomu, že impressum diela neuvádza rok. Výsledky širokého pramenného výskumu života a predovšetkým skladateľského diela Riglera prezentovala roku 1985 Viera Polakovičová v štúdií *Franz Paul Rigler vo svetle najnovších výskumov*¹³. K dispozícii mala okrem druhej učebnice (1798) aj prvú učebnicu *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* (1779) a jej druhé vydanie *Anleitung zum Klavier für musikalischen Privatlehrstunden*, pri ktorej datovaní – 1791 – sa opierala o údaj v lexikóne *Musik in Geschichte und Gegenwart*. Roku 1992 podstatnou mierou prispela k objasneniu života a pôsobenia Riglera v Bratislave historička Eva Kowalská¹⁴ a Ladislav Kačic zverejnil dovtedy neznámu skladbu autora¹⁵. Na poznatkovej báze naposledy menovaných bádateľov a novodobých lexikónov (*Österreichisches Musiklexikon*¹⁶, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, *Musik in Geschichte und Gegenwart*¹⁷) publikovali muzikológovia Andrej Šuba (2005)¹⁸ a Andrej Čepec (2011)¹⁹ roz-

10 EITNER, Robert. *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten*. 8. Band. Leipzig : Breitkopf & Haertel, 1903, s. 237-238.

11 MUNKACHY, Louis. *Franz Paul Rigler as Theorist and Composer*. Dizertačná práca. University of Pittsburgh, 1968.

12 MUNKACHY, Louis. Rigler [Riegler], Franz Paul [Franz Xaver, François Sav., František Pavol]. In *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Vol. XXI. Eds. Stanley Sadie, John Tyrrell. Oxford University Press, 2001, s. 386-387. ISBN 9780195170672.

13 POLAKOVIČOVÁ, Viera. Franz Paul Rigler vo svetle najnovších výskumov. In *Musicologica Slovaca*, 1985, roč. 9, s. 77-126. ISSN 0581-0558.

14 KOWALSKÁ, Eva. Reforma – škola – hudba. Pôsobenie Franza Paula Riglera v Bratislave. In *Musicologica Slovaca et Europaea*, 1992, roč. 17, s. 35-54. ISBN 80-901416-0-9.

15 KAČIC, Ladislav. Neznáma skladba F. P. Riglera. Príspevok k problematike virtuózneho klávesového štýlu v cirkevnej hudbe 18. storočia. In *Musicologica Slovaca et Europaea*, 1992, roč. 17, s. 75-84. ISBN 80-901416-0-9.

16 MÚDRA, Darina. Rigler (Riegler), Franz Xaver Paul (František Pavol). In *Oesterreichisches Musiklexikon* online. Dostupné na internete: <http://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_R/Rigler_Franz.xml> [cit. 2017-06-16].

17 MÚDRA, Darina. Rigler, Riegler, Franz Paul, Franz Xaver. In *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. 2., neubearbeitete Auflage. Personenteil, Band 14. Ludwig Finscher (Hrsg.). Bärenreiter/Metzler : Kassel u. a., 2005. ISBN 3-7618-1100-4 (Bärenreiter), ISBN 3-476-41022-6 (Metzler), stĺpec 112.

18 ŠUBA, Andrej. *Anleitung zum Gesange*. Poznámky k teoretickému dielu Franza Paula Riglera. In *Slovenská hudba*, 2005, roč. 31, č. 3-4, s. 336-352. ISSN 1335-2458.

19 ČEPEC, Andrej. Franz Paul Rigler a jeho tvorba pre klávesové nástroje. In *Slovenská hudba*, 2011, roč. 37, s. 224-262. ISSN 1335-2458.

siahlejšie štúdie venované Riglerovej teoretickej a kompozičnej tvorbe. Mnohé nové, dovtedy neznáme fakty a súvislosti týkajúce sa Riglerovho pôsobenia v Bratislave a konkrétne na bratislavskej Normálnej škole publikovala Eva Szórádová (2016)²⁰.

Hudobno-pedagogický odkaz Franza Riglera spočíva, ako sme už uviedli, vo dvoch dielach: učebnici klavírnej hry *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* z roku 1779 a komplexnej, obsiahlej hudobnej učebnici *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* z roku 1798, ktorá sčasti vychádza z textu prvej učebnice. Myšlienkou nad návrhom tejto druhej učebnice sa Rigler dokázateľne zaoberal už roku 1788, pričom rukopis celého diela odovzdal školským úradom v roku 1792. Paralelne s prácami na novej učebnici sa so svojím kolegom na normálnej škole – Johannom Nepomukom Schaufom²¹ (1757 – 1827) zamýšľal nad možnosťou, akým spôsobom saturovať chýbajúce miesto na trhu po vypredanej učebnici *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* z roku 1779. Výsledkom ich úvah a činov je druhé vydanie tejto učebnice, ktoré vyšlo (resp. vychádzalo) za pomerne neštandardných podmienok a okolností a je zdrojom nekorektných či neúplných informácií o Riglerových hudobno-pedagogických prácach v hudobno-historiografickej literatúre, a to v závislosti od pramenných zdrojov, ktoré mali bádatelia k dispozícii. Žiaden z autorov neeviduje správne všetky vydania, identifikovateľné z existujúcich, resp. doteraz známych exemplárov diela. Jestvuje totiž viacero zachovaných verzií druhého vydania – s rôznymi titulnými listami (v rôznej typografickej úprave) a rôznym (i falošným) impressom, čo je dôvodom, že pokusy o chronologizáciu zlyhávajú, alebo nie sú v súlade so skutočnosťou. V rozsiahlom pramennom materiáli z fondu *Departamentum scholarum nationalium 1776–1848*, zachovanom v Maďarskom štátnom archíve v Budapešti, sa však zachovali dokumenty, ktoré dopĺňajú, dokresľujú a vnášajú svetlo do chronológie vydání. Cieľom tejto štúdie je objasniť niekoľko rokov trvajúci proces vzniku Riglerovho ťažiskového diela *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*, okolnosti vydávania jednotlivých verzií druhého vydania učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* a sprostredkovane priblížiť prostredie bratislavskej Hudobnej školy, pôsobenie Riglera v Bratislave a školské a vydavateľské pomery v Uhorsku. Proces, podmienky a okolnosti vzniku týchto diel sú rovnako zaujímavé, ako samotné diela, pretože odrážajú nielen konanie a hudobné myslenie samotného autora, ale i kultúru a myslenie doby, ich vývojové premeny, i potreby spoločnosti a hudobnej society.

Franz Paul Rigler

Franz Paul Rigler (1747 alebo 1748 – 1796, Viedeň) patril k prominentným osobnostiam bratislavského hudobného života v poslednej štvrtine 18. storočia. V Uhorsku pôsobil pravdepodobne už dávno pred svojím prvým, doteraz známym verejným vystúpením

-
- 20 SZÓRÁDOVÁ, Eva. Klavírna kultúra v Bratislave 1770 – 1830 (II). In *Musicologica Slovaca*, 2016, roč. 7 (33), č. 2, s. 165-221. ISSN 1338-2594.
- 21 Johann Nepomuk Schauf – maliar, spisovateľ, vydavateľ a teoretik architektúry. V rokoch 1780 až 1805 pôsobil v Bratislave ako učiteľ kreslenia na Normálnej škole. V jeho tlačiarňi vyšli niektoré Riglerove diela. KOWALSKÁ, Eva. Zeichnungsunterricht nach den Schulreformen der Aufklärungszeit. In BALÁŽOVÁ, Barbara (ed.). *Generationen, Interpretationen, Konfrontationen*. Bratislava : Ústav dejín umenia SAV, 2007, s. 195-203. ISBN 978-80-968682-9-2.

v Bratislave roku 1777.²² Z archívnych dokumentov vyplýva, že Rigler pochádzal z nemeckého jazykového prostredia a v Uhorsku pravdepodobne pôsobil už od druhej polovice šesťdesiatych rokov. Disponoval kontaktmi a širokým okruhom známych a priaznivcov z prostredia šľachty, cirkvi, politiky, školstva a hudobného života v Bratislave i Viedni. Zvlášť Viedeň, ktorá mu poskytovala priateľské, intelektuálne, vzdelanostné a hudobné zázemie, zohrávala v jeho živote i umeleckých ambíciách významnú úlohu: vo viedenských vydavateľstvách Huberty, Artaria & Co., Kurzböck, Torricella a Alberti vychádzali tlačou jeho hudobné skladby a učebnice.

Spoločenský a verejný život v Uhorsku bol v posledných desaťročiach 18. storočia sprevádzaný zavádzaním rozsiahlych školských reforiem, vychádzajúcich z dokumentu *Ratio educationis* (1777). Súbežne sa riešila i otázka odborného vzdelávania učiteľov, ktorí mali na na novozriadených školách pôsobiť. S týmto cieľom vznikali pri hlavných národných školách učiteľské prípravky, tzv. preparandie, na ktorých získavali vzdelanie kandidáti na učiteľské povolanie a preškoľovali sa učitelia, ktorí už na tomto poste pôsobili. Na území dnešného Slovenska to bola Bratislava, neskôr Košice a Kremnica. Keďže väčšina, najmä vidieckych učiteľov vykonávala okrem učiteľských povinností aj funkciu organistu a kantora, mali sa kandidáti učiteľstva na túto úlohu pripravovať v hudobných školách (resp. triedach), zriadených na učiteľských preparandiách. Základnou požiadavkou výučby hudby v hudobných školách bola okrem výučby spevu i hra na klavíri ako základ pre hru na organe. Predstava o organizácii, obsahu a metódach výučby hudby však už nebola taká konkrétna, ako bol jasne stanovený cieľ hudobnej školy, preto sa hľadala osobnosť, ktorá by tento cieľ dokázala zmysluplne, koncepčne a kvalifikovane naplniť.

Ako sme už uviedli, v lete roku 1779 sa vo Viedni v tlačiarňi Josepha Edlen von Kurzböcka pripravovala na vydanie učebnica klavírnej hry F. P. Riglera *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*. Pravdepodobne to bol jeden z dôvodov, možno ten podstatný, že sa predstavitelia školských úradov pri hľadaní vhodnej osobnosti učiteľa hudby obrátili práve na Riglera. Do funkcie riadneho profesora na Normálnej škole v Bratislave bol Rigler ustanovený 16. mája 1779²³ a na tejto pozícii zotrval až do konca svojho života. V tom čase mal už za sebou viacročnú prax súkromného učiteľa hudby: na svojich žiakov spevu a klavírnej hry sa odvoláva v *Predhovore* svojej učebnice, v ktorého závere je uvedený už ako „*öffentlicher Lehrer der Tonkunst an der k. Hauptnormalschule*“ (18. júla 1779). V osobe Riglera získala bratislavská normálna škola nielen vynikajúceho učiteľa hudby s koncepčne prepracovanou metódou klavírnej hry a spevu, ale i skladateľa, teoretika, speváka a excelentného klaviristu.

Otvorenie hudobnej triedy, zriadenej primárne pre frekventantov učiteľskej preparandie, vzbudilo okamžitý záujem o hudobné vzdelávanie aj u žiakov normálnej školy. Títo žiaci pochádzali predovšetkým z meštianskej vrstvy, ktorá si vzhľadom na relatívne jednoduchú dostupnosť takéhoto hudobného vzdelávania plnila svoju predstavu o kultúrnej a umelecky vzdelanom človeku. Okrem preparandistov a žiakov normálnej školy

22 K Riglerovi a jeho pôsobeniu v Bratislave pozri bližšie KOWALSKÁ, ref. 14, s. 35-54 a SZÓRÁDOVÁ, ref. 20, s. 165-221.

23 Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL), C 69, 1779, fasc. 20, fons 2.

Rigler vyučoval v priestoroch Hudobnej školy aj niektorých svojich súkromných žiakov. Hlavná časť výučby bola venovaná spevu a hre na klavíri, Rigler však vyučoval – predovšetkým preparandistov – aj generálny bas a šikovnejších žiakov i kompozíciu. Počiatkové základy hry na klavíri Rigler vyučoval zo svojej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*. K jeho žiakom patrili skladateľ Johann Nepomuk Hummel (1778 – 1837), ktorý navštevoval školu v druhej polovici roka 1786. Heinrich Klein (1756 – 1832) študoval na učiteľskej preparandii v roku 1779, po smrti Riglera prevzal post učiteľa Hudobnej školy a neskôr sa stal jednou z najvýznamnejších osobností bratislavského hudobného života prvej polovice 19. storočia. Riglerovým žiakom bol aj bratislavský rodák, skladateľ a dirigent Johann Spech (1767 – 1836) a mnoho ďalších hudobníkov, organistov a kantorov, pôsobiacich po celom území (prevažne Horného) Uhorska i Moravy. Pravidelné polročné verejné prehrávky žiakov prispievali k prestíži Hudobnej školy i Riglera, zvyšovali povedomie o hudbe a hudobnej kultúre a motivovali k štúdiu hudby, prezentácii a neraz i vlastným kompozičným pokusom viacerých žiakov školy.

Príprava učebnice *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen, Ofen 1798*

Pôvodne stanovený cieľ Hudobnej školy – pripraviť frekventantov učiteľskej prípravy okrem učiteľskej služby i na post cirkevného hudobníka – sa napriek veľkému úsiliu Riglera ani po deviatich rokoch nedarilo uspokojivo naplniť, čo v apríli 1788 konštatoval aj školský inšpektor Ignaz von Wenger v liste adresovanom Kráľovskému školskému riaditeľstvu.²⁴ Za dva, prípadne päť mesiacov hudobného kurzu, ktorý absolvovali počas navštevovania preparandie, nenadobudli budúci učitelia také hudobné znalosti a zručnosti, aby vyhovel požadovaným nárokom zo strany farárov. Podstata problému však tkvela aj v neatraktívnej, biedne platenej službe učiteľa, ktorú na vidieku častokrát zastávali hudobne málo nadaní muži.

Ani nástrojový a notový fond Hudobnej školy už nezodpovedal – kvôli značnému opotrebovaniu – potrebám školy²⁵ a minuli sa aj posledné výtlaky Riglerovej učebnice z roku 1779, predávané v bratislavskom kníhkupectve Johanna Nepomuka Schauffa.²⁶

24 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 27. apríla 1788; pozri tiež KOWALSKÁ, ref. 14, s. 48. „Die Gründung der Musikschulen in Ungarn S. L. Rationis Educationis hatte zum Zwecke die Präparanden in der Musik zu unterrichten; um denselben den Weg zu Schuldiensten, die fast überall mit dem Chordienste verbunden sind, zu erleichtern. Eine mehrjährige Erfahrung lehrte, daß die Musikschule diesen Zweck bisher nicht erreichte; weil die Präparanden die nur durch 3, höchstens 5 Monate die Methode wegen die Normalschule besuchen, unmöglich in der kurzen Zeit so viele Musikkennntnis und ausübende Fertigkeit erlangen konnten, als die Pfarrer von den Schulmeistern bisher fo[r]derten.“

25 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 27. februára 1787. „Anmerkung Betreffend die Bedürfnisse der Musikschule. Da bei Einrichtung der Musikklasse nebst meinem selbst und um sonst vervasteten [sic!] Lehrbuche nur auf die nöthigsten Bedürfnisse Rücksicht genommen wurde; während 8 Jahren aber viele Musik Stücke und Claviere abgenützet worden sind und mich bisher genöthiget fand Vieles auf eigene Kosten zu thun: so bitte ich jährlich eine kleine Summe (etwa 30 Gulden) zu bestimmen und die gegen wärtige und künftige Bedürfnisse der Tonschule zu bestreiten. Preßburg d. 27. Februari 1787. Franz Rigler öffentl. Tonlehrer.“

26 Schauff to konštatuje vo svojom písomnom vyjadrení o okolnostiach druhého vydania Riglerovho diela *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* zo 4. januára 1793. MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 4. januára 1793.

Stále nástojčivejšie sa vynárala potreba nielen obnovy nástrojov, ale aj vzniku novej učebnice. Vo svojich prvých úvahách o novom diele formuloval Rigler v roku 1788 základný problém, a to vymedzenie obsahu výučby a očakávaných výsledkov hudobného vzdelávania preparandistov. Zriadenie učiteľských preparandií a v ich rámci absolvovanie hudobného kurzu síce reflektovalo spoločenskú a cirkevnú požiadavku, avšak bez toho, aby bolo stanovené, čo má taký učiteľ z hudby ovládať. Rigler sa kategoricky tiež viackrát ohradil voči scestnej, ale všeobecne prijímanej predstave, že frekventanti aj bez muzikálnych daností sa majú počas jedného, prípadne dvoch semestrov naučiť pohotovo spievať a sprevádzať duchovné piesne na organe:

„Denn von Musik verständigen Schulleüten hatten sich nur sehr wenig vorgefunden; und unmusikalische Schulmänner konnten während eines Kurses oder auch eines ganzen daß er nicht allgemein angenommen, und bestimmt ist, was und wieviel der Schullehrer auf dem Lande Königreiche Ungarn von der Musik wissen sollte. Schuljahres nicht dahin gebracht werden, alle lateinische Messen, Litaneyen, Vesspern, Requiem etc. welche die Pfarrer von ihnen forderten, fertig zu spielen. Meines Erachtens würde der Landschulmeister von der Musik genug wissen, und so auch die Allerhöchste Absicht überall geschickte Schullehrer zu verbreiten, erreicht werden, wenn von ihm nur so viel Musikkennntniß gefordert würde, als nöthig ist, die schon in mehrern Erblandern vorgeschriebene kirchlichen Volksgesänge zu singen, und mit der Orgel zu begleiten. Auf diese Weise konnten unmusikalische Schulmänner, die zum unersätzlichen Nachtheile der Jugend, ihren Beruf nicht erreichen konnten, während eines Schulkurses in der Musikschule zu dem mit Landschulen verbundene Chordienste genugsam vorbereitet werden.“²⁷

Uvedenie si tejto neutešnej situácie Riglera neodradilo a v prospech veci (a za primeranú odmenu) ponúkol svoje sily a vedomosti na zostavenie takej učebnice, ktorá by spĺňala požiadavky na učebnicu hudby pre vidieckeho učiteľa v podmienkach preparandie; mala by obsahovať nielen predpísané spevy v troch najpoužívanejších jazykoch krajiny, ale aj všetko potrebné k tomu, aby učiteľ mohol spevy čisto intonovať a správne sprevádzať hrou na organe:

„Sollte nun dieser Vorschlag zur Einschränkung und Bestimmung der Kirchenmusik auf dem Lande die höchste Genehmigung erhalten, so erbiet' ich mich gegen eine jährliche Zulange (Stipendium) das erforderliche Lehrbuch dessen Verkauf dem Studienfond keinen geringen Vortheil verschaffen würde, zu verfassen; welches nicht nur die vorgeschriebene Gesänge mit Hinsicht auf die 3 Landessprachen und die Zeichenlehre; sondern alles was er wissen muß um seine Gesänge rein zu intonieren, richtig mit der Orgel zu begleiten, und dieselbe allenfalls bei ihrer Stimmung zu erhalten, in sich begreifen soll.“²⁸

Riglerov návrh tlmočil Kráľovskému školskému riaditeľstvu s odporúčaním vrchný školský inšpektor Wenger, ktorý – v prípade jeho prijatia – navrhol rozdelenie žiakov podľa sledovaného cieľa do dvoch tried: v praktickej triede by sa vyučovalo len to najne-

27 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 23. apríla 1788; pozri tiež KOWALSKÁ, ref. 14, s. 47.

28 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 23. apríla 1788; pozri tiež KOWALSKÁ, ref. 14, s. 47.

vyhnutnejšie a čisto mechanicky, a v teoretickej triede by sa malo vzdelávať podľa zásad hudobného umenia:

*„... so könnte man dem Musiklehrer auftragen seine Schüler in zwo Klassen, nämlich in die theoretische, und praktische abzutheilen wovon diese nach seinem Entwürfe bloß mechanisch, und nothdürftig unterrichtet, jene hingegen nach den Regeln der Kunst ausgebildet werden sollte.“*²⁹

Paralelne konal aj Rigler a 18. mája 1788 adresoval Uhorskej kráľovskej miesto-držiteľskej rade obsiahly list s vysvetlením svojich pohnútok a predbežnou štruktúrou budúcej učebnice.³⁰ K predloženému návrhu sa 16. júla 1788 vyjadril aj uhorský dvorský kancelár gróf Karl Pálffy von Erdőd, ktorý zdôraznil, že hudobné vzdelávanie prepa-randistov musí vystačiť so stanovenou dobou ich vzdelávania v učiteľskej prípravke a súhlasil s novou učebnicou podľa návrhu Riglera, zároveň však vyslovil požiadavku jej oficiálneho úradného schválenia:

*„Allerdings muß der musikalische Unterricht, den die Schulmeister empfangen sollen, nach der durch die Dauer des Präparandenkurses beschränkten Zeit, nach dem Bedürfnisse zu ihrer Bestimmung, und nach der bei solchen Schülern zu erwartenden Fähigkeit abgemessen werden, und dieses dürfte ein Lehrbuch von der Art, wie es der Lehrer Rigler vorschlägt, am besten leisten. Es kann ihm also dessen Verfertigung aufgetragen, ihm dafür auch eine Belohnung versprochen, doch muß das Werk vor dem Drucke zur Genehmigung hier herein gesandt werden.“*³¹

Riglerovým návrhom sa zaoberala aj Študijná komisia v Budíne, ktorá k špecifickej problematike cirkevných spevov nedokázala zaujať stanovisko a o vyjadrenie požiadala Cirkevnú komisiu.³² Tá sa v odpovedi odvolávala na všeobecné nariadenie o cirkevných sviatkoch z roku 1786, ktoré obsahovalo aj cirkevné spevy a odporučila, aby sa učiteľ hudby, tak ako aj ostatní učitelia učiteľskej preparandie, pridržiaval bežných spôsobov výučby.³³

29 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 27. apríla 1788; pozri tiež KOWALSKÁ, ref. 14, s. 48.

30 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 18. mája 1788; pozri tiež KOWALSKÁ, ref. 14, s. 49.

31 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 16. júla 1788.

32 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 15. mája 1788. *„Da es dieser Studien Comission unbekannt ist, welche Kirchen Gesänge und Musick auf den glatten Lande bereits eingeführt worden sind; so wird diese Einlage mit dem Ersuchen an die Geistliche Comission übertragen womit selbe sich dießfalls ehestens gefällig äußern wolle, um sonach in der Sache die weitere Verfügungen treffen zu können.“*

33 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 28. mája 1788. *„Der Studien Kommission mit deme rückzustellen, daß vermög Normalien, welche sämtlichen Dioecesanen auf allerhöchste Veranlassung unterm 12ten Aug. 1786 No 2624/33363 zur Nachachtung von hieraus mitgetheilet worden sind, in jeder Pfarr Kirche Sonn- und Feyertagen, wo keine Instrumental Musique vorhanden ist, das Hochamt mit dem Normal Gesang von dem Volk, und Begleitung der Orgel abgesungen werde; da aber hiezu keine eigene Methode bestimmt, die Gesänge hingegen die nämliche sind, welche in der Anlage mitgetheilet worden, und es allenthalben zweckmässig seyn dürfte, diese Gleichförmigkeit in dem ganzen Lande, wo obgedachte Instrumental Musique nicht bestehet, einzuführen; So wird solchen gedachter Studien Kommission zur fernerer Einleitung bei Gelegenheit, als die Schulmeister in der Präparanden Schul den gewöhnlichen Unterricht auch in der musique erhalten, hiemit rü[c]kerinneret. Ex Consilio Ltli [Locumtenentia] Regio. Ofen den 28ten May 1788“*

Aj keď príprava novej učebnice bola rozhodnutím dvorského kancelára oficiálne schválená, nasledujúceho dva a pol roka sa v dokumentoch bratislavského školského dištriktu neobjavuje žiadna informácia v tejto záležitosti. Riglera, ktorý naďalej pôsobil na Hudobnej škole, trápili zdravotné ťažkosti, problémy s neobratnými preparandistami a konflikty s vedením školy. Predstava novej učebnice v jeho mysli však zrela a naberala jasnejšie kontúry. Až koncom roka 1790 sa obrátil na Uhorskú kráľovskú miestodržiteľskú radu s naliehavou žiadosťou o riešenie nedostatkov v Hudobnej škole. Opakovane prezentoval skutočnosť, že Hudobná škola neplní svoj cieľ, pre ktorý bola zriadená – t. j. výchovu cirkevných hudobníkov („... *die Tonschule [...] kam den ersten Zweck derselben: die Bildung guter Orgelspieler nicht erreichen*“), a omnoho naliehavejšie nastolil potrebu obsahového rámca pre výučbu hudby.

Okrem šikovných a usilovných mladíkov (väčšinou žiakov normálnej školy) – pracovne ich nazýval *Virtuosen*, bola hlavným cieľom Hudobnej školy príprava preparandistov, tzv. *Schulleuthen*, medzi ktorými boli jednak málo schopní a nemuzikálni, ale i nadaní žiaci, ktorých podľa možnosti vyučoval aj generálny bas. Prvá skupina preparandistov mala podľa Riglera uplatnenie na dedinách, druhá v mestách, avšak na to, aby sa im mohol zmysluplne venovať, nastolil tri akútne požiadavky: (1) vytvoriť zbierku cirkevných spevov na celý rok, (2) urobiť výber z najlepších skladieb cirkevnej hudby a (3) zostaviť krátky, správny a jasný návod k hudbe:

„Ich kann also in Zukunft – ohne höherem Befehle – nur beim ersten Entzweck stehen bleiben; und 1. Schulleiithe fürs Land unter richten, welche die ein zu führenden Kirchen lieder auf die verschiedenen Jahreszeiten singen und spielen können. 2. aber die fähigern Zöglinge jedoch durch die ihnen unentbehrliche Lehre des Generalbasses so weit zu bringen mich bestrebe, daß sie in den größeren und kleinern Städten, wo der lateinische musikalische Gottesdienst noch beibehalten wird, dazu töglich und zu verwenden seyn werden.

Für beide Arten der Musikschul Candidaten, nämlich für Dörfer und Städte, – giebt es 3 Hauptbedürfnisse, die ohnverweilt zu haben sind; und darinn bestehen: 1. die allgemeine Sammlung der Kirchengesänge aufs ganze Jahr; welche ich im ächten Kirchenstyl theils schon selbst verfasst, theils in dem österreichischböh-mischen Gesangbuche vorgefunden, in der Zahl zu 32 Gesangen, – woran selbst der Text hie und da verbessert wurde, gesammelt habe; und nun durch einen geschickten Manne aus der deütschen in die 3 übrigen Landessprachen als: Ung. Slav. und Russniak zu übersetzen sind. 2. Für den lateinischen Musical. Gottesdienst in den Stäten, müßte eine kleine Anzahl der besten vorhandenen Kirchenstücken: als Messen, Lytan. und Offertorien & &, von Caldara, Reütter, Hoffmann, Albrechtsberger gewählt, durch den nun wohlfeilern Grabstichel in Zum blatten gemeinnützig gemacht; und dem 3. Bedürfnisse: einer kurzen, richtigen und deutlichen Anleitung zur Musik beigefügt, und auf Kösten des Studien-fonds betrieben werden.“³⁴

34 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 5. decembra 1790.

Záležitosť sa začala riešiť pravdepodobne na popud školského inšpektora Wengera a v máji 1791 zástupca riaditeľa bratislavského školského dištriktu Johann Fleischacker referoval o poverení Riglera na zostavenie učebnice,³⁵ ktoré uhorský dvorský kancelár gróf Karl Pálffy opätovne, po troch rokoch, potvrdil.³⁶

Už 3. augusta 1791 Rigler oznámil v obsiahlom liste – nazvanom *Pro Memoria* – Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade, že rukopis učebnice je okrem poslednej, štvrtej, kapitoly hotový. Odôvodnil koncepciu i skutočnosť, že niektoré časti jeho skoršej učebnice *Anleitung zum Klavier* z roku 1779 použil s miernymi úpravami pri tvorbe budúceho diela:

„Ich suchte daher meine Vorarbeiten seit vielen Jahren zu benützen, wozu auch das von mich schon Anno 1779 bekanntt gewordene Buch als ein Glied dieses Ganzen sich zum Theil anwenden ließ, jedoch fandte ich ausser diesem noch ganze Abschnitte – nach einigen Abänderungen – zu meinem Vorhaben brauchbar. Ich theilte also dieselben nach ihrer Stufenfolge in ein einzelnes Ganze oder Buch, und dieses wieder in: Vorrede, Einleitung; 1. Kapp. von der Gesanglehre; bestehend in 4 besonderen Abschnitten. 2. Kapp. Von der Klavierlehre; abgesondert in 3 Abschnitte. 3. Kapp. Von dem Generalbaße; bestehend in 6 besondern Anschnitten nach der Lehre der Grund=Akorden. 4. Kapp. Erste Gründe zur Komposition; als nöthige Vorkenntniße der freyen und gebundenen Fanthasie, – welche es Kapp. jedoch noch nicht ganz vollendet ist –; nebst 2 Anhängen davon des Erste 33 Kirchen Lieder mit ausgeschriebener Begleitung der Orgel enthält, weil die Schulleüthe auf dem Lande von rechts wegen nichts als diese zu spielen, und in den 4 Landessprachen zu singen haben sollen. Der Zweyte Anhang besteht hingegen aus 31, verschiedenen Tonstücken der besten Meister dieses Jahrhunderts für das Klavier und die Orgel; welche hauptsächlich für jene T[on]. Schüler zum Meister dienen sollen, die ihres Genie und Fleißes wegen weiter gehen können. N[ota]. p[ene]. Diesen 2 Anhängen ist nebst dem Register am Ende noch ein kurzes Verzeichnis: der besten praktischen und theoretischen Werken und ihren Verfassern beigefügt worden.“³⁷

So žiadosťou o posúdenie učebnice sa obrátil na viedenského dvorského organistu a významného rakúskeho hudobného skladateľa a teoretika Johanna Georga Albrechtsbergera (1736 – 1809), ktorého odporúčanie v liste citoval:

„Ich Endesunterschiedener bezüge hie mit, daß der Inhalt des musikalischen Lehrbuches für das Königreich Ungarn, geschrieben von Herrn Musik Professor Rigler zu Preßb. nicht nur allein der löblichen Absicht, und dem erhabenen Plane des königl. Consilly ganz angemessen seyn; sondern daß dasselbe auch durchaus in den Lehrsätzen der Tonkunst kurz fasst und gemeinnützlich für den geringsten Anfänger bis zum größten Virtuosen abgefasst und immerhin brauchbar seyn wird. Welches mir auch deswegen das einzige vollkommene Lehrbuch nach meiner Einsicht zu seyn scheint, so bisher zur Sing= Spiel= und Setzkunst in Kurze

35 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 16. mája 1791.

36 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 19. mája 1791.

37 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 3. augusta 1791.

vereint verfasst worden ist. Georg Albrechtsb. k. k. Hoforganist. M[anu]p[ro]pria].³⁸

Na základe neobyčajne kladného posúdenia touto autoritou, ale i povzbudenia ďalšími osobnosťami (v liste spomína dvorského radcu a tajomníka Uhorskej dvorskej kancelárie Alexandra von Pászoryho) vyslovil nádej, že toto dielo môže byť považované za skrytý poklad svojej doby: „... *welche ich immer wie einen geheimen Schatz zu seiner Zeit zu finden hofte*“, a zároveň jeho hodnotu vníma v širšom kultúrno-geografickom kontexte: „*Lehrbuch nicht nur allein als die erste Nothwendigkeit, sondern auch als die unentbehrlichste Quelle zur Aufnahme und Verbreitung der Tonkunst im Vaterlande betrachten muß*.“³⁹ Na žiadosť Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady⁴⁰ Rigler odovzdal 30. septembra rukopis knihy spolu s „návrhom, z ktorého čerpal svoju osnovu“, posudkom J. G. Albrechtsbergera a vyššie spomínaným listom *Pro Memoria*.⁴¹ Miestodržiteľská rada poslala rukopis 14. októbra na posúdenie do Viedne s nasledovným komentárom:

„15. apríla [...] Riegler urobil návrh a knižku potrebnú pre vyučovanie hry na organe pre kandidátov na učiteľov, ktorá je tu ponížená pripojená. Keďže ju prezrel a plne odobril viedenský dvorský organista a hudobné školy zriadené v kráľovstve predtým vôbec nemali podobnú univerzálnu učebnicu, táto Kráľovská miestodržiteľská rada rozhodla predložiť túto knihu na najvyššie posúdenie Vašej najsvätejšej výsosti s tou poníženou mienkou, aby ráčila spomenutému Rieglerovi za toto výnimočné dielo láskavo vyplatiť z pokladne na vzdelanie odmenu 100 zlatých, a aby toto dielo, potom ako dostane schválenie Vašej najsvätejšej výsosti, mohlo byť vydané predovšetkým v rôznych národných jazykoch v kráľovstve pre použitie a usmernenie hudobných škôl.“⁴²

Zdá sa, že práve očakávaná odmena bola dôvodom, že Rigler odovzdal úradom nekompletné dielo. Viac ráz sa v predchádzajúcej korešpondencii neúspešne domáhal finančného ohodnotenia za svoju námahu. Keďže však odovzdal neúplný rukopis, odmeny sa ani tentoraz nedočkal. Poslednú kapitolu (o základoch kompozície) odovzdal Rigler až po vyše roku od odovzdania učebnice, 24. októbra 1792, s prosbou, „aby vzhľadom na to, že nedostal za toto jedinečné dielo zaslúženú odmenu, sa žiadateľovi láskavo a milostivo uvoľnilo namiesto sľúbených 12 exemplárov z tohto diela, keď bude vytlačené, 50 alebo

38 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 3. augusta 1791.

39 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 3. augusta 1791.

40 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 9. septembra 1791.

41 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 30. septembra 1791.

42 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 14. októbra 1791. „*Reiterata sub 15° Aprilis anni labentis hacce Dispositione idem Riegler Planum, ac Libellum pro instituendis Candidatis ad Magisteria in pulsando organo necessarium, hicce humillime acclusum confecit. Quod cum per Viennensem aulicum organoedum revisum, pleneque approbatum sit institutae ante in Regno Scholae Musices simili universali Manuductionis Libro nequaquam provisae sint; eundem altissimo Maiestatis Vestrae Sanctissimae obtutuitu [sic!] ea demissa cum opinione Consilium hocce Regium Locumtenentiale humillime substernendum censuit; ut dicto Riegler pro hocce singulari Opere titulo Remunerationis 100 aureos Nummos ex aerario Litterario benigne resolvere, ac una indulgere dignetur, quo Opus hoc, postquam Maiestatis Vestrae Sanctissimae Approbationem tulerit, pro usu, et directione Scholarum Musicae cumprimis, in diversis Vernaculis Linqvis in Regno Typis edi queat.*“

60, a aby sa nariadila tlač tohto diela“.⁴³ Školské úrady obratom poslali hotové dielo do tlačiarne so žiadosťou o predloženie rozpočtu nákladov na tlač učebnice a korektúrou poverili samotného Riglera,⁴⁴ čím sa začal dlhý, šesť rokov trvajúci vydavateľský proces.

Tri verzie druhého vydania učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*

Vydaniu nového Riglerovho diela *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* predchádzali okolnosti, ktorých retrospektíva vnáša svetlo do problematiky opätovného vydávania jeho prvej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*. Po roku 1777, keď sa začal v Uhorsku uplatňovať školský systém *Ratio educationis*, reguloval vydávanie učebníc štát. V praxi to znamenalo, že každá učebnica musela na svoje vydanie získať schválenie od školských úradov.⁴⁵ Privilegium na tlač učebníc pre všetky typy škôl – čo sa vzťahovalo aj na Riglerovu učebnicu hudby – mala od roku 1779 budínska Univerzitná tlačiareň,⁴⁶ ale ešte pred ňou získali privilegium na tlač učebníc (pravdepodobne ohraničené len) pre ľudové školy aj bratislavské tlačiarne Jána Michala Landerera a Augustína Patzka.⁴⁷

Je potrebné uviesť, že učebnica *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* vznikla na základe: (1) potrieb Hudobnej školy, (2) koncepčného návrhu Riglera, (3) poverenia Riglera Štúdijskou komisiou pri Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade, (4) podpory Riglera pri tvorbe tejto učebnice a (5) jej schválenia Štúdijskou komisiou. Rigler za svoje dielo obdržal honorár 100 florénov, čo bolo vnímané ako faktické presunutie vydavateľských práv na Štúdijsnú komisiu. V decembri 1792 sa začali prípravy na vydanie Riglerovej učebnice. Išlo o mimoriadne rozsiahle dielo v (plánovanom) rozsahu 42 hárkov, preto sa starostlivo zvažoval aj výber vhodnej tlačiarne. Rozpočet nákladov predložili bratislavský tlačiar Augustín Patzko⁴⁸ a Joseph Matuschek⁴⁹,

43 MOL, C 69, 1792, fasc. 224, fons 10, 24. októbra 1792. „... ut Quum pro hocce singulari opere promeritam remunerationem non retulerit, ad minimum loco appromissorum 12^m exemplarium, 50 aut 60 exemplaria ex hocce opere, dum typis vulgatum fuerit, supplicanti Benigno-gratiose resolverentur atque hujus Operis impressio ordinaretur.“

44 MOL, C 69, 1792, fasc. 224, fons 10, 26. októbra 1792.

45 KOWALSKÁ, Eva. Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia. In *Historické štúdie*. Bratislava : VEDA, 1987, s. 60. ISBN 8070900571; KOWALSKÁ, Eva. Učebnice pre štátne ľudové školy na Slovensku koncom 18. storočia. In *Kniha '90. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin : Matica slovenská, 1990, s. 63-77. ISBN 9788070900574.

46 V dokumentoch nazývaná aj ako Akademická tlačiareň.

47 KOWALSKÁ, Eva. Odberateľské zázemie bratislavských tlačiarň v 18. a 19. storočí. In *Kniha 93-94. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Matica slovenská, 1996, s. 55. ISBN 80-7090-397-X; KOWALSKÁ, Eva. *Osvietenské školstvo (1771 – 1815) : Nástroj vzdelania a disciplinizácie*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014, s. 140. ISBN 978-80-971540-3-5.

48 MOL, C 69, 1792, fasc. 224, fons 10, december 1792. „Ein Bogen mit Choral Noten sammt den hierzu gehörigen Text, in Quer-Quart mit 100 Stück Auflage, auf Median-Schreibpapier (wie Muster zeigt) wäre mit Vierzig Gulden zu bezahlen. Franz Augustin Patzko, Bgl. Buchdrucker“

49 MOL, C 69, 1792, fasc. 224, fons 10, 11. decembra 1792. „Ausweis. Darzeigend wie hoch der Buchdruckerey beiläufig das von 42 Bögen vollständige Buch unter dem Titel. Rieglers Anleitung zum Klavier sowohl zu stehen komme, als in welchem Preise das Exemplar veraußert werden dürfte, wenn die Auflage von 1500 Exemplarien in dem Zeitlaufe von 10 Jahren sicher verkauft werden würde, und was sich dabei für ein Gewinn erzielen ließe. Mithin ist bei diesen ganzen Verkauf der 1500 Exemplarien in 10 Jahren

kurátor budínskej Univerzitnej tlačiarne, ktorej bola tlač diela nakoniec zverená. V podrobnom rozpočte sa uvažovalo s vytlačením 1500 exemplárov a predpokladanou dobou odbytu desať rokov, pri sume jeden florén a 50 gráciarov za jeden výtlačok.

Už v tomto období skrslo zo strany Študijnej komisie podozrenie, podľa ktorého „nie je vylúčené nebezpečenstvo, že autor tohto diela pán Rigler nedá ten istý rukopis, ktorý bol od neho kúpený za 100 zlatých, buď celý, alebo jeho časti vytlačiť aj iným tlačiarom“, čím by hrozila „vytlačením tohto diela Univerzitnej tlačiarne nevyhnutná ujma“.⁵⁰ Podozrenia sa zrodili na základe inzerátu o vydaní *Anleitung für musikalische Lehrstunden* [sic!] uverejneného v *Neues Ungarisches Magazin*. Vážne a dôvodné pochybnosti o korektnosti Riglera spustili pol roka trvajúci proces skúmania, vyšetrovania, obviňovania a dokazovania viacerých zainteresovaných strán a osôb. V rámci tohto skúmania sa ukázali okolnosti, ktoré viedli k opätovnému vydávaniu Riglerovej prvej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* a ktoré zároveň odhalili pozadie bratislavského vydavateľského prostredia.

Vyšetrovaním bol najskôr poverený⁵¹ už spomínaný zástupca riaditeľa bratislavského školského distriktu Johann Fleischacker, ktorý začiatkom roka 1793 zistil, že u bratislavského tlačiara Johanna Schauffa sa skutočne predáva druhé vydanie Riglerovej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*.⁵² Schauff⁵³ i Rigler mu

kein anderer Genuß zuerzielen, als das die angekauften Matritzen, und Lettern der Buchdruckerey nur 9 fl. kosten würden, worauf doch wie oben ausgewiesen wird 891 fl. 40 xr. ausgeleget werden sollen. Offen den 11ten December 1792. Joseph Matuscheck mpria Verwalter“

50 MOL, C 69, 1792, fasc. 224, fons 10, 8. decembra 1792. „Quoniam autem periculum est minimae vanum, ne Auctor operis huius D. Riegler manuscriptum idem, quod ab illo aureis centum redemptum est, aliis etiam Typographis excudendum seu in toto, seu per partes tradiderit: [...] excudendo isto opere Typographiae Universitatis damnum inevitabile imminet.“

51 MOL, C 69, 1792, fasc. 224, fons 10, 21. decembra 1792. „Ne igitur praemissis uti refertur, Stantibus, Typographiae Universitatis in excudendo opere Riegleriano per eundem successive horsum transposito, damnum memorabile eveniat; Regiae huic Studiorum Directioni serio comittitur; Ut in recensita opuscula indilate inquirat Studioseque Combinet, utrum haec ipsa opuscula sint quae per Professorem Musicae Riegler elaborata, hincquae Consilio Regio Locumtenentiali successive pro Impressione submissa sint et pro quibus Author 100 aureos Remunerationem accepit.“
[„Aby teda nevzišla z vyššie uvedených, ako sa referuje, daností Univerzitnej tlačiarne značná ujma vytlačením Rieglerovho diela, ktoré sem postupne preposielal, poveruje sa prisne toto Kráľovské školské riaditeľstvo, aby bezodkladne vyšetrilo spomenuté diela a detailne zistilo, či sú to tie isté diela, ktoré boli vypracované profesorom hudby Rieglerom, a boli sem do Kráľovskej miestodržiteľskej rady postupne posielané na tlač a za ktoré autor dostal odmenu 100 zlatých.“]

52 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 5. januára 1793. „Quantum ex duplici diverso Tempore facta unius hujus Operis Editione, et ejus Combinatione, atque ex propria Musicae Professoris Riegler coram me elicit Confessione eruitur, questionatum opus annunciatum anno adhuc 1779 Vienna publicis Typis excusum fuit, Exemplaribus illius distractis per Joannem Schauff ab ipso autore redemptum 1791 Posonii per eundem Schauff, Vennae per Ignatium Alberti altera vice recusus est, & quia Expensis Joannis Schauff altera hujus Operis Editio adornata fuit, apud eundem publice venui exponitur.“
[„Ako vyplýva z dvojakého vydania tohto diela v rozličnom čase a z jeho porovnania a podľa vlastného priznania profesora hudby Rieglera v mojej prítomnosti, predmetné dielo oznamované ešte v roku 1779 bolo vydané vo Viedni v obecnej tlačiarne a jeho výtlačky sa predali prostredníctvom Johanna Schauffa, samým autorom bolo znova dané na trh roku 1791 v Prešporku prostredníctvom toho istého Schauffa, vo Viedni bolo druhé raz vytlačené prostredníctvom Ignáca Albertiho, a pretože na druhé vydanie tohto diela prispel výdavkami Johann Schauff, je dielo vystavené na predaj u neho.“]

53 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 4. januára 1793. „Bericht über die Veranlaßung der Zweyten Auflage

dali v tejto záležitosti neochotne a „s veľkými ťažkosťami“ písomné vyjadrenia, podľa ktorých Rigler⁵⁴ v roku 1779 vydal svoje dielo *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* u Josepha Edlen von Kurzböcka vo Viedni (údajne) na vlastné náklady. Keďže toto dielo bolo už v roku 1788 celkom vypredané a stále bol oň záujem, Johann Schauff (údajne) odkúpil koncom roka 1790 od Riglera vlastnícke práva a v spolupráci s viedenským tlačiarom Ignazom Albertim pripravil v roku 1791 do tlače druhé vydanie. Riglerove vyhlásenie o tom, že prvé vydanie diela z roku 1779 vydal vlastným nákladom, nebolo možné overiť, pretože Joseph Edlen von Kurzböck zomrel koncom roka 1792. Ani Schauff nepredložil žiadnu dohodu s Riglerom o predaji „vlastníctva diela“ („*das Eigenthum dieses vorgenannten Werkes*“), čím sa hodnovernosť oboch ich vyhlásení relativizovala.

Toto **druhé vydanie** (resp. jeho **prvý verziu**, ako vyplynie z nasledujúceho textu), ktoré sa v Schauffovom obchode predávalo a ktoré dostal Fleischacker k dispozícii na preskúmanie, skutočne vyšlo – podľa impressa – u Johanna Nepomuka Schauffa v Bratislave a u Ignaza Albertiho vo Viedni roku 1791 pod názvom: *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnational-school zu Pressburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Pressburg im Schauffischen Verlage 1791 und bey Ignatz Alberti in Wien*. Spolupráca Schauffa a Albertiho nebola ojedinelá: Schauff s Albertim spolupracoval v rokoch 1791 a 1792 na vydávaní *Neues Ungarisches Magazin* – časopisu, v ktorom sa objavil inzerát o Riglerovej učebnici, ale i na vydávaní iných diel.

Riaditeľ normálnej školy Anton Mészáros nebol spokojný so zisteniami Johanna Fleischackera a sám sa ešte v januári 1793 energicky zapojil do vyšetrovania. Zistil, že: „...vskutku sa časť, a to hlavná, onoho hudobného diela, ktoré učiteľ Rigler už v roku 1791 poslal vznešenej kráľovskej rade, na tomto mieste prostredníctvom učiteľa školy kreslenia Johanna Schauffa každodenne tlačí doma, ale tajne, po sto exemplároch, ktoré všetky vždy nesú prefikane rok 1791 [...] dal som jeden

der Anleitung zum Klavier für musikalischen Lehrstunden von Franz Rigler. Die erste Auflage dieses Werkes hat der Verfasser auf eigene Kosten veranstaltet, diese war ungefähr um das Jahr 1788 gänzlich vergriffen. Dieses Werk wurde noch immer gesucht, und der Verfasser war nicht willens selbst eine zweyte Auflage zu veranstalten. Da ich mir schon durch einge Zeit angelegen seyn ließ, nach dem Verhältniß meiner Kräfte, wenigstens den Namen Kunsthandlung in das Königreich Ungarn zu verpflanzen und durch die Arbeit meiner eigenen Hände seit mehreren Jahren das Daseyn einer Notenstecherey zu erhalten, so wolte ich auch dieses (eigentlich vaterländische) Werk nicht über die Gränze wandern lassen; Ich habe dann gegen Ende des Jahres 1790 von dem genannten Verfasser Franz Riegler das Eigenthum dieses vorgenannten Werkes vollkommen an mich gekauft, vermöge welchem ich sogleich eine zweyte Auflage nach Art anderer musikalischen Werke veranstaltet habe, welche noch im Jahre 1791 erschienen ist. Gegeben in Preßburg den 4ten Jänner 1793. Johann Nepomuk Schauff“

- 54 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 3. januára 1793. „Anmerkung. Die bei Edeln v. Kurzböck in Wienn 1779 gedruckte Anleit.[ung] und von Herrn Z.[eichen] M.[eister] Schauff in Pressburg 1791 nachgestochene 2. Auflage derselben, – von der ich gar keine andere Nutzgenießung habe, als das ich der Verfasser davon war, – ist nichts anderst als ein kleiner, aber gründlicher Fingerzeig, was für Grundsätze und Regeln und sowohl Lehrer als Schüler beim Klavier: um Handstücke zu spielen, zu befolgen haben; folglich ist dieses kleine musikalische Versuch, in Rücksicht meines 1792 ausgearbeiteten, und an eine Hochl. Studienkommission übersendeten vollständigen systematischen Werke, – wovon jenes nur mit dem 2. Kapitell ähnliche Lehrgegenstände, im verschiedenen Vortrag enthält, – gar in keine Betrachtung zu ziehen. Preßburg den 3. Jenner 1793 Musikprofessor Rigler“

*exemplár zo Schauffovho vydania môjmu pánovi zástupcovi riaditeľa s cieľom, aby ho poslal vznešenej kráľovskej rade na porovnanie prostredníctvom môjho školského kurátora. Avšak tento exemplár zo Schauffovho vydania sa mi vrátil prostredníctvom pána zástupcu riaditeľa. Vydávanie sa pritom deje deň čo deň a doteraz vždy tajne, a bude sa diať po všetky časti Riglerovho diela, ak nebude nasledovať prísny zákaz a konfiškácia všetkých predošlých exemplárov a nástrojov, čiže medených tabúl, na ktorých Schauff nemá, ako počúvam, písmená vyryté na spôsob typov, ale písma“.*⁵⁵

Riaditeľ Mészáros si pravdepodobne neuvedomil, že odhalil vlastne **druhú verziu druhého vydania** Riglerovej učebnice, ktorá bola typograficky totožná s prvou verziou, s výnimkou falošného impressa: z matrice titulnej strany „bratislavsko-viedenského“ vydania Schauff odstránil údaj o vydavateľstve Ignaza Albertiho a ponechal len svoje vydavateľstvo i rok vydania 1791. Reálne sa toto vydanie tlačilo – ako vyplýva zo správy riaditeľa Mészárosa – **v roku 1792 a začiatkom 1793** a nieslo názov: **Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalen Schule zu Pressburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Pressburg im Schaffischen Verlage 1791.**

O rozširovanie tohto vydania sa podľa Mészárosa

*„... nestará samotný Schauff, ale niekto druhý a veľmi pravdepodobne opäť ten, ktorý sa tiež staral o vydanie prvé u Kurzpoka [sic!], totiž pán inšpektor národných škôl Ignatius Venger [sic!], ktorého najvyšší patrón a ochranca pán zástupca riaditeľa Fleischhacker ho následne nechce zradiť. Medzitým toto viem isto, že Venger pred mojím príchodom do Prešporku priniesol sem z Viedne na predaj knihy rôzneho druhu na škodu našej uhorskej tlačiarenskej pospolitosti a proti predchádzajúcim kráľovským vyhláškam, pre svoj škaredý zisk, pretože Viedenčania mu dali 20 florénov“.*⁵⁶

Vzťahy medzi riaditeľom Mészárosom a Riglerom boli počas jeho pôsobenia vo funkcii riaditeľa mimoriadne napäté a mnohokrát ústili do otvorených konfliktov, ktoré

55 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 10. januára 1793. „Ad demonstrandum hoc, qvod revera pars et quidem praecipua, Musices Operis illius, qvod Magister Rigler jam anno 1791mo Excelso Consilio Regio Submiserat, hic loci per Scholae Graphidis Magistrum Joannem Schauff qvotidie Domi suae occulte per Centena Exemplaria, qvibus Omnibus semper Annus 1791^{mus} astute praefigitur, imprimatur, unum Exemplar ex editione Schauffiana Domino Pro-Directore meo, fine istud Excelso Consilio Regio Pro Combinatione submittendi, medio Scholae Curatoris transmitti. Verum istud Exemplar de editione Schauffiana, quae de die in diem fit, et adhuc semper clam, et qvidem per omnes partes Operi Rigleriani fiet, nisi severa inhibito, et praeexistentium Exemplarium Omnium, ac instrumentorum, seu Tabularum Cupreareum, in qvibus Schauff Litteras, ut audio, non per modum typi, sed scripturae excissat habet...“

56 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 10. januára 1793. „Cum nullum Exemplar ex illis, quae modo sub nomine Schauffiano imprimuntur, Excelso Consilio Regio pro inspectione submissum sit, merito suspicari possum, qvod editionem hanc, quae qvidem secundae, etsi primae minime Correspondent, baptisata est, non solus Schauff, sed adhuc aliquis alter divulgari curet et probabilius iterum ille, qvi eiam editionem primam Kurtzpekanam curavit, nempe Dominus Scholarum Nationalium Inspector Ignatius Venger, cuius summus Patronus, ac Protector est Dominus Pro-Director Fleischhacker seqvaciter hunc prodere non vult. Interim hoc certe scio, qvod Venger ante meum Ponium adventum deversi generis libros Viennae huc pro distractione in praejudicium Universitatis nostrae Hungaricae Typographicae, et contra prae-existentia Intimata Regia, ob turpem suam Interessentiam, qvia Viennensis Ei – 20 [...] florenos dederunt attulerit.“

v konečnom dôsledku postihovali žiakov a preparandistov. Nelichotivo a útočne sa Mészáros viackrát vyjadroval aj o školskom inšpektorovi Wengerovi, ktorý nad Riglerom držal celé roky ochrannú ruku.

Keďže ani toto vyšetrovanie nevedlo k riešeniu situácie, riaditeľ Mészáros sa v apríli 1793 obrátil na Uhorskú kráľovskú miestodržiteľskú radu, ktorá obratom požiadala o vyšetrovanie tlačeného Riglerovho diela priamo bratislavský magistrát:

*„Mestskému prešporskému úradu, o chýroch, že Riglerove dielo sa tajne tlačí. Tejto Kráľovskej miestodržiteľskej rade bolo oznámené, že dielo profesora hudby na miestnej škole Franza Rieglera, ktoré bolo v rukopise pred časom preposlané na toto miesto, sa tajne tlačí prostredníctvom učiteľa kreslenia Johanna Schauffa na škodu a ujmu kráľovskej univerzitnej tlačiarne. Preto táto Kráľovská uhorská miestodržiteľská rada považuje za potrebné poveriť mestský prešporský úrad, aby po prijatí tohto listu preskúmal skutočnosť domnelej tlače spolu s miestnym riaditeľom Antonom Mészárosom za prítomnosti profesora hudby Rieglera a o zisteniach neodkladne poslala správu na toto miesto.“*⁵⁷

Vyšetrovaním bol poverený mestský kapitán Johann Caspar Puchovszky spolu s ďalšími piatimi mešťanostmi, ktorí 20. apríla konštatovali, že

*„... skrz Johanna Schauffa, učiteľa školy kreslenia, boli vytlačené prvá a druhá časť spomínaného diela Rieglera (tak ako sú tu dva exempláre pripojené), ba dokonca pri príležitosti konania vyšetrovania boli niektoré exempláre nájdené priamo v tlači. Pri tejto príležitosti menovaný Schauff písomne vyhlásil, že on dostal od samého Rieglera za odmenu, ktorú mu dal, právomoc tlačiť túto knihu už v roku 1779, teda dlho pred preposlaním tohto Rieglerovho diela do Budína a že on sám tiež v roku 1791 dal túto knihu pre školskú mládež vytlačiť u viedenského tlačiara Albertiho, čo rovnako uznáva sám Riegler tu v prílohe III. V Prešporku dňa 20. apríla 1793. Johann Caspar Puchovszky vlastnou rukou, mestský kapitán“*⁵⁸.

57 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 12. apríla 1793. „Civico Magistratui Poseniensi interim [?] Operis Rigleriani quod clam imprimi dicitur. Relatum est Consilio huic Regio Locumtenentionali; quod opus Professoris Musicaes Scholae ejatis Francisci Riegler in Manuscripto pro Impressione horsum jam dudum transpositum, nunc, et actu clam per Joannem Schauff Scholae Graphidis Magistrum in Praejudicium Typographiae Regiae Universitatis imprimatur. Civico huic Magistratui proinde Commitendum habet Consilium isthoc regium Locumtenentionale Hungaricum; ut in realitatem praetensae Impressionis Cum Cointelligentia Localis Directoris Antonii Mészáros, praesente etiam Musicaes Professore Riegler acceptis praesentibus illico inquirere ac de Re comperta indilate Relationem suam horsum praestare noverit.“

58 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 20. apríla 1793. „... quod omnino per Joannem Schauff Scholae Graphidis Magistrum Riegleriani memorati Operis 1^a et 2ª pars (prout hic in Originali duo Exemplaria accluduntur) impressa fuerint quin imo Occasione praesusceptae hujus Investigationis quoque nonnulla Exemplaria recte sub Impressione adinventata sint. Qua occasione dictus Schauff sub ://: scripto declaravit, se facultatem imprimendi hujus Libri jam Anno 1779 adeoque longe ante transmissionem totius operis Riegleriani Budae a dicto Riegler erga eidem praestitam Remunerationem obtinuisse, quod ipsum prouti etiam in Anno 1791 huncce librum apud Impressorem Viennensem Alberti pro Juventute Scholastica recudi curasse, quod aequae hic sub advoluto triplici baculo ipse Riegler recognoscit. Posonii die 20^a Aprilis 1793. Joannes Caspar Puchovszky manu propria, Civitatis Capitaneus. Lectum et relatum in Senatu 3^a

Zainteresovanie mestskej rady do zisťovania okolností vydávania učebnice postavi-
lo celú situáciu do právnej roviny. Rigler sa k tejto veci písomne vyjadril nasledovne:
„... pánovi učiteľovi kreslenia Schauffovi som prenechal prvý diel [učebnice – E. Sz.],
t. j. „krátky návod ku klavírnej hre“, – ktorý vyšiel už v roku 1779 vo Viedni u Edlen von
Kurzböcka, a bol celkom rozobratý; – z lásky ku všeobecnému blahu a ešte predtým, než
som vypracoval moje veľké systematické a kompletne hudobné dielo pre Vysokováže-
nú Študijnú komisiu“⁵⁹ Schauff odmietol odovzdať tlačiarenské matrice a nástojil na
svojich (údajných) vlastníckych právach na Riglerovo dielo.⁶⁰ Dňa 6. mája prezentovali
vyšetrovatelia na zasadnutí bratislavského magistrátu:

„Fakty ohľadom tlačeného diela profesora tunajšej hudobnej školy Františka
Rieglera, ktoré sa teraz aj činom tajne pod zámienkou koná prostredníctvom Jo-
hanna Schauffa, učiteľa kreslenia, na škodu pospolitosti kráľovských tlačiarňí.
[...] sme v prítomnosti miestneho riaditeľa Antona Mészáros a vyššie spomenu-
tého profesora hudby Rieglera zistili, že prvá a druhá časť spomenutého diela
Rieglera, ktorých jednotlivé exempláre tu ponížené pripájame, bola skrz tohože
Johanna Schauffa, učiteľa kreslenia, nielen vytlačená, ale sme aj pri príležitosti
prípravy na toto vyšetrovanie odhalili, že niektoré exempláre tohože diela sú ur-
čené pre najnovšiu tlač.“⁶¹

May 1793“

- 59 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 20. apríla 1793. „Nota. Ich Endesgeschriebener bekenne, daß ich dem Herrn Zeichenmeister Schauf: einen 1. Theil als kurze Anleitung zum Klavier; – welcher schon 1779 in Wien bei Edl. v. Kurzböck heraus kamme, und gänzlich vergriffen worden ist; – aus Liebe zum allge-
meinen Besten, und vorher noch als ich das große Systematische und vollständige musikalische Werk für die Hochlöbl. Studien Commission bearbeitet habe, – überließe, und desselbe indessen zum Allgemeinen Gebrauch des Publici zu widmen geglaubt habe. Preßburg d. 20ten April 1793 Franz P. Rigler mp. Musik-
professor“
- 60 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 20. apríla 1793. „Da Endesgefertigter keinen Nachdruck irgend eines musikalischen Klavierunterrichts besitzt, sondern laut den Bekännntniß des Verfassers sowohl als nach Ausweiß der hiemit vorgezeigten Exemplarien, die im Jahr 1779 gedruckte und herausgegebene Anleitung zum Klavier von Franz Rigler rechtmäßig sich eigen gemacht, auch schon im Jahre 1791 eine zweyte Auflage bei Alberti in Wien veranstaltet hat, so kann er die ihm abverlangten Platten nicht abge-
ben, und muß gegen jede Gewalthatigkeit an seinem rechtmäßigen öffentlichen Eigenthum protestiren. Wenn Bey der Hohen Stelle der eigentliche Datum, der Uibergabe des von Franz Rigler eingereichten Manuscripts angegeben wäre, so würde sich von selbst ergeben, daß ein im Jare 1779 herausgegebenes Werk kein Nachdruck eines erst im Jahre 1792 ausgefertigten Manuscripts seyn könne. In dem Falle aber, daß jenes erst im Jahre 1792 an die Hochlöbl. Königliche Statthalterey übergebens Werk für eine Abschrift meiner schon im Jahre 1779 gedruckte Anleitung zum Klavier gehalten werden könnte, so wäre hierüber lediglich der Verfasser allein verantwortlich. Preßburg den 20ten April 1793 Johann Schauff“
- 61 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 6. mája 1793. „Facta circa impressionem Operis Professoris Musices Scholae hujatis Francisci Riegler, per Joannem Schauff Scholae Graphidis Magistrum in praejudicium Typographiae Regiae Universitatis nunc et actu clam praetensive attentatam mediante Benigno Gratio-
toso ddo 12° Aprilis anni currentis Nro. 8033 emanato, ac sub 20° ejusdem percepto Intimato Nobis in praesentia Localis Directoris Antonii Mészáros, et praefato Musices Professore Riegler suscipi deman-
data Investigatione omnino comperimus, quod memorati operis Rigleriani 1ma et 2da Pars cujus singil-
lativum Exemplar hic demisse advolvimus, per eundem Joannem Schauff Scholae Graphidis Magistrum non modo impressa fuerit, verum etiam occasione praesumptae hujus Investigationis nonnulla ejusdem operis Exemplaria sub recentissima impressione constitui deprehenderimus.“

Formovanie zámeru a koncepcie Riglerových učebníc

Zastavme sa pri tej časti správy členov magistrátu, v ktorej sa hovorí o tom, že v Schauffovej tlačiarňi „*boli vytlačené prvá a druhá časť [...] diela Riglera*“, respektíve, že „*prvá a druhá časť spomenutého diela Rieglera, ktorých jednotlivé exempláre tu ponížené pripájame, bola skrz [...] Johanna Schauffa [...] vytlačená*...“. O akú „druhá časť“ Riglerovho diela ide? Nie je známy žiaden výtlačok „druhej časti“ Riglerovej učebnice, hoci musela existovať, keďže ju vyšetrovatelia priložili k svojej správe. Zdá sa, že celá záležitosť súvisí s formovaním zámeru a koncepcie Riglerových učebníc, s tlakom okolností a prostredia i jeho osobnými záujmami, ktoré sa v nasledujúcom texte pokúsime rekonštruovať.

(1) Rigler začal písať svoju učebnicu *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* ešte pred svojím nástupom na miesto učiteľa hudby Hudobnej školy v Bratislave pre účely súkromného vyučovania hudby, t. j. klavírnej hry a spevu, ako o tom píše v Predhovore k prvému vydaniu z roku 1779: „*Moji žiaci klavírnej hry sú zároveň aj žiakmi v speve, preto v umení zbehlý [človek] zbadá súvislosť a súlad medzi dielmi navzájom – a snád' aj moje úsilie osvecovať a byť užitočný*...“⁶² Prvé vydanie učebnice nesie názov *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalsschule zu Preßburg. Erster Theil. Wien gedruckt bei Joseph Edlen von Kurzböck*.⁶³ Rigler sa ale nikde nezmiňuje, čo má byť obsahom druhého dielu. Za pozornosť stojí znenie inzerátu o vydaní tejto učebnice v novinách *Pressburger Zeitung* zo 4. augusta 1779: „*Milovníkom hudby dávam na známosť moje hudobné diela, totiž Anleitung zum Gesange und Klavier, pričom to posledné má dva diely, z ktorých ten prvý čoskoro opustí tlačiareň Josepha Edlen v Kurzböcka vo Viedni*...“⁶⁴ Z inzerátu vyplýva jednoznačný Riglerov zámer napísať komplexné dvojdielne hudobno-metodické dielo, pozostávajúce z (1) učebnice spevu a (2) dvojdielnej učebnice klavírnej hry.

(2) **1. verzia 2. vydania** učebnice z roku 1791 vydaná v kooperácii tlačiarov Johanna Nepomuka Schauffa a Ignaza Albertiho má zhodný názov s prvým vydaním: *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer*

62 „*Meine Schüler des Klaviers sind es zugleich im Gesange, deßwegen findet der Kunsterfahne Beziehung, und Uibereinstimmung der Theile mittheilet unter einander – und vielleicht auch überall mein Bestreben aufzuklären, und zu nützen. Preßburg den 8. Juli 1779. Der Verfasser.*“

63 Miesto uloženia: Bayerische Staatsbibliothek digital/Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek, 1068571 4 Mus.th. 1331-1 10685714. Dostupné na internete <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10527713-5> [cit. 2016-09-22]; Univerzitná knižnica v Bratislave, Sign. S.G.15657; Archiv der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Knižnica arcikniežaťa Rudolpha, Sign. 999/8 (pozri ČEPEC, ref. 19, s. 255).

64 *Pressburger Zeitung*, 4. augusta 1779. „*Liebhabern der Thonkunst kündige ich meine musikalische Werke an, nämlich eine Anleitung zum Gesange und Klavier, welche letzte in zween Theilen besteht, wovon der erste nächstens bey Joseph Edlen v. Kurzböck in Wien die Presse verlassen, und nebst einem Anhang von 24 Kadenzen und Klavierstücken gegen 1 fl. 30 kr. verkauft wird. Bey der Ausarbeitung dieser Werke benützte ich die trefflichen Vorarbeiten unserer größten Meister eines Bachs, Marburgs, Kirnbergers, Agrikola, Hillers ec. bereicherte sie mit eigenen Anmerkungen die mir eine beobachtungsvolle Erfahrung einige Jahre verschafte, und gab derselben die letzte Vollkommenheit durch gedrungene Regeln, und grammatikalische Reinigkeit. Preßburg, den 18ten Julius, 1779. Fr. Rigler; öffentlicher Lehrer der Tonkunst an der k. Hauptnormalsschule.*“

*der k. Hauptnationalschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Pressburg im Schaufischen Verlage 1791 und bey Ignatz Alberti in Wien.*⁶⁵ Až na niektoré drobné úpravy je text totožný s prvým vydáním. Na konci učebnice, za poslednou skladbou, stojí poznámka: „Koniec prvej časti. Vydavateľ sa postaral o to, aby bola v rovnakom formáte vydaná zbierka klavírných skladieb ako pokračovanie [tohto dielu], ktorá bude obsahovať kvalitné skladby rôzneho charakteru v najobľúbenejšom vkuse podľa stupňa nadobudnutých schopností milovníka [hudby]. Tie isté skladby bude potom možné zakúpiť jednotlivo, ako aj súborne za najnižšie sumy.“⁶⁶ V tomto vydaní sa prvýkrát objavuje informácia o plánovanom druhom dieli, ktorý mal obsahovať výber skladieb rôznej interpretačnej náročnosti.

(3) **2. verzia 2. vydania** bola vydaná pod rovnakým názvom ako prvá verzia: *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Pressburg im Schaufischen Verlage 1791.*⁶⁷ Dielo s falošným impressom bolo v skutočnosti tlačené (tajne – ako zistil riaditeľ Mészáros) koncom roka 1792, prípadne začiatkom 1793. Text (vrátane Predhovoru i poznámky na konci) sa zhoduje s druhým vydaním, s tým, že – ako sme uviedli vyššie – Schauff odstránil v impresse údaj o Ignazovi Albertim a sfaľoval rok vydania.

(4) Existuje však aj **3. verzia 2. vydania**, ktorej text i impressum zapadá do obrazu situácie, doloženéj dokumentmi z prvej polovice roku 1793. Celý text tohto vydania sa typograficky zhoduje s predchádzajúcimi dvoma verziami, s výnimkou novozhotoveného titulného listu, ktorého matrica je – na rozdiel od matrice z prvej a druhej verzie, zhotovenej kaligrafickým (písaným) typom písma – rytá klasicistickou statickou antikvou. Dielo nesie názov *Anleitung zum Klavier für musikalische Privatlehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Presburg : gedruckt und verlegt bey Johann Nep. Schauff.*⁶⁸ Rok vydania nie je uvedený. Zdanie, že ide o „iné“ dielo, určené pre „súkromné“ vyučovanie – a nie o učebnicu určenú pre žiakov Hudobnej školy, ktorá by podliehala schváleniu školských úradov –, podčiarkol Schauff obmenou názvu (... *für musikalische Privatlehrstunden*). Poznámka na konci učebnice o pripravovanom súbore skladieb bola z poslednej matrice odstránená. Najpodstatnejšia zmena je však v texte *Predhovoru*: z matrice je odstránená časť vety „Moji žiaci klavírnej hry sú zároveň aj žiakmi v speve“ („*Meine Schüler des Klaviers sind es zugleich im Gesange*“) a do prázdneho priestoru je vyrytý nový text: „*Druhý diel, ako náuka o generálnom base tu musí nadviazať na tento prvý diel*“, ktorý plynule pokračuje pôvodnou formuláciou: „*preto v umení zbehlý (človek) zbadá súvislosť a súlad medzi dielmi navzájom – a snád aj moje úsilie osvecovať*“

65 Miesto uloženia: Österreichische National Bibliothek, Wien. Sign. Mus. MS37373-qu.8°.

66 „*Ende des ersten Theils. Der Verleger hat dafür gesorgt dass in dem nähmlichen Formate eine Sammlung Clavier-Musick als Fortsetzung erscheint welche gute Stücke aller Art in beliebestem Geschmack nach dem Grade fortschreitender Fähigkeiten der Liebhaber enthalten wird. Dieselben Stücke werden dann einzeln sowohl als gesammelt um die billigsten Preise zu haben seyn.*“

67 Miesto uloženia: Městská knihovna v Praze, Sign. V 25911.

68 Miesto uloženia: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészeti Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet Könyvtára; Univerzitná knižnica v Bratislave, Sign. VIII.00216.

a byť užitočný“.⁶⁹ Ukazuje sa, že tento doplnok, ktorý zásadným spôsobom mení koncepciu celej učebnice, je dôsledkom vývoja udalostí a meniacej sa situácie v prostredí školy, potrieb žiakov, zlej komunikácie s nadriadenými i vlastných očakávaní.

Problematickou generálneho basu sa Rigler zaoberal už od začiatkov svojho pôsobenia na Hudobnej škole. Pre šikovných preparandistov, ale i žiakov normálnej školy zostavil vlastný študijný materiál o generálnom base („*Generalbaß Anleitung*“). Odvoláva sa naň roku 1788 v liste, v ktorom prvýkrát nastoľuje potrebu vzniku novej učebnice hudby pre učiteľskú preparandiu. V tomto liste sa vzdal prvej myšlienke zaradiť do učebnice časť o generálnom base, pretože v kontexte uvažovaného plánu ju považuje „pre učiteľov na vidieku za celkom zbytočnú“. Pre záujemcov však plánoval na konci zostaviť zoznam „najlepších“ diel, z ktorých by sa mohli v generálnom base sami vzdelávať:

„*Die Ausdehnung des erwehnten musikalischen Lehrbuches für Schulleute, auf dem Lande im K. Ungarn, muß so kurz als möglich seyn; und darf höchstens in 8 oder 9 Bögen bestehen. [...] Hingegen darf die vollständige Lehre: den Generalbaß nach Ziffern zu spielen wegleiben, weil sie nach diesem Plane dem Landschulmeister ganz entbehrlich ist; Hauptsächlich aber wegen Kurze des Lehrbuches und der Zeit weder vorgetragen, noch begriffen werden kann. Je- nen Schülern aber die als Kinder oder Anfänger in die Schule kommen, um lang genug da zu bleiben, wird diese Lehre, wie es bisher geschehen ist, durch meine eigene verfaßte Generalbaß Anleitung geleistet werden. Um jedoch auch hierinn für den Lernbegierigen genug zu thun, so will ich am Ende des Buches einige der besten Generalbaßbücher, Compositions Werke, und einige Autoren benennen, um sich nach Vermögen durch dieselben sowohl im Generalbaße als schwereren Handstücken ausbilden zu können.*“⁷⁰

Vo svojich neskorších úvahách o koncepcii budúcej učebnice začal Rigler rozlišovať medzi vzdelávacími potrebami a cieľmi pre učiteľov na vidieku („*fürs Land*“) a učiteľov vo väčších a menších mestách („*in den größern und kleinern Städten*“), pre ktorých je však už výučba generálneho basu nevyhnutná („*unentbehrliche Lehre des General basses*“), ako o tom píše v liste z 5. decembra 1790.⁷¹ Riglerov návrh na koncepciu budúcej učebnice prezentovaný v liste z 3. augusta 1791 adresovanom Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade už jednoznačne obsahuje kapitolu o generálnom base a túto koncepciu Rigler viac nemenil.⁷² Problematika generálneho basu vyvolala medzi Riglerovými nadriadenými diskusiu o oprávnenosti jej výučby i zaradenia do učebnice. Evidentná bola tendencia ju zaradiť do teoretickej časti výučby a praktické cvičenia presunúť – podľa individuálneho záujmu – do privátnej výučby v zmysle nasledovného odporúčania:

„*Predmet, ktorý by mal Rigler preberať, by nespočíval len v mechanickom vedení v praktickej hudbe, ale aj v teórii a estetike hudby, štátnym žiakom, to jest zadar-*

69 „*Der zweite Theil, als Lehre des Generalbasses muste mit diesem ersten Theile hier; verbunden werden: deswegen findet der Kunsterfahne Beziehung und Uibereinstimmung der Theile unter einander – und vielleicht auch überall mein Bestreben aufzuklären, und zu nützen.*“

70 MOL, C 69, 1787-88, fasc. 169, fons 1, 18. mája 1788; pozri tiež KOWALSKÁ, ref. 14, s. 49.

71 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 5. decembra 1790.

72 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20, 3. augusta 1791.

mo, sa má okrem celej hudobnej encyklopédie vysvetliť teoreticky generálny bas s tým záväzkom, že tým, ktorí prejavia záujem, vyloží na súkromných prednáškach generálny bas prakticky, tak aj samotnú kompozíciu za primeraný plat, ktorý sa určí a ktorý mu budú [žiaci] odovzdávať.“⁷³

V kontexte týchto skutočností sa vynára odôvodnená pochybnosť, či Rigler naozaj predal Schauffovi vlastnícke práva na učebnicu. V takom prípade by predsa nemal možnosť meniť text a zásadným spôsobom zasiahnuť vlastne aj do obsahovej koncepcie diela. Natíska sa predpoklad priebehu nasledujúcich udalostí: Po tom, čo sa v decembri 1792 a v januári 1793 začalo vyšetrovanie zástupcom riaditeľa školského distriktu Fleischackerom a riaditeľom školy Mészárosom, ktorí „objavili“ prvú a druhú verziu druhého vydania, sa Rigler so Schauffom dohodli na verzii o predaji vlastníckych práv. Ich spoločným záujmom s predpokladom obojstranného profitu bolo ponúknuť na trh chýbajúcu učebnicu. Vydanie pripraveného diela *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* bolo vzhľadom na jeho obsiahlosť v nedohľadne a žiaci Hudobnej školy i preparandisti nutne potrebovali učebnicu. Rigler so Schauffom zrejme nepredpokladali taký vývoj udalostí, že celú záležitosť bude riešiť Študijná komisia Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady, riaditeľstvo Univerzitnej tlačiarne v Budíne a bratislavský magistrát, a že nadobudne nezákonný rozmer. Začiatkom roka 1793 pripravili na vydanie aj tretiu verziu druhého vydania učebnice, najskôr prvý diel o klavírnej hre a druhý diel – na rozdiel od pôvodnej koncepcie prvého vydania – o generálnom base. Tento druhý diel Rigler pravdepodobne prevzal z tretej kapitoly svojej novej učebnice *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*, ktorú vo dvoch etapách (v októbri 1791 a októbri 1792) už odovzdal školským úradom na vydanie. Oba diely: o klavírnej hre i generálnom base boli – ako vyplýva zo záverov vyšetrovacej komisie v apríli roku 1793 – vytlačené a oba exempláre tiež priložené k správe.

Vyriešenie celej situácie a záver celej kauzy je viac než prekvapujúci: 17. mája 1793 poslal bratislavský mestský magistrát riaditeľovi Univerzitnej tlačiarne list s konštatovaním:

„Keďže podľa vyšetrovania konaného prostredníctvom prešporského mestského úradu v prítomnosti miestneho riaditeľa Mészárosa a samotného autora Rieglera vyplynulo, že Johann Shauff [sic!] tlačí iba prvú časť alebo výťah z toho úplného a systematického diela, ktoré professor Riegler predložil roku 1792, a to časť, ktorá už bola vydaná v roku 1779 v Kurtzböckovej [sic!] tlačiarne, a že v žiadnom prípade sa netlačí znova celé, neskôr autorom rozšírené dielo, preto sa naznačený prípad nemôže brať do kategórie znovaťlačenia knihy, ktorá ešte nie je vytlačená Kráľovskou tlačiarňou. Avšak treba všetkým úsilím vytlačenie celého Rieglerovho diela, už odovzdaného, posúriť a na jeho pokyn treba publikovať vyžiadané oznámenie v novinách.“⁷⁴

73 MOL, C 69, 1791, fasc. 218, fons 20. „Objectum, quod Rigler tractandum haberet non quidem mechanica Manuductio practicae Musices esset, Sed Theoria, cum Aesthetica musices, Publici tamen id est gratuito, praeter universam Musices Encyclopoediam Generalem Bassum theoreticae explicandum habere: illa tamen obligatione, ut iis, qui animum adjecerint, tam Bassum Generalem practicè, quam vero Compositionem ipsam erga moderatum, et defigendum Didactrum ipsi cedent, privatis Praelectionibus exponat.“

74 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 17. mája 1793. „Cum ex peracta per Civicum Magistratum Poso-

Vzhľadom na predchádzajúce, prameňmi doložené okolnosti, ostáva len predpokladať, že všetci protagonisti tohto prípadu sa nakoniec dohodli na najlepšom možnom riešení: zničiť kauzu tlače Riglerovej učebnice zo sveta a navonok voči úradom v Budíne zachovať dekrétum a čistý kredit Riglera, Schauffa, Normálnej školy, Hudobnej školy a nakoniec i bratislavského magistrátu. Zdá sa, že vytlačené exempláre druhého dielu učebnice boli skonfiškované a skartované, keďže ani jeden z nich sa nezachoval, čím sa zahľadila posledná stopa po celej kauze.

Okolnosti, za akých bola vydávaná druhá Riglerova učebnica *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* (1798) sa prelínajú s bizarnými okolnosťami tlače troch verzií druhého vydania prvej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*. Analýza a komparácia jednotlivých vydání Riglerovej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* smeruje nakoniec k odpovedi na otázku, koľko vydání tohto diela vlastne existuje. Okrem prvého vydania tejto učebnice z roku 1779 sme identifikovali tri verzie jej druhého vydania z rokov 1791, 1792/1793 a 1793. Prvá verzia druhého vydania bola vydaná počas záverečných prác Riglera na jeho druhej učebnici a ďalšie dve verzie už po odovzdaní celého rukopisu:

1. vydanie:

Názov: *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden..., Erster Theil*.

Impressum: *Wien, Kurzböck* (1779).

Predhovor – datovanie: *Preßburg, den 8. Juli 1779*.

Koncepcia – plánovaný druhý diel: neuvedené.

2. vydanie, 1. verzia:

Názov: *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden..., Erster Theil, Zweite Auflage*.

Impressum: *Pressburg/Wien, Schauff/Alberti, 1791*.

Predhovor – datovanie: bez datovania.

Koncepcia – plánovaný druhý diel: zbierka skladieb.

Obsah: totožný s 1. výdaním.

Typografia: nové matrice.

2. vydanie, 2. verzia:

Názov: *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden..., Erster Theil, Zweite Auflage*.

Impressum: *Pressburg, Schauff, 1791* (v skutočnosti 1792/1793).

Predhovor – datovanie: bez datovania.

Koncepcia – plánovaný druhý diel: zbierka skladieb.

niensem, in praesentia Localis Directoris Mészáros, ac ipsius Authoris Riegler, Investigatione evenerit nonnisi Partem I^{am} seu Extractum, ex illo Completo & Systematico Opere, quod Professor Riegler Anno 1792 submiserat, per Joannem Schauff imprimi quaeve jam Anno 1779 typis Kurtzbökianis edita erat ne-tiquam vero resignatum posterius intergrum ab auctore, amplificatum opus reimprimi, ideo insinuatum Casum, ad Cathedrorum Reimpressionis Libri, qui Typis Typographiae Regiae nondum prostat, sumi non posse; verum editionem Completi hujus Operis Riegleriani; jam dudum resignati, omni studio adma-turandam ejusque intuitu demandatam in Ephemeribus anunciationem, publici lucis faciendam esse.

Obsah: totožný s 1. vydáním.

Typografia: matrice z 2. vydania, 1. verzie.

Typografia titulného listu: upravená matrica z 2. vydania, 1. verzie.

2. vydanie, 3. verzia:

Názov: *Anleitung zum Klavier für musikalische Privatlehrstunden..., Erster Theil, Zweite Auflage.*

Impressum: *Presburg, Schauff*, bez uvedenia roku (v skutočnosti 1793).

Predhovor – datovanie: bez datovania.

Koncepcia – plánovaný druhý diel: *Generalbass*.

Obsah: totožný s 1. vydáním.

Typografia: matrice z 2. vydania, 1. verzie.

Typografia titulného listu: nová matrica.

Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen – životné dielo Franza Paula Rieglera

Druhá Rieglerova učebnica vyšla – po piatich rokoch od odovzdania rukopisu a dva roky po smrti Rieglera – v Budíne roku 1798 pod názvom: ***Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen; nebst den ersten Gründen zur Komposition; als Nöthige Vorkenntnisse der freyen und gebundenen Fantasie; mit 2 Anhängen: der 33 Kirchenlieder; und 31 charakteristischen Tonstücken verschiedener Meister dieses Jahrhunderts. Für Tonlehrer, Schulleute, und Musikliebhaber in dem Königreiche Ungarn. Vorzüglich aber zum allgemeinen Gebrauch der Tonschulen. Verfasset: von Franz Paul Rigler, gewesnen öffentlichen Tonlehrer der königl. Hauptnationalschule zu Preßburg. OFEN : im Verlage der königl. hungar. Universitätsbuchdruckerey. 1798.***⁷⁵ Ide o nové dielo postavené na základoch prvej Rieglerovej učebnice. Vo februári 1792 pripravil Rigler na žiadosť školských úradov⁷⁶ text inzerátu, ktorý mal byť uverej-

75 Miesto uloženia: Slovenské národné múzeum Bratislava, Hudobné múzeum, Sign. MUS II/11; Archiv der Gesellschaft der Musikfreunde in Wien, Knižnica arcikniežaťa Rudolpha, Sign. 365/38 (pozri ČEPEC, ref. 19, s. 256).

76 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 19. februára 1793. „*Virtute, & autoritate benigni Gratosi dd^o 18^{oe} Januarii anni currentis Nro. 786 editi, & per me 11° hujus humillime percepti Mandati, Professorem Riegler non tantum ad accurate revidendas, ac ita revisas omni absque mora remittendas Philyras illas, quae eidem pro Finali Correctione per Typographiam Regiae Universitatis transmittentur, in humillimum provocati Benigni Gratosi mandati Obsequium inviaveram [?], sed &, ut breve aliquod appositum tamen & Prospectum edendi Sui Operis in se complectens Avertimentum quo opus concinnet, admonueram [?] illudquae adnosseram [?]; quod etiam per ipsum elaboratum, & concinnatum; atque Die 15^{oe} hujus ea cum Declaratione exhibitum: illud à se brevius concinnari non potuisse, in ipso Originali ./ propria opus manu descriptum, summam habeo Gratiam humillimè submittendi...*“

[„Na základe moci a authority dobrotivého milostivého príkazu zo dňa 18. januára tohto roku vydaného pod číslom 786, ktorý som prijal 11. dňa tohto mesiaca, usmernil som v najponíženejšiu poslušnosť vyššie menovaného príkazu profesora Rieglera, nielen aby presne prezrel tie strany, ktoré mu na záverečnú korektúru pošle tlačiareň kráľovskej univerzity a aby bez akéhokoľvek zdržania poslal takto prezreté strany nazad, ale aj som pripomenul ako nejaký krátky prídavok oznam o vydaní svojho diela obsahujúci informáciu, prečo dielo tvorí, a to [...] čo tiež skrze neho bolo vypracované a zložené a dňa 15. tohto mesiaca preukázané s tým vyhlásením, že to nemohlo byť napísané kratšie, v samom origináli (vlastnou rukou napísané dielo), mám najvyššiu milosť najponíženejšie poslať...“]

nený v novinách v Budíne, Pešti a Bratislave,⁷⁷ a ktorého koncept i čistopis sa zachoval.⁷⁸ O novom titule informovali v *Pressburger Zeitung* 27. apríla 1798, dva roky po smrti Riglera. Autor textu inzerátu nepoužil Riglerov text, zrejme nezodpovedal predstavám vydavateľa, ale asi aj preto, že boli uskutočnené aj mierne úpravy v obsahovej stránke diela. Konečná suma sa podľa inzerátu nakoniec vyšplhala na 4 florény 30 grajciarov.⁷⁹

V akom rozsahu sa Riglerova učebnica používala a aký mala odbyť, nie je známe. Inventár Hudobnej školy z roku 1797/1798,⁸⁰ spísaný Riglerovým nástupcom Heinrichom Kleinom, uvádza 12 kusov *Anleitung zum Klavierspielen in Druck und Stich vom Riegler* a jeden exemplár *Großes Lehrbuch von Riegler*. Pravidelné polročné výkazy Hudobnej školy zaznamenávajú repertoár žiakov až od roku 1807. Od tohto roku až do 1841 je Riglerova učebnica uvedená jediný raz, v roku 1816.⁸¹ Klein sa v prípade začiatovníkov orientoval vo výučbe takmer výlučne na klavírnú školu Daniela Gottloba Türka⁸² a uprednostňoval ju aj jeho nástupcu Joseph Kumlik (1801 – 1869). Riglerova druhá učebnica bola mimoriadne obsiahlym, 510 stranovým dielom⁸³, určeným primárne pre frekventantov učiteľskej preparandie, chrámových organistov a učiteľov hudby. Pre svoju obsahovú šírku, nezanedbateľnú hmotnosť a v neposlednom rade i cenu nebola vhodnou učebnicou pre začiatovníkov v klavírnej hre – prevažne žiakov normálnej školy.

Dôvody, prečo sa však v dlhšom časovom horizonte nejali ani predchádzajúce vydania *Anleitung zum Klavier für musikalische (Privat)Lehrstunden*, mohli byť rôzne. Okrem zaradenia náročných prednesových skladieb, štýlovo vzdialených poslucháčovi začiatku 19. storočia, mohla to byť aj celkom pragmatická skutočnosť, a síce, že Rigler notoval pravú ruku (vo všetkých príkladoch a cvičeniach, i v niektorých skladbách) v diskantovom kľúči (resp. C-kľúči). Ten bol koncom 18. storočia v klavírných skladbách už vytlačaný štandardným husľovým kľúčom (resp. G-kľúčom).⁸⁴ V učebnici

77 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 8. marca 1793. „*Gremiali Expeditoratus officio Comitatus ut adnexum Exhibito huic sub .//. Avertimentum Prospectum operis Rieglerieni per Typographiam Regiam Universitatis in Lucem edendi in se continentis ad Ephemerides publicas Budenses, Pestenses, ac Posonienses inseri curet. Ex Consilio Regio Locumtenentiali, Budae 8. Martii 1793*“

[„Gremiálnemu expedičnému úradu a stolici, aby sa postarala o vytlačenie v novinách v Budíne, Pešti a Prešporku tu priloženého informačného oznamu o Riegerovom diele, ktoré má vyjsť v kráľovskej univerzitnej tlačiarňi. Z Kráľovskej miestodržiteľskej rady v Budíne 8. marca 1793“]

78 MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 15. februára 1793. Na záver textu v koncepte Rigler napísal: „*Ende. N[ota]B[ene]. Hier sollte die Bogenzahl, der Preis das Werks, und die Zeit seiner Ausgabe bestimmt werden; wovon ich aber selbst noch nichts weis. M[usik]. Prof. Rigler.*“

79 *Pressburger Zeitung* 27. apríla 1798.

80 MOL, C 69, 1799, fasc. 269, fons 1. *Inventarium der Preßburger Musterschulgeräthschaften von Jahre 1797/8.*

81 MOL, C 69, 1817, fasc. 383, fons 1. *Bericht über den Fortgang der Musikschüler der königl. Musterschule Preßburgs vom II^{ten} Kurse 1815/1816.*

82 TÜRK, Daniel Gottlob. *Klavierschule, oder Anweisung zum Klavierspielen für Lehrer und Lernende, mit kritischen Anmerkungen.* Leipzig und Halle, 1789; ďalšie vydania 1792, 1802.

83 Budínske vydanie učebnice *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* z roku 1798 má 496 typograficky spracovaných strán (spolu s titulným listom a nečíslovaným Predhovorom a po odpočítaní strán spôsobených chybnou pagináciou – posledná je 510. strana).

84 HILEY, David. Schlüssel und Liniensystem. In *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. 2. Auflage. Sachteil, Band 8. Ludwig Finscher (Hrsg.). Bärenreiter/Metzler : Kassel u. a. 1998. ISBN 3-7618-1101-2

Rigler píše, že pre začiatočníkov je postačujúce, aby najskôr dobre ovládali diskantový kľúč a potom si podľa okolností pribrali husľový a prípadne altový a tenorový kľúč.⁸⁵ Diskantový kľúč sa nazýval aj „klavírny kľúč“, pretože sa ním dlhé obdobie notoval vrchný hlas v skladbách pre klávesové nástroje. Heinrich Christoph Koch v *Musikalisches Lexikon* z roku 1802 uvádza, že husľový kľúč sa už „dlhší čas“ („seit geraumer Zeit“) používa nielen pre klávesové nástroje, ale občas nahrádza aj vo vokálnych hlasoch diskantový kľúč.⁸⁶ Na začiatku 19. storočia je už v učebnici klavírnej hry Türka (1806)⁸⁷ part pravej ruky notovaný v husľovom kľúči a zachovali sa tiež rukopisy niektorých Riglerových skladieb prepísané do husľového kľúča.⁸⁸ Učebnica Johanna Nepomuka Hummela *Ausführliche theoretisch-practische Anweisung zum Piano-Forte-Spiel* z roku 1827 tiež využíva štandardný G-kľúč, avšak je zaujímavé, že 44 príkladov a skladieb je prevzatých z Riglerovej učebnice – bez uvedenia autora a pôvodného zdroja.

Riglerove učebnice upadli do zabudnutia – spolu so svojím autorom – až natoľko, že Gustav Schilling vo svojom *Universal-Lexicon der Tonkunst* z roku 1838 v hesle *Ungarn – ungarische Musik* konštatuje: „Dá sa veriť, že Uhorsko, tento štát tesne hraničiaci s tak veľmi muzikálnym Rakúskom, nemalo do roku 1828 vlastnú klavírnú školu?“⁸⁹

Záver

Na základe výskumu doteraz neznámych dokumentov a prameňov sme sa pokúsili objasniť takmer päť rokov trvajúci proces od vzniku myšlienky, zrenia a premien koncepcie, písania textu až po šesťročný vydavateľský proces diela Franza Paula Riglera *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*. Na pozadí nových zistení sa zároveň odhaľovali okolnosti vydávania ďalších vydání Riglerovej prvej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*, na základe čoho môžeme chronologicky uviesť všetky doteraz známe vydania a korigovať informácie, ktoré uvádza historická i novodobá literatúra.

(Bärenreiter), ISBN 3-476-41000-5 (Metzler), stĺpec 111.

- 85 *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*, s. 7: „Da alle Beispiele in dem C Schlüssel geschrieben sind, so ist es anfänglich genug, wenn die Schüler diesen gut wissen; der G Schlüssel nebst den 2 Versetzungen des C Schlüssels können ihnen erst nach Umständen beigebracht werden. [...] Die Töne im C und G Schlüssel sind voneinander nur eine Linie unterschieden; doch ist es nie gut 2 Schlüssel zu gleicher Zeit zu lehren: sondern man wartet bis erst einer gut gefaßt worden ist.“
- 86 KOCH, Heinrich Christoph. *Musikalisches Lexikon, welches die theoretische und praktische Tonkunst, encyclopädisch bearbeitet, alle alten und neuen Kunstwörter erklärt, und die alten und neuen Instrumente beschrieben enthält*. Frankfurt am Main : bey August Hermann dem Jüngern, 1802, stĺpec 433-434.
- 87 TÜRK, Daniel Gottlob. *Kleines Lehrbuch für Anfänger im Klavierspielen, nebst sechzehn sehr leichten Uebungsstücken*. Halle, 1806.
- 88 POLAKOVIČOVÁ, ref. 13, s. 86.
- 89 SCHILLING, Gustav. *Encyclopädie der gesamten musikalischen Wissenschaften, oder Universal-Lexicon der Tonkunst*. Sechster Band. Stuttgart : Verlag von Franz Heinrich Köhler, 1838, s. 728: „Sollte man es glauben, daß Ungarn, dieser von dem so sehr musikalischen Oesterreich so nah begränzte Staat, bis 1828 nicht einmal eine eigene Clavierschule besaß, und doch ist es so; in diesem Jahre erst erschien eine Art Clavierschule in ungarischer Sprache von Alexander von Dömény, der die Materialien dazu aus den Werken Händels, Clementis, Cramers, Schmitts, Kalkbrenners, Steibelts u A. zusammengelesen hatte, also auch noch nicht Eigens lieferte.“

Problém okolo vydávania učebnice *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* a znovuvydávania *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* – a úlohe Franza Riglera a Johanna Schauffa v ňom – má niekoľko aspektov:

- (1) Závažným je nedodržanie nariadenia, podľa ktorého povinnosťou autora i vydavateľa učebnice bolo získať povolenie od školských úradov. Aj z toho dôvodu, keď sa celá záležitosť začala odhaľovať, zrejme Schauff s Riglerom zmenili názov na titulnom liste 3. verzie 2. vydania z *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* na *Anleitung zum Klavier für musikalische Privatlehrstunden*, aby vylúčili podozrenie, že ide o učebnicu pre hudobnú školu.
- (2) Oprávnenie na vydanie druhej učebnice Riglera *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* mala Univerzitná tlačiareň (ako jedna z troch tlačiarň s privilegiom vydávať učebnice), ktorej by vydaním tohto diela (alebo jeho časti) v inej tlačiarňi vznikla škoda, pretože by sa na trhu musela deliť o odbyť. Schauffova tlačiareň sledovala druhým vydaním učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* primárne komerčný cieľ na základe dostatočného dopytu. Učebnica bola určená tak pre školské inštitúcie, ako aj umelecko-záujmové vzdelávanie, čo bolo – vzhľadom na prekrytie vydavateľských zámerov – považované za vytvorenie nezákonného konkurenčného prostredia. Preto Rigler druhé vydanie *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* bagatelizoval, že to „nie je nič iné, než malý, ale podstatný návod, aké zásady a pravidlá majú dodržiavať tak učitelia i žiaci v klavírnej hre“, aby zdôraznil, že toto vydanie predstavuje iba malú časť jeho druhej učebnice *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*, a teda nespôsobí žiadnu ujmu Univerzitnej tlačiarňi.
- (3) Otázkou ostáva, či mal Rigler právo vydať druhé vydanie svojej učebnice *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*, ak už dostal odmenu za svoju druhú učebnicu *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*. Vyšetrovacia komisia vo svojom záverečnom stanovisku skonštatovala, že druhé vydanie prvej učebnice nie je dôvodom k znepokojeniu. Vydanie druhého dielu o generálnom base v tlačiarňi Schauffa a predaj učebnice v jeho kníhkupectve však už bolo vážnym porušením regúl.
- (4) Problém predstavujú v tej dobe ešte len sa formujúce autorské a vydavateľské práva. Ak by sa Rigler skutočne vzdal „vlastníckeho“ práva na svoje dielo, Schauff by nemal právo robiť ako vydavateľ (v mene Riglera) koncepčné zmeny v učebnici *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*. V takom prípade by 3. verzia 2. vydania *Anleitung zum Klavier für musikalische Privatlehrstunden* bola vlastne pirátskym vydaním a zneužitím práv autora. Všetky okolnosti nasvedčujú tomu, že Rigler práva nepredal, pretože on sám ako autor (*Verfasser*) v Predhovore 3. verzie avizoval a odvolával sa na pripravovaný druhý diel učebnice o generálnom base.
- (5) 1. verziu 2. vydania *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* vydali Schauff a viedenský tlačiar Alberti spoločne. Z dokumentov vyplýva, že v Albertiho tlačiarňi sa dielo vytlačilo a Schauff ho financoval ako vydavateľ. Otázna je tiež dohoda medzi nimi v prípade ďalšej dotlače. Schauff použitím falošného impressa porušil vydavateľské práva Albertiho, keď z 2. a 3. verzie 2. vydania (*Anleitung*

zum Klavier für musikalische Lehrstunden a *Anleitung zum Klavier für musikalische Privatlehrstunden*) odstránil údaj o jeho vydavateľskej spoluúčasti.

- (6) Ostáva ešte objasniť, prečo Študijná komisia nepodporila okrem Riglerovej učebnice *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* aj druhé vydanie učebnice klavírnej hry *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*. Študijná komisia sa orientovala predovšetkým na zabezpečenie komplexnej hudobnej učebnice pre preparandistov, ktorú by budúci učitelia využívali aj neskôr vo svojej organistickej a kantorskej praxi. Učebnica klavírnej hry určená pre žiakov normálnej školy nestála v centre záujmu školských úradov. Predovšetkým, hudobná škola nebola zriadená primárne pre túto skupinu žiakov, u ktorej záujem o hudobné vzdelávanie neúmerne narastal, pretože žiaci normálnej školy pochádzali najmä z meštianskej vrstvy, ktorá si svoje vzdelanostné ambície satureovala – okrem iného – aj hudobným vzdelávaním. Riglerova pozornosť sa čoraz viac orientovala na nadaných žiakov z tejto skupiny a zanedbával – často málo hudobne disponovaných – frekventantov učiteľskej prípravy. To generovalo množstvo konfliktných situácií a problémov a zhoršovalo vzťahy medzi Riglerom a jeho nadriadenými.

Rigler nepísal svoje dielo vo zvlášť podnetnom a priaznivom pracovnom prostredí: boril sa s organizačnými problémami výučby a nedostatkom finančných prostriedkov na chod Hudobnej školy, trápil sa s málo schopnými žiakmi a preparandistami, stretával sa s neochotou meniť skostnatelé reguly, či vôbec nezaujmom zaoberať sa jeho systémovými návrhmi, pociťoval nedostatok finančného i morálneho ohodnotenia a nadôvažok ho vyčerpávali zdravotné ťažkosti. Na druhej strane sa nadmieru venoval šikovným a nadaným žiakom a prakticky celé jeho pôsobenie na poste učiteľa hudby Hudobnej školy v Bratislave bolo poznačné neustálym hľadaním optimálnej metódy výučby a správnej koncepcie pre svoje celoživotné pedagogické dielo.

Rigler pracoval takmer päť rokov na svojej druhej učebnici *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*, diela, ktoré si aj s odstupom času zaslúži pozornosť hudobnej histórie a pedagogiky. Je dielom všestranne vzdelaného, rozhladeného a uznávaného umelca, teoretika a pedagóga, spätého s územím Uhorska a v jeho rámci dnešného Slovenska, ktorý celý svoj život zasvätil hudbe a stál pri zrode inštitucionálneho hudobného vzdelávania v Bratislave. Popri iných hudobno-pedagogických a teoretických dielach tej doby (Carl Philipp Emanuel Bach, Johann Joachim Quantz, Leopold Mozart, Daniel Gottlob Türk...) prináša aj Riglerova učebnica mnoho informácií o hudbe, výučbe hudby, klavírnej hre, speve, hudobnej teórii, formách, ornamentike, generálnom base, kontrapunkte, kompozícii... Keďže bol jedným z mála teoretikov, ktorí pôsobili v dobe a hudobno-kultúrnom priestore viedenských klasicistických majstrov, môžu byť jeho diela odrazom teórií, ktoré ich ovplyvnili, a preto sú dôležitým zdrojom obrazu hudobného myslenia osvietenскеj doby v posledných desaťročiach 18. storočia, ako aj zdrojom pre hodnotenie kontextov medzi viedenskou, maďarskou a slovenskou hudobnou kultúrou.⁹⁰

Zdá sa, že príbeh učebnice Franza Paula Riglera *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* i jej predchodkyne *Anleitung zum Klavier für musi-*

90 MUNKACHY, ref. 12, s. 387.

kalische Lehrstunden by sme mohli ukončiť – s vedomím, že sme uviedli všetky jestvujúce vydania a okolnosti ich vzniku. Nie je tomu tak. Ernst Ludwig Gerber v *Neues historisch-biographisches Lexikon der Tonkünstler* z roku 1813 uvádza, že *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden* vyšlo nielen v roku 1791 v Pressburgu, ale aj **u Albertiho vo Viedni roku 1793**.⁹¹ Ak vylúčime Gerberov omyl v datovaní, musíme pripustiť, že jestvuje ešte ďalšia, štvrtá – viedenská – verzia druhého vydania tejto učebnice s vročením 1793. Možno bola Albertiho odpoveďou na porušenie jeho vydateľských práv zo strany Schauffa, možno bola výsledkom dohôd oboch vydateľov. Aký bol podiel Riglera či Schauffa na jej vzniku, je už úlohou ďalšieho výskumu. V každom prípade možno konštatovať, že tak ako Riglerove skladby i jeho učebnice ako „skrytý poklad svojej doby“ vzbudili veľkú pozornosť školského, hudobno-kultúrneho a vydateľského prostredia Bratislavy, Viedne i Budína. Ich vydávanie reflektovalo predovšetkým potrebu Hudobnej školy a spoločenský dopyt, prispela k tomu aj ich kvalita, spĺňajúca dobové nároky na hudobné vzdelávanie a v neposlednom rade i osobnosť autora. Avšak už začiatkom 19. storočia boli obe Riglerove učebnice postupne vytlačené z pultov klavírov, hudobných salónov a hudobno-knižného trhu novými, modernými a prepracovanejšími titulmi, ale to už je osud každej učebnice.

* Štúdia vznikla ako súčasť riešenia projektov APVV 14-0681 *Hudba v Bratislave* a VEGA 2/0050/17 *Hudobná topografia Slovenska v premenách storočí*.

Za preklad latinských textov vyslovujem poďakovanie PhDr. Alexandre Corbett Dekanovej.

91 GERBER, Ernst Ludwig. *Neues historisch-biographisches Lexikon der Tonkünstler*. Dritter Theil. Leipzig : bey A. Kühnel, 1813, stĺpec 874: „Rigler (F. P.) – scheint der nämliche zu seyn, welcher im a. Lex. als Fr. Xav. Riegler angeführt wird, da auch ihmalle dort angegebenen Werke zugeeignet werden, als: *Anleitung zum Klavier für mus. Lehrstunden*. Erster Theil. Zweyte Auflage. Presburg, 1791. q. Fol. Auch Wien. b. Alberti, 1793. Dies scheint aber mehr ein praktisches Werk zu seyn. Außer den VI Klavier-solo's sind noch von seiner Arbeit gestochen worden: III Rondeaux p. le Clav. Op. 6. Wien.“

TEXTOVÁ PRÍLOHA

Príloha 1

MOL, C 69, 1792, fasc. 224, fons 10, 11. decembra 1792. Rozpočet na tlač diela F. P. Riglera *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* z 11. decembra 1792

Ausweis.

Darzeigend wie hoch der Buchdruckerey beiläufig das von 42 Bögen vollständige Buch unter dem Titel. Rieglers Anleitung zum Klavier sowohl zu stehen komme, als in welchem Preise das Exemplar veraüssert werden dürfte, wenn die Auflage von 1500 Exemplarien in dem Zeitlaufe von 10 Jahren sicher verkauft werden würde, und was sich dabei für ein Gewinn erziehen ließe.

42 Bögen kosten beiläufig

Setzerlohn à 8 fl.	336 fl.
Drukerlohn à 2 fl. 15 xr.	94 fl. 30 xr.
Korecktur für zweymalen hier in Loco	52 fl. 30 xr.
Postspeesen für die letzte dem Author zu übermachende Korecktur à 32 xr.	22 fl. 24 xr.
Median Druckpapier à 5 fl. 30 xr.	231 fl.
Farb, zugehör, und dergleichen a 40 xr.	28 fl.
die Anfassung der Matritzen	400 fl.
die zugießenden Letter	491 fl. 40 xr.
Zusammen	1656 fl. 4 xr.

Wenn nun die Auflage von 1500 Exemplarien in dem angenommenen Zeitraume von 10 Jahren sicher abgesetzt werden würde, und der Preiß des Exemplar auf 1 fl. 50 xr. bestimmt bliebe, so betrüge ein solche im ganzen 2750 fl. – xr.

hievon des den Verlägern ein durchschnitt zugebende 10 pr. Rabatt mit 275 fl.

bleiben annoch Reel an baren Erlöß 2475 fl. – xr.

Wenn nun die daruaf ausgelegte Summe abgeschlagen wird mit 1656 fl – 4 xr. so zeigt sich an Erlöß ein Überschuß von 819 fl.

So aber des auszulegende Betrag von 1656 fl. als ein Kapital fruchtbringend zu 5 p. angeleget würde, tragete es in 10 Jahren an Interesse wirklich 828 fl.

und überstiege denn ausgewiessenem Überschuß um 9 fl.

Mithin ist bei diesen ganzen Verkauf der 1500 Exemplarien in 10 Jahren kein anderer Genuß zu erzielen, als das die angekauften Matritzen, und Lettern der Buchdruckerey nur 9 fl. kosten würden, worauf doch wie oben ausgewiesen wird 891 fl. 40 xr. ausgeleget werden sollen.

P. Königl. Hung. Universitäts Buchdruckerey

Ofen den 11ten December 1792

Joseph Matuscheck mpria Verwalter

Príloha 2

MOL, C 69, 1793, fasc. 230, fons 1, 15. februára 1793. Riglerov návrh textu inzerátu na učebnicu *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen*.

Ankündigung eines neuen musikalischen Lehrbuches.

Zu Folge einer hohen Verordnung in Ofen, wird ein neues musikalisches Lehrbuch durch den Druck erscheinen; welches als „Anleitung zum Gesange, und dem Klavier, oder die Orgel zu spielen, nebst den ersten Gründen zur Komposition, als nöthige Vorkenntnisse der freien und gebundenen Phantasie, mit 2 Anhängen, wovon der erste zwei und dreißig Kirchengesänge et. c. in den vier Landessprachen und der zweite vier und zwanzig Uebungsstücke für das Klavier und die Orgel von berühmten Tonkünstlern verschiedener Zeiten enthält; welches für Tonlehrer, Schulleute und Musikliebhaber in dem Königreiche Ungarn, vorzüglich aber zum allgemeinen Gebrauch der Tonschulen, von Franz P. Rigler öffentlicher Tonlehrer der königl. Hauptnationschule zu Preßburg, in deutscher Sprache verfasst, und von lobwürdigen Kennern mit grossem Beifall aufgenommen worden ist.

Bei der Ausarbeitung dieses, in seiner Art gewiß einzigen, und firtrefflichen Werkes, würde sowohl auf wahre Grundsätze, als auf einen kurzen, und leicht faßlichen Vortrag, gesehen; der dem Lehrer in deutlichen Erklärungen, wo diese nothwendig waren, zugleich unter mehrere Anmerkungszeichen, da und dort selbst, erläutert worden ist, damit der Schüler durch zulange Paragraphen weder ermündet, noch in dem leichten Begriff derselben gehindert werde; welche Umstand bisher in unsern musikalischen Lehrbüchern, wie jeder Kenner weiß, nicht allzeit beobachtet worden ist; so wie man auch in den berühmten Werken eines G. Albrechtsberger, Bach, Hiller, Kirnberger und Marburg nicht die ganze systematische Tonlehre in einer Stufenfolge, wie hier, ganz beisammen finden wird. Das Werk selbst besteht aus einer Vorrede /:in Rücksicht seiner Gebrauchs:/ nebst 4 folgenden Kapiteln, worinn die Abhandlung in nachstehender Ordnung geschieht.

I. Kapitel: Von der Gesanglehre

Einleitung: Von der Musik überhaupt und dem Gesange insbesondere.

Erster Abschnitt: Von den Notenplan, den dreien verschiedenen Tonschlüsseln, der Benennung, und Gestalt der Noten.

Zweiter Abschnitt: Vor der Versetzungszeichen, der Vorzeichnung, den Tonarten, Tonleitern, ihren wesentlichen Stufenweisen, und springenden Intervallen, als: Terzen,

Quarten, Quinten et. c. nebst den übermässigen und verminderten Intervallen und dem Choralgesange.

Dritter Abschnitt: Von dem vollständigen Werthe, oder Geltung der Notengattungen, und ihren Pausen, nebst den Verlängerungszeichen. Vom Takte oder der Zeitmaße et. c. und dessen dreyen verschiedenen Bewegungen. Von den Italiänischen Kunstwörtern, nebst der Erklärung ihrer Bedeutung und Leseart, wie auch einiger andern vorkommenden Zeichen.

Vierter Abschnitt: Von den Manieren, vom Zeichen der Stimme Messa di Voce, und der Passage, von dem Recitativ der Veränderung Variazione und dem richtige Vortrage.

II. Kapitel, Von der Klavierlehre.

Erster Abschnitt, Von den Klavierinstrumenten, und der Orgel; von der Erkenntniß ihrer Tastatur, Benennung und Eintheilung der Tasten, nebst einigen Regeln zur Fingersetzung, als eine nöthige Vorausnahme des 2. Abschn. mit untermischten praktischen Beispielen.

Zweiter Abschnitt, Von der Applikatur, oder dem Fingersatze, gegründet auf die Einrichtung der Tastatur, und unserer Finger, wie solche vernünftig bequer anzuwenden sind.

Dritter Abschnitt, Von der richtigen Ausführung der Manieren in Beispielen von der Fermate, dem guten Vortrage, und der Veränderung, meistens durch Beispiele erläutert.

III. Kapitel: Von dem Generalbasse.

Erster Abschnitt: Von den Intervallen und den Akkorden.

Zweiter Abschnitt: Von der harmonischen Dreiklänge, oder dem kons. Grundakkord, und dessen Umkeh.

Dritter Abschnitt: Von dem wesentlichen Dissonanzen, [oder von den dissonirenden Akkorden.

Vierter Abschnitt: von den zufälligen Dissonanzen] und den unbeziferten Basnoten.*

Fünfter Abschnitt: Vom Moduliren oder dem Ausweichen der Tonarten.

Sechster Abschnitt: Vom guten Vortrage, bei dem Generalbasse nebst der Weisung, wie man aus Partituren begleite.

IV. Kapitel: Ersten Gründe zur Composition

Erster Abschnitt: Regeln und Beispiele des 2. 3. und 4 stimmigen Kontrapunkts.

Zweiter Abschnitt: Von der freien Phantasie für die Orgel, mit 2 Beispielen.

Dritter Abschnitt: Von der gebundenen oder regelmässigen Phantasie für die Orgel.

Vierter Abschnitt: Von den Versetten, mit untermischten Beispielen.

Fünfter Abschnitt: Von der Nachahmung und der Orgelfuge mit Beispielen.

Sechster Abschnitt: Verzeichniß der besten musikalischen Bücher, und der berühmtesten Komponisten, in diesem Jahrhunderte.

* Rigler v čistopise neúmyselne vynechal časť textu, ktorý sme doplnili z konceptu a uviedli v hranatých zátvorkách.

OBRAZOVÁ PRÍLOHA

Obrázok 1

Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationaltschule zu Preßburg. Erster Theil. Wien gedruckt bei Joseph Edlen von Kurzböck. [1779]

1. vydanie, titulný list

Bayerische Staatsbibliothek digital/Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek, 1068571 4 Mus.th. 1331-1 10685714.

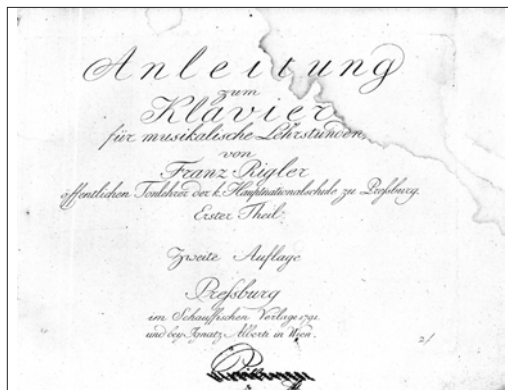

Obrázok 2

Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationaltschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Pressburg im Schaufusschen Verlage 1791 und bey Ignatz Alberti in Wien.

2. vydanie 1. verzia, titulný list

Österreichische National Bibliothek, Wien. Sign. Mus. MS37373-qu.8°.

Obrázok 3

Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Pressburg im Schaufischen Verlage 1791 [v skutočnosti 1792/1793].

2. vydanie 2. verzia, titulný list

Městská knihovna v Praze, Sign. V 25911.

Obrázok 4

Anleitung zum Klavier für musikalische Privatlehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Presburg : gedruckt und verlegt bey Johann Nep. Schauf, bez datovania [v skutočnosti 1793].

2. vydanie 3. verzia, titulný list

Univerzitná knižnica v Bratislave, Sign. VIII.00216.

Obrázok 5

Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen; nebst den ersten Gründen zur Komposition; als Nöthige Vorkenntnisse der freyen und gebundenen Fantasie; mit 2 Anhängen: der 33 Kirchenlieder; und 31 charakteristischen Tonstücken verschiedener Meister dieses Jahrhunderts. Für Tonlehrer, Schulleute, und Musikliebhaber in dem Königreiche Ungarn. Vorzüglich aber zum allgemeinen Gebrauch der Tonschulen. Verfasset: von Franz Paul Rigler, gewesenen öffentlichen Tonlehrer der königl. Hauptnationalschule zu Preßburg. OFEN: im Verlage der königl. hungar. Universitätsbuchdruckerey 1798, titulný list.

Slovenské národné múzeum Bratislava, Hudobné múzeum, Sign. MUS II/11

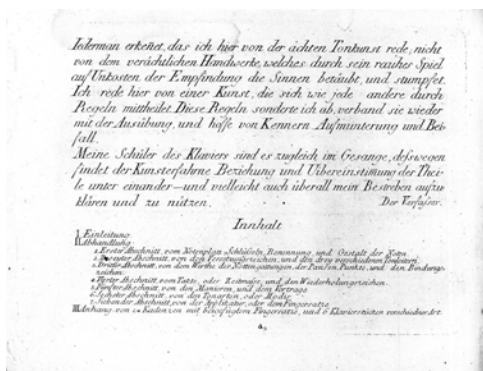

Obrázok 6

Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Pressburg im Schaufusschen Verlage 1791 und bey Ignatz Alberti in Wien.

2. vydanie 1. verzia, Vorrede, druhá strana

Österreichische National Bibliothek, Wien. Sign. Mus. MS37373-qu.8°.

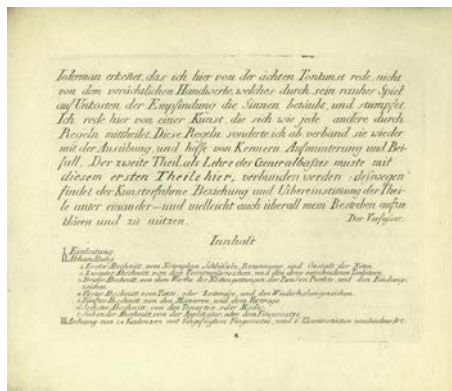

Obrázok 7

Anleitung zum Klavier für musikalische Privatlehrstunden von Franz Rigler öffentlichen Tonlehrer der k. Hauptnationalsschule zu Preßburg. Erster Theil. Zweite Auflage. Presburg : gedruckt und verlegt bey Johann Nep. Schauff [1793].

2. vydanie 3. verzia, Vorrede, druhá strana

Univerzitná knižnica v Bratislave, Sign. VIII.00216.

FRANZ PAUL RIGLER: *ANLEITUNG ZUM GESANGE, UND DEM KLAVIERE, ODER DIE ORGEL ZU SPIELEN* – GESCHICHTE EINES MUSIKLEHRBUCHS

EVA SZÓRÁDOVÁ

Im Jahr 1779 erregte die Aufmerksamkeit in musikalischen Kreisen das Werk *Anleitung zum Klavier für musikalische Lehrstunden*, die als erstes Lehrbuch für Klavierspiel in Wien herausgegeben wurde. Der Autor, Komponist und Musikpädagoge Franz Paul Rigler (1747 oder 1748 – 1796), dessen Ursprung, Ausbildung und Wirkung vor dem Eintritt auf die Stelle des Musikprofessors an der Musikschule in Bratislava (1779) von Geheimnissen umhüllt sind, wurde zu einer der markantesten Gestalten des musikalischen Lebens in Bratislava im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts. Als Musikpädagoge, exzellenter Klavierspieler, Sänger und Autor von Musiklehrbüchern nahm er an der Entstehung eines institutionalisierten Musikschulwesens in Bratislava teil und baute es sein Leben lang auf.

Die Musikschule war bei einer normalen Schule eingerichtet und hatte das primäre Ziel, künftige Musiklehrer, die gleichzeitig auch die Praxis von Organisten und Kantoren ausübten, auszubilden. Rigler arbeitete an einer adäquaten Konzeption, Unterrichtsgestaltung sowie an angemessenen Methoden und Lehrmitteln für diese Gruppe und erfasste sein ausführliches musikpädagogisches Lebenswerk *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* (Budin, 1798).

Das umfassende, im Ungarischen Staatsarchiv in Budapest gelagerte Departamentum scholarum nationalium 1776 – 1848 enthält erhaltene Schriftstücke, die den beinahe fünfjährigen Prozess der Gedankenentstehung, der Konzeptionsreifung und -änderungen sowie der Werkverfassung, als auch den sechsjährigen Prozess der Werkherausgabe dokumentieren. Parallel zu den mit der Herausgabe des neuen Lehrbuchs verbundenen Arbeiten bemühte sich Rigler darum, die Lücke nach seinem ersten und bereits ausverkauftem Lehrbuch aus 1779 zu füllen und die Interessenten an der Musikbildung für die Schüler allgemeiner Schulen und breitere musikinteressierte Kreise zu friedern zu stellen. Zusammen mit seinem Kollegen und Herausgeber Johannes Nepomuk Schaufe bereiteten sie die zweite Ausgabe unter relativ außerordentlichen (und illegalen) Bedingungen und Umständen vor.

Wir haben drei Versionen der zweiten Ausgabe des ersten Lehrbuchs *Anleitung zum Klavier für musikalische (Privat)Lehrstunden* (1791, 1792/1792, 1793) mit unterschiedlichen Titelblättern (typografisch unterschiedlich gestalteten) und unterschiedlichen Impresen (auch unechten) identifiziert. Durch die Aufklärung der genannten Tatsachen, Umständen, Zusammenhängen und die Chronologisierung der jeweiligen Werke ergänzen und korrigieren wir die bisher bekannten und falsch verbreiteten Angaben über den Autor und seine musikpädagogischen Werke. Auf übermittelte Weise schildern wir hiermit die Welt der Bratislavaer Musikschule in Bratislava, die Wirkung von Rigler in Bratislava sowie die Schul- und Herausgeberverhältnisse in der Österreichischen-Ungarischen Monarchie.

Die auf der Grundlage der „Geschichte eines Musiklehrbuches“ dargestellten Informationen und Zusammenhänge übermitteln zugleich ein Bild über die Musik-, Schul- und Herausgeberumwelt in Bratislava, über die sich formenden Autor- und Herausgeberrechte in Österreich-Ungarn am Ende des 18. Jahrhundert, aber auch über die Kultur und die damalige Denkweise, Entwicklungsänderungen und Bedürfnisse der zeitgenössischen Gesellschaft und der Musikgesellschaft. Es kann festgestellt werden, dass so Rigers Kompositionen als auch seine Lehrbücher als „verborgener Schatz seiner Zeit“ kurbelten das Interesse der musikalisch-kulturellen Umwelt sowie der Herausgeberumwelt in Bratislava, Wien und Budin an.

Die Herausgabe seiner Werke widerspiegelte insbesondere den Bedarf der Musikschule und die gesellschaftliche Nachfrage, zu der auch die den damaligen Anforderungen auf die musikalische Bildung entsprechende Qualität und nicht zuletzt die Persönlichkeit des Autors dieser Werke beitrugen.

prof. PhDr. Eva Szórádová, CSc.

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Pedagogická fakulta, Katedra hudby

Dražovská cesta 4, 949 01 Nitra

e-mail: eszoradova@ukf.sk

DIANA DUCHOŇOVÁ ~ TÜNDE LENGYELOVÁ

Hradné kuchyne a šľachtické stravovanie v ranom novoveku

Radosti slávností, strasti každodennosti

PRIBINOVE SLÁVNOSTI AKO PRIPOMIENKA CIRKEVNO-NÁRODNEJ VEĽKOMORAVSKEJ TRADÍCIE

RÓBERT A R P Á Š

ARPÁŠ, Róbert. The Pribina anniversary as a celebration of the religious and national tradition of Great Moravia. *Historický časopis*, 2017, 65, 4, pp. 655-674, Bratislava.

The 1930s was an extraordinarily complex period in Czechoslovakia. The economic crisis contributed to the new escalation of the nationality problem. The discontented regions also included Slovakia, where the people had reservations towards the ideology of the state "Czechoslovak nation". A basic factor was also the conservative inclinations of the Slovak people and the associated influence of Christianity. The government endeavoured to use this in favour of Czechoslovak unity, since according to the knowledge of the time, 1933 would be the 1100th anniversary of the consecration of the first Christian church in the territory of Czechoslovakia. However, the defenders of Slovak national aspirations also attempted to use Prince Pribina's historic act in their favour. The supporters of the two camps came into conflict on the main day of the so-called Pribina celebrations, and this influenced the later perception of the whole event. However, it was a distorted picture because the anniversary was celebrated over several months. Emphasis on the antiquity and cultural maturity of Slovakia predominated during most of the associated events.

Key words: Christianity. Pribina. Slovakia. Autonomy. Czechoslovak nation.

Začiatok tridsiatych rokov 20. storočia bol v prvej Československej republike mimoriadne zložitý. Podobne ako ostatné štáty sveta aj Československo zasiahla hospodárska kríza, navyše československá ekonomika patrila k najviac postihnutým. Neutešená ekonomická situácia mala prirodzene dopady aj na politickú scénu, kde narastali radikálne tendencie. Problémy, ktoré sa dovtedy centrálnej vláde darilo tlmiť, sa v zložitých pomeroch hlásili s novou silou. To sa týkalo i Slovenska, ktoré sa pasovalo s problémom potlačovaného nacionalizmu.¹ Mnoho obyvateľov tohto religiózne založeného regiónu mladého československého štátu sa v ťažkých časoch tradične utiekalo k viere. A práve v tomto období sa naskytla výnimočná príležitosť na pripomenutie si kresťanského dedičstva Slovenska, navyše spojeného so štátom propagovanou česko-slovenskou vzájomnosťou, ktorej počiatky sa spájali s veľkomoravským obdobím. Podľa dobových

1 Aj to bol jeden z dôvodov, prečo HŠĽS podala v roku 1930 na pôde československého zákonodarného zboru v poradí druhý návrh zákona na autonómny štatút Slovenska. Pozri napr. RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. Bratislava : Academic Electronic Press; Praha : Ústav T. G. Masaryka, 1997, s. 121-123. ISBN 80-88880-10-6. K otázke identity pozri napr.: KIČKOVÁ, Adriana – KIŠŠOVÁ, Mária. Czechoslovak identity and history course books in the Czechoslovak Republic (1918–1939). In *History of education & children's literature*. ISSN 1971-1093, 2015, vol. 10, č. 1, s. 235-249.

odborných názorov malo na rok 1930 alebo 1933 pripadnúť 1100. ročné výročie posvätenia prvého kresťanského chrámu na území československého štátu, ktorým bol Pribinov kostol v Nitre.² Udalosť takého zásadného významu mala byť pripomenutá zodpovedajúcim spôsobom.

O problematike Pribinových osláv dosiaľ nevznikla žiadna monografia, štúdií však bolo publikovaných viacero. Ich záujem sa však koncentroval predovšetkým na priebeh jedného dňa – 13. augusta 1933 – keď došlo ku konfliktnej situácii, ktorá narušila priebeh podujatia a zmenila jeho zameranie.³ Autori tak akceptovali obraz, ktorý bol o akcii vytvorený dodatočne, ako dôsledok politického boja medzi vládnyim táborom a opozičnou Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou. Pribinove slávnosti týmto dostali nálepku autonomistickej protivládnej demonštrácie.

S takýmto hodnotením, ako zamýšľam rozobrať v nasledujúcom texte, nemožno celkom súhlasiť. Ako už bolo uvedené, toto hodnotenie sa vzťahuje k jednej konkrétnej udalosti. Tá však bola iba jedným dielikom podstatne rozsiahlejšej a pestrejšej mozaiky. Nie že by sa pri iných sprievodných podujatiach Pribinových osláv neobjavili názory odsudzujúce centralistický režim presadzovaný ústrednou vládou. Nebolo to však v takej agresívnej forme ako práve v problematický deň 13. augusta. V celkovom hodnotení osláv dominoval skôr dôraz na starobylosť a kultúrnu vyspelosť Slovenska. Táto štúdia preto upriami pozornosť na celý komplex podujatí, ktoré boli súčasťou osláv pribinovského jubilea. Jej ambíciou je doplniť niektoré, historiografiou dosiaľ opomínané udalosti späť s uvedeným výročím.⁴

- 2 Problematica datovania vzniku Pribinového chrámu bola predmetom rozsiahlej a dlhohodej vedeckej diskusie. Jej závery najnovšie zhrnul Peter Ivanič, ktorý sa prikláňa k prevažujúcemu názoru, že k udalosti došlo najpravdepodobnejšie v roku 828. IVANIČ, Peter. Pribinov kostol v Nitre v zrkadle historiografie. In *Konštantínove listy*, 1/2008, s. 60- 69. ISSN 1337-8740.
- 3 Z najnovších prác je treba spomenúť napr. ZMÁTLO, Peter. Pribinove slávnosti v Nitre v auguste 1933: skúška československého režimu a štátnosti. In *Historica Olomucensia* 44/2013, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, s. 133-158, ISSN 1803-9561; BARTLOVÁ, Alena. Využitie tradícií a jubilejných osláv v propagačnej politike HSĽS v prvej polovici 30. rokov 20. storočia. In *Človek a spoločnosť*, 2004, č. 3, ISSN 1335-3608 dostupné na <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/08Bartlova.html> [cit. 2016-08-22]; MAGDOLENOVÁ, Anna. Pribinove slávnosti v Nitre roku 1933. In MARSINA Richard (ed.). *Nitra v slovenských dejinách*. Vrútky : Matica slovenská, 2002, s. 356-368, ISBN 80-7090-625-1; ZUBÁČKA, Ida. *Nitra za prvej Československej republiky*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa Fakulta humanitných vied, 1997, s. 51-56, ISBN 80-8050-113-0 alebo aj reprezentačnú publikáciu HETÉNYI, Martin – IVANIČ, Peter. *Cyrilo – metodské dedičstvo a Nitra*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2012, s. 62-64, ISBN 978-80-558-0060-8. Zmátlo Magdolenovej, Bartlovej a Zubáckej vytýka, že nevyužili pražské archívy, ktoré poskytujú dostatok prameňov ku skúmanej problematike. Pri porovnaní pramennej bázy pražských archívov a nitrianskeho archívu (za láskavé poskytnutie materiálu autor ďakuje Veronike Lihanovej), z ktorého vychádza napr. Zubáčka, však môžeme skonštatovať, že zdroje z Nitry nie sú o nič chudobnejšie než materiály pražskej proveniencie. S ohľadom na hore uvedené štúdia využíva predovšetkým vlastný výskum autora, ktorý realizoval vo viacerých pražských archívoch.
- 4 Pokusom o komplexné poňatie podujatia bola štúdia Idy Zubáckej z roku 2003. ZUBÁČKA, Ida. Nitra – kolíska slovenskej štátnosti. Príspevok k 70. výročiu Pribinových slávností. In WIEDERMANN Egon (ed.). *Studia historica nitriensia II*. Nitra : FF UKF, 2003, s. 255-271, ISBN 80-8050-702-3. Zubáčka sa v texte snažila postihnúť aj sprievodné podujatia, čím podstatne rozšírila doterajšie poznatky. Rovnakou motiváciou bola vedená aj veľmi dobrá diplomová práca Veroniky Lihanovej iniciovaná a vedená autorom – LIHANOVÁ, Veronika. *Pribinove slávnosti v Nitre v roku 1933*. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, 2014, 64 s.

Príprava podujatia

Pribinove slávnosti ako súbor viacerých nadväzujúcich akcií mali byť koordinované prípravným výborom. Komitét vytvorili už 12. apríla 1930 na prípravnej porade, ktorá sa konala v sídle nitrianskeho biskupa.⁵ Na stretnutí sa okrem hostiteľa – biskupa Karola Kmeťka zúčastnili trnavský biskup Pavol Jantusch, veliteľ nitrianskej vojenskej posádky gen. Miloš Žák, okresný náčelník v Nitre Rudolf Haláchy, generálny vikár Anton Bartoššík, kanonik Jozef Turček, kanonik Andrej Cvinček, nitriansky farár Koloman Szmda, riaditeľ štátneho reálneho gymnázia v Nitre Jozef Rozim, starosta mesta Nitra Karol Cabori, správca fary Nitra-horné mesto Konštantín Ballarín, hlavný dozorca cirkevných škôl Eugen Filkorn⁶, špirituál Rudolf Formánek, gymnaziálny profesor z Bratislavy Juraj Hodál, úradník trnavského biskupstva Ambroz Lazík, misionár Spoločnosti slova božieho v Nitre Alojz Weiner, tajomník Spolku svätého Vojtecha Valér Vnuk a biskupský tajomník v Nitre Eduard Nécsey. Pod predsedníctvom biskupa Kmeťku prítomní ustanovili užší prípravný výbor v zložení M. Žák, R. Haláchy, J. Turček, K. Cabori, E. Nécsey, na čele ktorého stál K. Kmeťko.⁷ Zápisnicu z porady spolu so žiadosťou o podporu, návrhy a pokyny ohľadne priebehu osláv, ako aj zabezpečenie popularizácie akcie prostredníctvom Československej tlačovej kancelárie zaslal nitriansky biskup československej vláde prakticky ihneď, len štyri dni po konaní porady.⁸ Len o pár dní neskôr bola podobná žiadosť adresovaná aj Ivanovi Dérerovi ako ministrovi školstva a národnej osvety.⁹

Členovia prípravného výboru pôvodne zamýšľali usporiadať oslavy v septembri 1930, keďže sa prikláňali k názoru, že práve na tento rok malo pripadať 1100. výročie posvätenia nitrianskeho chrámu. Uvedený termín však poskytoval príliš krátky čas na prípravu. Bol by reálny, ak by malo ísť o lokálne zamerané cirkevné slávnosti. Keďže ale organizátori usúdili, že udalosť si zasluhovala väčšiu publicitu i reprezentatívnejšiu úroveň, počítali s dlhším časovým horizontom potrebným pre dôkladnú prípravu. Predbežne teda stanovili dva možné termíny – 17. júl alebo 22. september 1933.¹⁰

Užší výbor pre prípravu osláv preto vyzval vybrané československé osobnosti, aby podporili akciu a prijali členstvo v prípravnom výbore slávností. Po kladnom stanovisku oslovených bol 1. augusta 1930 výborom skoncipovaný obežník *Verejnosti Čsl. republiky!*. Výbor ho najskôr zaslal československej vláde a Krajinskému úradu v Bratislave. S jeho šírením autori počítali až po vydaní zamýšľanej publikácie o jubilejúcim chráme.¹¹ V texte bol vyzdvihnutý historický význam Pribinovho rozhodnutia podporovať

5 Biskupský úrad zaslal informáciu o plánovanom stretnutí ministerstvu školstva ešte 7. apríla 1930. Okrem odôvodnenia stretnutia list obsahoval aj pozvanie pre zástupcov ministerstva. Národní archiv České republiky (ďalej NAČR) Praha, fond (ďalej f.) Ministerstvo školstva (ďalej MŠ), kartón (ďalej k.) 2942, signatúra (ďalej sig.) 22/II – Nitra. Ministerstvo však svojho zástupcu na schôdzku nevyslalo. NA ČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra.

6 V zápisnici z prípravnej porady je chybné uvedené meno František Fillkorn.

7 NA ČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra.

8 NAČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra.

9 NAČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra.

10 NAČR Praha, f. Předsednictví ministerské rady (ďalej PMR), k. 543, sig. 1359, číslo jednacie (ďalej č. j.) 5285/1935.

11 NAČR Praha, MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra. Dokument bol neskôr publikovaný prostredníctvom tlače.

kresťanských misionárov a umožniť posvätenie kresťanského chrámu. Prípravný výbor ohlásil svoj úmysel túto udalosť dôstojne osláviť, o. i. aj prostredníctvom výstavby pomníkov Pribinu a Svätopluka. Zároveň apeloval na československú verejnosť, aby zamýšľané podujatie mravne i hmotne podporila.¹²

S odvolaním, že „*ide tu o oslavu dejinnej udalosti mimoriadneho významu*“ adresovali Kmeťko s Haláchym ako reprezentanti prípravného výboru 1. septembra 1930 centrálnej vláde žiadosť o prevzatie protektorátu nad plánovanými oslavami. Text žiadosti bol zaslaný aj ministerstvu školstva a národnej osvety, taktiež Referátu ministerstvu školstva a národnej osvety v Bratislave, ako aj Krajinskému úradu v Bratislave. Okrem návrhu na prevzatie záštity nad podujatím dokument obsahoval aj žiadosť o finančnú podporu, udelenie ktorej bolo odôvodnené v jednotlivých bodoch. Prípravný výbor požadované financie zamýšľal použiť na vydanie publikácie mapujúcej dejiny Pribinovo kostola z pera Juraja Hodála, ktorá mala „*vedecky odôvodniť historický podklad jubilea*“. Na propagáciu a popularizáciu podujatia medzi ľudom zamýšľali „*vydať množstvo letákov, odznakov a obrázkov*“. Vzhľadom na neprebádanosť Nitrianskeho hradu sa uvažovalo o väčšom archeologickom prieskume miesta, navrhovalo sa postavenie pomníka Pribinu na Nitrianskom hrade „*na pamiatku toho veľkého muža, ktorý na rozhraní dejín svojou prízrakosťou svoj národ zachrániť vedel*“ a počítalo sa s reštaurovaním starého kostola na Nitrianskom hrade, ktorý sa v tom čase považoval za pôvodný Pribinov chrám¹³. Taktiež bolo nutné zabezpečiť celú udalosť po technickej stránke a prípravný výbor uvažoval aj o hmotnej podpore potrebným skupinám obyvateľstva regiónu, „*aby aj túto pocítili spoločnú radosť národa*“.¹⁴

Organizátori chceli dať oslavám cirkevno-národné zameranie podľa vzoru Svätováclavských osláv. Uviesť ich malo zapálenie ohňov na hradiskách z veľkomoravského obdobia, vyzváňanie kostolných zvonov a fakľový sprievod. Tiež sa počítalo s inscenáciou historickej divadelnej hry zo života kniežaťa Pribinu, ktorá by vznikla špeciálne pre túto príležitosť. Vedením cirkevnej časti osláv zamýšľali poveriť vtedajšieho arcibiskupa zo Salzburgu, ktorý by podľa vzoru svojho predchodcu biskupa Adalrama znovu posvätil Pribinov kostol.¹⁵ Národná časť osláv sa mala odohrávať pred novopostaveným pamätníkom Pribinu, ktorého slávnostné odhalenie by bolo súčasťou podujatia. Organizátori

12 Archiv Kanceláre prezidenta republiky (ďalej AKPR) Praha, f. Kancelár prezidenta republiky (ďalej KPR), inventárne číslo (ďalej i. č.) 1060/E, č. j. D 7266/33.

13 Až na základe vykopávok, ktoré prebiehali od roku 1930 v rámci prípravných prác k Pribinovým oslavám sa zistilo, že nemôže ísť o pôvodný Pribinov kostol. NAČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra. Por. IVANIČ, ref. 2, s. 66. Problematike archívneho výskumu a reštaurovania údajného Pribinovo kostola sa venoval článok Petra Budaya. BUDAY, Peter. Obnova „Pribinovo kostola“ na Nitrianskom hrade v rokoch 1931 – 1933. In *Monument revue* 1/2013, s. 2-7, ISSN 1338-807X.

14 NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935.

15 K návrhu, aby cirkevným slávnostiam predsedal salzburský arcibiskup sa v polovici marca 1931 negatívne postavilo československé ministerstvo zahraničných vecí. Podľa jeho stanoviska historické dôvody nemohli „*vyvážiť naprostoú politickou nevhodnosť, predsedníctví cizího hodnostáře církevního při slavnosti tak vynikajícího významu státního*“. Zároveň však neodmietalo pozvanie salzburského arcibiskupa na oslavy. Otázku predsedníctva osláv považovalo ministerstvo zahraničia s ohľadom na termín ich konania za predčasnú, pričom vyslovilo nádej, že po úprave cirkevných pomerov na Slovensku by im mohol predsedáť už nový slovenský arcibiskup. NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935, tiež NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra.

počítali s účasťou zástupcov slovanských národov i Svätej stolice, čím chceli súčasne prispieť k paralyzovaniu vplyvu maďarských osláv 900. výročia svätého Imricha. Pripravný výbor rátal so svojím obmedzeným pôsobením, lebo očakával, že pre zabezpečenie samotného podujatia sa konštituuje zvláštny výbor. Nedošlo ani k zostaveniu čestného predsedníctva, pretože sa čakalo na kladnú odpoveď vlády na žiadosť o záštitu nad akciou.¹⁶

Stanovisko štátnych inštitúcií

Odpoveď z najvyšších politických miest síce neprichádzala, zato reakcia Krajinského úradu v Bratislave bola pružnejšia. Na zasadnutí krajinského výboru 16. októbra 1930 bola odsúhlasená finančná podpora 10 000 Kč a zároveň úrad vyslal svojich zástupcov do prípravného výboru. Jeho reprezentantmi sa stali Jozef Kállay a Eugen Filkorn.¹⁷ Profilovanie stanoviska vlády prebiehalo komplikovanejšie a podstatne zdĺhavejšie. Avšak ministerstvo vnútra sa už v októbri 1930 jednoznačne vyslovilo nielen za prijatie protektorátu vládneho kabinetu nad celou akciou, ale odporúčalo aj, aby „v rámci rozpočtových prostriedkú prispěla též k renovaci chrámu a zřízení Privinovy“¹⁸ sochy v Nitre a uložila všem státním orgánům na Slovensku, aby dle možnosti vycházeli vstříc žádostem přípravného výboru“. Pritom sa však malo dbať na zabezpečenie „celostátného“ charakteru osláv. Touto úlohou poverili ministerstvo školstva a národnej osvety, ktoré malo s prípravným výborom prediskutovať vytvorenie slávnostného výboru i program podujatia.¹⁹ S týmto stanoviskom korešpondoval aj názor Kultového odboru ministerstva školstva, ktorý ešte v máji 1930 s poukazom, že ide „nesporně o historickou a kulturní událost, která měla pro náš národ nemalý význam“ odporúčal, aby vláda postupovala tak, ako počas osláv svätováclavského milénia v roku 1929.²⁰

Ako už bolo uvedené, organizátori slávností počítali s archeologickými vykopávkami na nitrianskom hradnom vrchu. Očakávané nálezy mali poskytnúť odborné argumenty pre konanie osláv. Pripravný výbor sa snažil získať financie aj pre túto oblasť. Preto sa 10. februára 1931 obrátil so žiadosťou o podporu aj na prezidentskú kanceláriu. Prezident Tomáš Garrigue Masaryk disponoval pre takéto účely zvláštnym fondom, s ktorého príspevkom žiadatelia kalkulovali. Ich predpoklad sa ukázal správny, keďže Kancelária prezidenta republiky poskytla pre archeologický prieskum podporu 10 000 Kč, za čo mu prípravný výbor oficiálne poďakoval.²¹

Príspevky, ktoré organizátori postupne získavali,²² však ani zďaleka nemohli pokryť predpokladané náklady na široko koncipovanú akciu. Pripravný výbor, ktorý prijal

16 NAČR Praha, f. MŠ, k.416, sig. 22/III – Nitra.

17 NAČR Praha, f. MŠ, k.416, sig. 22/III – Nitra. Uvoľnených 10 000 Kč bolo prvou tranžou z budúcich príspevkov, ktoré boli odsúhlasené až do výšky 100 000 Kč.

18 V tom čase ešte nebola ustálená podoba písania mena nitrianskeho kniežaťa. Používali sa dva varianty: Pribina – Privina.

19 NAČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra.

20 NAČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra.

21 Podaniu žiadosti predchádzali koncom októbra 1930 sondážne rozhovory, pri ktorých biskup Kmetko zisťoval realnosť poskytnutia podpory. AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33.

22 Podľa prípravného výboru mal byť ku koncu februára 1931 jediným prispievateľom Krajinský úrad

oficiálny názov „Jubilárny výbor cirkevno-národných osláv v Nitre“, preto vypracoval „Rozpočet potrieb“. Rozpočet pozostával z desiatich kapitol: vydanie Hodálovej publikácie o Pribinovom chráme; archeologické vykopávky a rekonštrukcia starého chrámu; výstavba pomníkov Pribinovi a Svätoplukovi; úprava okolia pomníkov; vaty na veľkomoravských hradoch a osvetlenie Nitrianskeho hradu a Zobora; historický sprievod v dobových krojoch; výstava starých slovanských predmetov; ubytovanie účastníkov osláv; náklady na propagáciu a administratívne výdavky. Celková výška predpokladaných nákladov mala dosiahnuť sumu 4 009 000 Kč, z čoho takmer polovica mala ísť na archeologické a rekonštrukčné práce. Rozpočet bol zaslaný koncom februára 1931 československej vláde so žiadosťou, aby bol predpokladaný finančný obnos zahrnutý do štátneho rozpočtu na rok 1932. Súčasne prípravný výbor zaslal žiadosť o podporu uvedenej požiadavky aj jednotlivým členom Národného zhromaždenia a v polovici marca 1931 aj prezidentskej kancelárii.²³

Podpora, ktorú prípravný výbor získal na archeologické vykopávky, bola pre organizátorov osláv povzbudením, aby pri pokusoch o ovplyvnenie postoja vládneho kabinetu opakovane využívali aj prostredníctvom prezidentskej kancelárie. S inštitúciou boli v stálom styku, či už telefonickom, osobnom a samozrejme i písomnom. Takto opäť v novembri 1931 adresovali úradu žiadosť, v ktorej apelovali, aby prezidentská kancelária odporučila ako ministerstvu školstva venovať zvýšený záujem oslavám, tak i vláde, aby ich podporila. Zároveň priložili čestný exemplár Hodálovej publikácie *Kostol kniežaťa Privinu v Nitre*, ktorú prípravný výbor medzičasom vydal.²⁴

Vláda zatiaľ na žiadosti prípravného výboru oficiálne neodpovedala. To však znamenalo, že by celú záležitosť ignorovala, ako to tvrdia Magdolenová a Zubácka.²⁵

v Bratislave, ktorý mal poskytnúť 100 000 Kč. Ako už bolo uvedené, z tejto sumy bolo uvoľnených najskôr len 10 000 Kč. AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33. O príspevku prezidentskej kancelárie na archeologický výskum bolo rozhodnuté až v marci toho roku. AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33. Ešte do konca roku (24. novembra) 1931 Krajský úrad schválil uznesenie, ktorým súhlasil s poskytnutím subvencie vo výške 200.000 Kč „na ďalšiu prípravu Pribinovských slávností a menovite na vhodnú úpravu vykopávok, na adaptáciu starého kostolika a na vnútornú reštauráciu katedrály“. NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra.

23 AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33. Pôvodný návrh výdavkov z októbra 1930 sa pohyboval okolo sumy 3 mil. Kč. Aj tá sa však odborníkovi z ministerstva školstva sekčnému šéfovi Zdeňkovi Wirthovi, ktorý v novembri 1930 koncipoval posudok k uskutočneným a naplánovaným prácam a výdavkom, zdala nadhodnotená asi o 1/3. NAČR Praha, MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra. V rámci propagácie Pribinových slávností získal finančnú podporu napr. aj Mikuláš Schneider-Trnavský na zrealizovanie skladby *Pribinov slub* (20 000 Kč) a Spolok slovenských umelcov v Bratislave na usporiadanie výtvarnej výstavy v Nitre (3 000 Kč). NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra.

24 AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33. Voči odbornej úrovni a tendenčnému zameraniu publikácie mali úradné miesta zásadné výhrady. Preto poverili prednostu Štátneho pamiatkového referátu v Bratislave Jana Hofmanna a profesora bratislavskej univerzity Václava Chaloupeckého vypracovaním novej práce, založenej na „vedeckém bádání a ne na dohadách a tendencích“. Populárne spracovaný text sa dostal do tlače v júni 1933. Následne bol v záujme čo najširšieho dosahu distribuovaný do škôl a verejných knižníc. NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra.

25 Podľa Magdolenovej vláda nejavila o celú akciu záujem a svoj postoj údajne zmenila až vtedy, „keď sa ukázalo, že príprava osláv nadobúda široký celonárodný rozmer“. MAGDOLENOVÁ, ref. 3, s. 359. Podobne hodnotila zmysľanie kabinetu aj Zubácka. ZUBÁCKA, ref. 4, 2003, s. 259. Archívne materiály však tejto interpretácii odporujú. Byrokratická mašinéria si vyžadovala istý čas. Štátne orgány vypracovávali podklady pre vládny kabinet, ktorý na základe ich dobrozdání prijal kladné stanovisko k žiadosti.

Naopak, ministerstvo školstva bolo rozhodnutím predsedníctva ministerskej rady poverené, aby celú záležitosť podporilo a koordinovalo. Ako na zodpovednú inštitúciu sa naň potom obracali ostatné štátne orgány so žiadosťou o stanovisko alebo o ďalšie informácie. Takto postupovalo aj československé ministerstvo zahraničných vecí, ktoré koncom januára 1931 prejavilo záujem posúdiť potenciálny zahraničný význam zamýšľaných slávností.²⁶

Keďže ani opakované zákulisné pokusy o ovplyvnenie stanoviska vládneho kabinetu nevedli k oficiálnej odpovedi, Jubilárny výbor sa so žiadosťou o protektorát a podporu podujatia znovu obrátil na vládu 8. januára 1933. V žiadosti výbor poukázal na historicko-umelecký význam dovtedy vykonaných archeologických a reštauračných prác. Tie však vyčerpali všetky prostriedky, ktoré boli prípravnému výboru na tento účel poukázateľné. Preto okrem morálnej a hmotnej podpory vlády navrhol prípravný výbor aj konkrétne predstavy ďalšej pomoci: aby ministerstvo školstva prikázalo pripomenúť si udalosť na všetkých národných, meštianskych a stredných školách, aby ministerstvo železníc priznalo účastníkom osláv zľavu z cestovného, ministerstvo pôšt a telegrafov malo počas osláv vydať „*primerané poštové známky so zvláštnym razítkovaním v Nitre*“, voči ministerstvu národnej obrany vzniesli požiadavku na použitie vojenských reflektorov na osvetlenie kostola a vojenskej hudby počas slávností a lietadiel pri ohňostroji, Československú tlačovú kanceláriu žiadali o bezplatné uverejňovanie informácií o slávnostiach a ministerstvo zahraničných vecí o propagáciu podujatia v zahraničí.²⁷

Vláda prijíma patronát nad oslavami

Opakované pokusy Jubilárneho výboru o vládnu záštitu nakoniec slávili úspech. Na základe dobrozdani viacerých inštitúcií²⁸ sa o prijatí vládneho protektorátu nad Pribinovými slávnosťami definitívne rozhodlo na schôdzi ministerskej rady, ktorá sa konala 27. januára 1933.²⁹ Prijatím vládnej záštity nad oslavami vyvstala potreba vytvorenia orgánu, prostredníctvom ktorého by vláda realizovala svoj vplyv nad celou akciou. Otázkou sa zaoberala ministerská rada na svojej schôdzi 17. marca 1933. Na tomto zasadnutí padlo rozhodnutie o zriadení medziministerskej komisie, ktorej úlohou mali byť „*důstojné přípravy oslav 1100 letého trvání Privinova křesťanského chrámu*“, ako aj zabezpečenie „*všestranné dohody o jednotném postupu všech na této celostátní oslavě zúčastněných složek*“. V komisii sa počítalo so zástupcami ministerstva školstva, poľnohospodárstva, vnútra a verejných prác. Na čele nového orgánu mal ako zástupca ministerstva vnútra stáť prezident Slovenskej krajiny Jozef Országh. Účasť v komisii mala byť otvorená aj pre zástupcov ostatných rezortov, ktoré by sa na podujatí podieľali. Ko-

26 NAČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra.

27 NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra, tiež NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935.

28 Jedno z nich zaslali ministerskej rade tesne pred jej konečným rozhodnutím. Jeho pôvodcom bolo ministerstvo zahraničia, ktoré vo svojom vyjadrení uvítalo úmysel „*osláviť významné jubileum 1.100 výročia postavenia prvního křesťanského chrámu v Nitre prvním knížatům slovenským Privinom*“. Zároveň zaujalo stanovisko, že „*by tato kulturní slávnost, ak bude účelne a vhodným způsobem organizovaná, mohla přinést československé věci podstatný prospěch*“. NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935.

29 NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935.

misii zároveň poverili, aby čo najskôr vypracovala a podala na schválenie ministerskej rade podrobný návrh programu slávností, a to vrátane zástupcov vlády a jednotlivých ministerstiev. K ďalším úlohám patrilo zaistenie náležitej propagácie v tlači, garancia všenárodného charakteru podujatia, ako aj zabezpečenie výdavkov s ním spojených. Kvôli splneniu stanovených úloh sa komisia mala dohodnúť o modalitách spolupráce s existujúcim Jubilárnym výborom.³⁰

Rozhodnutie vlády znamenalo pretvorenie Jubilárneho výboru, do ktorého sa spojili pôvodný prípravný výbor a medziministerská komisia. Nový ústredný výbor Pribinových osláv sa verejnosti predstavil v apríli, keď ohlásil začiatok národných osláv „*veľkého Pribinovho diela*“. Jeho hlavní predstavitelia – krajinský prezident Országh, nitriansky biskup Kmeťko a okresný náčelník v Nitre Haláchy vyzvali „*všetkých Slovákov a Čechov, ktorým nie je ľahostajná naša minulosť a kultúra*“, aby neopúšťali svoj spoločný pôvod, na ktorom „*stoi dnes dlhým spoločným utrpením a spoločnou krvou vydobytý štát československý, ktorý spoločne chránime*“.³¹

Napriek tomu, že program hlavných osláv ešte nebol definitívne stanovený, niektoré zo sprievodných podujatí už prebiehali. Tu sa prejavil zodpovedný prístup ministerstva školstva a národnej osvety, ktoré bolo koordinačným orgánom štátnych inštitúcií pre plánované oslavy. Za zahájenie osláv by sa dalo považovať uvedenie divadelnej hry Ivana Stodolu *Kráľ Svätopluk*, ktorá bola prezentovaná nitrianskym ochotníckym divadelným spolkom Čapek vo dvorane Národného domu 6. apríla 1933. Pri tejto príležitosti predniesol rozhlasový prejav krajinský prezident J. Országh, ktorý vysielali v celom Československu.³² Pod patronátom ministerstva sa konali rôzne výstavy – 24. júna tak bola slávnostne otvorená Školská výstava³³ – a viaceré podujatia záujmových združení, napríklad v dňoch 4. až 6. júla bol usporiadaný zjazd osvetových pracovníkov a obecných knihovníkov³⁴, ako aj Pribinove školské slávnosti, na ktorých si 19. júna 1933 za účasti rezortného ministra pripomenulo jubileum prvého kresťanského chrámu 11 000 žiakov národných škôl.³⁵

Účasť na výročí vysvätenia Pribinovho chrámu avizovali viaceré inštitúcie. Ako prvá sa k nemu v jubilejnom roku prihlásila katolícka cirkev. Jej predstavitelia prostredníctvom

30 NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935. Už 31. marca 1933 tak ministerská rada rozhodla o rozšírení medziministerskej komisie o zástupcu ministerstva obchodu. NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935.

31 *Slovenský denník*, 16. 4. 1933, roč. 16, č. 90, s. 1, Oslavy Pribinovho diela započali. Československej verejnosti.

32 *Slovenský denník*, 9. 4. 1933, roč. 16, č. 84, s. 1, Dnes s vďakou spomíname nitrianske knieža Pribinu. Článok zahájil sériu príspevkov k pripomenutiu významného jubilea. V texte oceňuje zásadný význam rozhodnutia Pribinu pre budúcnosť národa a vyzdvihuje „*úzke spojenie, krvnú i kultúrnu jednotu dávnych kmeňov slovanských, ktorých dnes i politicky spája hranica našej Československej republiky*“. Tiež NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra. Okrem rádiových prenosov ministerstvo školstva rokovalo so Štátnym diapozitívovým a filmovým ústavom o filmovaní hlavných slávnostných dní. NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra.

33 NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra. Výstava získala podporu 25 000 Kč. NAČR Praha, f. MŠ, k. 416, sig. 22/III – Nitra. Tiež Štátny archív v Nitre, pobočka Nitra (ďalej ŠANpN), f. Mestský úrad v Nitre (ďalej MÚN), k. 51, i. č. 228.

34 NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra. Tiež ŠANpN, f. MÚN, k. 51, i. č. 228.

35 AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33.

tvom biskupského listu už vo februári 1933 vyzdvihli, že „*Pribina bol temer prvým panovníkom v Strednej Európe a najmä medzi slavianskymi národami, ktorý prijal vieru Kristovu a s ňou položil tu prvé základy kresťanskej civilizácie. Pribina pripravil cestu kresťanským misionárom k Čechom... pripravil pôdu u nás aj pre sv. Cyrila a Metoda.*“ Pribinove zásluhy na šírení kresťanstva „*má preto sláviť nielen náš národ slovenský, ale aj bratské a susedné, hoci inorečové národy*“. Súčasne biskupi vo svojom príhovore veriacim zdôraznili, že „*niet národa medzi našimi susedmi, ktorý by mal takú starú minulosť, akú nám zachovala pamiatka kniežaťa Pribinu a ním vybudovaný nitriansky chrám*“.³⁶

Zámer zúčastniť sa na Pribinových slávnostiach zverejnil aj Výbor Československej obce sokolskej. Vo svojom vyhlásení apeloval, aby bolo „*prehlbované vzájomné poznanie Čechov a Slovákov... uskutočňované poctivé najužšie sblíženie na podklade zodpovedného bratského vzťahu... [a] manifestovaná živelná nezmeniteľná vôľa národa posilniť štát a odmietať akékoľvek tendencie separatistické a revizionistické*“.³⁷

Vláda po prevzatí záštity nad podujatím podnikala kroky k zabezpečeniu hojnej návštevnosti. Jedným z nich bolo aj rozhodnutie o úľavách pre záujemcov o účasť z radov štátnych zamestnancov. Na základe rozhodnutia ministerskej rady z 18. júla 1933 mali dostať štátni zamestnanci, ktorí sa na oslavách zúčastnili dva dni dovolenky navyše oproti bežnému ročnému nároku.³⁸ Okrem toho získali návštevníci Pribinových slávností počas hlavných dní podujatia až 50 % zľavu³⁹ z cestovného na železnici.⁴⁰ Na zmienennej schôdzi sa rozoberali aj otázky programu osláv naplánovaných na 12. až 15. augusta, a tiež zastúpenia vlády na nich. Členmi vládnej delegácie vedenej ministerským predsedom sa mali stať ministri poľnohospodárstva, školstva, zahraničných vecí, unifikácií a verejných prác. Zvažovala sa aj účasť ministra vnútra a ministra obchodu. Vo veci programu účastníci rokovania skonštatovali, že bude definitívne stanovený na porade ministrov, ktorí mali svoje zastúpenie v medzirezortnej komisii. Jej schôdzka bola naplánovaná na nasledujúci deň. Medzirezortná komisia mala tiež zabezpečiť propagáciu podujatia doma i v zahraničí v spolupráci s vydavateľstvom *Orbis*. Dôraz sa kládol na to, aby propagačné materiály „*pomocí vyobrazení a stručného slovního doprovodu vyličili hlavní části všeho toho, co republikou bylo ve prospěch Slovenska od převratu provedeno, zejména v oboru ministerstev školství a národní osvěty, veřejných prací, vnitra, železnic, pošt a telegrafů, zemědělství, obchodu, veřejného zdravotnictví, státního pozemkového úřadu a pod.*“. Na úhradu nákladov spojených so zabezpečením chystanej akcie vláda odsúhlasila príspevok do výšky 400 000 Kč.⁴¹ Prevzatá záštita, poskytnuté financie i zabezpečenie organizačných prác sa celkom prirodzene odrazili v záujme vlády získať nad Pribinovými slávnosťami ideovo-politickú kontrolu. Práve v tejto oblasti však mala naraziť na odlišné predstavy jej politických oponentov z radov ľudovej strany.

36 ŠANpN, f. Okresný úrad v Nitre (ďalej OÚN), k. 22, i. č. 401.

37 *Slovenský denník*, 17. 5. 1933, roč. 16, č. 114, s. 1, Sokolský prejav k Pribinovým oslavám.

38 NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935.

39 Ešte v januári 1933 ministerstvo železníc bolo ochotné poskytnúť maximálne 33 % zľavu. NAČR Praha, f. MŠ, k. 2942, sig. 22/II – Nitra.

40 *Slovák*, 30. 7. 1933, roč. 15, č. 169, s. 6, Slovenskému orolstvu a jeho priateľom.

41 NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935.

Ako som uviedol v predchádzajúcich riadkoch, termín hlavných osláv bol napokon stanovený na 12. až 15. august 1933.⁴² Je možné predpokladať, že jeho výber bol ovplyvnený skutočnosťou, že v tomto čase sa v Nitre konala tradičná mariánska púť.⁴³ Spojenie týchto významných podujatí bolo celkom prirodzené nielen pre snahu o čo najpočetnejšiu návštevnosť. Obe akcie spájala aj ich náboženská povaha, keďže Pribinove slávnosti aj po prevzatí vládneho protektorátu boli koncipované ako národno-cirkevné. Vo zvolených dňoch pritom prebiehalo viacero sprievodných podujatí: v štátnom žrebčinci a štátnej hospodárskej škole to bola *Hospodársko-priemyselná výstava*, v Detskom domove *Výstava Československého červeného kríža*, v budove hudobnej školy *Výstava Združenia slovenských výtvarných spolkov*, ktorú otvoril krajinský prezident ešte 5. augusta, v Štátnej ľudovej škole Na Vříšku to bola *Školská výstava mapujúca vývoj školstva na Slovensku od vzniku Československa*, Krajinské múzeum prezentovalo svoje zbierky v priestoroch gymnázia a v živnostenskom dome bola umiestnená *Výstava učňovských prác*. Pre verejnosť bola počas osláv prístupná aj Diecézna knižnica.⁴⁴

Hlavné dni osláv

Ústredná časť osláv sa držala stanoveného programu. Začínala už v skorých ranných hodinách 12. augusta, keď sa o 6. hodine konala svätá omša pre účastníkov ľahkoatletických pretekov slovenského orolstva. Ich súťaže začínali už o 6.30. V priebehu dopoludnia sa ešte uskutočnila súťaž štátnych plemenných žrebčov v skoku a prebehlo slávnostné otvorenie *Výstavy učňovských prác*.⁴⁵ Hlavné podujatia začali až v popoludňajších hodinách. Ako referoval okresný náčelník Haláchy, krajinský prezident Országh slávnostne zahájil súťaž o Pribinov slovenský pohár na ihrisku A. C. Nitra (15.45 hod.).⁴⁶ Príhovor zamerail na slovanské bratstvo. Následne už o 17. hodine bola slávnostne uvítaná vládna delegácia vedená ministerským predsedom Janom Malypetrom. Na Masarykovom námestí ju pozdravil biskup Kmeťko ako zástupca Jubilárneho výboru a Kállay v mene krajinského zastupiteľstva. Na uvítaní asistovala vojenská čestná rota, čestná rota Sokola a Sedliacka jazda.⁴⁷

Už o 18. hodine bola za účasti ministra poľnohospodárstva Milana Hodžu otvorená *Hospodárska a priemyselná výstava* v štátnom žrebčinci. Pred niekoľkotisícovým da-

42 Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre. Bez miesta vydania : vydal Jubilárny výbor, 1933.

43 Podľa okresného náčelníka v Nitre na mariánsku púť, ktorá sa konala pravidelne na Kalvárii 15. augusta, prichádzalo každoročne 20 000 – 25 000 veriacich. NAČR Praha, f. Prezidium ministerstva vnútra – Archiv ministerstva vnútra (ďalej PMV - AMV) 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Cirkevná slávnosť mala trvať od ranných hodín až do 13. – 14. hodiny. NAČR Praha, f. PMR, k. 543, sig. 1359, č. j. 5285/1935. Pozri tiež ZUBÁČKA, ref. 3, s. 53.

44 Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre, ref. 42, s. 5-6.

45 Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre, ref. 42, s. 6.

46 Súťažili štyri mužstvá: okrem domáceho A. C. Nitra to boli Š. K. Bratislava, S. K. Concordia Záhreb a K. S. Cracovia Krakov.

47 NAČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Haláchy uviedol, že na akte sa nezúčastnili zástupcovia Orla, ktorí argumentovali, že neboli pozvaní. Pozvánku však nemal dostať žiadny spolok.

vom čestného host'a privítal starosta Nitry František Mojto. Minister Hodža vo svojom príhovore zdôraznil nielen aktívnu účasť Slovákov na „*diele pokroku a civilizácie*“, ale aj „*solidarizmus rovnocenných složíek v štáte československom, teda československú jednotu*“. Večer sa konali slávnostné akademie – vo dvorane Okresného domu uzavretá akademie za účasti vládnej delegácie, zástupcov Národného zhromaždenia, cirkvi i zahraničných hostí;⁴⁸ v Národnom dome sokolská akademie a v Katolíckom kultúrnom dome orolská akademie. Na akademii Orla vystúpil Hlinka s prejavom, v ktorom pripomenul význam vystúpenia pripravovaného na nasledujúci deň 13. augusta, ktoré malo dokázať, že ľudáci sú pánmi Slovenska.⁴⁹ Prvý slávnostný deň bol ukončený ohňostrojom na kalvárskom vrchu, ktorý bol z Nitrianskeho hradu sprevádzaný fanfárami.⁵⁰

Druhý deň osláv – nedeľa 13. augusta – bol po budičkoch⁵¹ zahájený bohoslužbami. V piaristickom chráme celebroidal o 7. hod. pontifikálnu svätú omšu Andrej Hlinka, o 7.45 viedli evanjelické bohoslužby v kalvínskom kostole Samuel Štefan Osuský a Karol Pavle a následne o 8. hod. sa uskutočnila svätá omša vedená biskupom Kmeťkom v katedrálnom chráme, na námestí pred hradom celebroidal kanonik Jozef Buday a v rovnakom čase prebiehali bohoslužby aj v ostatných kostoloch.⁵² Po ich skončení sa o 8.55 rozoznili kostolné zvony a následne o 9. hod. dali signál k pochodu Jubilejného manifestačného sprievodu mestom na staré letisko výstrelý z dela.⁵³

Poradie slávnostného sprievodu organizačný výbor definitívne stanovil až 11. augusta. Pochod otvárali štyria heroldi na koňoch a vlajkonosiči s československou zástavou. Sprevádzali ich zástupcovia Orla a Sokola opäť na koňoch s vytasenými šablami. Po nich nasledovala na koňoch Pribinova družina v dobových kostýmoch, Sedliacka jazda a pešie krojované skupiny, vrátane orlov a sokolov v rovnošatách. Za uniformovanými skupinami mali nasledovať neuniformované zoskupenia zoradené podľa počtosti.

48 Jej účastníkmi boli ministerský predseda Jan Malypetr, minister poľnohospodárstva Milan Hodža, minister školstva a národnej osvety Ivan Dérer, minister pre zjednotenie zákonov a organizácie správy Jan Šrámek, minister verejných prác Jan Dostálek, predseda poslaneckej snemovne František Staněk, podpredseda senátu Moric Hruban, srbský arcibiskup Ivan Rafael Rodić, mostarský biskup Alojzije Stjepan Mišić, slovenskí katolícki biskupi na čele s nitrianskym biskupom Karolom Kmeťkom, juhoslovenský vyslanec Laza Bajić, rektor Univerzity Komenského Viktor Reinsberg a prorektor Dobroslav Orel a zemský vojenský veliteľ Josef Šnejdarek.

49 Podľa Haláchyho hodnotenia bola Hlinkova reč „*bezvýznamná a zdĺhavá*“, poslucháči ho „*takmer nepočúvali a keď odchádzal z dvorany ... nedostalo sa mu obvyklých ovácií*“. NAČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Inak hodnotil Hlinkovo vystúpenie Slovák: „*Potom sa ujíma slova frenetickým potleskom privítaný Andrej Hlinka. Začína ticho. Sieň i dvor stíchne... Pri posledných slovách oduševnenie vyvrcholí, ani nezbadáme a všetci stojíme a spievame...*“ *Slovák*, 15. 8. 1933, roč. 15, č. 182, s. 2, Slovenské víťazstvo v Nitre.

50 *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 7.

51 O 6. hodine bol budiček trubačského zboru Sedliackej jazdy na koňoch, o 6.30 zas budiček vojenskej a hasičskej hudby. *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 7.

52 *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 7.

53 *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 8.

Keďže tajomník HSLS Vojtech Višňovský nahlásil účasť až 40 000 prívržencov strany, ľudákom to zabezpečovalo pozíciu na čele nekrojaných skupín.⁵⁴

Národná manifestácia?

Podľa programu sa jednotlivé skupiny po príchode na plochu letiska mali zoradiť na vopred určené miesta. Organizátori predpokladali, že fáza presunu sprievodu nepotrvá viac ako dve hodiny, a tak začiatok programu na letisku stanovili na 11. hodinu. Po slávnostných fanfárach mali zaznieť prejavy krajinského prezidenta a ministerského predsedu.⁵⁵ Následne po vztýčení štátnej vlajky za zvukov štátnej hymny sa počítalo s prejavmi zahraničných a domácich hostí, ktoré mali byť ukončené rečou biskupa Kmeťka. Na záver Jubilejnej manifestácie bolo naplánované vystúpenie Spevackého zboru slovenských učiteľov dirigovaného Milošom Ruppeltdom. Piesne *Staroslovenský Otčenáš*, *Nitra, milá Nitra a Svät, Slovensko, svät*, interpretované zborom mali doznieť do 12.30 hod.⁵⁶

Táto časť programu osláv však predstavovala sporný bod medzi predstavami vlády, ako garanta podujatia a zámermi HSLS, považujúcu sa za jedinú obhajkyňu národných práv Slovákov. Zatiaľ čo vláda zamýšľala nadviazať na veľkomoravskú tradíciu a využiť ju v prospech československej vzájomnosti, ľudáci chceli zdôrazniť starobylosť a národnú osobitosť Slovákov. Ľudová strana sa opakovane snažila zabezpečiť, aby predseda strany mohol vystúpiť s vlastným prejavom. Argumentovali pritom jeho funkciou predsedu Spolku svätého Vojtecha. Rovnako mali záujem aj o účasť správcu Matice slovenskej Jozefa Škultétyho.

Prípravný výbor osláv v snahe o kompromis navrhol, aby vystúpili na oficiálnej akadémii 12. augusta. S touto ponukou sa však obaja funkcionári nechceli uspokojiť, keďže šlo o uzavretú spoločnosť. Hlinka však vládu varoval, že on do Nitry príde a bude hovoriť aj bez toho, aby si pýtal dovoľenie.⁵⁷ S prejavom na akadémii sa Hlinka nehodlal uspokojiť najmä preto, lebo by nemal ľudákmi žiadaný ohlas. Zato na voľnom priestranstve s voľným vstupom mohli ľudáci ľahšie zabezpečiť dostatočné množstvo prívržencov, ktorí by pred zahraničným obecnstvom podporili Hlinkom predložené požiadavky a tým ich prezentovali ako akési „národné žiadosti“.⁵⁸

A keďže ich vedúci predstaviteľ nedostal možnosť vystúpiť na tribúne, ľudáci sa rozhodli vymôcť si jeho prejav. Preto nerešpektovali poradie sprievodu a za prevoláva-

54 NA ČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

55 Organizátori opakovane pozývali na slávnosti aj prezidenta. Ten sa však z účasti ospravedlnil, ale poveril ministerského predsedu, aby ho zastúpil a tiež prečítal jeho pozdravný prejav. AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33.

56 *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 8.

57 Por. *Slovák* 13. 8. 1933, roč. 15, č. 181, s. 5, Netaktnosť alebo aj zlomyseľnosť prípravného výboru národných osláv Pribinových v Nitre?, tiež *Slovák* 13. 8. 1933, roč. 15, č. 181, s. 1, Nitra je naša! Viac pozri napr. ZUBÁČKA, ref. 4, s. 259; ZMÁTLO, ref. 3, s. 139-140.

58 Ľudákom sa skutočne podarilo získať prevahu v publiku, ktorého počet Haláchy odhadoval na maximálne 25 000 ľudí, pričom v ďalšom hlásení konštatoval, že ľudákov mohlo byť z uvedeného množstva okolo 15 000, čiže väčšina. NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. O počte účastníkov manifestácie mal denník HSLS *Slovák* výrazne optimistickéjšie predstavy, keď písal o 80-tisícovom zástupe prívržencov Hlinku. *Slovák*, 15. 8. 1933, roč. 15, č. 182, s. 4, Slovenské víťazstvo v Nitre.

nia autonomistických a protivládnych hesiel⁵⁹ sa včlenili medzi pešiu skupinu zástupcov Sokola. Hlinka bol svojimi priaznivcami nesený a spievajúc⁶⁰ držal v rukách výtláčok *Slováka* z 13. augusta, aby poukázal na cenzorom vybielené miesta v ľudáckom periodiku.⁶¹ Zástup ľudákov nerešpektoval ani rozmiestnenie skupín na letisku. Namiesto zaujatia vyhradeného stanovišťa zostali stáť pred tribúnou. Napriek výzvam usporiadateľov miesto neopustili a s heslami: „*Nech žije Hlinka*“, „*Chceme počuť Hlinku*“ na rukách vyniesli svojho lídra na tribúnu.⁶² A skôr než sa k slovu dostali plánovaní rečníci prečítal Hlinka tzv. *Nitriansku rezolúciu*, v ktorej sa odvolával na starobylosť slovenského národa a požadoval preň právo na samosprávu: „*My, národ slovenský, hrdý na svoju 1100-ročnú národnú i kresťanskú minulosť, Božou Prozreteľnosťou dnes znova oslobodení a do republiky Československej včlenení, osvedčujeme sa, že v republike tejto chceme žiť a štát tento považovať za svoj, tu chceme nájsť svoje národné blaho. Avšak, keď republiku československú považujeme pre nás za jedine možný štátny útvar, vyhlasujeme, že v štáte tomto chceme vidieť svoju budúcnosť nielen ako národ svojprávny a nielen ako národ rovnoprávny s národom českým, ale aj ako národ samobytný, samostatný, ktorý sám chce spravovať svoje veci a sám chce riadiť osud svoj!*“ Nárok na „*spravovanie vecí samobytného národa slovenského na oslobodenom Slovensku*“ obhajoval Pittsburskou dohodou, pričom prízvukoval, že „*národných práv svojich, v Pittsburghskej dohode zabezpečených, nikdy sa nezriekneme a že za lepšie blaho národa slovenského bojovať budeme*“.⁶³

Situáciu neupokojilo ani vypnutie ozvučenia plochy letiska a tiež rádiového prenosu z podujatia, efekt bol skôr opačný.⁶⁴ Keďže štátne orgány nemali záujem na jej zbytočnom vyhracovaní, iniciatívu prevzal líder HSĽS. Hlinka sa nominoval do pozície moderátora celej akcie, keď udeľoval slovo rečníkom a tíšil alebo podnecoval dav. Takto predseda ľudovej strany vyzval publikum k pozornému počúvaniu prejavu krajinského prezidenta, o ktorom poznamenal, že „*aj to je Slovák*“. Országh až potom mohol hovoriť o význame Pribinu, vďaka ktorému „*vstúpili sme pred jedenáststoročiami na dejšie európskych národov*“. Vo svojej reči vyzval poslucháčov na vernosť „*našim predkom, ich odkazom*“. Prihovor zakončil pozdravom zahraničných hostí, vlády a ministerského predsedu.⁶⁵ Ako predpokladal pôvodný program, po krajinskom prezidentovi prehovoril ministerský predseda, ktorý prečítal posolstvo prezidenta. Jeho mottom bolo: „*Nesmie nikto, kto sa hlási ku kresťanstvu hlásať nenávisť*“.⁶⁶ Oba prejavy sa stretli so súhlasom

59 Z autonomistických to boli napr.: „*Dajte nám autonomiu*“, „*My chceme slovenských profesorov, slovenskú akademiú, generálov, dôstojníkov, četníkov*“, „*My chceme slovenské školy*“, „*Slovensko je naše*“. K protivládny s protičeským zahrotením patrili: „*Preč s Čechmi*“, „*Česi nech idú do Čiech*“, „*Hanba Českoslovákovi*“, „*Hanba slovenským zrádcom*“, „*Hanba Hodžovi*“, „*Hanba Benešovi*“, „*Hanba Mičurovi*“, „*Na Slovensku nech žijú Slováci a Česi nech zkapú*“.

60 Hlavným motívom mal byť refrén: „*Kto Slováka nemiluje, nech ho hrom zabije*“.

61 Zásah cenzora bol prezentovaný na strane 5 v článku Akú máme tlačovú slobodu. *Slovák*, 13. 8. 1933, roč. 15, č. 181.

62 NAČR Praha, f. PMV – AMV 225, k. 1151, sig. 225 – 1151 – 2.

63 *Slovák*, 15. 8. 1933, roč. 15, č. 182, s. 1, Nitrianska rezolúcia.

64 *Slovák*, 15. 8. 1933, roč. 15, č. 182, s. 4, Slovenské víťazstvo v Nitre.

65 NA ČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

66 Prezident ocenil, že Pribina „*byl samostatně činný administračně a to má právě pro Slovensko svou důležitost*“. Za poučení z minulosti považoval, že „*naš státní a kulturní vývoj vůbec hned z samého počátku*“.

prítomných. Po ich skončení bola vztýčená štátna vlajka sprevádzaná štátnou hymnou a 21 výstrelmi z diel. Hymnu ľudáci rušili spievaním hymnickej piesne *Hej Slováci* a až po Hlinkovom zákroku zaspievali slová československej hymny.⁶⁷

Po hymne nasledovali príhovory cirkevných hodnostárov. Najskôr prehovorili zahraniční hostia – belehradský arcibiskup Ivan Rafael Rodić a mostarský biskup Alojzije Stjepan Mišić. Po nich vystúpil olomoucký arcibiskup Leopold Prečan,⁶⁸ ktorý pozval prítomných na Velehrad a užhorodský gréckokatolícky biskup Alexander Stojka prízvukujúci bratstvo Slovákov a Podkarpatských Rusov. Príhovory ukončil nitriansky biskup Kmeťko, ktorý poďakoval vláde za záštitu nad oslavami a početnosť vládnej delegácie, krajinskému prezidentovi a Slovenskej krajine a všetkým, ktorí sa podieľali na prípravách podujatia. Prečítal pozdrav pápeža i pozdravné telegramy zaslané pápežovi a prezidentovi. Po odznení pápežskej hymny a piesne *Hej Slováci* vládna delegácia a cirkevní hodnostári opustili tribúnu, čím bola táto časť osláv oficiálne ukončená.⁶⁹

Narušenie programu osláv a prezentácia vlastných politických predstáv pred zahraničným obecnstvom však ľudákom nestačila. Aj po odchode oficiálnych hostí pokračovali ešte vyše hodinu v politických prejavoch. Na tribúnu sa tak dostal aj poslanec Martin Rázus, predseda Slovenskej národnej strany, ktorá predstavovala evanjelickú líniu autonomistického prúdu. Po ňom vystúpili dvaja českí politici, taktiež poslanci Národného zhromaždenia. Najskôr československý kresťanský socialista zvolený do poslaneckej snemovne NZ na kandidátke HSLS Antonín Čuřík a po ňom parlamentný zástupca Ligy proti viazaným kandidátnym listinám Antonín Chmelík. Rozchádzajúce sa obecnstvo sa márne dovolávalo vystúpenia Jozefa Tisa. Po ukončení prejavov bol Hlinka nesený mládežou na čele štvortisícového sprievodu až k piaristickému kostolu, kde poukázal na veľké víťazstvo svojej strany a ohlásil neúprosný boj proti vláde.⁷⁰ Po ňom ešte vystúpil Tiso⁷¹ a Jozef Buday⁷² a po cca 45 minútach vyzval Hlinka akademickú mládež k účasti na orolskom zlete, pričom naznačoval zámer podobného scenára ako na Jubilejnej manifestácii. Následne boli rečníci odprevadení k Budayovmu bytu.⁷³

Ďalej podľa plánu

Napriek tomuto narušeniu harmonogramu osláv, ktoré malo mať závažné dopady a zatienilo celý program, ostatný priebeh už zodpovedal naplánovanému scenáru. Od 15. hodiny prebiehali verejné cvičenia Orla i Sokola. Orli cvičili na štadióne pod hradom. Toto

se dāl obcováním se Západem a celou Evropou. Politika našeho národa, naší republiky byla a musí být světovou“. AKPR Praha, f. KPR, k. 152, i. č. 1060/E, č. j. D 7266/33.

67 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

68 V monografii Nitry je chybné označený ako belehradský arcibiskup. ZUBÁČKA, ref. 3, s. 55. Túto chybu autorka opravila v novšej štúdii ZUBÁČKA, ref. 4, s. 264.

69 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

70 Podrobný opis udalostí z pohľadu československých štátnych orgánov obsahujú viaceré úradné správy sústredené v zložke NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Pohľad HSLS na udalosti priniesli články v *Slováku* z 15. augusta. *Slovák*, 15. 8. 1933, roč. 15, č. 182, s. 1-4.

71 Vo vystúpení sa tradične dožadoval autonómie a štátny režim označil za „*čvachoslovenský systém*“.

72 Buday tvrdil, že „*rôzni činitelia chceli vykpnúť Hlinkovú slov. ľudovú stranu z týchto osláv, ale že Slováci majú 1100 ročné právo*“.

73 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

podujatie navštívil minister unifikácií J. Šrámek a minister verejných prác J. Dostálek, zastavil sa i krajiniský prezident. Početnejšie oficiálne zastúpenie mala sokolská akcia, ktorá sa konala na ploche letiska len niečo vyše hodiny potom, čo ho opustili aj poslední ľudácki priaznivci. Sokolov prišli podporiť viacerí členovia vládnej delegácie na čele s ministerským predsedom J. Malypetrom, ministrami M. Hodžom, I. Dérerom, krajiniským prezidentom J. Országhom a zástupcami generality. Súčasťou oboch podujatí, ktoré boli zakončené ľudovou veselnicou, boli aj vystúpenia vojska.⁷⁴ Nedeľný večer ešte spestrilo Slovenské národné divadlo, ktoré pred piaristickým kostolom vystúpilo s operou Jozefa Rosinského *Mataj*. V Katolíckom dome v tom čase prebiehal „zoznamovací“ večierok plniaci úlohu neformálneho spoločensko-diskusného fóra.⁷⁵

Pondelok prebiehal v pracovnej atmosfére. Po bohoslužbách síce pokračovali aj sokolské a orolské preteky, ale väčšinu podujatí tvorili zjazdy a valné zhromaždenia rôznych stavovských a záujmových organizácií.⁷⁶ Na časti akcií sa zúčastnili niektorí ministri a cirkevní hostia. Minister školstva Dérer však nenaplnil očakávania Zemského učiteľského spolku a nedostavil sa na jeho zjazd. Predsedajúci Anton Hancko, niekdajší poslanec za HSLS, jeho neprítomnosť pred 500-členným auditóriom komentoval: „*je to hanba, že minister školstva Dr. Dérer, ktorý je v Nitre a je tiež Slovák, neprišiel na zhromaždenie najväčšieho učiteľského spolku*“.⁷⁷

Nedeľné udalosti sa odrazili aj v prejavoch časti rečníkov na pondelňajších podujatiach. Tak to bolo i u spomínaného ministra školstva, ktorý v pondelok verejne vystúpil až o 11. hodine. V sprievode starostu Nitry Mojta, ministra Hodžu a krajiniského prezidenta Országha sa zúčastnil kladenia základného kameňa Pribinovej jubilejnej štátnej meštianskej školy, kde mal hlavný prejav obhajujúci československú štátnosť pred zahraničným nebezpečenstvom a vyzdvihujúci dedičstvo Pribinu. V prejave Dérer zdôraznil: „*Nie sme národom z milosti diplomatov, sme národ ktorý mal svoj štát, mal kultúru vyvinutú kresťanstvom skôr, než tí ktorí robia úklady o náš národný život a pomluvajú*

74 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2, por. *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 8-9.

75 *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 9.

76 O 9. hod. boli zahájené tieto podujatia: v mestskom divadle slávnostné valné zhromaždenie „Slovenského Krajiniského Sväzu obcí a miest“, vo veľkej dvorane mestského domu Zjazd slovenských a podkarpat-skoruských sporiteľní, v záhradnom kine Palace slávnostné Valné zhromaždenie „Sväzu čsl. ľudových zemedelcov, živnostníkov a robotníkov“, v Kultúrnom dome valné zhromaždenie „Katolíckej Jednoty Žien“ a slávnostný Zjazd orolských osvetových pracovníkov, vo veľkej dvorane okresného domu sa zišlo zastupiteľstvo „Zemského učiteľského spolku na Slovensku“. Od 10. hodiny prebiehalo v Misijnom dome slávnostné Zasadnutie slovenských bohoslovcov a na štadióne slávnostné Valné zhromaždenie Slovenských katolíckych skautov. O 10.30 začalo v Kultúrnom dome valné zhromaždenie „Sväzu slovenských železničiarov“. O 11. hod. sa konali: valné zhromaždenie „Spolku ústredia kresť. Roľníckeho sdruženia“ vo veľkej dvorane okresného domu, slávnostný Zjazd „odborových organizácií čsl. str. nár. soc.“ v Národnom dome a Zjazd „Apoštolátu sv. Cyrila a Metoda“ v Misijnom dome. Popoludní sa o 16. hod. uskutočnil Zjazd „Sväzu pestiteľov tabáku ČSR“ v Národnom dome a slávnostné Valné zhromaždenie „Ústredia slov. kat. študentstva“ v Katolíckom kultúrnom dome. Pracovné aktivity zakončilo o 16.30 Valné zhromaždenie „Literárno-vedeckého odboru spolku Sv. Vojtecha“ v Kultúrnom dome. *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 9-11.

77 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

nás z menejcennosti. "Na podporu československej vzájomnosti prehlásil: „*Môžeme byť rôznych názorov, ale nikdy nesmieme zabudnúť, že Čech a Slovák navždy spolu patria do jedného štátu, do jedného kultúrneho, hospodárskeho a kmeňového rámca.*" Apeloval tiež negatívnym príkladom z histórie Veľkej Moravy, keď varoval, že „*vtedajší československý štát zahynul preto, lebo predáci jednotlivých zemí mali väčšmi na mysli separatizmus ako myšlienku, že len v tesnej jednote v nerozlučnom spojení môžu si zabezpečiť vlastnú slobodu a svojráz*"⁷⁸.

Dérer s Hodžom a Országhom boli tiež spolu s viacerými ďalšími politickými a osvetovými predstaviteľmi rozhodujúcimi postavami odovzdávania novostavby štátnej hospodárskej školy. Na akcii, ktorá sa konala o 15. hodine, mal hlavný prejav minister poľnohospodárstva. Hodža v ňom vychádzal z hesla „*Demokracia nesmie pripustiť anarchiu*“ a tiež reagoval na ľudácke narušenie nedeľňajšieho slávnostného zhromaždenia. Vo svojej reči skonštatoval, že „*na včerajšej manifestácii prečítal poslanec Hlinka akúsi deklaráciu pre Slovensko. My však žiadnu deklaráciu slovenskému národu neprinášame, lež prinášame mu činy a to menovite školy, ktoré majú povzniesť slovenský národ na úroveň národa českého. Kým Slováci vlastnou prácou a vlastnou silou nedomôžu sa takého postavenia jako bratia zamoravskí, do tej doby nebudú mať ani práva na túto rovnakú kultúrnu úroveň. Slováci sa musia snažiť dohoniť to, čo im bolo tisíc rokov zne-
možňované*“.

Ďalej, tak ako Dérer, poukázal na skutočnosť, že „*riša Veľkomoravská nie cudzou silou ani cudzou mocou, lež vnútornou rozpoltenosťou a nesvornosťou bola vyvrátená. Dejiny sa dnes opakujú a my na Slovensku stretávame sa zase s tými, ktorí chcú rozoštváť a rozložiť sjednocujúce sily národa československého*“. Na záver varoval, že „*demokracia postupovala až dosiaľ voči rozvratným živlom príliš mierne, ale v tom okamihu, kedy tieto rozvratné snahy sú príliš známe, musí i demokracia siahnuť k tvrdosti a pritiahnuť opraty. Demokracia, ktorá by nevedela byť tvrdá viedla by k anarchii*“. Po Hodžovi vystúpili ešte ďalší rečníci vrátane starostu Nitry. Mojto, hoci ľudák, sa dištancoval od aktívít vlastnej strany z predchádzajúceho dňa a poprosil vládu v mene mesta o prepáčenie.⁷⁹

Vedenie Nitry reagovalo na situáciu promptne a už 18. augusta zvolalo mimoriadnu schôdzu obecného zastupiteľstva, kde bolo schválené uznesenie dištancujúce sa od udalostí z 13. augusta a vyslovujúce vernosť československému štátu a vláde. Je príznačné, že na schôdzi sa nezúčastnili zástupcovia ľudovej strany a to vrátane starostu Mojtu. Zasadnutiu tak predsedal zástupca starostu Samuel Meutner. Okrem ľudákov schôdzu bojkotovali aj kresťanskí socialisti a keďže komunisti nehlasovali, znamenalo to neúčast' 21 zastupiteľov. Uznesenie bolo prijaté 22 hlasmi, ktoré patrili ostatným prítomným 21 členom obecného zastupiteľstva a vedúcemu notárovi, čiže len tesnou väčšinou. Tým, že uznesenie bolo koncipované v mene obecného zastupiteľstva, časť provládnej tlače dedukovala, že ho odsúhlasil aj starosta, ktorý bol členom ľudovej strany. Takúto interpretáciu však ľudáci ostro kritizovali.⁸⁰

78 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Podľa ľudáckeho denníka *Slovák* mal Dérer o ľudákoch prehlásiť: „*Sú vraj demagogovia, krikl'uni, nemajú rešpekt pred zákonitou vládou štátu a preto nemilosrdne pôjde vláda proti rozvratníkom.*" *Slovák*, 15. 8. 1933, roč. 15, č. 182, s. 5, Tretí deň Pribinových osláv.

79 NA ČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

80 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2; *Slovák*, 18. 8. 1933, roč. 15, č. 184, s. 4-5,

Opačne reagovala ústredná osobnosť diania na letisku, ktorou bol predseda HSĽS. Hlinka vystúpil s hlavným referátom na slávnostnom zhromaždení Ústredia slovenského katolíckeho študentstva. Pred prítomným poľským kardinálom Augustom Hlondom, zahraničnými cirkevnými hodnosťarmi, predsedajúcim biskupom Kmeťkom a asi päťsto študentmi so zjavnou radosťou prehlásil, že sa „*Slováci neprestanú usilovať a pracovať dokiaľ nedosiahnu autonómie*“. Zároveň však skonštatoval, že „*Češi sú skutočne pre Slovákov bratia Češi, ale zato žiadajú, aby bratia Češi považovali tiež Slovákov za bratov*“. Po prejavoch ostatných rečníkov zhromaždenie zaslalo pozdravné telegramy pápežovi, prezidentovi republiky a krajinskému prezidentovi.⁸¹

Ani počas pondelka nechýbali športové a kultúrne aktivity. Už v ranných hodinách sa uskutočnili sokolské preteky mužov i dorastencov v „*telocviku prostom*“ a orolské preteky v hrách. Popoludní sa konali sokolské preteky v plávaní v rieke Nitre a pokračovalo futbalové zápoleenie o *Pribinov slovanský pohár*. Kultúrne podujatia prebiehali na námestí pred piaristickým kostolom, kde Slovenské národné divadlo najskôr uviedlo o 15. hodine Smetanovu operu *Predaná nevesta* a o 20. hodine znovu Rosinského operu *Mataj*. V tom istom čase prievádzská odbočka Slovenských katolíckych skautov hrala v Katolíckom dome divadelnú hru *Život človeka*. Denný program ukončil o 22. hodine ohňostroj na kalvárskom vrchu.⁸²

Hlavné oslavy venované Pribinovi boli zakončené v utorok 15. augusta, ktorý bol venovaný predovšetkým cirkevným podujatiam. Po svätej omši v katedrálnom chráme nasledovala procesia⁸³ za účasti biskupov i zahraničných cirkevných hodnostárov smerujúca na letisko. Tu mal kázeň banskobystrický biskup Marián Blaha, ktorý vyzdvihol rodičovskú starosť Pribinu o zabezpečenie kresťanskej výchovy syna Kočeľa. Súčasne na kalvárskom vrchu v maďarčine kázal pápežský protonotár Ľudevít Okánik. Niekoľkotisícový dav jeho poslucháčov po kázni taktiež zamieril na letisko.

Svätú omšu na letisku celebroidal kardinál Hlond, počas omše účinkoval zbor a sólisti Slovenského národného divadla, zbor nitrianskej katedrály, nitrianske spevokoly a symfonický orchester Slovenského národného divadla dirigovaný Jozefom Rosinským. Po bohoslužbe nasledovali prihovory cirkevných hodnostárov. Biskup Kmeťko prečítal list vatikánskeho štátneho sekretára kardinála Eugenia Pacelliho, pričom vyzdvihol pápežovo želanie zachovávať vieru zdedenú po otcoch. Tiež navrhol pozdravný telegram pápežskému nunciovi. Kardinál Hlond, arcibiskup Rodić a biskup Mišić tlmočili pozdravy svojich národov národu slovenskému. Zhromaždeniu sa prihovoral aj Hlinka, ktorý zdôraznil, že slovenský národ v znamení kríža ide „*po stopách slovenského kniežaťa Pribinu*“. Cirkevnú manifestáciu ukončil biskup Kmeťko a pápežská hymna.⁸⁴

Popoludní sa ešte v Kultúrnom dome uskutočnila slávnostná akadémia Slovenských mariánskych kongregácií, neskôr vo dvorane okresného domu 63. valné zhromaždenie

Spolkové zasadnutia v Nitre, tiež *Slovák*, 20. 8. 1933, roč. 15, č. 186, s. 3, Najnovšia blamáž v Nitre.

81 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

82 *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 9-11.

83 Haláchy odhadoval počet účastníkov na 35 000. NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

84 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Por. *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 11-12.

Spolku svätého Vojtecha. Zhromaždenie spolku bolo vedené jeho predsedom Hlinkom za účasti biskupského zboru, kardinála Hlonda, podpredsedu senátu NZ Hrubana, poľského konzula Wacława Lacińskiego a starostu Nitry Mojtu. Súčasťou rokovania bola voľba vedenia na ďalšie tri roky, ktorá potvrdila v predsedníckej funkcii Hlinku. Podpredsedom sa opäť stal Buday. Po ukončení zasadnutia odcestoval Hlinka do Ružomberku.⁸⁵

Taktiež posledný deň slávností bol vyplnený aj športovými a kultúrnymi akciami. Slovenské národné divadlo uviedlo pred piaristickým kostolom dve opery. Najskôr to bola o 15. hodine repríza *Predanej nevesty*, o 20. hodine zase *Rusalka*. Futbalové mužstvá medzitým dokončili svoje zápolenia. Víťazovi, ktorým sa stalo mužstvo K. S. Cracovia, bol *Pribinov slovanský pohár* odovzdaný počas slávnostného zakončenia hier v zrkadlovej dvorane okresného domu.⁸⁶

Dôsledky narušenia charakteru podujatia

Ako bolo naznačené, ľudácke aktivity počas nedele 13. augusta vrhli tieň na celé podujatie. Narušenie verejného poriadku, dehonestácia vedenia štátu a štvavé protištátne heslá nenechali úradné miesta, ale ani tlač bez povšimnutia. Štátne orgány prakticky okamžite zahájili stopovanie po pôvodcoch a aktívnych účastníkoch ľudáckej demonštrácie. Z postihov však boli zámerne vylučované ľudácke špičky, v prípade ktorých by bolo stíhanie komplikované, prípadne ho mohla ľudová strana propagandisticky využiť. Štátne orgány sa preto sústredili najmä na bežných občanov, zrejme s úmyslom odradiť ich od podpory podobných aktivít v budúcnosti.⁸⁷ Za výtržnosti počas kritického dňa 13. augusta tak bolo podľa úradných údajov krajinského prezidenta z júna 1936 pôvodne trestne stíhaných až 114 osôb. Z týchto bolo okresným súdom v Nitre 72 oslobodených a 30 odsúdených. Trestné pokračovanie bolo zastavené u deviatich občanov.⁸⁸ Väčšina z odsúdených dostala finančné tresty.⁸⁹

Vedenie ľudovej strany sa k udalostiam, ktoré interpretovalo ako svoje veľké víťazstvo, sebavedomo hlásilo. Dokonca prezentovalo odhodlanie znášať prípadné retorzie zo strany štátu. Už v záverečný deň podujatia 15. augusta predseda HSĽS A. Hlinka na slávnostnom obede pri hodnotení dosiahnutých politických výsledkov prejavil spokojnosť a spolu so svojimi spolupracovníkmi tiež odhodlane konštatoval, že sa neboja perzekúcií zo strany vlády, keďže každá palica má dva konce. Hlinka dokonca vyhlásil: „*Žalárov sa nebojím, videl som dvere žalárov zatvárať, ale videl som ich aj otvárať.*“⁹⁰ Stranička línia

85 NA ČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Por. *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 12.

86 *Program 1100 ročných Jubilárnych osláv založenia prvého kresťanského chrámu kniežaťom Pribinom v Nitre*, ref. 42, s. 12.

87 Napriek existencii spoľahlivých informácií o tom, že aktivity usmerňoval podpredseda HSĽS a poslanec československého parlamentu Jozef Tiso, k jeho stíhaniu nedošlo. Štátne orgány zrejme nechceli ísť zložitou cestou získavania súhlasu parlamentu s vydaním poslanca k súdnemu stíhaniu.

88 Šlo o obyvateľov Bánoviec nad Bebravou, ktorí boli od 10. októbra 1933 vo vyšetrovacej väzbe. NAČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225 - 1151 - 1. V decembri 1935 im prezident republiky udelil milosť. ZUBÁČKA, ref. 4, s. 270.

89 Časť z nich bola úspešná pri odvolaní - šesť bolo oslobodených a dvom bolo priznané podmienené odsúdenie, 13 trest zaplatilo alebo si odpýkalo a u ôsmich bol vymeraný peňažný trest vymáhaný. NAČR Praha, f. PMV - AMV 225, k. 1151, sig. 225 - 1151 - 1.

90 NA ČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2.

sa prirodzene prejavila v článkoch ľudáckej tlače. Ostré písanie denníka *Slovák* malo za následok najskôr zákaz kolportáže. Keďže prvá výstraha sa minula účinkom, bolo vydávanie ľudáckeho periodika zastavené.⁹¹

Zhrnutie

Už úvod štúdie konštatoval, že Pribinove slávnosti neboli záležitosťou len jedného dňa a iba jedného podujatia. Je pravda, že kvôli sledovanosti a publicite získala celá akcia, paradoxne pod patronátom vlády, nakoniec negatívne hodnotenie zo strany česko-slovenských orgánov, pokým ľudáci ho označovali ako svoje veľké víťazstvo. Celkové vyznenie osláv bolo preto určené pertraktovanosťou jediného podujatia, ktoré navyše ani nebolo najmasovejšie. Keď sa však na ich priebeh pozrieme komplexne, či už sa obmedzíme iba na augustové vyvrcholenie,⁹² alebo na ich pripomínanie počas približne polovice roku 1933, môžeme skonštatovať, že šlo o snahu dôstojne osláviť historický odkaz po stránke cirkevnej, kultúrnej i politickej. Zatiaľ čo cirkevná a kultúrna sféra nevyvolávala diskusie, práve politický odkaz sa stal problematickým bodom a signálom pre riešenie slovenskej otázky. Ľudáci sa pokúsili privlastniť si pribinovský odkaz a interpretovať ho ako súčasť permanentného slovenského úsilia o samosprávu. Identifikáciou slovenského autonomizmu s pribinovskou tradíciou úspešne konkurovali vládou presadzovanej veľkomoravskej tradícii ako národného mýtu „československého“. Centrálny kabinet závažnosť nastoleného identifikačného boja podcenil a na varovné signály v tomto smere nereflektoval. Stále veril, aj na základe informácií a postojov ministrov Slovákov, že situáciu zvládne politikou tvrdej ruky.⁹³

* Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0119/14 *Formovanie zahraničnopolitického myslenia slovenských politických elit a spoločnosti v rokoch 1918 – 1939*.

PRIBINA-FEIERLICHKEITEN ALS GEDENKEN AN DIE CHRISTLICH-NATIONALE GROSSMÄHRISCHE TRADITION

RÓBERT A R P Á Š

Die 1933 in Nitra stattgefundenen Pribina-Feierlichkeiten waren ursprünglich als Feier und Andenken an die altertümliche christliche Tradition auf dem (tschecho)slovakischen Gebiet gedacht. Durch die Einweihung der sogenannten Pribina-Kirche wurde das Nitraer Fürstentum in die Familie der Kulturnationen Europas eingegliedert. Diese historische Tat des Fürsten Pribina sollte

91 AKPR Praha, f. KPR, k. 114, i. č. 930.

92 Počas týchto štyroch dní navštívilo Nitru podľa štatistiky okresného náčelníka 100 000 – 120 000 ľudí. NAČR Praha, f. PMV-AMV 225, k. 1151, sig. 225-1151-2. Zubácka s odvolaním na zápis v mestskej kronike píše o 300 000 účastníkoch. ZUBÁCKA, ref. 3, s. 55. Toto číslo s odkazom na *Lidové noviny* uvádza i Magdolenová. MAGDOLENOVÁ, ref. 3, s. 363.

93 V tomto stanovisku sa opieral aj o chovanie ľudáckej tlače, ktorej písanie sa zmiernilo až po tvrdsích postihoch. Rovnako až do rázneho zásahu štátnych orgánov mal byť na Slovensku údajne rozširovaný názor, že „vláda proto se neodhodlává k různým krokům, poněvadž Slovensko beztak brzy od státu odpadne“. AKPR Praha, f. KPR, k. 114, i. č. 930.

dementsprechend auch dem Ausland präsentiert werden, wo sie allerdings zum Bestandteil eines unaufhörlichen mit Ungarn geführten Kampfes um den historischen Primat im mitteleuropäischen Raum wurde.

Selbst auf dem einheimischen tschechoslowakischen Boden war dieses bedeutende historische Ereignis unterschiedlich interpretiert. Die Regierungsorgane bemühten sich darum, Pribinas Botschaft als Bestandteil der großmährischen Tradition, die der Grundbaustein des tschechoslowakischen nationalen Mythos war, zu präsentieren. Dies war auch ein der Gründe für die aktive Vorbereitung und Organisation der Feierlichkeiten seitens der staatlichen Institutionen, wobei die Schirmherrschaft über sie das Regierungskabinett übernahm. Eine andere Wahrnehmung der Tat von Pribina hatte die stärkste, durch den katholischen Priester Andrej Hlinka geführte slowakische Oppositionspartei. Hlinkas Slowakische Volkspartei versuchte es, sich Pribinas Botschaft anzueignen und sie als Bestandteil des ununterbrochenen slowakischen Bemühens um die Selbstverwaltung zu interpretieren. Die Bemühungen der Partei erlebten den Höhepunkt am zentralen Tag der Feierlichkeiten, dem 13. August, der in eine die Autonomie anstrebende Demonstration mit antitschechischer Zuspitzung ausbrach. Wegen dieses einzigen Ereignisses erhielten die kompletten Feierlichkeiten von den tschechoslowakischen Organen eine negative Bewertung, die nicht nur die Koalitionspresse, sondern auch der Großteil der historischen Gemeinde übernahm. Im Gegenteil dazu präsentierten die Anhänger der autonomistischen Bewegung dieses Ereignis als eigenen Sieg.

Die vorliegende Studie hat die Aufgabe, solch eine schwarz-weiße Wahrnehmung zu revidieren. Die Pribina-Feierlichkeiten waren nämlich keine Angelegenheit, die sich nur auf einen Tag oder ein Ereignis beschränkten. Überdies gehörten sie auch nicht zu den massenhaftesten Festlichkeiten. Egal, ob wir uns dabei nur auf den Kulminationspunkt im August oder auf das etwa ein halbes Jahr dauernde Erinnerung an die Tat in 1933 beschränken, ermöglicht uns eine komplexe Betrachtungsweise des Verlaufs der Feierlichkeiten festzustellen, dass ursprünglich nur eine würdige Feier Pribinas historischer Botschaft auf christlichem, kulturellem und politischem Niveau angestrebt war. Die christliche und kulturelle Sphäre standen miteinander im Einklang. Zum problematischen Punkt wurde gerade die politische Botschaft Pribinas Tat, die zum Bestandteil eines lang andauernden Streites zwischen den slowakischen Autonomisten und der Regierungsmacht um das Recht der Slowakei auf die Selbstverwaltung wurde.

PhDr. Róbert Arpáš, Ph.D.
Katedra histórie FF UKF v Nitre
Hodžova 1, 949 01 Nitra
e-mail: rarpas@ukf.sk

„KLÉROFAŠIZMUS“? KATOLICIZMUS A RADIKÁLNA PRAVICA V STREDOEURÓPSKOM KONTEXTE (1918 – 1945)

MILOSLAV SZABÓ

Pamiatke Ješajahu Andreja Jelíneka (1933 – 2016)

SZABÓ, Miloslav. “Clerical Fascism”? Catholicism and the Far-Right in Central European Context (1918–1945). *Historický časopis*, 2017, 65, 4, pp. 675–687, Bratislava.

The study deals with the somewhat controversial issue of the so-called “clerical fascism”. For this purpose, it summarizes the recent historiographical debates on totalitarianism, in particular on “political religions” or rather politicization of religions in the 20th century. The special emphasis is laid on individual clerics who sympathized and collaborated with fascist regimes in Nazi Germany and the Slovak state, respectively. In applying Roger Griffin’s and Thomas Forstner’s typology, two types of attitudes to fascism and National Socialism are discussed: loyalty and active collaboration.

Key words: Politics. Religion. Catholicism. Fascism. National Socialism. Clergy.

1. Totalitarizmus a politické náboženstvá

Záujem historiografie o fenomény na pomedzí politiky a náboženstva vzrástol najmä v 90. rokoch minulého storočia. V tomto období došlo k oživeniu teórií totalitarizmu, čo bolo nepriamou reakciou na rozpad Sovietskeho zväzu a východného bloku. Popri „klasických“ teóriách Carla J. Friedricha/Zbigniewa Brzezinského či Hannah Arendtovej sa postupne do popredia dostávali prístupy kombinujúce totalitarizmus s teóriami tzv. politických náboženstiev. Podľa nich taliansky fašizmus, nacizmus a stalinizmus vykazovali isté, údajne náboženské kvality ako „zbožštenie“ štátu, resp. politických vodcov a entít ako národ, „rasa“ či trieda. Politické náboženstvá podľa hlásateľov tohto prístupu neboli identické s etablovanými kresťanskými cirkvami, hoci vplyv kresťanstva sa vo všeobecnosti nespochybňoval. V nemeckom prostredí sa odvolávali na jedného z priekopníkov tohto prístupu, ktorým bol pôvodne v Rakúsku, neskôr v USA pôsobiaci politológ Eric(h) Voegelin. Ten už v roku 1938 publikoval štúdiu s názvom *Politische Religionen* (Politické náboženstvá). Podstatu týchto javov Voegelin identifikoval v procese „imanentizácie“, zosvetštenia nadzmyslovej transcendencie. Svetské javy ako štát, vodca, národ, rasa a trieda sa v tomto procese menia na tzv. *realissimum*, teda domnelú najvyššiu skutočnosť, ktorá sa stáva predmetom náboženskej úcty.¹ Voegelin neskôr rezignoval na používanie pojmu politické náboženstvo a proces „imanentizácie“ stotožnil s gnos-

1 VOEGELIN, Eric. *Politická náboženstvá*. Praha : OYKOMENE, 2015, 88 s. ISBN 978-80-7298-216-5.

ticizmom, teda náukou hlásanou pôvodne ranokresťanskými a stredovekými heretikmi, demonizujúcimi materiálny svet a túžiacimi po splynutí s čistým duchovnom. Voegelin v gnostickom dualizme rozpoznal základný princíp univerzálnej historickej „vzbury proti transcendentii“ a sakralizácie sveta vrcholiacej v totalitarizme 20. storočia.²

Podobnými diagnózami sa vyznačujú súčasné teórie politických náboženstiev, ktorých predstaviteľom je predovšetkým taliansky historik Emilio Gentile. Podľa neho politické náboženstvá fašizmu, nacizmu a stalinizmu predstavujú totalitnú deviáciu univerzálnej tendencie náboženského legitimizovania politiky stelesnenej predovšetkým vo fenoméne tzv. občianskeho náboženstva (*civil religion*) v USA. Táto totalitná deviácia sa začala hlásiť o slovo v dôsledku krízy liberalizmu v Európe na konci 19. storočia a vyvrcholila po prvej svetovej vojne jednak politizáciou tradičných náboženstiev a jednak sakralizáciou politiky v podaní totalitných hnutí a režimov v Taliansku, Nemecku a Sovietskom zväze.³ Celý tento proces sa podujal zrekonštruovať britský historik Michael Burleigh, ktorý sa pokúsil vo svojich syntetických prácach zrekonštruovať historický oblúk od osvietenského „náboženstva rozumu“ až po súčasný džihád, pričom sa neobmedzoval iba na explicitnú sakralizáciu politiky, ale zohľadnil aj reakcie etablovaných cirkví. Nedostatkom tohto prístupu je autorova zjavná snaha vysvetľovať vzostup a úspech politických náboženstiev ako akési uzurpovanie posvätného na úkor tradičného náboženstva.⁴

Teórie politických náboženstiev sa napriek tomu nestali súčasťou asi najambicióznejšieho pokusu o rekonceptualizovanie totalitarizmu, ktorého výsledkom je kolektívna monografia *Za obzor totalitarizmu*.⁵ So zásadnou kritikou, a zároveň návrhom na prehĺbenie koncepcie politických náboženstiev pritom vystúpil už predtým americký historik David D. Roberts.⁶ Ten kritizuje na tejto koncepcii predovšetkým jej homogenizujúcu tendenciu, ktorá vtisnáva empirickú historickú skutočnosť do vopred stanoveného interpretačného rámca. V nemeckom prostredí ide o ambivalentný vzťah ku kresťanstvu, ktorý totalitarizmus redukuje na uzurpátora, prinajlepšom epigóna kresťanskej sémantiky – dobrým príkladom je aplikácia motívu apokalypsy ako analytickej kategórie nacistickej ideológie a politiky v podaní Voegelinovho žiaka Klausa Vondunga.⁷ Roberts však nesúhlasí ani s „funkcionalistickými“ prístupmi Emilia Gentileho či Rogera Griffina, ktorí podľa neho politické náboženstvá nesprávne interpretujú ako (akokoľvek deformovaný) výraz kvázi existenciálnej ľudskej potreby sakralizovať politiku. Roberts

2 VOEGELIN, Eric. *Nová veda o politice*. Brno : CDK, 2000, 170 s. ISBN 80-85959-67-4.

3 GENTILE, Emilio. *Politická náboženství. Mezi demokracií a totalitou*. Brno : CDK, 2008, 224 s. ISBN 978-80-7325-153-6.

4 BURLEIGH, Michael. *Pozemské mocnosti. Politická náboženství od Velké francouzské revoluce do I. světové války*. Praha : Leda, 2016, 516 s. ISBN 978-80-7335-415-2.

5 GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (eds). *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha : Academia, 2012, 686 s. ISBN 978-80-200-2035-2.

6 ROBERTS, David D. „Political Religion“ and the Totalitarian Departures of Inter-war Europe: On the Uses and Disadvantages of an Analytical Category. In *Contemporary European History*, 2009, roč. 18, č. 4, s. 381-414. ISSN 0960-7773.

7 VONDUNG, Klaus. *Die Apokalypse in Deutschland*. München : DTV, 1988, 524 s. ISBN 9783423044882 (anglický preklad: *The Apocalypse in Germany*. Columbia : University of Missouri Press, 2000).

naopak žiada zohľadniť historické nóvum totalitarizmu tým, že sa pokúsime vytvoriť nové kategórie analýzy – a nebudeme len preberať slovník jeho súčasníkov, ktorí isté javy pomenúvali tak, ako boli zvyknutí, v prípade politických náboženstiev teda pomocou „dôverne známych“ kresťanských pojmov.⁸ Mýty „znovuzrodenia“ (Griffin) alebo „apokalypsy“ v zmysle súdneho dňa nevyjadrujú podstatu sekularizovaného historického posolania, ktoré si aktéri totalitarizmu osvojujú, aby vybojovali historický zápas vo svete zbavenom tradičných náboženských i svetonázorových istôt (liberalizmus, resp. marxizmus pred núťornou krízou predznamenantávajúcou nástup fašizmu/nacizmu a lenizmu/stalinizmu).⁹

Analýzu politického náboženstva v zmysle, aký mu pripisuje David D. Roberts, predstavuje napr. štúdia nemeckého teológa Thomasa Schirrmachera *Hitlers Kriegerreligion* (Hitlerovo náboženstvo vojny). Podľa Schirrmachera Hitler veril v Boha, lenže tento Boh nebol zvestovateľom kresťanskej lásky, ale sociálno-darvinistického „boja o prežitie“. Kresťanstvo, ktorého jazyk a symboly preberal veľmi selektívne, identifikoval s „Arijcami“, ale nepovažoval ho údajne – na rozdiel od iných fanatických nacistov na čele s Heinrichom Himmlerom – za „židovský výplod“.¹⁰ Schirrmacher zdôrazňuje, že náboženská analýza Hitlerovho svetonázoru neznamená ignorovanie iných dôležitých aspektov nacistickej ideológie a praxe. Práve to však na koncepcii politických náboženstiev kritizuje Roger Eatwell.¹¹ Podľa neho táto koncepcia v podstate rozvíja kritiku masovej spoločnosti z 50. a 60. rokov 20. storočia, ktorá interpretovala sklony k fašizmu v kontexte straty „zmyslu“ (anómia) vykoreneného moderného človeka. Fašizmus a nacizmus s ich kultom vodcu a estetizáciou politiky však podľa Eatwella neprezentujú iba apelovanie na city, ale predstavujú do veľkej miery „racionálne“ pokusy nájsť akúsi „tretiu cestu“ medzi liberalizmom a socializmom. Fašizmus a nacizmus preto treba pokladať za ideológie, a to platí aj o ich expanzívnosti a rasizme, ktoré boli legitimované (pseudo) vedecky a nie prostredníctvom „afektívneho pseudonáboženského sentimentu“.¹²

2. Klerikálny fašizmus

Roger Eatwell kritizuje spolu s koncepciou politických náboženstiev aj iný, ešte problematickejší pojem, tzv. klerikálny fašizmus. Tento pojem vznikol v Taliansku a označoval sympatie časti katolíckeho kléru na čele s niektorými poslancami demokratickej Ľudovej strany voči vzťahujúcemu sa, pôvodne antiklerikálnemu fašistickému hnutiu.¹³ Tieto sympatie boli motivované jednak ideologicky v zmysle korporativizmu ako alternatívy zároveň voči liberálnemu kapitalizmu a kolektivistickému socializmu

8 ROBERTS, ref. 6, s. 396-399.

9 Tamže, s. 399-405.

10 SCHIRRMACHER, Thomas. *Hitlers Kriegerreligion. Die Verankerung der Weltanschauung Hitlers in seiner religiösen Begrifflichkeit*. Bonn : Verlag für Wissenschaft und Kultur, 2007, 583 s. ISBN 3938116315.

11 EATWELL, Roger. Reflections on Fascism and Religion. In *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2003, roč. 4, č. 3, s. 145-166. ISSN 1469-0764.

12 Tamže, s. 147.

13 POLLARD, John F. Conservative Catholics and Italian Fascism: The Clero-fascists. In BLINKHORN, Martin (ed.). *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment of Twentieth Century Europe*. London : Unwin Hyman, 1990, s. 31-49. ISBN 0049400878.

a jednak prostredníctvom spoločných „nepriateľov“: liberálneho štátu a internacionálnej ľavice. Toto zbližovanie vyvrcholilo uzavretím konkordátu a Lateránskymi zmluvami medzi fašistickým Talianskom a Vatikánom, trhliny dostalo v dôsledku sporov o organizovanie mládeže v Katolíckej akcii a zaťažkavacou skúškou prešlo v kontexte vojny v Etiópii a prijatia rasistických zákonov podľa vzoru nacistického Nemecka na konci 30. rokov. Napriek tomu veľká časť katolíckej hierarchie na čele s pápežom Píom XI. trvala na spojení s Mussolinim.¹⁴

Odlíšná situácia bola v Nemecku. Hitlerova NSDAP už vo svojom pôvodnom programe z roku 1920 zdôrazňovala, že stojí na stanovisku nekonfesionálneho „pozitívneho kresťanstva“. Po prevzatí moci v roku 1933 aj Hitlerova vláda uzavrela s Vatikánom konkordát a mocensky zjednotila protestantské cirkvi, v rámci ktorých sa presadili nacistom blízki tzv. nemeckí kresťania. V druhej polovici 30. rokov síce nacisti rozpúťali protikatolícku a čiastočne aj protiluteránsku kampaň, no po vypuknutí vojny viac-menej zachovávali *status quo*. Napriek tomu, že aj v Nemecku mali cirkvi a nacisti spoločných „nepriateľov“ na čele s komunistami a „Židmi“, Roger Eatwell odmieta používať termín klerikálny fašizmus, ktorý sa podľa neho možno hodí na označenie explicitne náboženských fašistických hnutí ako rumunská Železná garda, ale v Nemecku a v Taliansku máme podľa neho do činenia nanajvýš s „klerikálnymi sympatizantmi“ či „klerikálnymi oportunistami“.¹⁵

Pojem klerikálny fašizmus odmietli s podobným zdôvodnením ako Eatwell už Richard J. Wolff, resp. Jörg K. Hoensch v úvode ku kolektívnej monografii o katolicizme a fašizme v medzivojnovej Európe z 80. rokov minulého storočia. Podľa nich nie je možné definovať klerikálno-fašistickú ideológiu ani jej nositeľov, keďže príbuzné ideologémy ako „odmietanie triedneho boja, kritika kapitalizmu i socializmu, spoliehanie sa na korporatívne štruktúry, uznávanie katolíckej cirkvi ako najdôležitejšej opory národnej kultúry a identity a opozícia voči komunizmu“ nedokázali vyvážiť nesúlad so základnými premisami fašistického myslenia týkajúcimi sa rolí štátu a cirkvi a postavenia jednotlivca v spoločnosti či s rasistickými teóriami. Čím revolučnejší bol režim, tým menšiu mal podporu zo strany cirkvi.¹⁶

Oveľa širšiu debatu ako Eatwell v rovnakom čase rozprúdila kniha amerického historika Richarda Steigmanna-Galla *The Holy Reich* (Svätá ríša), v ktorej sa podujal na opačný podnik ako jeho predchodcovia: nezaobrá sa v nej primárne politickými náboženstvami ani klerikálnym fašizmom, ale „konceptami kresťanstva“ u prominentných nacistov, vychádzajúc zo spomínaného bodu programu NSDAP o „pozitívnom kresťanstve“. Toto „pozitívne kresťanstvo“ Steigmann-Gall redukuje v podstate na oblasti radikálneho nacionalizmu a spoločných „nepriateľov“: antiliberalizmu, antimarxizmu a, pochopiteľne, antisemitizmu, ktorý sa v nemeckých protestantských kruhoch prejavoval spochybňovaním židovského pôvodu Ježiša Krista a požiadavkami odstrániť z Biblie

14 KERTZER, David I. *Papež a Mussolini. Tajemství papeže Pia XI. a vzestup fašismu v Evropě*. Brno : Jota, 2017, 534 s. ISBN 978-80-7565-102-0.

15 EATWELL, ref. 11, s. 147-154.

16 WOLFF, Richard J. – HOENSCH, Jörg K. Introduction. In WOLFF – HOENSCH (eds.). *Catholics, the State, and the European Radical Right, 1919–1945*, Boulder : East European Monographs, 1987, s. XI-XII. ISBN 0-88033-126-7.

Starý zákon.¹⁷ Mimoriadne kritické ohlasy na Steigmannove-Gallove tézy boli publikované napr. v tematickom čísle časopisu *The Journal of Contemporary History*.¹⁸

Diskusie o politických náboženstvách a „revizionizme“ Steigmanna-Galla napokon podnietili prvý vážnejší pokus o rekonceptualizáciu klerikálneho fašizmu v podobe medzinárodnej vedeckej konferencie, ktorej príspevky boli publikované v tematickom čísle časopisu *Totalitarian Movements and Political Religions* a neskôr vyšli aj knižne.¹⁹ Leitmotívom tejto rekonceptualizácie je analýza „hybridných foriem“ dvoch „ostentatívne antagonistických systémov viery“, tradičného náboženstva („trvácne a monoteistické“) a moderného nacionalizmu („sekulárny a revolučný“).²⁰ Samostatný programový článok predstavuje štúdia Rogera Griffina, v ktorej načrtáva jednak históriu tohto do veľkej miery polemického pojmu a jednak východisko v podobe jeho jasnej konceptualizácie: opierajúc sa o rozlíšenie Emilia Gentileho medzi „spolitizovaným“ náboženstvom a „sakralizáciou politiky“ potenciálne vrcholiacou v politickom náboženstve, Griffin postuluje koncepciu „klerikálneho fašizmu“, redukovanú na nástroj pre analýzu fenoménov, keď sa predstavitelia etablovaných cirkví („klerici“) angažujú v prospech sekulárnej „revolučnej“ ideológie, nachádzajú styčné body a podobnosti, ba v krajnom prípade sa pokúšajú o syntézu či „hybridizáciu“ oboch autonómnych javov. V prvom prípade podliehajú fašistickému pátosu „obrody“ a prehliadajú jeho skutočnú, sekulárnu a revolučnú podstatu, zväčša vďaka viere, že spoločný „nepriateľ“ – materializmus, bolševizmus, Žid – je dostatočnou zárukou vratkej ideologickej rovnováhy. Griffin v tomto prípade navrhuje hovoriť o „kolúzii“, „zlievaní“ dvoch oddelených ideologických prúdov. Príklady nachádza napr. v prostredí režimov Slovenského štátu alebo „Nezávislého štátu Chorvátsko“. Druhý prípad podľa neho nastáva vtedy, keď „kolúziu“ vystrieda „identifikácia a syntéza“, „klerikálny variant fašizmu, v ktorom je vízia očisťujúcej národnej revolúcie vyjadrená zdanlivo homogenizovaným, unifikovaným kresťanským diskurzom“. Griffin túto tendenciu ilustruje na príklade tzv. nemeckých kresťanov, teda protestantov stotožňujúcich sa s nacizmom aj na teologickej rovine. Nakoniec zo svojej rekonceptualizácie pojmu klerikálny fašizmus vyvodzuje štyri závery, ktoré si výskum má osvojiť: 1. potreba definície pojmu, 2. otázka agentov – pojem nemá označovať režim ako celok, ale len jeho frakcie, resp. individuálnych aktérov a kolaborantov, 3. zdôrazňovanie sekulárneho, protikresťanského „jadra“ fašizmu, 4. medziodborový prístup.²¹

Tieto názory Griffin precizoval v ďalšej štúdii, kde sa venuje konkrétne vzťahom medzi fašizmom a katolicizmom. Fašizmus je podľa neho „radikálne nekompatibilný s katolicizmom v teologickom, soteriologickom a kozmologickom zmysle“, keďže fašizmus

17 STEIGMANN-GALL, Richard. *The Holy Reich. Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003, 294 s. ISBN 0521603528.

18 Nazism, Christianity and Political Religion. A Debate. In *The Journal of Contemporary History*, 2007, roč. 42, č. 1. ISSN 0022-0094.

19 FELDMAN, Matthew – TURDA, Marius – GEORGESCU, Tudor (eds.). *Clerical Fascism in Interwar Europe*. London : Routledge, 2008, 264 s. ISBN 0415448247.

20 FELDMAN, Matthew, TURDA, Marius. „Clerical Fascism“ in Interwar Europe: An Introduction. In tamže, s. XIII.

21 GRIFFIN, Roger. The „Holy Storm“. „Clerical Fascism“ through the Lens of Modernism. In tamže, s. 1-15.

je sekulárny a imanentný pokus o „obrodu národa“ (vo svojich konkrétnych podobách navyše závislý od historického kontextu), zatiaľ čo katolicizmus predstavuje inštitucionalizovanú a morálne fundovanú vieru v Božieho Spasiteľa Ježiša Krista. Na druhej strane aj Griffin uznáva, že katolíkov a fašistov spájali „*spoločné hodnoty vo vzťahu k modernosti*“, oba tábory vystupovali, hoci údajne „*z radikálne odlišných dôvodov*“, proti materializmu, individualizmu, dekadencii, atomizácii, morálnej anarchii, sexuálnej emancipácii, resp. za rodinný život a patriarchát, zdôrazňovali hodnoty „*pospolitosti*“ ako všelieku proti hrozbám liberálneho kapitalizmu a komunizmu.²² A predstavitelia oboch hlásali, dodajme, antisemitizmus, v ktorom všetky tieto hrozby personifikovali.

Griffin napriek tomu nedokáže presvedčivo vysvetliť, prečo mnohí katolíci hľadali „spásu“ v sekulárnej ideológii fašizmu alebo dokonca nacizmu, ktorý sa niektorí z nich pokúšali obhajovať aj teologicky. Poukazovanie na rozpoltenosť ľudskej psychy či nejasné hranice medzi oboma táborami podľa mňa nestačí.²³ Pre účely historickej analýzy je nevyhnutné pokúsiť sa vytvoriť analytické pojmy či nástroje, ktoré umožnia interpretovať napätie (objekty analýzy ho nemusia vnímať) medzi zjaveným náboženstvom a jeho etikou, resp. medzi sekulárnou ideológiou.

Jednou z možností sú dve na prvý pohľad nezlučiteľné definície náboženstva: „*externá/historická*“ a „*vnútorná/ideálna*“, ktoré americká historička Doris Bergenová aplikuje na hnutie tzv. nemeckých kresťanov.²⁴ Bergenová však tieto definície chápe v širšom historickom kontexte: „*Toto napätie [medzi oboma definíciami – M. S.] sa prejavuje v celej histórii kresťanstva (a pravdepodobne všetkých utopických náboženstiev a hnutí), keďže ironické a často násilné rozpory medzi ideálmi (láska k blížnemu; sloboda, rovnosť, bratstvo; každému podľa jeho schopností, každému podľa jeho potrieb) a realitou (otrokárstvo, rasizmus, teror, etnické čistky) predstavujú každodennú skúsenosť ľudských dejín.*“²⁵ Redukovať náboženstvo na idealizmus a vieru je podľa Bergenovej nedostačujúce: „*Tradície, rituály, komunita a inštitúcie sú pre náboženskú identitu väčšiny ľudí oveľa dôležitejšie ako viera či doktrína.*“²⁶

Klerikálny fašizmus nebol iba polemickým pojmom, naopak, čoskoro sa etabloval v historických a spoločenských vedách – príznačne nielen v kontexte talianskeho, ale aj tzv. austrofašizmu, ktorý Roger Griffin zaraďuje medzi „*parafašistické*“ hnutia, pretože ich zámerom nebola „*revolučná*“ premena štátu a spoločnosti.²⁷ Americký historik Charles Gulick, ovplyvnený marxistickou definíciou fašizmu ako „*synonyma monopolného kapitalizmu*“, definoval bezprostredne po skončení druhej svetovej vojny rakúsky režim v rokoch 1934 až 1938 ako „*totalitarizmus [...] na ktorom sa, podľa klauzuly*

22 GRIFFIN, Roger. An Unholy Alliance? The Convergence Between Revealed Religion and Sacralized Politics in Inter-War Europe. In NELIS, Jan, MORELLI, Anne, PRAET, Danni (eds.). *Catholicism and Fascism in Europe 1918 – 1945*. Hildesheim : Georg Olms, 2015, s. 55-57. ISBN 3487152436.

23 GRIFFIN, ref. 21, s. 63-64.

24 BERGEN, Doris L. Nazism and Christianity: Partners and Rivals? A Response to Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich. Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*. In *The Journal of Contemporary History*, 2007, roč. 42, č. 1, s. 28-29.

25 Tamže, s. 29.

26 Tamže.

27 GRIFFIN, ref. 21, s. 2.

v ústave, podieľala rímskokatolícka cirkev“.²⁸ Rakúsky fašizmus podľa Gulicka nebol masovým hnutím, ale snažil sa zabrániť prieniku nemeckého nacizmu do Rakúska jeho napodobovaním – a keďže nacizmus či „veľkonemecký“ nacionalizmus bol asociovaný s protestantizmom, diktátori Dolfuss a Schuschnigg budovali „nový poriadok“ na ideovom základe pápežských encyklík.²⁹ V 70. rokoch Klaus-Jörg Siegfried odmietol v štúdiu s názvom Klerikálny fašizmus definovať rakúsky režim ako „polofašistický“, keďže podľa marxistických kritérií šlo o diktatúru namierenú proti robotníckej triede a jej reprezentantom za účelom „*prekonať krízové narušenie reprodukcie totality monopolného kapitálu*“ – hoci režim nemal masovú základňu.³⁰ Rakúsky historik Ernst Hanisch neskôr celkom odmietol pojem klerikálny fašizmus, ktorý razil už ideológ sociálnej demokracie Otto Bauer, kvôli nedostatočnej teoretickej fundovanosti a socialistickú argumentáciu prevrátil naruby: silná angažovanosť katolíckej cirkvi v prospech režimu podľa Hanischa nebola momentom jeho fašizácie, ale naopak jej prekážkou.³¹

Pojem klerikálny fašizmus sa používal aj na označenie režimu HSLS počas trvania Slovenského štátu. Keď odhliadneme od pseudovedeckých polemík v duchu oficiálnej komunistickej doktríny, ktorá z hesla „klérofašizmus“ urobila doslova bojový pokrik,³² asi jediný rozsiahly pokus aplikovať tento pojem na slovenské reálie predstavuje monografia Ješajahu Andreja Jelineka *The Parish Republic* (Farská republika) z roku 1976.³³ Jelinek sa neinšpiroval marxizmom, ale analyzoval ideológiu a politickú prax režimu HSLS, v ktorej zohrával politický katolicizmus dominantnú, hoci vzhľadom na vlastnú roztrieštenosť a zahraničnopolitický rámec nacistickej Novej Európy nejednoznačnú úlohu. Jelinek preto vo svojom závere rozlišuje medzi „klerikálno-fašistickými“ nárokmi a výslednou realitou: „*Zámernom bolo vybudovať istý druh teokracie v modernom totalitnom rúchu. Výsledkom však bol klerikálny autoritatívny systém, ktorý používal, s väčším alebo menším úspechom, mnohé totalitné metódy.*“³⁴ Jelinekov pokus o konceptualizáciu pojmu klerikálny fašizmus zostal na dlhú dobu ojedinelý. (Sám sa od tohto pojmu, azda pod vplyvom kritiky Wolffa a Hoenscha, neskôr dištancoval.³⁵) V uplynulých rokoch sa

28 GULICK, Charles A. *Austria from Habsburg to Hitler*. Berkeley : University of California Press, 1948, zv. 1, s. 5. ISBN 9780520042117.

29 Tamže, s. 6.

30 SIEGFRIED, Klaus-Jörg. *Klerikalfaschismus. Zur Entstehung und sozialen Funktion des Dollfussregimes in Österreich. Ein Beitrag zur Faschismuskussion*. Frankfurt am Main : Lang, 1979, s. 78-79. ISBN 3820464182.

31 HANISCH, Ernst. Der politische Katholizismus als ideologischer Träger des „Austrofaschismus“. In TÁLOS, Emmerich – NEUGEBAUER, Wolfgang (eds.). *Austrofaschismus. Politik – Ökonomie – Kultur*. Wien : LIT, 2014, s. 67. ISBN 9783825877125.

32 LIPTÁK, Ľubomír. Jozef Tiso – problém slovenskej politiky a slovenskej historiografie. In BYSTRICKÝ, Valerián – FANO, Štefan (zost.). *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia Časť-Papiernička, 5. – 7. mája 1992*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992, s. 18. ISBN 8090044158. Pozri napr. SIRÁCKY, Andrej. *Klérofašistická ideológia ľudáctva*. Bratislava : SAV, 1955, 143 s.

33 JELINEK, Yeshayahu. *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party 1939–1945*. Boulder : East European Monographs, 1976, 206 s. ISBN 0914710079.

34 Tamže, s. 138.

35 Pozri napr. JELINEK, Yeshayahu A. On the Condition of Women in Wartime Slovakia and Croatia. In FRUCHT, Richard (zost.). *Labyrinth of Nationalism, Complexities of Diplomacy: Essays in Honor of*

k pojmu klérofašizmu prihlásil francúzsky historik Alain Soubigou, keďže podľa neho lepšie zodpovedá charakteru režimu HSĽS ako fašizmus v zmysle Griffinovho „nového konsenzu“, resp. politického náboženstva – z akej koncepcie klerikálneho fašizmu Soubigou vychádza, však zostáva nejasné.³⁶ Dozvieme sa len, že v slovenskom prípade sa podľa neho nedá hovoriť o fašistickom „vodcovi“ ani o štátostrane s masovou podporou, ba aj protizidovská politika vraj „vyplývala väčšmi z katolíckeho antijudaizmu než z rasoového antisemitizmu“.³⁷ Najnovšie sa k pojmu klerikálny fašizmus vyjadril v životopise Jozefa Tisa americký historik James Malice Ward. Tiso podľa Warda nebol „klerikálny fašista“, ale „kresťansko-národný socialista“, keďže kolísal medzi inštanciami, ktoré mali legitimizovať jeho v istých obdobiach „revolučnú“, v iných zase umiernenú ideológiu a politickú prax. Ward zdôrazňuje kresťansko-sociálne východiská Tisovho svetonázoru, ktoré však jeho príklonom k nacionalizmu získali charakter a kvality „národného socializmu“ – v zmysle, aký tomuto pojmu pripisuje Zeev Sternhell, teda ako alternatívne voči „materialistickému“ marxizmu, nie v rasistickom chápaní nemeckého nacizmu.³⁸

Zatiaľ čo na Slovensku sa po roku 1989 problematike katolicizmu a pravicového radikalizmu s výnimkou niekoľkých zborníkov o Jozefovi Tisovi zo začiatku 90. rokov venovala minimálna pozornosť (väčšmi sa zdôrazňuje moment obrany pred nacizmom³⁹), v susedných Čechách sa v uplynulých rokoch rozprúdila na túto tému živá vedecká diskusia. Predovšetkým literárny historik Martin C. Putna sa pokúsil vymedziť voči pojmu „klérofašizmus“ tým, že v súvislosti s niektorými náboženskými argumentujúcimi medzivojnovými českými intelektuálmi ako Jaroslav Durych navrhuje hovoriť o akej-si „štvrtej ceste“ medzi „bezbožnými“ princípmi liberalizmu, boľševizmu a nacizmu.⁴⁰ V niektorých špecifických prípadoch však Putna neprotestuje ani proti pojmu „katolícky fašizmus“.⁴¹

3. Katolícka „hybridizácia“ fašizmu – prípad duchovných

Súčasnú diskusiu o šírení fašizmu v medzivojnovej Európe zdôrazňujú dynamický charakter tohto procesu s otvoreným koncom. Napríklad britský historik Aristotle Kallis

Charles and Barbara Jelavich. Columbus : University of Missouri Press, 1992, s. 207-208, poz. 1. ISBN 978-0893572334.

- 36 SOUBIGOU, Alain. Le „clérico-fascisme“ slovaque fut-il religion politique? In SANDU, Traian (ed.). *Vers un profil convergent des fascismes? „Nouveau consensus“ et religion politique en Europe centrale.* Paris : L'Harmattan, 2010, s. 75-80. ISBN 978-2-296-13098-2.
- 37 Tamže, s. 79.
- 38 WARD, James M. *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia.* Ithaca : Cornell University Press, 2013, s. 289. ISBN 978-0801449888.
- 39 SLEPČAN, Peter – LETZ, Róbert. *Križom k svetlu. Život a dielo biskupa Michala Buzalku.* Trnava : Dobrá kniha, 2011. ISBN 978-80-7141-731-6.
- 40 PUTNA, Martin C. Svätý Václave, vyžeň fašisty! A pokračování o tom, jak je (zase) nevyhnal. In BŮTORA, Martin – MESEŽNIKOV, Grigorij – BŮTOROVÁ, Zora – KOLLÁR, Miroslav (zost.). *Odkiaľ a kam. 20 rokov samostatnosti.* Bratislava : Inštitút pre verejné otázky, Kalligram, 2013, s. 81-88. ISBN 978-80-89345-42-7. Pozri aj ŠEBEK, Jaroslav. *Za Boha, národ, porádek.* Praha : Academia, Historický ústav AVČR, 2016, 464 s. ISBN 978-80-200-2576-0.
- 41 PUTNA, Martin C. Searching for a “Fourth Path”: Czech Catholicism between Liberalism, Communism, and Nazism. In BERGLUND, Bruce R. – PORTER-SZŰCS, Brian (zost.). *Christianity and Modernity in Eastern Europe.* Budapest : CEU Press, 2010, s. 89. ISBN 978-963-9776-65-4.

navrhuje namiesto statických klasifikácií v štýle „fašizmus – autoritárske režimy – radikálna pravica“ upriamiť pozornosť na „fašistický efekt“, ktorý ovplyvňoval všetky antiliberálne a antisocialistické hnutia a režimy, ktoré si v menšej alebo väčšej miere osvojovali fašistické prvky a fašistický štýl či už šlo o vodcovský princíp zavádzanie korporatívnych štruktúr, alebo budovanie teroristického aparátu na potieranie politických „nepriateľov“. ⁴² V Rakúsku sa ujal model fašizácie „zhora“, keď sa tradičné elity – s odobrením cirkevnej hierarchie a na troskách Kresťansko-sociálnej strany – rozhodli eliminovať radikálny nacizmus koalíciou s jeho umiernenejším fašistickým konkurentom, polovojenským zoskupením Heimwehr. ⁴³ Na Slovensku sa presadil iný model, keď sa v rámci klerikálno-konzervatívnej HSĽS etablovali frakcie, ktoré jednoznačne podliehali fašizácii v zmysle „fašistického efektu“ – predovšetkým rodoobranci a neskôr čiastočne nástupisti. Hľadanie rovnováhy medzi „umiernenými“ klerikálmi a „radikálmi“ z polovojenskej Hlinkovej gardy potom vytváralo dynamiku politického režimu takmer po celé trvanie vojnovnej Slovenskej republiky. ⁴⁴

Zohľadňujúc Kallisov „fašistický efekt“ a požiadavky Rogera Griffina je výskum fašizácie v náboženskom kontexte, resp. hybridných a synkretických javov ako „klerikálny fašizmus“ potrebné zameriavať v prvom rade na „klerikov“, čiže duchovných, prípadne teológov a katolíckych intelektuálov. Nesmieme sa však obmedziť na publicistiku a intelektuálne fóra, ale musíme brať do úvahy aj sféry, kde sa diskurz a ideológia uvádzajú do praxe. Výsledkom má byť analýza myslenia a praktík konkrétnych ľudí, podľa možnosti nielen exponovaných predstaviteľov mocenských elít. Ak chceme pochopiť, ako náboženstvo dokázalo koexistovať s fašistickými princípmi, musíme – reagujúc na podnety amerického historika Briana Portera-Szücsa, ktorý hlása potrebu nových hermeneutických a antropologických prístupov k výskumu náboženských dejín – rekonštruovať odraz propagandy, oficiálnych deklarácií či programových textov na myslenie a každodenný život konkrétnych ľudí. ⁴⁵ Špecifický prípad tu predstavujú katolícki duchovní.

Americký historik Kevin Spicer publikoval pred niekoľkými rokmi monografiu *Hitler's Priests* (Hitlerovi kňazi), kde sa zaoberá pôsobením predstaviteľov nemeckého katolíckeho kléru, ktorí aktívne podporovali Hitlera, ba v niektorých prípadoch šíрили ideológiu nacizmu, ale napriek tomu zväčša nerezignovali na svoju katolícku identitu. ⁴⁶ Spicerove výskumy rozšíril a systematizoval v nedávno publikovanej dizertácii o hneďých kňazoch nemecký historik Thomas Forstner. Vychádzajúc z typológie Olafa Blaschkeho vo vzťahu ku kolaborácii medzi katolicizmom a nacizmom v Nemecku Forstner rozlišuje dva druhy postojov tzv. hneďých kňazov k Hitlerovmu režimu: 1. snaha o konsenzus a lojalita, 2. aktívna kolaborácia. Prvá skupina súhlasila s dôležitými prvkami na-

42 KALLIS, Aristotle. The „Fascist Effect“: On the Dynamics of Political Hybridization in Inter-War Europe. In PINTO, António Costa – KALLIS, Aristotle (zost.). *Rethinking Fascism and Dictatorship in Europe*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2014), s. 13-41. ISBN 978-1-137-38440-9.

43 BOTZ, Gerhard. The Coming of the Dollfuss-Schuschnigg Regime and the Stages of its Development. In tamže, s. 121-153.

44 WARD, ref. 38.

45 PORTER-SZÜCS, Brian. Introduction. In BERGLUND – PORTER-SZÜCS, ref. 41, s. 18-20.

46 SPICER, Kevin. *Hitler's Priests: Catholic Clergy and National Socialism*. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2008, 369 s. ISBN 978-1612540559.

cistickej doktríny, ale nestotožňovala sa s ňou ako s celkom. Motívmi snahy o konsenzus a prejavov lojality boli spravidla nacionalizmus, sociálne cítenie, antikomunizmus a antisemitizmus. Cirkevná vrchnosť tieto politické prejavy do veľkej miery tolerovala a ani sami títo kňazi nemali záujem vystúpiť z cirkvi. Vzhľadom na tieto skutočnosti nevieme, o akú veľkú skupinu šlo – je možné, že dosť veľkú. Aktívni kolaboranti predstavovali, naopak, len veľmi malú skupinu, v celej oblasti Tretej ríše ich počet nepresahoval 150. Forstner ich delí na dve podskupiny: časť kolaborantov mala „ťažkosti s celibátom“, šlo teda o oportunistov; zvyšok boli radikálni nacionalisti.⁴⁷

Pokiaľ ide o slovenských klerikov, podrobné výskumy nie sú – s výnimkou Jozefa Tisa – k dispozícii. Orientačné body poskytujú len publikácie filozofa Teodora Münza o nacionalizme u katolíckych teológov,⁴⁸ resp. kratšie štúdie o tzv. slovenskom národnom socializme.⁴⁹ Na základe nich sa dajú predbežne rozlíšiť dva typy postojov: zdôrazňovanie autochtónneho, katolícko-slovenského nacionalizmu (analogicky k Hitlerovmu heslu, že nacizmus nie je na vývoz) a viac či menej úprimné preberanie nemeckého vzoru („slovenský národný socializmus“). Čo z toho motivovalo niektorých slovenských kňazov, aby „zhnedli“?

Francúzsky historik Zeev Sternhell definuje „národný/nacionalistický socializmus“ (nie *national*, ale *nationalist socialism*) ako alternatívu liberálneho prísľubu „šťastia“ a blahobytu pre jednotlivca i marxistického triedneho boja. Šlo pôvodne o ideológiu odpadlíkov od marxizmu, ktorí zdôrazňovali – podobne ako katolícka i protestantská sociálna náuka – kolektivismus a solidarizmus, avšak už nie spoločnosti rozdelené do stavov, ale národa či „rasy“ živiacich sa produktívnou, zväčša poľnohospodárskou prácou a ohrozovaných neproduktívnym, medzinárodným finančno-kapitalistickým vykorisťovaním. Marxistický triedny boj podľa národných socialistov triešti národnú pospolitosť a oberá ju o energiu potrebnú v sociálno-darvinistickom boji národov o prežité tým, že nerozlišuje medzi produktívnym a neproduktívnym kapitalizmom. Stelesnenie neproduktívneho kapitalizmu ako aj internacionálneho marxizmu národní socialisti – opäť podobne ako kresťanskí antisemiti – spravidla nachádzali v Židoch.⁵⁰

Kategória „národného socializmu“ by preto mohla byť jedným z vhodných nástrojov pre analýzu hybridizácie katolíckeho a fašistického diskurzu v podmienkach Slovenského štátu.⁵¹ Mohla by poskytnúť odpoveď na niektoré zásadné otázky, napr. do akej miery a v akom diskurzívnom rámci sa slovenskí katolícki teológovia a intelektuáli inšpirovali nemeckými kolegami, ktorí na jednej strane odsudzovali hitlerovský rasizmus ako „no-

47 FORSTNER, Thomas. Braune Priester – Katholische Geistliche im Spannungsfeld von Katholizismus und Nationalsozialismus. In GAILUS, Manfred (zost.). *Täter und Komplizen in Theologie und Kirche 1933–1945*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015, s. 113–139. ISBN 978-3-8353-1649-2.

48 MÜNZ, Teodor. Národná otázka u teológov za Slovenského štátu. In *Filozofia*, 1992, roč. 47, č. 1, s. 21–29. ISSN 0046-385X.

49 PEKÁR, Martin. Štátna ideológia a jej vplyv na charakter režimu. In FIAMOVÁ, Martina – HLAIVINKA, Ján – SCHVARC, Michal a kol. *Slovenský štát 1939 – 1945. Predstavy a realita*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2014, s. 137–152. ISBN 978-80-89396-32-0.

50 STERNHELL, Zeev. *Neither Right Nor Left: Fascist Ideology in France*. Princeton: Princeton University Press, 1995, 416 s. ISBN 9780691006291.

51 V súvislosti s Tisom pozri WARD, ref. 38, s. 289.

vopohantsvo“, no na druhej strane čoraz väčšími preberali jazyk rasistického antisemitizmu.⁵²

Prípád bratislavského kanonika a mestského farára Karola Körpera (1894 – 1969) ukazuje, ako sa pod vplyvom katolíckej sociálnej náuky a národného socializmu v Sternhellowom chápaní v špecifických podmienkach krízy liberálnej demokracie na konci 30. a začiatku 40. rokov 20. storočia vytvára podhubie klérofašizmu. Körper bol jedným zo spoločensky najaktívnejších predstaviteľov kléru na medzivojnovom Slovensku – jeho aktivity siahajú od organizovania laikov v rámci tzv. Katolíckej akcie až po abstinentské a tramské hnutie. Angažoval sa aj politicky, keď už v 20. rokoch vstúpil nielen do Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, ale stal sa aj členom radikálnej Rodobraný. Keď Alexander Mach v roku 1936 založil druhý denník HSL'S s názvom *Slovenská pravda*, Karol Körper sa stal jeho hlavným komentátorom. Do konca roku 1939 napísal okolo 1000 úvodníkov s cirkevnou a národnou tematikou, kde v duchu autonomizmu kritizoval pražskú vládu. V zahraničnopolitických komentároch sa zaoberal najmä hrozbou boľševizmu, ktorý so železnou pravidelnosťou odhaľoval ako dielo „Židov“. Nacizmus spočiatku kritizoval v duchu pápežských encyklik ako pohanský kult krvi, po vyhlásení Slovenského štátu v marci 1939 však začal otvorene ospevovať Hitlera a wehrmacht ako garantov národnej existencie Slovákov. Ako hlavný katolícky duchovný správca Hlinkovej gardy vystupoval s jej odznakmi na verejných zhromaždeniach a rečnil v duchu jej ideológie v rozhlase. Potom, ako ho noviny *Gardista* obvinili z korupcie, sa síce úradu vzdal a prešiel na pozície umierneného Tisovho krídla, v novinách *Slovák* a pri verejných vystúpeniach – bol poslancom Slovenského snemu za okres Ilava – však oslavoval „vodu“ a vládu jednej strany, apeloval na slovenské obyvateľstvo, aby prinášalo obete a až do roku 1943 oslavoval vojnu ako formu duchovnej „očisty“.⁵³

Kým Karol Körper sa po počiatočnom radikalizovaní miernil, jeho kolega Viliam Ries (1906 – 1989) prešiel otvorene na pozície nacizmu a zotrval na nich až do konca. Ries študoval teológiu v rakúskom Innsbrucku a po vysvätení pôsobil ako farár v okolí Banskej Štiavnice. V medzivojnovom období sa spočiatku politicky neexponoval, namiesto toho písal básne, ktoré pod pseudonymom Ivan Javor uverejňoval v orgánoch HSL'S a katolíckych kultúrnych periodikách. To sa zmenilo v druhej polovici 30. rokov, keď sa stal členom mestského zastupiteľstva v Banskej Štiavnici za HSL'S a redaktorom jej týždenníka *Štiavničan*. Riesova aktivita je príkladom toho, ako sa v slovenskom kontexte naplňal zmyslom pojem „slovenský národný socializmus“. Roku 1940 sa v *Štiavničanovi* čoraz častejšie objavovali články kritizujúce sociálnu politiku vlády, resp. požadujúce sociálnu spravodlivosť zvlášť pre miestnych baníkov. Ries, v tom čase farár a súčasne veliteľ Hlinkovej gardy vo Svätom Antole, nakoniec poštval baníkov proti úradom, za čo bol pozbavený redaktorstva v *Štiavničanovi*. Hoci stratil pozíciu redaktora, medzi robotníkmi neprestal agitovať, pokiaľ ho cirkevná vrchnosť nepreložila a ne-

52 CONNELLY, John. *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965*. Berlin : DeGruyter, 2012, 384 s. ISBN 978-0674057821.

53 Údaje o Karolovi Körperovi i Viliamovi Riesovi pochádzajú z rozličných zdrojov. Obaja boli predmetom výskumu v rámci môjho projektu *Cirkev, národ a tí druhí*, financovaného Fondom na podporu umenia pri Ministerstve kultúry SR.

skôr nesuspendovala. Roku 1942 nakoniec odišiel do Bratislavy, kde sa stal redaktorom nového časopisu *Náš boj*, ktorý vydával gardistický radikál Otomar Kubala v súčinnosti s nemeckými orgánmi. *Náš boj* sa za redakcie Viliama Riesa vyvinul na jednoznačne najradikálnejšie pronacistické fórum v slovenskom jazyku, v ktorom sa šíril rasistický antisemitizmus a oslavoval Hitler a nacizmus. Ries napokon urobil kariéru aj v rámci Hlinkovej gardy: ešte na jar roku 1945 bol vymenovaný za kapitána a zástupcu jej propagandistického oddelenia. Následne bol evakuovaný do americkej okupačnej zóny v Rakúsku, odkiaľ ho vydali naspäť do Československa. Ľudový súd v Bratislave ho odsúdil na 15 rokov väzenia za zradu republiky, z ktorých si 10 odsedel v Leopoldove – spolu s Karolom Körperom, ktorý sa však dostal na slobodu skôr.

Postoje a aktivity Karola Körpera, resp. Viliama Riesa zodpovedajú škále a typológii kolaborujúcich kňazov, ako ju načrtnol nemecký historik Thomas Forstner, teda úsilie o konsenzus a lojalita, resp. otvorené kolaborantstvo. Sú navyše dôkazom, že tieto fenomény sa neobmedzovali len na oblasť pod priamou kontrolou nacistov, ale šlo o rozšírenejší jav zahrňujúci ich satelity v Novej Európe. Okrem toho potvrdzujú adekvátnosť a opodstatnenosť výskumu na rovine každodennosti, keďže problematika kolaborácie sa netýkala iba najvyšších predstaviteľov štátu ako Jozef Tiso či niektorých vysokých cirkevných hodnostárov. Tento prístup napokon vrhá nové svetlo na problematiku politizovania náboženstva, ktoré sa neobmedzovalo na rozvinutú fašistickú modernosť,⁵⁴ naopak, neobišlo ani tradičné spoločnosti, akou bola slovenská. Ak má pojem klérofašizmus nejakú výpovednú hodnotu, potom spočíva práve v tejto skutočnosti.

„KLERIKALFASCHISMUS“?

DER KATHOLIZISMUS UND DIE RADIKALE RECHTE
IM ZENTRALEUROPÄISCHEN KONTEXT (1918–1945)

MILOSLAV SZABÓ

Die Studie beschäftigt sich mit dem umstrittenen Begriff des sogenannten „Klerikalfaschismus“. Zu diesem Zweck werden die in den vergangenen Jahrzehnten intensiv diskutierten Ansätze der Totalitarismusforschung, insbesondere die Theorien der „politischen Religionen“ beziehungsweise der Politisierung von Religion, zusammengefasst. Dabei werden die Ergebnisse der neueren Forschung berücksichtigt, die weniger die vermeintlichen politischen Religionen der totalitären Bewegungen und Regime wie Faschismus, Nationalsozialismus oder Stalinismus, vielmehr die verschiedenen Synthesen und „Hybridisierungen“ (Roger Griffin) zwischen überlieferten Religionen und säkularen Ideologien in den Blick nimmt. Ausgehend von dieser Forschungstendenz wird eine Neuinterpretation des häufig in polemischer Absicht verwendeten Begriffs Klerikalfaschismus unternommen.

Die neuere Forschung untersucht diese Zusammenhänge bevorzugt auf der Ebene der individuellen Kleriker. Neben der Politisierung der protestantischen Theologie in NS-Deutschland rü-

54 GRIFFIN, Roger. *Modernismus a fašismus. Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*. Praha : Karolinum, 2015, 600 s. ISBN 978-80-246-3231-5.

cken zunehmend auch katholische Priester in den Blickpunkt, wie die Untersuchungen von Kevin Spicer und anderen beweisen. Dabei erweist sich insbesondere die Typologie Thomas Forstners als hilfreich, mit deren Hilfe sich der Grad der Politisierung von Religion auch qualitativ bestimmen lässt. Die Skala reicht von Loyalität bis zur aktiven Kollaboration der katholischen Geistlichen mit dem NS-Regime. Diese Typologie wird abschließend für die Untersuchung der Politisierung von Religion unter den Bedingungen des autoritären/faschistischen Regimes des Slowakischen Staates (1939-1945) fruchtbar gemacht. Am Beispiel von zwei slowakischen katholischen Priestern, Karol Körper und Viliam Ries, wird die Einstellung zum Regime von Hlinkas Slowakischer Volkspartei beziehungsweise zu NS-Deutschland skizziert, die in Zukunft genauer erforscht werden muss.

Mgr. Miloslav Szabó, PhD.

Historický ústav SAV

P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19

e-mail: histszam@savba.sk

Ján Hlavinka
**„Dôjsť silou-mocou
na Slovensko
a informovať...”**

Dionýz Lénard a jeho útek
z koncentračného tábora Majdanek

SLOVENSKÁ ARMÁDA A PROTIŽIDOVSKÉ POGROMY NA OKUPOVANOM ÚZEMÍ ZSSR V LETE 1941

IGOR BAKA

BAKA, Igor. The Slovak army and anti-Jewish pogroms in the occupied part of the USSR in 1941. *Historický časopis*, 2017, 65, 4, pp. 689-708, Bratislava.

The study analyses the reactions of members of the Slovak army stationed on the Eastern Front to the emerging genocide against the Jewish population in the conditions of Nazi occupation during the first weeks of the war. On the basis of the available sources, the author states that under the influence of the propaganda, which accused the Jews of supporting the Bolshevik regime, intense anti-Semitic feelings also resounded among the Slovak soldiers at the front. Many soldiers, including the highest representatives of the army, openly approved of violence against the Jews as an act of just revenge, even when it acquired the character of genocide. In some cases, there was voluntary participation by soldiers in anti-Jewish pogroms carried out by the local population. The author also analyses the official attitude of the leadership of the army to violence against Jews, and describes it as ambivalent. The author also considers the reaction of the Eudák representatives in Slovakia, who increased their anti-Jewish rhetoric and radicalized their anti-Jewish measures including preparations to deport the Jews to the Nazi extermination camps, in spite of the fact that they knew that genocide was beginning.

Key words: Slovak Republic 1939 – 1945. War against the USSR. Holocaust.

Je všeobecne známe, že okamžite po prepadnutí ZSSR v júni 1941 začali nacisti uskutočňovať hlavný ideologický cieľ tejto vyhladzovacej vojny, ktorým bolo vyhubenie „židobolševizmu“. Išlo pritom o začiatok procesu, ktorý v priebehu niekoľkých týždňov prerástol do genocídy európskych Židov. Tá bola výsledkom kooperácie všetkých zložiek okupačného aparátu, teda nielen činnosti smutne známych Einsatzgruppen (Pohotovostné skupiny Bezpečnostnej polície a Bezpečnostnej služby – Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes), Himmlerových SS brigád, či policajných práporov. Svoj podiel zodpovednosti nesie tiež civilná okupačná správa, ale i jednotlivé zložky a úradovne Wehrmachtu.¹ Súčasťou okupačnej mašinérie sa však postupne stali aj armády spojeneckých štátov, včítane tej slovenskej.

Slovenskí vojaci boli svedkami protižidovských násilností prakticky od začiatku ťaženia. Zároveň boli vystavení propagande, ktorá útok na ZSSR ospravedlňovala bojom proti židobolševizmu za oslobodenie Ruska, čo, samozrejme, neodzrkadľovalo realitu rasovo-vyhladzovacej vojny. Nemci a podľa ich vzoru aj ľudáci pritom využili v medzi-vojnovom období rozšírenú antisemitskú konšpiratívnu teóriu, ktorá Židov obviňovala

1 K podielu Wehrmachtu na rozbiehajúcej sa genocíde Židov na východnom fronte v roku 1941 pozri napr.: ARNOLD, Klaus Jochen. *Die Wehrmacht und die Besatzungspolitik in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. Kriegführung und Radikalisierung im „Unternehmen Barbarossa“*. Berlin : Duncker & Humblot, 2005. ISBN 3-428-11302-0.

zo vzniku a existencie bolševizmu a z ich prepojenia s režimom v ZSSR. K „*boju kultúrnej Európy proti židobolševizmu*“ sa ako prvý prihlásil minister vnútra a hlavný veliteľ Hlinkovej gardy (HG) Alexander Mach v rozhlasom vysielanom prejave z 22. júna pred nastúpenými gardistami v Bratislave.² Podobne ospravedlňoval agresiu proti ZSSR aj minister národnej obrany gen. I. triedy Ferdinand Čatloš. Označil ju za preventívny krok proti pripravovanému útoku „*červeného bolševizmu, ktorý ...chcel sa pustiť na výboj do Európy, aby nad ňou uplatnil moc židovských červených komisárov*“.³ Verbálne útoky proti Židom v súvislosti so zdôvodňovaním účasti Slovenskej republiky (SR) vo vojne vystupňovali najviac noviny *Gardista*, ktoré písali, že „*kým bude trvať mor židobolševizmu, bude ohrozovať zdravé základy novej Európy*“.⁴ Podľa *Gardistu* bol samotný komunizmus výmyslom Židov, „*lebo podvedome cítili, že sa európske národy nedajú večne vykorisťovať, že sa raz vzbúria proti svojim utláčateľom*“.⁵ Kreujúce sa existenčné spojenectvo medzi ZSSR a západnými demokraciami sa v tomto kontexte interpretovalo ako potvrdenie, že bolševici ani po podpise nemecko-sovietskeho paktu z roku 1939 neodstránili Židov z verejného života. Argumentovalo sa pritom menoslovom osôb vo vedení komunistického aparátu, ktoré mali mať židovský pôvod. *Gardista* k tomu fatalisticky konštatoval, že „*ľud sa v Sovietskom zväze nemôže brániť proti Židom, lebo každé významnejšie miesto zaujal Žid*“.⁶

Na radových vojakov propaganda apelovala prostredníctvom výchovného pôsobenia. Veľký dôraz sa kládol na dovoz dobovej tlače na front⁶, ale aj rozširovanie rôzneho propagačného materiálu, ktorého úlohou podľa Úradu propagandy bolo „*propagovať slovenskú armádu v jej boji za sociálnu spravodlivosť, proti kapitalizmu a židobolševizmu*“.⁷

Kampaň proti „židobolševickému“ nepriateľovi propaganda vystupňovala počas prvých júlových dní po odhalení nálezov rozsiahlych masakrov, ktoré NKVD (niekde aj s pomocou Červenej armády) tesne pred evakuáciou uskutočnila vo svojich väzniciach (v pobaltských štátoch, okupovanom Poľsku, ale aj na Ukrajine a v Besarábii). Podpísal sa pod to fakt, že bolševici nemali čas na odsun či pochovávanie väzňov. Tieto nálezy mali byť potvrdením tézy o zločinnosti sovietskeho systému, riadeného Židmi. Na druhej

2 Vojenský historický archív (ďalej VHA) Bratislava, f. Zbierka Slovensko 1939 – 1945, inventárne číslo (ďalej inv. č.) I 310, Začal sa rozhodný boj.

3 *Slovenské vojsko*, 1. 7. 1941, roč. 2, č. 13, s. 1, Armádny rozkaz veliteľa armády z 24. 6. 1941.

4 *Gardista*, 1. 7. 1941, s. 4, Krvavý židobolševický režim dusí sa vo vlastnej neschopnosti.

5 *Gardista*, 5. 7. 1941, s. 10, Kto vládne v ZSSR?

6 Už začiatkom júla 1941 došlo k dohode medzi Veliteľstvom Armádnej skupiny a zástupcom Generálneho sekretariátu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSELS) poslancom A. Germuškom, ktorý sa zaviazal zasielať letecky vojakom v poli po 500 kusov novín denne zo všetkých denníkov HSELS. Došlo tiež k rozšíreniu vojenskej tlače, okrem iného vydávaním a distribúciou časopisu *Slovenský vojak*. VHA Bratislava, f. 53, 53/41-24/2, č. j. 21 514/41, zasielanie dennej tlače pre vojakov v poli, hlásenie; f. Ministerstvo národnej obrany (ďalej MNO) 1939 – 1945, spisy dôverné, kartón (ďalej k.) 116, inv. č. 142, č. j. 23/5/8, MNO Prezidiu Policajného riaditeľstva 30. 6. 1941.

7 Podľa oznámenia Úradu propagandy z 22. 7. 1941 bolo pre potreby armády distribuované nasledujúce množstvo materiálu s týmto obsahom: 300 kusov plagátov veľkého rozsahu, 500 kusov menšieho formátu a 1000 kusov pohľadníc z toho istého plagátu. Tento propagačný materiál mal byť ďalej umiestnený v kasárňach a podľa možnosti rozširovaný aj medzi vojakmi na fronte. VHA Bratislava, f. MNO 1939 – 1945, spisy obyčajné, k. 68, inv. č. 60, č. j. 3022/41, Úrad propagandy pre MNO z 22. 7. 1941.

strane pre nemeckých vojakov, príslušníkov SS a polície mali byť katalyzátorom pre ich zapojenie do vražednej mašinérie. Mali ich utvrdiť v presvedčení, že Európa nebude oslobodená dovtedy, dokedy sa nevykorení židobolševizmus. Nacisti pritom spočiatku využili aj hnev domáceho obyvateľstva, najmä na území vystavenom v predchádzajúcich mesiacoch sovietskej okupácii, ktorý nasmerovali na Židov ako ucelenú skupinu sovietskych kolaborantov. Masové protižidovské pogromy (majúce v týchto končinách svoju tradíciu), ktoré sa tu v prvých týždňoch vojny rozohreli, mali byť v očiach domáceho obyvateľstva spravodlivou odplatou za zločiny NKVD. Skutoční kolaboranti sa pritom nie výnimočne nachádzali medzi vykonávateľmi týchto hrozných činov.⁸ Pogromy síce boli označované ako spontánne odvetné opatrenia, pre nacistov však predstavovali súčasť stratégie vyhladzovacej vojny. V tejto súvislosti vydal Hitler už v marci súhlas s nasadením Einsatzgruppen, ktoré mali po vypuknutí vojny okamžite začať so systematickou likvidáciou funkcionárov komunistickej strany, Židov v službách „štátu a strany“ a všetkých osôb označených za nepriateľov nacistického režimu. S ideologickým cieľom vojny a úmyslom brutálne zničiť „židobolševickú základňu“ režimu bol už v marci inštruovaný aj Wehrmacht.⁹ Samotné Einsatzgruppen už krátko po svojom príchode na okupované územia vytvárali zo spoľahlivých dobrovoľníkov pomocné policajné sily, ktoré potom využívali aj pri organizovaní spomínaných pogromov. Vraždenie Židov sa samozrejme od začiatku neobmedzovalo len na funkcionárov štátu a strany, keďže nemecké okupačné sily si tieto rozkazy od začiatku vykladali rôzne a často v oveľa širšom rozsahu.¹⁰

V tomto kontexte je zaujímavé sledovať, aký dopad mala protižidovská propaganda na správanie sa príslušníkov slovenskej armády v poli a tiež ich reakcie na vlnu protižidovských atrocít zo strany civilného obyvateľstva a okupačných jednotiek v prvých týždňoch vojny. V neposlednom rade je potrebné analyzovať tiež reakcie velenia armády, v konfrontácii s charakterom vojny, ktorá od prvých dní nadobúdala rasovo-vyhladzovací charakter.¹¹

V súvislosti s predmetnou témou je dôležité aspoň načrtnúť postoj Wehrmachtu k ukutnostiam, ktoré sa v tejto súvislosti na podnet nacistických bezpečnostných zložiek páchali na bezbrannom obyvateľstve okupovaného územia. K vymedzeniu kompeten-

8 SNYDER, Timothy. *Krvavé územie. Európa medzi Hitlerom a Stalinom*. Bratislava : Premedia, 2013, s. 162. ISBN 978-80-815-9025-2.

9 ARNOLD, ref. 1, s. 125-129.

10 Pozri napr. MALLMANN, Klaus Michael. Spouštěli „konečné řešení“. Geneze genocidy. In MALLMANN, Klaus Michael – PAUL, Gerhard (eds.). *Gestapo za druhé světové války. „Domácí fronta“ a okupovaná Evropa*. Praha : Academia, 2010, s. 471-500. ISBN 978-80-200-1856-4.

11 Slovenská historiografia tejto problematiky prekvapujúco dodnes venovala len minimálnu pozornosť. O určitý náznak interpretácie vzťahov slovenských vojakov k Židom sa pokúsil len P. Mičianik. Ten však bez hlbšej analýzy problematiky vzťah k Židom interpretuje v kontexte svojich tvrdení, v ktorých miestami nepriamo spochybňuje okupačný charakter slovenskej armády. MIČIANIK, Pavel. *Slovenská armáda v ťažení proti Sovětskému svazu I. (1941 – 1944). V operácii Barbarossa*. Banská Bystrica : Dali-BB, 2007, s. 158-164. ISBN 8089090372. Na druhej strane viaceré dôležité dokumenty k predmetnej problematike už publikoval M. Lacko, primárne však neskúmal antisemitské postoje slovenských vojakov, ale skôr zločiny ustupujúceho bolševického režimu. Pozri LACKO, Martin (ed.). *Dotyky s bolševizmom. Dokumenty spravodajstva slovenskej armády 1940 – 1941*. Bratislava : Ústav pamäti národa 2009. ISBN 978-8-089-33511-4.

cíí medzi Wehrmachtom a Einsatzgruppen došlo už koncom apríla 1941.¹² Príslušníci Wehrmachtu po skúsenosti z ťaženia proti Poľsku v septembri 1939 veľmi dobre vedeli, čo sa skrývalo pod činnosťou Einsatzgruppen. Spolupráca s nacistickou Sicherheitspolizei a Sicherheitsdienst (Bezpečnostná polícia a bezpečnostná služba) po vypuknutí vojny napriek tomu nadobudla pomerne veľký rozsah a zo strany armády prebiehala celkom ochotne. Čo sa týka masových pogromov, ktoré sa rozpútali hneď po vypuknutí vojny, jednotky Wehrmachtu namiesto toho, aby prevzali ochranu civilného obyvateľstva, často neurobili nič pre ochranu verejne linčovaných Židov. Naopak, nie výnimočne sa na tieto ukrutnosti len nezúčastnene prizerali, na viacerých miestach sa na nich aj sami spontánne podieľali, aj keď niektorí velitelia to striktne zakazovali.¹³ Takýto postup bol pritom úplne v rozpore s vlastnou tradíciou pravidiel správania sa Wehrmachtu na okupovanom území.¹⁴

Ako som už naznačil, svedkami protižidovských pogromov boli od začiatku aj príslušníci slovenskej armády. Tá mala na fronte spočiatku okolo 50 tisíc vojakov. Priamo v boji bola nasadená Rýchla skupina (začiatkom júla reorganizovaná na Rýchlu brigádu), zatiaľ čo hlavné sily (Armádna skupina) pôsobili v tyle. Po reorganizácii v lete 1941 sa počet vojakov znížil, jej výsledkom bol najmä vznik Rýchlej divízie (RD) pôsobiacej na fronte a Zaisťovacej divízie (ZD), ktorá plnila od septembra 1941 úlohy na okupovanej Ukrajine a postupne aj južného Bieloruska. Propaganda prezentovala protižidovské pogromy aj radovým slovenským vojakom ako živelný akt spravodlivej pomsty na predstaviteľoch „tyranského židobolševického teroru“. Z viacerých spravodajských hlásení vyplýva, že aj mnohí slovenskí vojaci si rýchlo osvojili tézu o odôvodnenosti trestania Židov v prvých týždňoch vojny. Ukrutnosti bolševického režimu, ktorých boli očitými svedkami, si mnohí vysvetľovali ako potvrdenie antisemitskej propagandy a odôvodnenosti dovedejšej protižidovskej politiky ľudáckej vlády. Možno pritom konštatovať, že tézu nacistickej propagandy o spoluzodpovednosti Židov za zločiny NKVD spáchané tesne pred ústupom si osvojilo tak velenie slovenskej armády, ako aj mnohí príslušníci mužstva. Nijako sa pritom nezamýšľali nad skutočnosťou, že aj medzi týmito obeťami sa nie výnimočne nachádzali aj Židia. Svedčí o tom viacero dobových hlásení, rozkazy či prejavy najvyšších predstaviteľov armády. Obvinenia na adresu Židov z udavačstva v prospech bolševického režimu sa objavujú už v hlásení spravodajského dôstojníka Rýchlej skupiny z 3. júla 1941. Židia mali podľa tejto správy niesť zodpovednosť za strašný teror bolševického represívneho aparátu v Drohobyči (60 km juhozápadne od Lvova), ktorého dôkazom bol nález ohromného masového hrobu asi 1000 – 1200 Ukrajincov povraždených beštiálnym spôsobom. Zároveň už tu je informácia o „odvetných“ opatreniach miestneho obyvateľstva, „voči židom udavačom“, ku ktorým malo dôjsť hneď po stiahnutí nemeckých a slovenských vojakov z mesta. O masovosti týchto pogro-

12 ANGRICK, Andrej – MALLMANN, Michael – MATTHÄUS, Jürgen – CÜPPERS, Martin (eds.). *Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941 – 1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II*. Darmstadt : WBG, 2013, dokument číslo (ďalej dok. č.) 1, s. 26-27. ISBN 978-3-534-24890-2.

13 *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 4., Der Angriff auf die Sowjetunion. Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1983, s. 1047-1054. ISBN 978-3-421-06098-3.

14 KRAUSNICK, Helmut. *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938 – 1942*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1985, s. 179-183. ISBN 3-596-24344-0.

mov vypovedá správa židovského výboru v Drohobyči adresovaná miestnemu nemeckému veliteľstvu, podľa ktorej v regióne bolo takto počas viacerých dní povraždených niekoľko stoviek Židov.¹⁵ Rovnaká situácia mala podľa vyššie uvedeného hlásenia panovať v Sambore.¹⁶ Ako odvetné opatrenie za povraždenie a zohavenie niekoľko stoviek politických väzňov tu podľa správy nacistickej Sicherheitsdienst (SD) zo 16. júla rozhorčený dav pozabíjal 50 Židov.¹⁷

Mnohí vojaci sa pod vplyvom týchto okolností v prvých týždňoch vojny vžili do roli osloboditeľov okupovaných území z pod boľševického jarma. Okrem propagandy ich v tom utvrdzovalo aj miestne obyvateľstvo, ktoré ich spočiatku na viacerých miestach víťalo.¹⁸ Naopak, protižidovské postoje, ktoré v tom čase panovali v armáde, vystihuje záznam vo vojenskom denníku Veliteľstva vzdušných zbraní (VVZ) z 11. júla: „*Hneď pri príchode na cudzie územie naši vojaci prejavili veľké sympatie s miestnym obyvateľstvom a strašnú nenávisť proti Židom.*“¹⁹ Neprekvapuje preto, že niektorí slovenskí vojaci sa aj osobne spontánne zúčastnili na protižidovských represáliách. Zdokumentovaný je prípad, ktorý sa odohral 5. júla v okolí ukrajinského mestečka Dobromil (do roku 1939 súčasť medzivojnového Poľska). Miestna početná židovská komunita tu bola, podobne ako na iných miestach, obvinená z otrasných zločinov spáchaných ustupujúcou sovietskou mocou na väzňoch, ktorých mŕtvol y orgány NKVD narychlo nahádzali do nepoužívaných soľných jám. Podľa hlásenia nacistickej Einsatzgruppe C išlo o 80 metrov hlbokú nepoužívanú šachtu plnú mŕtvol. V bezprostrednej blízkosti bol odkrytý masový hrob s rozlohou 6 krát 15 metrov. Počet obetí v okolí Dobromilu nacisti odhadli na niekoľko stoviek. Údaje sa rôznia aj v najnovších prácach, počet obetí sa pohybuje od 500 do tisíc osôb.²⁰

Tézu o zodpovednosti Židov za tieto ukrutnosti si osvojili aj mnohí slovenskí vojaci, včítane dôstojníckeho zboru. Výstižne o tom vypovedá úryvok z vojnového denníka kanónovej rot y neskoršieho pešieho pluku 101 ZD: „*Civilné obyvateľstvo nás privítalo s plačom. Mužov komunisti pozabíjali aj niektoré ženy. Poodrezávali hlavy, ruky a oči vyďobali. Kožu stiahli s tela a takto ich do Soliváru odvážali. Bolo ich zabité 1080. Toľko nevinných ľudí židia pozabíjali. Národ sme oslobodili od toľkej pliahy.*“²¹ Podobné

15 HOPPE, Bert – GLASS, Hildrun (eds.). *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933 – 1945*. Band 7. Sowjetunion mit annektierten Gebieten I. Besetzte sowjetische Gebiete unter deutscher Militärverwaltung, Baltikum und Transnistrien. München : Oldenbourg Verlag, 2011, dok. č. 46, s. 220. ISBN 978-3-486-58911-5.

16 LACKO, ref. 11, pozri napr. dok. č. 22, s. 124-125.

17 HOPPE – GLASS, ref. 15, dok. č. 27, s. 180.

18 Blížšie pozri LACKO, ref. 11, pozri napr. dok. č. 28, s. 151.

19 VHA Bratislava, f. Veliteľstvo vzdušných zbraní (ďalej VVZ), k. 10, inv. č. 34, sign. Vojnové denníky a hlásenia, Vojenný denník VVZ.

20 Podľa P. Zychowicza bol počet obetí od 500 do 1000 osôb. Podľa S. Nicieji bolo 270 osôb zabitých v miestnom väzení a 700 v soľnej šachte. ZYCHOWICZ, Piotr. Zapomniana zbrodnia w kopalni soli, Rzeczpospolita, 21. 6. 2011, dostupné na <http://www.rp.pl/artukul/677363-Zapomniana-zbrodnia-w-kopalni-soli.html>; NICIEJ, Stanisław. *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych. Tom IV. Kolomyja, Żabie, Dobromil*. Opole : Wydawnictwo MS, 2014, s. 250-252. ISBN 978-83-61915-41-6.

21 VHA Bratislava, f. Zaisťovacia divízia (ďalej ZD), k. 36, signatúra (ďalej sign.) II/96, válečný denník 24. 6. 1941 – 2. 11. 1943.

vyjadrenia sú aj v denníku Veliteľstva 1. divízie: „*Od domáceho obyvateľstva sme sa dozvedeli hrozné veci o tom, ako bolševici a židia umučili a pozabíjali niekoľko sto osôb vo Warz soli, t. j. asi 2 km severne Dobromilu. Týmto správam sme spočiatku nevedeli uveriť, až keď mnohí na vlastné oči videli na mieste činu obraz hrôzy, aký si civilizovaný človek ani vo fantázii dobre predstaviť nevie – asi 600 zohavených mŕtvol civilného obyvateľstva bolo nahádzaných v hlbokej solnej studni. Boli to všetko ľudia z blízkeho okolia, ktorí nesúhlasili s bolševickým režimom: Poliaci, Ukrajinci, Nemci, ako aj ich ženy a deti. Jednotlivým mŕtvolám boli pourezávané uši, nohy, ruky, jazyk, prirodzenie, ženám prsia, tehotnej žene rozpárané brucho.*“²²

Tieto „zážitky“ sa dostali aj na stránky ľudáckej tlače, keďže predstavovali vďačnú tému pre propagandu, ktorá tak mohla ďalej stupňovať nenávisť proti Židom. Aby sa zvýraznila presvedčivosť výpovedí, uverejňovali sa údajne autentické listy vojakov z frontu. Dokazuje to aj úryvok jedného z nich: „*Keď sme prišli do istého mesta, ktoré pred našim náporom bolševici museli opustiť, dozvedeli sme sa, ba sme aj videli veľa mŕtvol. Boli to mŕtvy kresťanského národa. Bolo tu veľa Židov a so zbraňou v ruke chytali po uliciach ľudí a pýtali sa ich, či sú kresťania. Keď hovorili, že sú kresťania, tak ich zobrali a mučili, zabili a hodili do studne, takej čo sa z nej soľ vyvaruje. Je to studňa viac ako 100 m hlboká a bola tými mŕtvolami preplnená. Mučili ich tiež tak, že istú ženu chytili, bola pred pôrodom. Za živa jej odrezali prsia, brucho rozpárali, dieťa vybrali a pribili na dosku. Bolo tých mŕtvol vyše tisíc. Keď som to videl, slzy mi vypadly a musel som ísť preč z toho miesta. Píšem Vám, aby ste vedeli, čo tu robili väčšinou Židia s kresťanským národom.*“²³

Rovnako ako na iných miestach aj v Dobromile vyvolali nálezy bolševického teroru vlnu protižidovských násilností zo strany obyvateľstva, ktoré dokonca podpálilo miestnu synagógu.²⁴ Sfanatizovaný dav pritom časť miestnych Židov násilne nahnal k masovému hrobu, kde museli vyťahovať a umývať povraždených politických väzňov. Na mieste došlo samozrejme aj k týraniu a usmrteniu niekoľkých Židov, pravdepodobne najmä tých, ktorí sa spierali vykonávať túto ponižujúcu činnosť. Túto udalosť možno priblížiť na základe spomienok príslušníka poľného súdu 2. pešej divízie Antona Rašlu: „*Rafinovanou propagandou proti ‚židobolševizmu‘ sa Nemcom podarilo pripísať zločin Židom. Sfanatizovaný dav spravil na nich pogrom – tu mali pogromy starú tradíciu – všetkých židovských mužov zahnali ľudia k jame, nútili ich vyťahovať mŕtvy zo slanej vody a pritom ich bili palicami po hlavách, kameňovali, hádzali do jamy.*“²⁵ Hrôzostrašnému divadlu podľa viacerých vojenských hlásení prizerali aj slovenskí a nemeckí vojaci. Podľa hlásenia náčelníka štábu Veliteľstva armády pplk. gšt. Štefana Tatarku sa tomuto „predstaveniu“ prizerali „*aj dôstojníci, ba dokonca aj dôstojníci štábu a nezakročili vo smysle platných predpisov*“.²⁶ Okrem toho, v úradných hláseniach sa objavili

22 VHA Bratislava, f. Rýchla divízia (ďalej RD), k. 7, sign. 28/1/7, vojnový denník Vel. 1. divízie, s. 6.

23 *Hlas frontu*, september 1941, 100 m hlboká studňa smrti; Pozri tiež *Slovák*, 15. 7. 1941, Prává tvár bolševizmu, s. 3; *Gardista*, 24. 7. 1941, Poznámky – *Frontové listy*, s. 3.

24 HOPPE – GLASS, ref. 15, dok. č. 27, s. 179–180.

25 RAŠLA, Anton. *Civilista v armáde. Spomienky na roky 1938 – 1945*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1967, s. 92.

26 LACKO, ref. 11, dok. č. 26, s. 147.

aj informácie o priamej účasti slovenských a nemeckých vojakov na týraní, ale aj na exekúciách Židov.²⁷ Údaje o podiele slovenských vojakoch na tomto pogrome sa však rôznia. Napríklad spomínaný Tatarko v hlásení konštatuje, že „*pri odpratávaní mŕtvol zanechaných boľševikmi zúčastnili sa naši vojaci tiež týrania židov, pričom boli snád' dvaja židia zastrelení*“. Zo záznamu v denníku Veliteľstva 1. divízie z 5. júla 1941 zase vyplýva, že protižidovské represálie rozpútali miestni milicionári, teda pomocné okupačné sily: „*Po príchode nem. armády miestni milicionári zozbierali niekoľkých židov obvinených z účasti na horeuvedených zverstvách a títo museli mŕtvoli vyťahovať a pochovávať. Milicionári sa tiež nechali strhnúť k neľudským činom voči týmto pracujúcim židom a mnohých i za živa hodili do spomenutej studne, ba stalo sa, že i naše a nemecké mužstvo sa zúčastnilo týchto nepremysleností voči židom.*“²⁸ Najobsiahlejšie svedectvo o účasti slovenských vojakov na týraní Židov v dobromilských soľných jamách podal npor. pech. Jozef Hrábek. Vo svojom hlásení okrem iného uviedol: „*Cestou do Solivaru traja naši vojaci chvastali sa, už sme troch zabili. Ich mená som nevedel zistiť. V Solivare som videl a videl to aj môj šofér, že príslušníci pionierskeho vojska bili židov, potom som počul dve rany a údajne padli dve mŕtvolky. Vyličený zjav som pozoroval asi so vzdialenosti 150 krokov. Jeden dôstojník od štábneho oddielu 1. divízie upozornil, aby zakročili. Jeden z nich sa vyhovárал, intendant, že nemôže, pretože je chorý. Nato som zakročil ja, nechal som si všetko mužstvo v Solivare nastúpiť a pod velením poddôstojníkov za mojej prítomnosti odpochodovali domov. Podľa výpovedí prítomných vojakov som zistil, že popravu prevádzkal nejaký Ukrajinec a naši vojaci popreli, že by sa akýmkoľvek spôsobom boli zúčastnili týrania alebo vraždenia židov. Vojaci však medzi sebou vyprávali o tom, že pionieri židov bili.*“ Hrábek zachytil aj reakcie príslušníkov nemeckej armády, ktorí sa celému „predstaveniu“ len tak prizerali.²⁹

Udalosti v Dobromile zachytil vo svojom denníku aj veliteľ 1. divízie plk. del. Jozef Turanec. Na protižidovských represáliách sa pritom podľa neho zúčastnili vojenské armádne jednotky (poľné pekárne a intendancia). Aj Turanec pritom disponoval už 5. júla informáciami, že títo slovenskí vojaci „*bijú a strieľajú Židov a údajne ich niekoľko už odstrelili*“. Turanec mal informácie aj o priebehu samotných exekúcií, keďže situáciu bol na mieste popráv osobne preveriť jeho náčelník štábu pplk. gšt. Alojz Ballay. O týchto zisteniach si do denníka zapísal: „*Keď náčelník štábu došiel k miestu vrážd do Soliny, práve pristihol tam 2 nem. poddôstojníkov, ktorí odchádzali od jamy, kde boli mŕtvolky nahádzané. Prítomný vojak slovenskej armády mu povedal, že práve v tomto okamžiku prítomní nemeckí poddôst. vstúpili do šachty dvoch Židov, ktorí nechceli pracovať na odpratávaní mŕtvol Ukrajincov a potopili ich. Jednoho zase zastrelil prítomný Ukrajinec. K večeru bol odstrelený 1 Žid jedným príslušníkom slov. armády, ktorý bol*

27 VHA Bratislava, f. RD, k. 7, sign. 28/1/7, vojnový denník Vel. 1. divízie, s. 6; sign. 30/1/7, denník gen. J. Turanca, s. 15; Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Národný súd (ďalej NS), k. 142, TnĽud 29/47/4, osobitný rozkaz č. 15 veliteľa 1. divízie zo 6. 7. 1941; LACKO, ref. 11, dok. č. 25, s. 146, hlásenie nadporučíka Jozefa Hrábka o účasti niektorých slovenských vojakov na protižidovských pogromoch v Dobromile z 5. 7. 1941.

28 VHA Bratislava, f. RD, k. 7, sign. 28/1/7, vojnový denník Vel. 1. divízie, s. 6.

29 LACKO, ref. 11, dok. č. 25, s. 146, hlásenie nadporučíka Jozefa Hrábka o účasti niektorých slovenských vojakov na protižidovských pogromoch v Dobromile.

odovzdaný pol. súdu. Urobil to údajne z ľútosti, nakoľko bol Žid tak zbitý, že v bolestiach sa svíjal.“³⁰

Zmienky o účasti slovenských vojakov na protižidovských násilnostiach v Dobromile nájdeme aj vo vojenskom denníku VVZ, kde sa konštatuje, že „vyskytli sa prípady, že niektorí jednotlivci z mužstva dali sa strhnúť k nevojeniským a nedôstojným činom, rabovaniu, bitiu židov“. Na ďalšom mieste sa v tej istej súvislosti konštatuje „že naši vojaci sa zúčastnili týrania židov a i menšej rabovačky“.³¹

Z uvedených hlásení je zrejmé, že k ukrutnostiam páchaným na miestnych Židoch sa nechali strhnúť tiež niektorí slovenskí vojaci. Informácie o ich podiele na vraždách sa však rozchádzajú, čo je pochopiteľné, keďže aj samotní páchatelia sa navzájom kryli. Možno napriek tomu konštatovať, že reakcie viacerých slovenských vojakov boli minimálne v tomto prípade rovnaké ako pri nemeckých jednotkách, ktoré sa v mnohých prípadoch tiež len pasívne prizerali týmto hrôzostrašným činom a nie výnimočne sa na vraždení aj sami podieľali.³²

Informácie o atrocitách, ktorých sa mali slovenskí vojaci dopustiť na Židoch v Dobromile samozrejme nezostali bez odozvy velenia Armádnej skupiny. Aj to si v konečnom dôsledku osvojilo tvrdenie o ich aktívnej účasti na násilnostiach. Dokazuje to konštatovanie veliteľa 1. divízie plk. del. J. Turanca v rozkaze zo 6. júla, v ktorom sa konštatuje, že „dňa 5. júla 41 sa stal prípad, že príslušníci nemeckej i slovenskej armády spolu s civilným obyvateľstvom vyvedli chytených Židov za obec a tam ich zbili, že sa nemohli pohnúť. Potom ich údajne zastrelili“.³³ Velenie armády sa tak ocitlo v komplikovanej situácii. Na jednej strane samo nepriamo podnecovalo nenávisť proti Židom ich obviňovaním zo spoluúčasti na represáliách bolševického režimu. Na druhej strane vzhľadom na tradíciu vlastného postupu a pravidiel správania sa na okupovanom území podobné excesy zo strany vlastných vojakov považovalo za neprijateľné. Dokazuje to už záznam v Turancovom denníku, podľa ktorého okamžite po zistení týchto trestných činov, teda ešte 5. júla, boli vyzvaní velitelia ubytovacích jednotiek „a prísne im bolo nariadené poučiť mužstvo o poslaní slovenskej armády. Barbarizmu sa musia na každý prípad varovať a previnených potrestať hoci i trestom smrti“.³⁴ Tento postoj však v konečnom dôsledku determinovalo tiež stanovisko miestneho nemeckého posádkového veliteľa. Ten už na druhý deň poslal na veliteľstvo 1. divízie hlásenie s výsledkami vyšetrovania, podľa ktorých údaje o strieľaní Židov neboli pravdivé.³⁵

Vzhľadom na celkovú situáciu a alibistický postoj predstaviteľov Wehrmachtu k ukrutnostiam bolo stanovisko velenia slovenskej armády ambivalentné. Tieto skutočnosti vystihuje už spomínaný rozkaz plk. Turanca zo 6. júla. Ten v súlade s protižidovskou propagandou upozornil, že slovenský vojak „sa nesmie miešať do miestnych politických

30 VHA Bratislava, f. RD, k. 7, sign. 30/1/7, válečný denník gen. Turanca 20. 6. 1941 – 27. 11. 1941, s. 14.

31 VHA Bratislava, f. VVZ, k. 10, inv. č. 34, sign. Vojnové denníky a hlásenia, Vojenný denník VVZ.

32 Gen. Turanec vo svojich pamätiach tvrdil, že on sám musel nakoniec zasiahnuť proti týraniu Židov zo strany Ukrajincov. *Pramene obrany. Pamäti generála Jozefa Turanca*. Ed. Jozef Bystrický. Banská Bystrica : Múzeum Slovenského národného povstania, 2012. ISBN 978-80-89514-19-9.

33 SNA, f. NS, Tnľud 29/47/4, osobitný rozkaz č. 15 veliteľa 1. divízie zo 6. 7. 1941.

34 VHA Bratislava, f. RD, k. 7, sign. 30/1/7, válečný denník gen. Turanca 20. 6. 1941 – 27. 11. 1941, s. 14.

35 Tamže, s. 14.

záležitostí a robiť samosudcu nad Židmi – nepriateľmi ukrajinského ľudu. Držte sa slov Kristových, Nesúďte, aby ste neboli súdení. ‘Prišli sme sem krivdu spáchanú naprávať a nie krivdy robiť’.“ Turanec tak paradoxne, napriek odsúdeniu slovenskej účasti na násilnostiach, podporil propagandu, ktorá Židom pripisovala spoluúčasť na bolševickom terore. Na druhej strane ani on, ani nikto ďalší z veliteľstva nevyvinul žiadnu iniciatívu smerom k predstaviteľom nemeckej armády, v snahe zabrániť svojvoľnému vyčíňaniu obyvateľstva. Na druhej strane je otázne, do akej miery sa pod zdanlivé dodržiavanie legality podpísal aj fakt, že veleniu armády ešte neboli jasné kontúry nemeckej vyhladzovacej politiky. Turanec tiež odsúdil prípady násilných vniknutí do židovských príbytkov, vyhrážal sa pritom, že akékoľvek lúpeže a vraždy „potrestá i smrťou“. ³⁶ Krádeže židovského majetku pritom slovenskí vojaci vo viacerých prípadoch realizovali za asistencie miestnych milicionárov. Zistené prípady poľné súdy trestali podľa závažnosti rozsudkami v trvaní od niekoľko týždňov do niekoľkých mesiacov. ³⁷

V podobnom zmysle ako Turanec sa vyjadril aj samotný minister národnej obrany gen. I. triedy Ferdinand Čatloš, keď 11. júla pred slovenskými vojakmi na východnom fronte vyhlásil: „*Bolševici povraždili popredných ľudí, ktorí nechceli sa podrobovať. A teraz tento ľud si tiež vybavuje svoje účty a robí si poriadky so Židmi. Táto vec nijako sa nás nesmie dotýkať.*“ Čatloš sice vojakov nepriamo vyzval, aby sa vyhýbali spoluúčasti na masakroch, rovnakým spôsobom ich však nabádal k tomu, aby tieto činy trestuhodne ignorovali. Čatloš ako by zabudol, že slovenské jednotky mali niešť podiel zodpovednosti aj za bezpečnosť v oblasti ich teritoriálnej pôsobnosti. Nehovoriac o tom, že svojim postojom vojakov priamo utvrdzoval v nenávisti voči Židom, ktorým v zhode s nacistickou propagandou pripisoval kolektívnu spoluvinu za utrpenie miestneho obyvateľstva. Nepriamo pritom schvaľoval aj odvetné pogromistické akcie miestnych milícií, ako aj civilného obyvateľstva, ktoré rýchlo prerastali do masových etnických čistiek. ³⁸

Na druhej strane, aby hrozba trestu za svojvoľné trestné činy slovenských vojakov nezostala len na papieri, velenie armády sa rozhodlo potrestať jedného poddôstojníka - čatníka Michala M., za účasť na vražde týraného Žida, aj keď v hláseniach sa pôvodne hovorilo o viacerých účastníkov vraždenia medzi slovenskými vojakmi. Velenie armády tento prípad odsúdilo a samotný poddôstojník bol rozsudkom vyššieho poľného súdu odsúdený na 2,5 roka. Symbolická výška trestu sa zdôvodňovala tým, že mŕtvolu Žida sa nenašla, samotné mužstvo však bolo upozornené, že v opačnom prípade by odsúdený dostal trest smrti. Zavážili však aj argumenty obhajoby, podľa ktorej obžalovaný vystrelil len „ranu z milosti“ v snahe ukončiť trápenie týraného Žida. ³⁹ Anton Rašla, ktorý bol pri prejednávanom prípade predsedom senátu vo svojich spomienkach tvrdil, že výpoveď obžalovaného považoval za vierohodnú a to aj vzhľadom na výpovede svedkov. ⁴⁰ Pri kritickom pohľade na jeho svedectvo sa však nemožno ubrániť konštatovaniu, že

36 SNA, f. NS, k. 142, Tnľud 29/47/4, rozkaz veliteľa I. divízie zo 6. 7. 1941.

37 Bližšie pozri MIČIANIK, ref. 11, s. 163-164.

38 *Gardista*, 13. 7. 1941, s. 3, Ukrajinský ľud vidí vo vás osloboditeľov; *Slovák*, 13. 7. 1941, s. 3, Svoj podiel vo vojne čestne splníme.

39 VHA Bratislava, f. 55, 55-57-4, Armádný rozkaz z 10. 7. 1941.

40 RAŠLA, ref. 25, s. 92.

vzhľadom na výšku trestu, ktorú obžalovaný dostal, Rašla mohol sotva tvrdiť niečo iné. Nehovoriac o tom, že vyššie uvedené početné hlásenia o priamej či nepriamej účasti slovenských vojakov na týraní Židov s uvedeným charakterom výpovedí vôbec nekorešpondujú. V tomto kontexte preto neprekvapuje, že v Rašlových spomienkach nenájdeme o vyhrotených antisemitských náladách v slovenskej armáde ani zmienku. Priznáva len účasť vojakov na okrádaní židovského obyvateľstva. Za pozornosť pritom stojí aj jeho tvrdenie, že obžalovaný dostal šesť rokov za zabitie, namiesto uvedených 2, 5 roka. Je preto otáznne, do akej miery bol tento nepresný údaj skutočne len dôsledkom výpadku jeho pamäte. V skutočnosti by bol vzhľadom na dobu, keď spomienky publikoval, primeranejší jednoznačne tvrdší trest. Nemožno vylúčiť, že samotný Rašla týmito tvrdeniami jednoducho zastieral vlastnú mieru zodpovednosti za bagatelizovanie predmetného trestného činu.⁴¹

Na druhej strane, vzhľadom na všeobecne vystupňované antisemitské nálady v slovenskej armáde, symbolická výška trestu pre obvineného nie je prekvapujúca. Zodpovedá tomu aj skutočnosť, že presne rok po vykonaní tohto činu, keď už bol vyhladzovací charakter vojny na východe zreteľný, bol jeho páchatel' omilostený rozhodnutím samotného prezidenta republiky Jozefa Tisu. Neskôr bol dokonca povýšený.⁴²

Nech už boli motivácie odsúdeného akékoľvek, účasť slovenských vojakov na protižidovských represáliách bola dôsledkom vyhrotených protižidovských nálad vo vojsku. Samotná účasť na násilí v Dobromile pritom nemusela byť jediným prípadom, keď sa slovenskí vojaci nechali strhnúť k násilným činom. Viaceré hlásenia sú však len všeobecného charakteru, keď sa v nich konštatuje, že sa vyskytli prípady represálií páchaných slovenskými vojakmi na Židoch. Ako je však už naznačené vyššie, slovenskí vojaci sa dokázateľne podieľali aj na množiacich sa lúpežiach v domoch a bytoch, ktorých majiteľmi boli často práve Židia. Pritom vo väčšine prípadov sa nechali strhnúť príkladom miestneho obyvateľstva, ktoré aj takéto činy považovalo za akt spravodlivej odplaty, ale aj spôsob naprávania predchádzajúcich krívd. Tieto kroky zo strany „lokálnych agresorov“ preto nemožno zdôvodniť len snahou o obohatenie sa, ale mali aj svoj politický, ideologický či rasový kontext.

Slovenské jednotky disponovali v prvých týždňoch vojny aj sprostredkovanými informáciami o protižidovských násilnostiach, keďže mužstvu boli počas presunov názorne prezentované „zločiny židobolševizmu“. Dokazuje to záznam vo vojnovom denníku kanónovej rotý neskoršieho pešieho pluku 101 ZD z 1. augusta 1941 počas pobytu jednotky v ukrajinskom meste Zoločiv (mestečko juhovýchodne od Lvova). Kronikár tu zaznamenal aj počty povraždených Židov, pričom masové popravy, včítane mladistvých a žien naďalej interpretoval v zhode s nemeckou propagandou ako spravodlivú pomstu ukrajinského ľudu: „Mužstvo, ktoré sa hneď nemohlo kúpať... prezeralo si miestnosti kde židia vraždili Ukrajincov. Podľa výpovedí tých, ktorí strážili židov uväznených bolo povraždených 1 200 Ukrajincov... Židia museli všetky mŕtvolý povíťahovať, okrem toho museli si upraviť jamu a do tejto po odstrelení boli samí židia zahrabaní v počte asi 400. Medzi väzni boli i chlapci 16 – 18 roční a tiež ženy. Tieto údajne udávaly ľudí, ktorí

41 Tamže, s. 90-92.

42 VHA Bratislava, kmeňový list Michala M.

*boli odvažaní do žalárov a na Sibír. Tu znovu sa vojaci presvedčili o hroznom tríznení ukrajinského ľudu židovskou pliagov...*⁴³ Povraždených bolo v skutočnosti oveľa viac osôb (asi 3 – 4 tisíc) a to počas troch dní trvajúceho pogromu, ktorý v meste vypukol 4. júla, krátko po príchode nemeckej armády. Organizovali ho príslušníci Organizácie ukrajinských nacionalistov, ktorým však asistovali aj príslušníci SS – divízie Wiking a Sonderkommando 4b z Einsatzgruppe C. Celej akcii sa nečinne prizerali aj príslušníci Wehrmachtu.⁴⁴

Na druhej strane slovenské vojenské orgány na okupovanom území sa počas prvých týždňov východného ťaženia v niektorých prípadoch dokázateľne snažili zamedziť svojvoľným násilným činom (včítane útokov proti Židom) aj zo strany ukrajinských milícií, ktoré im boli podriadené pre výkon pomocnej bezpečnostnej služby v oblasti ich teritoriálnej pôsobnosti. Napríklad Veliteľstvo etapy v Chyrowe (krycie meno Koloman) hlásilo 26. júla 1941, že v dôsledku zneužívania funkcií (väznenie a týranie miestnych obyvateľov, zabavovanie ich majetku) muselo už 20. júla pristúpiť k prepusteniu členov miestnej milície a k ich nahradeniu „*naprosto spoľahlivými obyvateľmi mesta*“. So znepokojením sa tu pritom konštatuje, že „*obyvateľstvo rado by si teraz, po odchode boľševikov, vyrovnalo rôzne účty a je treba, aby bolo vedené silnou autoritatívnou rukou. Členovia milície, ktorí sa rekrutujú skoro výhradne len z Ukrajincov, prenasledujú Poliakov a tým im splácajú zdanlivé krivdy, ktoré boli na nich páchané bývalým poľským režimom. Mám obavu, že keď po odchode nášho vojska tohoto kraja nebudú účinené potrebné bezpečnostné opatrenia zo strany nemeckej, dojde k násilnostiam, podpalačstvu, prípadne i k vraždám...*“⁴⁵ Samotní Židia sa tu síce nespomínajú, je však nanajvýš pravdepodobné, že násilie smerovalo aj voči nim. Potvrďuje to aj hlásenie veliteľa 2. divízie plk. gšt. Augustína Malára z 23. júla, podľa ktorého slovenské stráže v okolí Sambora zadržali 14 osôb, väčšinou príslušníkov milície. Vyšetrovaním sa zistilo, že na svedomí mali vraždu 12 Židov a jednej Ukrajinky. Zaisťované osoby boli následne odovzdané Ortskommandantúre v Sambore.⁴⁶ Treba povedať, že podobné opatrenia vyplývali aj z neznalosti postupu a celkovej zmätenosti slovenských vojenských orgánov, ktoré boli bez bližších inštrukcií konfrontované s narastajúcim protizidovským terorom tak zo strany okupačného aparátu, ako aj jeho miestnych spolupracovníkov. Podobné zásahy do činnosti miestnych milícií pochopiteľne nekorešpondovali s plánmi predstaviteľov okupačného režimu a samotným charakterom mašinérie vyhladzovacej vojny. Túto skutočnosť dokazuje aj obežník Veliteľstva ZD z 21. augusta 1941, podľa ktorého slovenské spravodajské orgány nemali v budúcnosti vôbec zasahovať do činnosti miestnych milícií nachádzajúcich sa v oblasti ich teritoriálnej pôsobnosti. Na druhej strane toto opatrenie sa zdôvodňovalo tým, že slovenské jednotky sa ešte nachádzali na území pripojenom ku Generálnemu gubernátu, kde viac nemali zasahovať do vnútornej správy.⁴⁷

43 VHA Bratislava, f. ZD, k. 36, sign. II/96, válečný denník 24. 6. 1941 – 2. 11. 1943.

44 HOPPE, GLASS, ref. 15, dok. č. 20, s. 159; http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00217.html

45 VHA Bratislava, f. Veliteľstvo armády jún – august 1941, k. 2, sign. 14, č.j. 186/1941- Taj., hlásenie Vel. Koloman pre Vel. Ladislav, 2. oddelenie z 26. 7. 1941.

46 VHA Bratislava, f. 55-36-1, sign. 62/38, č.j. 3790, Vel. 2. divízie pre Vel. armády, 2. odd. 23. 7. 1941.

47 VHA Bratislava, f. RD, k. 109, sign. 1-66, č. j. 2007/taj., obežník Veliteľstva ZD z 21. 8. 1941.

Uvedené skutočnosti potvrdzujú nejednoznačný postoj velenia slovenskej armády v otázke prenasledovania Židov v prvých týždňoch po prepadaní ZSSR. Na jednej strane tu stále rezonovalo tradičné chápanie armády, ktorej povinnosťou je garantovať poriadok a dodržiavanie zákonov na okupovanom území. Na druhej strane aj najvyšší predstavitelia armády si od začiatku osvojili hlavnú tézu nacistickej (v konečnom dôsledku aj ľudáckej) propagandy, že Židia sú hlavnou oporou boľševického režimu. Paradoxne tak ospravedlňovali bezprecedentné formy násilia páchané na bezbrannom židovskom obyvateľstve a zároveň nepriamo podnecovali prejavy antisemitizmu v radoch vlastného vojska.

Na druhej strane už v prvých týždňoch vojny začal tiež proces integrovania slovenských jednotiek do okupačného mocensko-represívneho aparátu. Charakter boja proti nepriateľovi v tyle bojujúcich armád (v zmysle známeho májového výnosu Hlavného veliteľstva Wehrmachtu legalizujúceho vraždenie civilistov bez súdu) v podmienkach slovenských jednotiek upravoval už rozkaz veliteľa Rýchlej brigády zo 17. júla 1941, podľa ktorého mal byť akýkoľvek odpor potrestaný aj za použitia teroru (napr. podpaľovanie domov či branie rukojemníkov). Za každého napadnutého vojaka malo byť zastrelených „*či už 10 býv. komunistických funkcionárov alebo židov*“.⁴⁸ Napriek tomu, že k realizácii týchto opatrení pri Rýchlej brigáde už vzhľadom na blížiacu sa reorganizáciu armády nedošlo, naznačujú, že pri prevádzaní rasovo-vyhladzovacej vojny Nemci počítali aj so slovenskými jednotkami. Potvrdzuje to aj fakt, že so znením májového výnosu bolo velenie slovenskej armády oboznámené už listom veliteľa Zadnej armádnej oblasti Juh z 20. júla. Hlavný poľný súd tu bol inštruovaný, že nepriateľské civilné osoby, ktoré spáchali trestný čin proti brannej moci mali byť „*bud' vojenským oddielom ihneď na mieste najkrajnejšími prostriedkami porazené, alebo kde sa to opomenulo, ihneď predvedené pred dôstojníka. Tento rozhodne či majú byť zastrelené. V ústnom vysvetlení k tomuto výnosu bolo pre zadnú oblasť armády nariadené odovzdať tieto osoby SS alebo SD*“.⁴⁹ Hlavný poľný súd preto predpokladal odovzdávanie podozrivých osôb týmto útvarom.⁴⁹ Slovenské jednotky v nasledujúcom období obdržali viaceré policajno-bezpečnostné úlohy, ktoré tento postup konkretizovali. Participovali pritom na zatknutí viacerých osôb, (väčšinou označovaných ako partizáni), medzi ktorými boli aj Židia.⁵⁰

Možno konštatovať, že vyhrotené protižidovské nálady v slovenskej armáde v predmetnom období kulminovali, aj keď ich nemožno paušalizovať. Vyhrotený antisemitizmus bol v armáde citelný, napriek tomu, že židovské obyvateľstvo a najmä jeho miestni predstavitelia sa snažili získať dôveru slovenskej armády. Predstavitelia miestnych židovských komunít pritom oceňovali, že velenie zakazovalo účasť vojakov na protižidovských atrocitách. Zástupcovia židovskej náboženskej obce v Drogobyči dokonca protestovali proti potrestaniu slovenského vojaka za okradnutie Žida a to v obave, že

48 VHA Bratislava, f. 55, 55-57-5, č. j. 78/zprav.-taj. 1941, spravodajský rozkaz vel. Rudolf č. 2 zo 17. 7. 1941.

49 VHA Bratislava, f. 55, 55-57-7, veliteľ Zadnej armádnej oblasti Juh pre Nemeckú vojenskú misiu 20. 7. 1941; č. j. 42 dôv. 1941, Hlavný poľný súd pre Vyšší poľný súd u Vel. „Viktor“ z 28. 8.

50 Bližšie pozri BAKA, Igor. Slovenská armáda v konfrontácii s holokaustom na okupovanom území ZSSR a jeho reflexia pred povojnovými retribučnými súdmi. In *Politika antisemitizmu a holokaust v povojnových retribučných procesoch v štátoch Európy*. V tlači.

tento krok by mohol rozpútať ďalšie násilnosti. Prítomnosť slovenskej armády v meste paradoxne vítali, keďže v oblastiach okupovaných nemeckým vojskom bývali protižidovské výtržnosti na dennom poriadku. Podľa A. Rašlu dokonca vyzdvihovali správanie slovenských vojakov, ktorí mali rozdávať chlieb židovským deťom.⁵¹

Hĺbkou prieniku protižidovskej propagandy do mysli vojakov slovenskej armády najlepšie dokumentujú hlásenia policajných a politických orgánov. Cenné sú správy Policajných skupín v Medzilaborciach a Bardejove zriadených pri pobočke Ústredne štátnej bezpečnosti v Prešove rozhodnutím Veliteľstva Armádnej skupiny pravdepodobne v polovici júla 1941, ktoré monitorovali správanie sa vojakov pri návrate z východného frontu.⁵² Podľa nich svoje skúsenosti s praktikami „židobolševikov“ vojaci následne ďalej šírili vo svojej korešpondencii, ale aj osobne po návrate z frontu medzi miestnym obyvateľstvom, ktoré presviedčali o pravdivosti informácií režimovej propagandy.⁵³ Napríklad jeden príslušník jazdeckého priezvezdného oddielu 1 napísal v liste adresovanom 7. júla 1941 svojej rodine: „...keby ste boli tuná, videli by ste, ako zaobchádzali židia s ľuďmi, ako ich mučili, ani Vám neviem opísať, aké zverstvá robili s nimi. Ja viem, že keď noviny píšú ani tomu nechcete veriť, ale bol som očitým svedkom, že v každom menšom mestečku najmenej 1000 ľudí vymordovali“.⁵⁴ Ďalší vojak podľa hlásenia príslušníkov Policajnej skupiny Bardejov po príchode z Ukrajiny do Zborova vyhlasoval: „Bol som tiež očitým svedkom ako židia vyťahovali z močových jám zabitých Ukrajincov, ktorých oni sami pozabíjali za režimu bolševického... Presvedčiac sa o zásadách Slaviansťva, hlásaného z Ruska, som tej mienky, že židobolševická nadvláda sa chce zmocniť všetkých národov. Dnes som ochotný bez akéhokoľvek uváženia po skončení poľnej práce chopiť sa zbrane a bojovať proti bolševikom.“⁵⁵ K verejnému obviňovaniu Židov zo zločinov bolševického režimu sa uchýlil aj ďalší vojak z Prešova: „Počul som od Ukrajincov, že židobolševici zatvárali a vraždili každého kto bol proti ich vôli.“⁵⁶ Podľa ďalšieho hlásenia Policajnej skupiny Medzilaborce bol „veľký odpor proti židobolševizmu“ medzi vojakmi stále badateľný ešte aj začiatkom augusta.⁵⁷ Pritom na šírení protižidovských nálad v Medzilaborciach sa mali okrem radového mužstva podieľať aj viacerí dôstojníci.⁵⁸ Podľa ďalšieho hlásenia Policajnej skupiny Medzilaborce demobilizovaní vojaci dokonca podporovali odvetné opatrenia proti Židom: „Ináč medzi vojakmi badať krajne protižidovskú náladu a často počuť reči, že by sa malo vojsko pomstiť na židoch za barské počínanie a jednanie židov v Rusku.“ Vojaci sa dožadovali tiež prísnejších protižidovských opatrení na Slovensku. Za dosť prísne nepovažovali ani odvody Židov do pracovných táborov.⁵⁹ Podobné nálady medzi vojakmi vysledovalo aj vedenie Hlinkovej

51 RAŠLA, ref. 25, s. 91.

52 Svoju činnosť ukončili 8. 8. 1941. SNA, f. 203, 203-439-3.

53 LACKO, ref. 11, pozri napr. dok. č. 44, s. 180-181.

54 Tamže, dok. č. 45, s. 182-183, hlásenie Policajnej skupiny Bardejov z 20. 7. 1941.

55 Tamže, dok. č. 46, s. 184-185, hlásenie Policajnej skupiny Bardejov z 22. 7. 1941.

56 Tamže, dok. č. 48, s. 188, hlásenie Policajnej skupiny Bardejov z 25. 7. 1941.

57 Tamže, dok. č. 51, s. 193, hlásenie Policajnej skupiny Medzilaborce z 2. 8. 1941.

58 Tamže, dok. č. 49, s. 190, hlásenie Policajnej skupiny Medzilaborce z 26. 7. 1941.

59 Tamže, dok. č. 47, s. 186, hlásenie Policajnej skupiny Medzilaborce z 22. 7. 1941.

slovenskej ľudovej strany (HSLŠ) v Dobšinej: „*Vojaci, ktorí prišli z frontu, rozprávajú, že keď sa vrátia ďalší, urobí sa so židmi radikálny poriadok.*“⁶⁰ Rozsah protizidovských nálad medzi vojakmi však najlepšie dokumentuje hlásenie, kde sa konštatuje ich rozhorčenie nad potrestaním spomínaného čatníka Michala M.: „*Vojaci tento trest považujú za veľmi krutý a zaujímajú stanovisko, že onen čatár nemal byť vôbec potrestaný, lebo židia ešte aj teraz v obsadenom území provokujú a ohrozujú našich vojakov.*“⁶¹

Ako som už vyššie naznačil, autentické zážitky frontových vojakov predstavovali vďačnú tému aj pre dobovú ľudácku propagandu. Nástenne *Ľudové noviny* uverejňovali fotokópie (údajne autentických) frontových listov, ktoré boli podľa denníka *Gardista* „*tak presvedčujúce, že keby z východu nič viac neprišlo, tak už toto musí presvedčiť každého, čo znamená židobolševizmus a ako živelné sa stavia proti nemu slovenská duša*“.⁶² Svedectvá o „zverských kúskoch židobolševikov“ patrili k pertraktovaným témam redaktorov vojenskej propagačnej skupiny, ktorej jadro tvorili kmeňoví zamestnanci kultúrneho a propagačného oddelenia Ministerstva národnej obrany (MNO), ktorí počas prvých týždňov vojny svojimi článkami zásobovali redakcie slovenských, ale aj nemeckých periodík.⁶³ Leitmotívom týchto „svedectiev“ bola snaha vytvoriť univerzálny kolektívny obraz Žida – zhmotneného ekvivalentu zla v tej najhoršej predstaviteľnej podobe. V predstave čitateľa sa tak mal vytvoriť obraz Žida ako ochotného kolaboranta bolševického represívneho aparátu, udavača, ale tiež „kreatívneho“ asistenta brutálnych masakrov páchaných bolševickým režimom na civilnom obyvateľstve. Obraz židovského nepriateľa pritom ľudácka propaganda sprostredkovávala výlučne na základe rôznych neoverených a účelovo sprostredkovaných svedectiev miestneho obyvateľstva, ovplyvneného dlhoročnými antisemitskými predsudkami, ktoré si vo vzťahu k svojim židovským spoluobčanom zvyklo akceptovať princíp kolektívnej viny. Skutočnosť, že medzi obeťami bolševického teroru bolo aj mnoho miestnych Židov ľudácka propaganda (podobne ako tá nacistická) v tomto kontexte nerefletovala. Nekorešpondovalo to totiž so snahou vykresliť kolektívny obraz Židov ako zatratenia hodných bytostí, ktorých elementárnou entitou je páchanie zla.

Ako príklad možno zacytovať z článku vojenského korešpondenta por. F. Korčeka pod názvom *Zverské kúsky Židov a kozákov*, ktorý uverejnil ľudácky denník *Slovák*: „*Zastrelených ponechali nepochovaných na mieste, kde ich odpravili. Tento hrozný čin vykonali kozáci, ktorým pomáhali Židia. Podľa výpovedí miestneho obyvateľstva Židia vymýšľali tie najkrutejšie spôsoby mučenia. Medzi zavraždenými Ukrajincami boli nájdení aj 4 nemeckí leci, ktorí tu museli núdzove pristáť. Podľa výpovedí miestneho obyvateľstva nemeckým letcom namočili najprv ruky do vriacej vody, potom im na zápästí narezali ruky a stiahli z nich kožu...*“⁶⁴ Podľa ďalšieho článku mali byť „*sadistickí ži-*

60 SNA, f. Kancelária prezidenta republiky (ďalej KPR), k. 3, sign. 405 – 3 -5, základné číslo 2445/4, Prehľad informačných správ Politicko-organizačného oddelenia Generálneho sekretariátu HSLŠ č. 13 z 29. 8. 1941.

61 LACKO, ref. 11, s. 186-187.

62 *Gardista*, 24. 7. 1941, s. 3, Poznámky – Frontové listy.

63 VHA Bratislava, f. Zbierka Slovensko 1939 – 1945, inv. č. 257, referát J. Gajdoša Brezu o činnosti vo vojenskej propagačnej skupine na východnom fronte.

64 VHA Bratislava, f. 53, 53/41-88/1/3, č. j. 270 123, Zasielanie bojových zpráv....; Porovnaj *Slovák*, 11. 7.

dovskí komisári“ zodpovední za umučenie skupiny robotníkov dožadujúcich sa mzdy za svoju prácu: „Povypichovali rebelantom... oči, poodrezávali uši, nosy, ženám odrezali prsia, rozdrúzgali lebky, rozsekali bruchá a do krvavej rany strčili ruky obeti ako do vrečka...“⁶⁵

V niektorých článkoch sa objavili aj opatrné zmienky o odvetných protižidovských atrocitách páchaných civilným obyvateľstvom (prezentovaných ako bezprostredný akt spravodlivej pomsty), aj keď písať otvorene o začínajúcej genocíde Židov zo strany okupačných jednotiek si propaganda nedovolila. Napríklad určitý obraz o násilí páchanom na Židoch v okolí Dobromilu si mohli vytvoriť čitatelia novín *Gardista* po prečítaní článku *Ukrajina v záplave radosti i smútku*, kde sa okrem iného konštatuje: „Prišli sme práve vo chvíli, keď domáce obyvateľstvo, strašne roztrpčené napáchanými zverstvami, prinútilo Židov, ktorí mali veľký podiel na umučení a povraždení robotníkov, vyťahovať mŕtvol z nádrže a pochovávať ich. Pohľad na to bol príšerný, no bol to spravodlivý trest pre ukrutníkov.“⁶⁶ Oveľa otvorenejší bol tento denník o dva dni neskôr v článku, v ktorom výprava slovenských novinárov na fronte víťazoslávne oznamovala, že „Poriadok so Židmi sa už robí za frontom.“ Tieto vyjadrenia už možno kvalifikovať ako schvaľovanie rozbiehajúcich sa etnických čistiek. Dokazuje to aj nasledujúci úryvok: „Súť robiť poriadky so Židmi. Sem tam zaznie výstrel, ale to si tu nikto nevšima. Židia zametajú a polievajú ulice...“⁶⁷ Uvedené riadky v podstate otvorene legitimizovali začínajúcu genocídu Židov.

Treba povedať, že „zaručené“ svedectvá frontových vojakov v kombinácii s propagandistickým pôsobením režimu našli v slovenskej verejnosti pomerne veľký ohlas. Svedčia o tom aj situačné hlásenia štátnych a stranických inštitúcií. Výstižný je prehľad situačno-informačných správ Politicko-organizačného oddelenia Generálneho sekretariátu HSLS z konca augusta určený pre predsedu HSLS a prezidenta Jozefa Tisa. Vo viacerých politických správach sa tu konštatuje, že v dôsledku šíriacich sa informácií od frontových vojakov „ľud je silne protižidovsky naladený“. Podľa hlásenia z Prievidze „z rečí vojakov sa ľud dozvedá, že na nešťastí ruského národa najväčšiu vinu majú židia, a preto protižidovská nálada sa neustále stupňuje“. Vo väčšine miest dokonca vplyv vojakov pacifikoval protivojnové nálady, ktoré sa objavovali v súvislosti s prepadnutím ZSSR, čo ešte znásobil následný vplyv propagandy. Stranícke vedenie HSLS v Žiline v tejto súvislosti konštatovalo, že „i tí najzaťatejší nepriatelia našej politickej koncepcie sú nútení odsúdiť zverstvá a surovosť bolševických komisárov...“⁶⁸

Možno konštatovať, že ľudácky režim (podľa vzoru Nemecka) od začiatku vojny proti ZSSR využíval informácie o zločinoch sovietskeho režimu pre potreby vlastnej propagandy. Tá pritom množiace sa svedectvá z „bolševického raja“ využívala, okrem ospravedlnenia agresie, tiež pri dokazovaní správnosti prísneho kurzu v tzv. riešení ži-

1941, s. 4, Obrázky z Ukrajiny.

65 *Slovák*, 20. 7. 1941, s. 3, Bolševická pláca, o akej svet neslýchal: namiesto mzdy – zamordovanie!

66 *Gardista*, 11. 7. 1941, s. 4, Ukrajina v záplave radosti i smútku.

67 *Gardista*, 13. 7. 1941, s. 4, Poriadok so Židmi sa už robí za frontom.

68 SNA, f. KPR, k. 3, sign. 405 – 3 -5, základné číslo 2445/4, Prehľad informačných správ Politicko-organizačného oddelenia Generálneho sekretariátu HSLS č. 13 z 29. 8. 1941.

dovskej otázky na Slovensku. Zároveň si tak vytvárala argumentačné podhubie pre požiadavku ešte radikálnejšieho postupu proti Židom v podobe ich izolácie v táboroch a getách a následnej pracovnej exploatacie pre potreby „národného spoločenstva“. Ako príklad možno uviesť publikovanie výziev a požiadaviek frontových vojakov na radikálne vysporiadanie sa so Židmi. Dobová tlač napr. uverejnila anonymný *Pozdrav z frontu pánu prezidentovi republiky*, v ktorom tlmočila rozhorčenú prosbu slovenských vojakov: „Urobte konečný poriadok so Židmi na Slovensku! Videli sme, aké krivdy spáchali Židia na našich bratoch Ukrajincoch.“⁶⁹ Iniciatívnym faktorom tu bol samotný prezident J. Tiso, ktorého vojenská kancelária inštruovala už 12. júla 1941 kultúrne a propagačné oddelenie MNO uverejniť tento list v časopisoch *Slovenské vojsko*, *Slovenský vojak*, ako aj v rozhlasovom vysielaní.⁷⁰ Nakoniec ho pritom prevzali aj hlavné ľudácke denníky *Slovák* a *Gardista*. V reakcii na túto výzvu časopis *Slovenské vojsko* už v krátkej dobe avizoval rázne opatrenia a „definitívne skoncovanie židovskej otázky“.⁷¹ Rozvinul pritom požiadavku prísnej izolácie a exploatacie židovského obyvateľstva. Tá sa vystupňovala po vypuknutí vojny a v praxi sa prejavila rozširovaním počtu židovských pracovných stredísk na základe vládneho nariadenia č. 153 zo 4. júla 1941 o pracovnej povinnosti Židov.⁷² Už 1. septembra pritom ľudácka tlač informovala, že vojenská správa sa „zo svojho popudu zaoberala otázkou sústredenia, ubytovania a organizovania Židov v pracovných táboroch a sama prišla s konkrétnymi návrhmi, ktoré naša verejná správa prijala“. Výsledkom bolo poskytnutie ubytovacích priestorov pri koncentrácii Židov vo vojenských objektoch v Novákoch a Seredi. Armáda tak chcela pred verejnosťou deklarovať snahu „po dôkladnom a úplnom vyriešení židovskej otázky, ktorá preťahovaním prináša značné škody“. Toto rozhodnutie armády tak podľa časopisu *Slovenské vojsko* urýchlilo samotný proces sústredovania Židov. Už 22. augusta 1941 sa v súvislosti s otázkou pracovnej povinnosti Židov konala porada vládnych činiteľov s funkcionármi Hlinkovej gardy, kde armádu zastupovali správca Pracovného zboru pplk. pech. Ladislav Bodický a jeho podriadený mjr. pech. Karol Hasenberg.⁷³ Aký význam tomuto procesu armáda prikladala dokazuje aj zaangažovanie ministra národnej obrany, ktorý už 23. augusta 1941 osobne navštívil objekty v Novákoch a Seredi, aby tak „urýchlil vyriešenie tejto otázky“. Vojenská správa pritom mala byť pripravená poskytnúť aj ďalšie

69 *Slovenské vojsko*, 15. 8. 1941, roč. 2, č. 15-16, s. 248.

70 Do akej miery bol list spontánnym prejavom reakcie skupiny slovenských vojakov na fronte, a nie produktom vojenskej propagandy, je otázne. Odoslaný bol poľnou poštou 7. 7., teda tesne po dobromilských udalostiach a do prezidentskej kancelárie dorazil už 10. 7. SNA, f. KPR, k. 103, základné číslo 8009/41.

71 *Slovenské vojsko*, 15. 10. 1941, roč. 2, č. 19-20, s. 300-301, Odkaz na front.

72 Toto nariadenie nadväzovalo na vyhlášku č. 137 ministerstva vnútra z 2. 4. 1941, na základe ktorej vznikali „pracovné strediská pre práceschopných Židov vyradených z hospodárskeho života“. Už táto právna norma určila povinnosť akejkoľvek práce židovským mužom vo veku od 18 do 60 rokov. V septembri 1941 už existovalo 80 židovských pracovných stredísk a pracovalo v nich takmer 6 tisíc židovských robotníkov. Koncom roku 1941 dochádzalo k stagnácii týchto stredísk a napokon aj k ich rozpusteniu. Bližšie pozri napr. NIŽŇANSKÝ, Eduard – BAKA, Igor – KAMENEC, Ivan (eds.). *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944*. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku, 2004, s. 8-10. ISBN 80-968662-9-X.

73 VHA Bratislava, f. MNO SR 1939 – 1945, fondové oddelenie Kabinet ministra 1939 – 1944, k. 2, list Hlavného veliteľa HG A. Macha F. Čatlošovi z 21. 8. 1941.

priestory, spolu pre cca 15 tisíc osôb, a to tak, aby sa nemuselo „čakať na dokončenie stavieb, vhodných na ubytovanie, ale s povolávaním Židov sa môže začať hneď“.⁷⁴ Možno konštatovať, že aj keď požiadavka izolácie a pracovnej exploatacie Židov, nastolená v súvislosti s kampaňou proti židobolševizmu, bola tiež logickým dôsledkom predchádzajúcich legislatívno-právnych opatrení namierených proti tejto minorite v politickej, hospodárskej či sociálnej oblasti (pauperizovaní Židia sa stali pre štát sociálnou záťažou), aktívna participácia vojenskej správy determinovala tempo tzv. riešenia židovskej otázky. Ministerstvo národnej obrany svojou iniciatívou aktívne zasiahlo do procesu, ktorý o niekoľko mesiacov eskaloval vo forme deportácii väčšiny židovského obyvateľstva do nacistických vyhladzovacích táborov.

Čo sa týka oficiálnych vzťahov slovenských vojakov k Židom na okupovanom území, tie upravovali opakujúce sa nariadenia o prísnom zákaze vzájomného styku.⁷⁵ Tie sa však opätovne nedodržovali, napriek tomu, že ich porušovanie sa trestalo,⁷⁶ o čom svedčí potvrdenie zákazu v rozkaze veliteľa 2. divízie (reorganizujúcej sa na ZD) z 11. septembra: „Opätovne upozorňujem, že je všetkým vojenským osobám zakázané stykať so Židmi. Keď sa stane prípad, že Žid osloví vojenskú osobu na ulici, nech nie je vôbec odpovedané.“⁷⁷ „Kontraproduktívne“ v tomto kontexte však spočiatku pôsobilo nariadenie z 26. augusta 1941, podľa ktorého mali byť Židia využití pre rôzne pomocné práce (ražónny, čistenie kuchýň, studní a latrín). Židov si mali miestne veliteľstvá vyžiadať od miestnej milície.⁷⁸ Toto opatrenie zo strany okupačného režimu súviselo s potrebou potrestať a ponížiť Židov. Mala sa tak uspokojiť potreba mať nad Židmi absolútnu moc a prinútiť ich chovať sa ako poctiví ľudia. Snaha o izoláciu vojakov od Židov sa však ďalej zvyšovala, čo súviselo s narastaním teroru voči nim zo strany okupačnej moci. Židia ako najväčší nepriatelia museli byť v tejto prvej fáze genocídy prísne izolovaní v getách a koncentračných táboroch, styk s vojakmi bol preto nepredstaviteľný. Orgány vojenskej spravodajskej služby si pritom plne osvojili argumenty nacistickej propagandy, podľa ktorej boli Židia zodpovední za akékoľvek prejavy odporu proti okupačnej moci, čomu aj prispôbovali svoju činnosť. Napríklad prenasledovaní Židia ukrývajúci sa v lesoch boli spájaní s činnosťou partizánov v regióne. Dokazuje to hlásenie Veliteľstva ZD z 27. septembra, ktoré sa v súvislosti s nahlásenou činnosťou partizánov uspokojilo s vysvetlením veliteľa milície, že „v lese zdržuje sa veľké množstvo Židov, ktorí chodia na noc do stohov slamy neďaleko mesta, aby si zaopatрили živobitie. Stohy strážia milicionári, po ktorých Židia vždy strieľajú, milicionári odpovedajú a tak vznikajú prestrelky“.⁷⁹ Židom

74 *Slovenské vojsko*, 1. 9. 1941, roč. 2, s. 286-287, Vojenská pomoc pri akcii sústredenia Židov.

75 VHA Bratislava, f. Veliteľstvo armády 1941, k. 3, sign. 27, rozkaz č. 30 Vel. 1. divízie zo 16. 7. 1941.

76 Napríklad už 19. 7. 1941 bol siedmimi dňami samoväzby potrestaný str. Michal Mácurák za to, že „pri presune vystúpil z trojstupeľného bavuľáka so židovkami“. VHA Bratislava, f. ZD, k. 76, sign. III/114.

77 VHA Bratislava, f. ZD, k. 2, sign. I/35, dôverný rozkaz veliteľa 2. divízie č. 14 z 11. 9. 1941.

78 Toto nariadenie bolo z bezpečnostných dôvodov zrušené už v prvej polovici októbra, nie vždy sa však dodržiavalo. Výnimku malo tvoriť len nútené hromadné nasadenie židovských pracovných síl pod vojenským dozorom. VHA Bratislava, f. 55, 55-57-6, domáci rozkaz vel. „Viktor“ č. 43 z 26. 8. 1941; VHA Bratislava, f. ZD, k. 2, sign. I/48, rozkaz Vel. ZD č. 41 z 9. 10. 1941; k. 1, sign. I/33, telegram z 10. 8. 1942.

79 VHA Bratislava, f. 55, 305-32-5, sign. 95/9/8/7, hlásenie Vel. ZD na MNO, obranné oddelenie z 27. 9.

sa pritom dával za vinu aj chladnúci vzťah obyvateľstva k okupačným armádam, ktorý Veliteľstvo 2. divízie spozorovalo už koncom júla 1941: „*Ide o protinemeckú a protislovenskú propagandu od Židov a komunistov.*“⁸⁰

Na druhej strane na veliteľstve armády pretrvávali ešte v lete 1941 obavy z ďalších prípadov spontánnej účasti slovenských vojakov na protižidovských pogromoch. Svedčí o tom nariadenie z 5. augusta zakazujúce „*účasť príslušníkov brannej moci na výtržnostiach, ktoré sú vyvolávané istými kruhmi civ. obyvateľstva*“. Viac ako na humánne princípy sa však odvolávalo na nariadenie Hitlera o rozdelení kompetencií pri zabezpečení bezpečnosti bojujúcich vojsk: „*V rozkaze, ktorý sa týka tejto veci, Führer výslovne ohraňuje právomoc jednotiek, aby počas bojových akcií v záujme zabezpečenia brannej moci zakročilo sa najostrejšími prostriedkami proti nepriateľsky zameranému obyvateľstvu, takže svojvoľné násilnosti proti civilnému obyvateľstvu v oslobodenom území sú čírymi násilnými skutkami... Preto, ak sa vojaci prehrávajú proti životu a majetku bezbranných obyvateľov, ostáva v plnej platnosti v týchto oblastiach trestné stíhanie.*“⁸¹

Otázne je, do akej miery bolo toto nariadenie tiež reakciou na ďalšie prípady účasti vojakov na násilí páchanom na Židoch. Velenie armády bolo totiž už koncom leta 1941 konfrontované s množiacimi sa svedectvami o ich stupňujúcom sa masovom vyvražďovaní. Kontinuálna radikalizácia tejto vražednej politiky bola pritom výsledkom kooperácie všetkých zložiek okupačného aparátu, ktorého súčasťou v konečnom dôsledku bola aj samotná slovenská armáda. Preto je zaujímavé sledovať, akým spôsobom sa o týchto otravných zisteniach informovalo. Veľkú výpovednú hodnotu majú situačné hlásenia Veliteľstva ZD, ktoré disponovalo dostatkom informácií na získanie serióznej predstavy o rozsahu likvidácie Židov. Napríklad v hlásení z 2. októbra sa stroho konštatuje, že „*mestečká Rozína a Machnovka majú asi 50% obyvateľstva národnosti ukrajinskej, asi 40 % tvorili Židia, ktorí boli poväčšine vystrieľaní, ostatok sú Poliaci*“.⁸² Z ďalšieho hlásenia z 29. septembra možno vysledovať aj bezcitný postoj autora správy (odosielanej z úrovne zastupujúceho veliteľa divízie plk. aut. Benedikta Dúbravca) k osudu Židov: „*Tak napr. v St. Konstantinove z 10 tisíc obyvateľov bolo 40 % Židov, 4 % Poliakov, 2 % Rusov, ostatní Ukrajinci. Počet Židov sa toho času silne zmenšil, a to jednak tým, že mnoho ich utieklo s bolševikmi a jednak tým, že za ich predchádzajúce skutky boli vzatí k plnej zodpovednosti.*“⁸³ Citované hlásenie len potvrdzuje, že protižidovské represálie si našli sympatizantov aj vo velení slovenskej armády. Hlásenia však boli adresované priamo na MNO, čo dokazuje, že aj vláda už disponovala informáciami o systematickom vraždení Židov na východe. Je to o to šokujúcejšie, že práve na jeseň 1941 začali rokovania o deportáciách slovenských Židov na Nemcami okupované územia.

Informácie o exekúciách Židov, ktoré už boli systematicky realizované okupačným represívnym aparátom, nájdeme aj vo vojnovom denníku kanónovej rotý pešieho pluku 101 ZD. Záznam zo 17. septembra pritom zachytil príklad systematického selektívne-

1941.

80 LACKO, ref. 11, dok. č. 54, s. 199-201, spravodajské poznatky z obsadenej časti ZSSR z 25. 7. 1941.

81 VHA Bratislava, f. Veliteľstvo armády jún – august 1941, k. 2, sign. 18, rozkaz č. 17 z 5. 8. 1941.

82 VHA Bratislava, f. 55, 305-32-5, sign. 95/9/8/8, Vel. ZD na MNO, obranné oddelenie 2. 10. 1941.

83 VHA Bratislava, f. 55, 305-32-5, sign. 95/9/8/6, Vel. ZD na MNO, obranné oddelenie 29. 9. 1941.

ho vyvražďovania Židov v mestskej aglomerácii. Nacistom už nešlo „len“ o likvidáciu údajných kolaborantov s boľševickým režimom: „*Mesto Polonné bolo dosť zničené nem. letectvom. Dosť židov tu bolo vystrieľaných asi 2 000, ostatný boli ponechaní ako remeselníci.*“⁸⁴

Podobnými informáciami ako príslušníci ZD už koncom leta 1941 disponovalo aj velenie RD nachádzajúcej sa v strednej Ukrajine. Jej veliteľ plk. J. Turanec si už 10. septembra 1941 zapísal do denníka informáciu od svojich tylových jednotiek, že nemecká polícia zastrelila v Rozine asi 670 Židov „*podozreľých zo sabotážnych činov*“.⁸⁵ Pred povojnovým Národným súdom k tomu dodal, že Nemci pred slovenskými vojakmi „*pochytali po bytoch všetkých židov, ženy a deti nevynímajúc a vyviedli ich na jeden kopček k okraju lesa a tam ich postrieľali*“.⁸⁶ Uviedol tu aj ďalší prípad, ktorý sa odohral v Skvire, krátko potom čo odtiaľ v polovici septembra odišlo veliteľstvo RD. Medzi obeťami, ktoré tvorili miestni Židia bol podľa Turanca aj ženský personál z jedálne, kde sa stravovali slovenskí dôstojníci.⁸⁷ Informácie o vraždení Židov sa však šírili aj medzi vojakmi a po ich návrate aj na Slovensku. Prostredníctvom vojenského vikára biskupa Michala Buzalku, ktorý disponoval informáciami od vojenských kaplánov, sa o vraždení Židov (vojenských zajatcov, ale aj civilov „*bez ohľadu na pohlavie a vek*“) dozvedel aj samotný Vatikán.⁸⁷ Táto informácia je alarmujúca aj preto, že slovenská armáda na fronte svojich zajatcov v rozpore so ženevskou konvenciou odovzdávala Nemcom. Tých, ktorí mali v zoznamoch zajatcov pri mene označenie Žid, tak slovenské vojenské orgány vedome posielali na istú smrť.⁸⁸

Velenie armády a ani slovenská vláda samozrejme neboli informované o ďalekosiahlych plánoch nacistov na vyvraždenie židovskej populácie. Vlastné skúsenosti a zážitky zo zavádzania „nového poriadku“ však nemohli nikoho z nich nechať na pochybách o tragickom osude, ktorý Židov na východe čakal. Ľudácky režim na Slovensku napriek tomu ešte vystupňoval protižidovskú rétoriku a ďalej radikalizoval proces tzv. riešenia židovskej otázky včítane prípravy smutne známych deportácií do nacistických vyhladzovacích táborov. V prípade vojakov na fronte o to viac šokuje skutočnosť, že násilie páchané na Židoch mnohí z nich, včítane viacerých najvyšších veliteľov armády, schvaľovali, a to aj v čase, keď začalo nadobúdať podobu genocídy. Na druhej strane skutočnosť, že slovenská armáda bola od začiatku integrálnou súčasťou okupačného aparátu ju do budúcnosti tiež predurčovala k vlastnej participácii na nacistických zločinoch tejto rasovo-vyhladzovacej vojny. Jej rozsah a podobu síce zatiaľ podrobnejšie nepoznáme, predpoklady na to však iste mnohí slovenskí vojaci (vzhľadom na stupeň ich indoktrinácie antisemitskou propagandou) mali.

84 VHA Bratislava, f. ZD, k. 36, sign. II/96, válečný denník 24. 6. 1941 – 2. 11. 1943.

85 SNA, f. NS, k. 141, Tn ľud 29/47/3, denník býv. gen. J. Turanca. Sväzok Ia (20. 6. – 16. 9. 41), s. 57.

86 SNA, f. NS, k. 141, Tn ľud 29/47/1, zápisnica z vypočúvania J. Turanca z 5. 2. 1947, s. 5.

87 KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKOVŘÁNEK, Stanislav (eds.). *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945)*. Dokumenty. Bratislava : Slovak Academic Press, 1992, dok. č. 40, s. 71-72.

88 VHA Bratislava, f. Veliteľstvo armády jún – august 1941, k. 2, sign. 14, zajatci – odovzdanie.

DIE SLOWAKISCHE ARMEE UND DIE JUDENPOGROME AUF DEM OKKUPIERTEN
GEBIET DER UDSSR IM SOMMER 1941

IGOR BAKA

Es ist eine traurige Tatsache, dass das nazistische Okkupationsapparat bereits während der ersten Tage des Krieges gegen die UdSSR tausende getötete Juden auf dem Gewissen hatte, unter anderem auch durch die Initiierung umfangreicher Pogrome mit Hilfe von lokaler Bevölkerung. Das war der Anfang eines Prozesses, der allmählich in die Genozide der europäischen Juden überging. In diesem Zusammenhang beobachtet der Autor der Studie das Verhalten der an der Ostfront eingesetzten Angehörigen der Slowakischen Armee. Auf der Grundlage der zugänglichen Quellen stellt er dabei fest, dass unter dem Einfluss der antisemitischen Propaganda, die die Juden der Förderung des bolschewistischen Regimes beschuldigte, unter den slowakischen Soldaten an der Front von vornherein eine intensive antijüdische Stimmung verbreitet war. Zahlreiche Soldaten (einschließlich der höchsten Armeevertreter) billigten dabei öffentlich die an den Juden ausgeübte Gewalt als einen Akt der gerechten Rache, und das sogar in der Phase, in der diese Gewalt bereits die Züge einer Genozide annahm. In einigen Fällen kam es auch zur freiwilligen Teilnahme der Soldaten an antijüdischen Pogromen mithilfe der einheimischen Bevölkerung. Der Beweis dafür sind Informationen über die Reaktion der Soldaten beim Pogrom in der ukrainischen Stadt Dobromyl, die auffällig an das Verhalten vieler Angehöriger der Wehrmacht erinnerte. Der Autor analysiert auch die Reaktionen der Armeeführung auf die Verfolgung der Juden, die er als ambivalent charakterisiert. Einerseits war immer die traditionelle Wahrnehmung der Armee spürbar, deren Aufgabe die Gewährleistung der Ordnung auf dem okkupierten Gebiet war. Andererseits eigneten sich auch die höchsten Armeevertreter a priori die These der nazistischen Propaganda und der Propaganda der Hlinka-Volkspartei an, dass die Juden die Hauptstütze des bolschewistischen Regimes waren. Paradoxerweise rechtfertigten sie dadurch die präzedenzlosen Gewaltformen und förderten zugleich indirekt die antisemitischen Erscheinungen in den Reihen eigener Streitkräfte. Der Autor liefert den Beweis dafür, dass auch die Vertreter des Regimes der Volkspartei in der Slowakei über das tragische Schicksal der Juden im Osten mittels der Armee sehr gut informiert waren. Nichtsdestotrotz spitzte die Regierung die antijüdische Rhetorik noch zu und radikalisierte den Prozess der sog. Endlösung der Judenfrage einschließlich der Vorbereitung der traurig bekannten Deportationen in die nazistischen Vernichtungslager. Ebenso die Tatsache, dass die slowakische Armee von Anfang an der Bestandteil des Okkupationsapparats war, bestimmte es hervor, dass die Armee an den nazistischen Verbrechen dieses rassenvernichtenden Krieges teilnahm.

PhDr. Igor Baka, PhD.
Vojenský historický ústav
Krajná 27, Bratislava 821 04
e-mail: igor.baka@vhu.sk

MATERIÁLY

HISTORIOGRAFIA V HISTORICKOM ÚSTAVE SAV V ROKOCH 2015 – 2016

MÁRIA ĎURKOVÁ

ĎURKOVÁ, Mária. Historiography in the History Institute of the Slovak Academy of Sciences in the period 2015 – 2016. *Historický časopis*, 2017, 65, 4, pp. 709-725, Bratislava.

The publication activity of the researchers of the History Institute of the Slovak Academy of Sciences in the period 2015 – 2016 was successful and rich. A wide range of work appeared from almost all chronological periods of Slovak history and some selected problems from general history. The positive results of Slovak historiography have continued. The most important results came from academic projects supported by the grant agencies: Centre for Excellence of the SAS (CE SAV), Agency for Research and Development (APVV) and the grant agency VEGA. More than 50 books were published, including individual and collective monographs, source editions, volumes of papers from academic conferences and popularizing publications. They were produced by notable domestic and foreign publishers including VEDA publishing house of the SAS, Universum, EU publisher, Lidové noviny publisher and the Society of the Slovaks in Poland.

Key words: Historiography. History Institute of the SAS. Slovakia. Academic research. Scientific grant projects.

V uplynulom období rokov 2015 – 2016 sa pracovníci Historického ústavu SAV zamerali na výskum dejín Slovenska tak ako po iné roky v celej tematickej a chronologickej šírke, od najstarších čias až po súčasnosť, i vybraných problémov všeobecných dejín. Výsledky svojej práce prezentovali vedeckej odbornej i širšej verejnosti okrem bohatej pedagogickej a prednáškovej činnosti najmä rozsiahlou publikačnou činnosťou. V prvom rade zamerali svoju pozornosť na plnenie úloh v rámci domácich a medzinárodných vedeckých projektov základného a aplikačného výskumu. Najvýznamnejšie výsledky vznikli ako výstupy z vedeckých projektov finančne podporovaných grantovými agentúrami, a to Centrom excelentnosti SAV (CE SAV), Agentúrou pre výskum a vývoj (APVV) a grantovou agentúrou Ministerstva školstva SR VEGA. Ako výsledok vedeckého snaženia pracovníkov Historického ústavu SAV v rokoch 2015 – 2016 bolo vydaných vyše päťdesiat vedeckých a odborných knižných monografií (vrátane edícií prameňov a dokumentov), niekoľko zborníkov z vedeckých konferencií a jeden katalóg z medzinárodnej výstavy. Väčšina knižných publikácií bola vydaná v renomovaných domácich i zahraničných vydavateľstvách (VEDA, vydavateľstvo SAV, Prodama, Pro História, Literárne informačné centrum, vydavateľstvo RAK, Universum EU vydavateľstvo, vydavateľstvo univerzity Mateja Bela Belianum, Ottovo nakladatelství Praha,

Nakladatelství Lidové noviny Praha, Towarzystwo Słowaków w Polsce - Spółok Slovákoy v Poľsku). Okrem toho napísali množstvo vedeckých štúdií a článkov v domácich i zahraničných periodikách.

Publikácie, ktoré vznikli v rámci Centra excelentnosti SAV

Na prvom mieste uvádzame najvýznamnejšie práce, ktoré vznikli ako výstupy z vedeckých projektov grantovej agentúry Centrum excelentnosti SAV. Ide o knižné publikácie, ktoré vznikli v rámci dvoch projektov CE SAV Hrady na Slovensku. Interdisciplinárny prierezový pohľad na fenomén hradov a druhého vedeckého projektu Slovenské dejiny v dejinách Európy (CE SDDE). Celkove v rámci projektu Hrady na Slovensku vyšlo deväť individuálnych a kolektívnych monografií. Ich obsahová stránka je rôzna. Prinášajú témy najmä z politiky, hospodárstva, z cirkevných dejín, frekventované sú aj dejiny každodennosti, osobností v dejinách a dejiny regiónov z obdobia stredoveku a novoveku.

V európskej historiografii je už dlhší čas atraktívna téma vzťahu človeka a zvierat, na Slovensku však až donedávna bola mimo pozornosti slovenskej medievalistiky. Zaujímavý pohľad na problematiku spolužitia zvierat a ľudí v stredoveku podáva publikácia *Človek a svet zvierat v stredoveku*, ktorú vytvoril kolektív autorov pod vedením Daniely Dvořákovéj. Na diele z Historického ústavu SAV autorsky spolupracovali Daniela Dvořáková, Eva Frimmová, Angelika Herucová, Peter Bystrický, Pavol Hudáček, Ján Lukačka, Michal Bada, Žofia Lysá, Miriam Hlaváčková a Martin Štefánik.¹ Kniha vyšla v edícii Svet vedy ako jej 35. zväzok.

Problematike vzťahu človeka a zvierat sa venuje aj publikácia Petra Bystrického *Pes v mytológií, náboženstve a folklóre: staroveku a stredoveku*, ktorá prináša pútavé rozprávanie o vzťahu človeka k psom.² Obidve práce zastrešil aj grantový projekt VEGA *Človek a svet zvierat v stredoveku*.

V súčasnom období sa v slovenskej historiografii dostáva do popredia výskum osobností. Na Slovensku osobnosť a pôsobenie Matúša Čáka, jedného z najvýznamnejších stredovekých oligarchov v Uhorsku na prelome 13. a 14. storočia, nebola doteraz uceleným spôsobom spracovaná. Ján Lukačka preto odbornej i laickej verejnosti vo svojej publikácii *Matúš Čák Trenčiansky* prináša zasvätený pohľad nielen o samotnom Matúšovi, ale aj o dobe, v ktorej tento magnát pôsobil.³ Výskum podporila aj grantová agentúra APVV Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť.

Životnému príbehu cirkevného hodnostára, vzdelaného právnika a diplomata 15. storočia sa venuje v publikácii *Juraj zo Schönbergu: bratislavský prepoš v službách cisára a kráľa* Miriam Hlaváčková. Okrem už spomenutého projektu CE SAV Hrady na Slo-

1 DVOŘÁKOVÁ, Daniela et al. *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2015. 572 s. ISBN 978-80-224-1423-4.

2 BYSTRICKÝ, Peter. *Pes v mytológií, náboženstve a folklóre: staroveku a stredoveku*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2015. 416 s. ISBN 978-80-224-1477-7.

3 LUKAČKA, Ján. *Matúš Čák Trenčiansky*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, vydavateľstvo SAV, 2016. 144 s. ISBN 978-80-224-1532-3.

vensku je publikácia tiež výstupom grantového projektu VEGA Komunikácia a spôsoby šírenia informácií v stredoveku.⁴

Cenný obraz o výzore hradných kuchýň a kultúre stravovania v ranonovovekom Uhorsku poskytuje kniha autoriek Diany Duchoňovej a Tünde Lengyelovej *Hradné kuchyne a šľachtické stravovanie v ranom novoveku. Radosti, slávnosti, strasti každodennosti*.⁵ Ide v slovenskej historiografii o doposiaľ ojedinelé spracovanie tejto problematiky.

Doplniť poznatky o minulosti našich hradov a hradných panstiev z viacerých hľadísk, a to z oblasti histórie, právnej histórie a geografie si kladie za cieľ priekopnícka práca *Hrady a hradné panstvá na Slovensku: dejiny, majitelia, prostredie*, ktorú vypracoval kolektív autorov pod vedením Diany Duchoňovej a Anny Fundárkovej.⁶ Z Historického ústavu SAV na publikácii okrem nich ešte participovali Viliam Čičaj, Tomáš Janura, Vladimír Vlasko.

Kolektívna monografia Michala Bada a Aleny Bartlovej *Putovanie dejinami: pod múrmi Oravského hradu* približuje čitateľom rôzne fenomény vývoja oravského regiónu a kľúčové dejinné momenty od stredoveku do polovice 20. storočia.⁷ Na knihe sa autor-sky podieľali z Historického ústavu SAV aj Michal Bada, Alena Bartlová, Vlasta Jak-sicsová, Tomáš Janura, Daniela Kodajová, Tünde Lengyelová, Ján Lukačka, Miroslav Sabol, Dušan Segeš.

Historicko-stavebnému vývoju šľachtických kaštieľov a kúrií v Turčianskej stolici je venovaná publikácia *Vidiecke šľachtické sídla v Turčianskej stolici*, ktorej spoluautorom je Tomáš Janura.⁸

Poslednou publikáciou, ktorá vyšla v uplynulých dvoch rokoch v rámci CE SAV Hra-dy na Slovensku je kniha „*Pre blaho nášho ľudu, všetkých našich kráľovstiev a provincií*“. *Reformná politika Márie Terézie a jej pokus o modernizáciu Uhorska*, ktorú vydal kolektív autorov pod vedením Ingrid Kušnirákovej. Okrem nej sa ešte na knihe autorsky z Historického ústavu SAV podieľali Tomáš Janura, Ivona Kollárová, Eva Kowalská a Elena Mannová. Publikácia podáva obraz reforiem Márie Terézie a dopĺňa existujúce poznanie o doteraz nepoznané aspekty jej reformného diela. Práca vznikla aj v rámci vedeckého projektu VEGA Historická pamäť a dejiny Slovenska – procesy inštrumenta-lizácie a manipulácie v 19. storočí a 20. storočí.⁹

4 HLAVAČKOVÁ, Miriam. *Juraj zo Schönbergu: bratislavský prepoš v službách cisára a kráľa*. Bratisla-va: VEDA; Historický ústav SAV, 2015. 294 s. ISBN 978-80-224-1473-9.

5 DUCHOŇOVÁ, Diana – LENGYELOVÁ, Tünde. *Hradné kuchyne a šľachtické stravovanie v ranom novoveku. Radosti, slávnosti, strasti každodennosti*. Bratislava: Historický ústav SAV vo vydavateľstve VEDA, 2016, 319 s. ISBN 978-80-224-1538-5.

6 DUCHOŇOVÁ, Diana – FUNDÁRKOVÁ, Anna (eds.). *Hrady a hradné panstvá na Slovensku: dejiny, majitelia, prostredie*. Bratislava: Historický ústav SAV vo vydavateľstve VEDA, 2016. 239 s. ISBN 978-80-224-1539-2.

7 BADA, Michal – BARTLOVÁ, Alena et al. *Putovanie dejinami: pod múrmi Oravského hradu*. Bratisla-va: VEDA, vydavateľstvo SAV; Historický ústav SAV, 2015. 23 s. ISBN 978-80-224-145-00.

8 JANURA, Tomáš – ZVEDALOVÁ, Kristína – SOBOLA, Marek. *Vidiecke šľachtické sídla v Turčianskej stolici*. [Bratislava]: Spoločnosť Kolomana Sokola s finančnou podporou MK SR a Historického ústavu SAV, 2014, 198 s. ISBN 978-80-89756-02-5.

9 KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid et al. „*Pre blaho nášho ľudu, všetkých našich kráľovstiev a provincií*“. *Refor-*

Aj v rámci projektu CE SAV Slovenské dejiny v dejinách Európy vzniklo viacero pozoruhodných monografií (individuálnych i kolektívnych), ktoré významným spôsobom obohatili publikačnú činnosť Historického ústavu. Tematicky sú zamerané prevažne na metodologické, politické a hospodárske dejiny v novšom a najnovšom období.

Kolektívna monografia *Slovenské dejiny v dejinách Európy: vybrané kapitoly* predstavuje pokus, ako je možné vnímať a skúmať témy z dejín Slovenska v rôznych historických obdobiach.¹⁰ Na knihe participoval z Historického ústavu SAV široký autorský kolektív pod vedením Dušana Kováča: Juraj Benko, Peter Bystrický, Ľudovít Hallon, Matej Hanula, Roman Holec, Pavol Hudáček, Dušan Kováč, Eva Kowalská, Ingrid Kušnieráková, Jan Pešek, Michal Schvarc, Ján Steinhübel, Peter Šoltés, Martin Štefánik, László Vörös.

Bádateľsky nie príliš frekventovaný historický jav – korupcia v uhorskej a slovenskej štátnej správe, parlamentných a župných voľbách a celkovo vo verejnom priestore je predmetom kolektívnej monografie Petra Šoltésa a Ladislava Vörösa *Korupcia*.¹¹ Autori sa na nej ešte z Historického ústavu SAV podieľali aj Ľudovít Hallon, Ján Hlavinka, Tomáš Janura, Ivan Kamenec. Okrem projektu CE SAV práca vznikla v rámci APVV Slovensko v 19. storočí a bola podporovaná grantovou agentúrou Vega Historická pamäť a dejiny Slovenska – procesy instrumentalizácie a manipulácie v 19. a 20. storočí.

Problematika skúmania hospodárskej stránky holokaustu na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 je predmetom záujmu Martiny Fiamovej. Autorka vo svojej publikácii osvetľuje počiatky, priebeh i výsledky tragického úseku slovenských dejín – arizáciu pozemkového vlastníctva židovskej komunity, neoddeliteľne späté s výkonom pozemkovej reformy.¹² Prácu podporila aj grantová agentúra Vega vedeckým projektom Slovensko za medzivojnovnej CSR a za vojnovnej Slovenskej republiky – otázky diskontinuity a kontinuity v politike, hospodárstve, spoločnosti a kultúre.

Autormi populárnovednej publikácie *60 „Zlaté šesťdesiate“ v rozdelenom svete* sú pracovníci z Historického ústavu SAV Miroslav Londák, Elena Londáková, Dušan Segeš, Stanislav Sikora, Michal Štefánský, pod vedením Slavomíra Michálka.¹³ Čitateľom predkladajú v zhrnutnej a skrátenej podobe výsledky svojho dlhoročného výskumu obdobia studenej vojny atraktívnou a pútavou formou, čím knihu sprístupňujú aj bežnému záujemcovi o nedávnu históriu. Výskum zastrešil aj grantový projekt VEGA Studená vojna a stredovýchodná Európa: niektoré aspekty jej vývoja v čase a priestore.

Politickým dejinám je venovaná aj ďalšia publikácia Slavomíra Michálka *San Francisco 1945. Vznik organizácie Spojených národov*¹⁴. Autor si všíma širšie politické súvis-

mná politika Márie Terézie a jej pokus o modernizáciu Uhorska. Bratislava: Historický ústav SAV vydavateľstve VEDA, 2016, 272 s. ISBN 978-80-1534-7.

10 KOVÁČ, Dušan et al. *Slovenské dejiny v dejinách Európy: vybrané kapitoly*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015. 455 s. ISBN 978-80-224-147-87.

11 ŠOLTÉS, Peter – VÖRÖS, László et al. *Korupcia*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015. 563 s.

12 FIAMOVÁ, Martina. „Slovenská zem patrí do slovenských rúk“: arizácie pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV; Historický ústav SAV, 2015. 175 s. ISBN 978-80-224-1446-3.

13 MICHÁLEK, Slavomír et al. *60 „Zlaté šesťdesiate“ v rozdelenom svete*. Praha: Ottovo Nakladatelství, 2015. 255 s. ISBN 978-80-7451-513-2.

14 MICHÁLEK, Slavomír. *San Francisco 1945. Vznik organizácie Spojených národov*. Bratislava: VEDA,

losti doby, resp. pozadie vzniku bipolárnej veľmocenskej hry známej ako studená vojna. Okrem CE SAV knihu podporila aj agentúra APVV Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte a grantová agentúra VEGA Studená vojna a stredovýchodná Európa, niektoré aspekty jej vývoja v čase a priestore.

Publikačná činnosť, ktorá vznikla s podporou grantovej agentúry pre výskum a vývoj (APVV)

V rokoch 2015 – 2016 sa pracovníci Historického ústavu SAV podieľali na viacerých grantových projektoch APVV: Slovensko v 19. storočí, Slovensko v 20. storočí, ďalej Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte, Individuum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese a Kontinuita a diskontinuita politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí. S ich podporou vzniklo v Historickom ústave SAV vyše desať vedeckých monografií (individuálnych i kolektívnych) vrátane edícií prameňov a dokumentov. Autori v nich siahli po rôznych témach. Zväčša prevládajú politické a hospodárske dejiny, ďalej dejiny osobností a každodennosti predovšetkým v novšom a najnovšom chronologickom období.

V publikácii *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*, ktorá je výstupom grantového projektu APVV Slovensko v 19. storočí, čitateľ nájde veľa nových informácií o človeku a spoločnosti na Slovensku v 19. storočí, o jeho sociálnom postavení, myšlienkovom svete, o zložitých premenách v kultúrnom a politickom svete elít i obyčajného človeka.¹⁵ Knihu napísal kolektív autorov pod vedením Dušana Kováča, Evy Kowalskej a Petra Šoltéša. Z Historického ústavu SAV na nej participovali i Vojtech Dangl, Gabriela Dudeková, Roman Holec, Tomáš Janura, Daniela Kodajová, Ivona Kollárová, Ingrid Kušniráková, Peter Macho, Elena Mannová a Miloslav Szabó.

Aj ďalšia publikácia *Andrej Kmeť a slovenské národné hnutie: sondy do života a kreovanie historickej pamäti do roku 1914* je výstupom grantového projektu APVV Slovensko v 19. storočí. Autor Karol Hollý v nej prináša nové interpretácie a nové možnosti výskumu významnej osobnosti slovenského národného hnutia Andreja Kmeťa¹⁶.

Okrúhle výročia obvykle bývajú príležitosťou na oslavu významných historických udalostí či osobností. Pri príležitosti 200. výročia úmrtia významnej osobnosti slovenských dejín Ľudovíta Štúra vydali pracovníci Historického ústavu SAV publikáciu *Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov: život, dielo, doba verus historická pamäť*, venovanú jeho dielu, mysleniu, osobným vzťahom a dobe, v ktorej pôsobil.¹⁷ Monografiu napísal kolektív autorov pod vedením Petra Macha a Daniely Kodajovej. Z Historického ústavu SAV sa nej ešte autorsky podieľali Marcela Bednárová a Eva Kowalská. Kniha je vý-

vydavateľstvo SAV; Historický ústav SAV, 2015. 287 s. ISBN 978-80224-1437-1.

15 KOVÁČ, Dušan – KOWALSKÁ, Eva – ŠOLTÉŠ, Peter et al. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015. 511 s. ISBN 978-80-224-1478-4.

16 HOLLÝ, Karol. *Andrej Kmeť a slovenské národné hnutie: sondy do života a kreovanie historickej pamäti do roku 1914*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV 2015. 279 s. ISBN 978-80-224-1480-7.

17 MACHO, Peter – KODAJOVÁ, Daniela et al. *Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov: život, dielo, doba verus historická pamäť*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015. 398 s. ISBN 978-80-224-1454-8.

stupom dvoch grantových vedeckých projektov APVV: Slovensko v 19. storočí a Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte.

K obdobiu Slovenskej republiky 1939 – 1945 vzniklo na pôde Historického ústavu SAV viacero podnetných prác. V prvom rade treba spomenúť štvrtý zväzok syntézy *Slovensko v 20. storočí*, ktorý vyšiel pod názvom *Slovenská republika 1939 – 1945*.¹⁸ Pripravil ho kolektív autorov pod vedením Kataríny Hradskej a Ivana Kamenca. Okrem nich sú ďalšími spoluautormi Róbert Arpáš, Valerián Bystrický, Ľudovít Hallon, Miroslav Michela a Pavol Petruf. Publikácia prináša mnohé nové otázky a ponúka odpovede na celú škálu problémov dotýkajúcich sa fungovania Slovenskej republiky 1939 – 1945 z hľadiska vnútropolitického a zahraničnopolitického diania a postavenia krajiny. Vznikla v rámci vedeckého projektu APVV Slovensko v 20. storočí a zároveň bola čiastkovým výstupom projektu Vega Problematika výskumu holokaustu na Slovensku: genéza metodologických a terminologických problémov.

Z problematiky dejín holokaustu vznikli dve pozoruhodné práce. Cieľom publikácie Jána Hlavinku „*Dôjst' silou-mocou na Slovensko a informovať' ...*“ *Dionýz Lénard a jeho útek z koncentračného tábora Majdanek* je sprostredkovanie slovenským čitateľom svedectiev o pobyte Dionýza Lénarda v koncentračnom tábore Majdanek.¹⁹ Kniha je výstupom vedeckého projektu APVV Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte.

Okrem toho Ján Hlavinka v spolupráci s Martinou Fiamovou pripravili rozsahom síce útlú, ale o to zaujímavejšiu publikáciu *Kapitoly z dejín holokaustu na Slovensku*, v ktorej okrem základných informácií o holokauste prinášajú aj stručný prehľad o dejinách Židov na Slovensku pred a po tragickom období rokov 1938 – 1945.²⁰ Práca je výstupom vedeckých projektov APVV Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte a projektu VEGA Problematika výskumu holokaustu na Slovensku: genéza metodologických a terminologických problémov.

Z hospodárskych dejín 20. storočia si zaslúžia osobitnú pozornosť dve publikácie, ktoré vznikli v rámci grantového projektu APVV Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte. Hospodárskym aspektom vzájomných vzťahov Slovenskej republiky a nacistického Nemecka v rokoch 1939 – 1945 je venovaná monografia Ľudovíta Hallona *Slovensko v hospodárskom priestore Nemecka 1939 – 1945 (rokovania, prehľady, sondy, prípadové štúdie)*.²¹ Vznikla zároveň aj v rámci projektu VEGA Lesk a tieň hospodárskeho rozvoja Slovenska.

18 HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan et al. *Slovensko v 20. storočí. 4. zväzok. Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava: VEDA, 2015. 480 s. ISBN 978-80-224-1351-0.

19 HLAVINKA, Ján. „*Dôjst' silou-mocou na Slovensko a informovať' ...*“: *Dionýz Lénard a jeho útek z koncentračného tábora Majdanek*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2015. 150 s. ISBN 978-80-224-1481-4.

20 FIAMOVÁ, Martina – HLAVINKA, Ján. *Kapitoly z dejín holokaustu na Slovensku*. Bratislava: Historický ústav SAV v Prodamu, 2015. 67 s. ISBN 978-80-224-1466-1.

21 HALLON, Ľudovít. *Slovensko v hospodárskom priestore Nemecka 1939 – 1945 (rokovania, prehľady, sondy, prípadové štúdie)*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2015. 323 s. ISBN 978-80-224-1465-4.

Miroslav Sabol je autorom monografie z hospodárskych dejín Slovenska *Dejiny dopravy na Slovensku 1938 – 1948 (1950): (jej hranice a limity)*.²² Kniha zobrazuje vývoj dopravy na Slovensku v zornom uhle hospodárskych a čiastočne aj sociálnych dejín. Podľa autora je publikácia pilotným projektom a odrazovým mostíkom k väčšej práci, ktorá by mala mapovať vývoj dopravy na Slovensku v prvej polovici 20. storočia.

Konečný výstup projektu APVV Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte predstavuje aj pramenná edícia *Pracovali v tretej ríši: štúdie a dokumenty k náboru a nasadeniu pracovných síl zo Slovenska v nacistickom Nemecku v rokoch 1939 – 1945*, ktorej spolueditormi z Historického ústavu SAV boli Michal Schvarc a Ľudovít Hallon.²³ Kniha prináša nové poznatky a pramene o donucovacích formách a metódach náboru vrátane fenoménu ekonomickej migrácie. Vznikla zároveň v rámci projektu Vega Lesk a tieň hospodárskeho rozvoja Slovenska 1939 – 1941.

Poslednou publikáciou, ktorá je čiastkovým výstupom grantového projektu APVV Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte je monografia *Ideológia naprieč hranicami: myšlienkové transfery v Európe a na Slovensku v 1. polovici 20. storočia*. Napísal ju kolektív autorov pod vedením Lindy Osykovej a Mateja Hanulu.²⁴ Na publikácii sa z Historického ústavu SAV autorsky podieľali ešte Juraj Benko, Bohumila Ferenčuhová, Ľudovít Hallon, Matej Hanula, Ľubica Kázmerová, Linda Osyková, Jaroslava Rogul'ová a Miroslav Sabol. Autori zamerali svoju pozornosť na ideologické koncepcie použité pri vytyčovaní hraníc československého štátu a ideologickým transferom medzi európskymi krajinami v medzivojnovom období a ich dosahom na vnútropolitický vývoj v Československu a na Slovensku. Kniha vznikla zároveň v rámci dvoch grantových projektov VEGA Formovanie zahraničnopolitického myslenia slovenských politických elít a spoločnosti v rokoch 1918 – 1938 a Stratégie a priority československého štátu v oblasti vzdelávania národnej osvetly na Slovensku v rokoch 1918 – 1939.

V rámci APVV Individuum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese vznikli v Historickom ústave SAV v uplynulom období dve publikácie. Zaujímavú tému z dejín každodennosti v mestách v období novoveku prináša monografia *Kvalita života v minulosti našich miest*, ktorú napísal kolektív autorov pod vedením Viliama Čičaja a Michala Bada.²⁵ Okrem nich sa na knihe autorsky podieľali aj Eva Frimmová, Miroslav Nemec a Mária Kohútová. Autori sa v nej venujú širokej palete sociálnych a priestorových komponentov, ktoré ovplyvňujú život obyvateľov mesta, ako sú naprí-

22 SABOL, Miroslav. *Dejiny dopravy na Slovensku 1938 – 1948 (1950): (jej hranice a limity)*. Bratislava: VEDA; HÚ SAV, 2015. 299 s. ISBN 978-80224-1459-3.

23 SCHVARC, Michal – HALLON, Ľudovít – MIČKO, Peter. *Pracovali v tretej ríši: štúdie a dokumenty k náboru a nasadeniu pracovných síl zo Slovenska v nacistickom Nemecku v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015. 463. s. ISBN 978-80224-145-17.

24 OSYKOVÁ, Linda – HANULA, Matej et al. *Ideológia naprieč hranicami: myšlienkové transfery v Európe a na Slovensku v 1. polovici 20. storočia*. Bratislava: Historický ústav SAV; VEDA, 2015, 195 s. ISBN 978-80-224-1461-6.

25 ČIČAJ, Viliam – BADA, Michal et al. *Kvalita života v minulosti našich miest*. Bratislava: Igor Ilit' – Rádio Print, 2016, 255 s. ISBN 978-80-89867-01-1.

klad otázky väzby obyvateľov na mesto ako celok, radosť z bývania, ďalej formy spojené s vybavením domácnosti, otázky životného prostredia a mnohé ďalšie. Kniha je zároveň čiastkovým výstupom grantového projektu VEGA Ars apodemica alebo umenie cestovať.

Nový pohľad na medzivojnové obdobie Slovenska, keď došlo k nebývalému rozvoju osvety a vzdelávania a rozširovaniu siete škôl, prináša publikácia *Premeny osvety a vybraných školských výchovno-vzdelávacích prostriedkov na Slovensku (1918 – 1939)*, ktorú napísal kolektív autorov pod vedením Ľubice Kázmerovej.²⁶ Z Historického ústavu SAV na knihe autorsky participovali Anna Falisová, Matej Hanula a Linda Osyková. Kniha vznikla popri grantovom projekte APVV aj ako čiastkový výstup grantového projektu VEGA Stratégie a priority československého štátu v oblasti vzdelávania národnej osvety na Slovensku v rokoch 1918 – 1939.

Osobitná pozornosť je v Historickom ústave SAV venovaná prípravám a vydávaniu tzv. jubilejných monografií, ktoré vznikajú pri príležitosti významných životných jubileí pracovníkov Historického ústavu SAV. Ako výstup grantového projektu APVV Kontinuity a diskontinuity politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí vznikla v Historickom ústave SAV monografia *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elít v moderných dejinách: jubileum Valeriána Bystrického*, ktorú pripravil široký autorský kolektív pod vedením Jaroslavy Roguľovej a Maroša Hertela k významnému životnému jubileu svojho kolegu, spolupracovníka a priateľa Valeriána Bystrického.²⁷ Autormi z Historického ústavu SAV sú: Juraj Benko, Vojtech Dangel, Bohumila Ferencuhová, Ľudovít Hallon, Matej Hanula, Maroš Hertel, Roman Holec, Katarína Mešková Hradská, Adam Hudek, Vlasta Jaksicová, Ivan Kamenec, Ľubica Kázmerová, Dušan Kováč, Miroslav Londák, Elena Londáková, Slavomír Michálek, Miroslav Michela, Linda Osyková, Jan Pešek, Pavol Petruš, Jaroslava Roguľová, Miroslav Sabol, Alžbeta Sedliaková, Dušan Segeš, Michal Schvarc, Stanislav Sikora, Michal Štefanský a Jozef Žatkuliak. Rovnako ako bol široký obzor a odborná erudícia jubilanta, aj témy obsiahnuté v tejto publikácii sú veľmi široké a pestré (všeobecné i slovenské dejiny).

Publikačná činnosť v rámci grantových projektov VEGA

S podporou grantovej agentúry VEGA vznikol v Historickom ústave SAV v uplynulom období celý rad zaujímavých publikácií. Z formálnej stránky ide o vedecké, odborné i populárnovedné monografie (individuálne aj kolektívne), ďalej edície prameňov a dokumentov a publikované rozhovory. Z obsahovej stránky sú zastúpené rozmanité témy (preferujú sa najmä politické, hospodárske, kultúrne, sociálne a demografické dejiny, ďalej dejiny každodennosti, vojenské, cirkevné dejiny, dejiny zdravotníctva a súdnictva) zo starších i z novších a najnovších dejín.

26 KÁZMEROVÁ, Ľubica et al. *Premeny osvety a vybraných školských výchovno-vzdelávacích prostriedkov na Slovensku (1918 – 1939)*. Bratislava: Historický ústav SAV vo vydavateľstve SAV VEDA, 2016. 135 s. ISBN 978-80224-1536-1.

27 ROGUĽOVÁ, Jaroslava – HERTEL, Maroš et al. *Adepti moci a úspechu. Etablovanie elít v moderných dejinách: jubileum Valeriána Bystrického*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2016, 599 s. ISBN 978-80-224-1503-3.

Kolektív autorov pod vedením Miriam Hlavačkovej približuje čitateľom vo svojej publikácii *Od symbolu k slovu. Podoby stredovekej komunikácie* rozmanité formy do-rozumievania medzi rôznymi sociálnymi prostrediami a vrstvami stredovekého sveta.²⁸ Autorsky sa na knihe podieľali pracovníci ústavu Peter Bystrický, Daniela Dvořáková, Eva Frimmová, Tomáš Homola, Pavol Hudáček, Žofia Lysá, Marek Oravec a Juraj Hrica. Publikáciu zastrešili dva grantové projekty VEGA Komunikácia a spôsoby šírenia informácií v stredoveku a Sociálny a demografický vývoj miest na Slovensku v stredoveku.

Politickým a kultúrnym dejinám strednej Európy začiatkom 16. storočia, ktoré sa v značnej miere dotýkajú aj slovenských dejín (Bratislavy), sa vo svojej monografii *Rok 1515 v premenách času (na pozadí Bartoliniho diela Odeporicon)* venuje Eva Frimmová.²⁹ Kniha vznikla v rámci grantového projektu VEGA Ponímanie a koncepcie novovekej historiografie.

V súlade so súčasným trendom v európskej historiografii začal v posledných rokoch aj na Slovensku stúpať záujem o dejiny každodennosti a doposiaľ zaznávaný výskum života šľachty. Nový pohľad na život na šľachtickom dvore v období raného novoveku prináša monografia Tünde Lengyelovej *Život na šľachtickom dvore: odev, strava, domácnosť, hygiena, voľný čas*.³⁰ Snahou autorky bolo podať syntetizujúci pohľad na všetky oblasti života šľachty (režim dňa, rôzne rituály, odievanie, rezidencie či trávenie voľného času). Okrem odborných kvalít ide o čitateľsky veľmi atraktívnu publikáciu, ktorá vznikla v rámci dvoch grantových projektov VEGA Miesto a úloha palatínskeho úradu v politickom systéme Uhorska v období raného novoveku a Ars apodemica alebo umenie cestovať.

Dejinám súdництва sa donedávna nepripisovala veľká dôležitosť. Autorka publikácie *Súdnictvo a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí* Blanka Szeghyová si kladie za cieľ preskúmať charakter mestského súdництва združeného do regionálneho spoločenstva známeho ako Pentapolitana (Košice, Levoča, Bardejov, Prešov a Sabinov), jeho fungovanie v praxi a na konkrétnych prípadoch rozoberá typické delikty a tresty.³¹ Prácu zastrešili dva grantové projekty VEGA: Miesto a úloha palatínskeho úradu v politickom systéme Uhorska v období raného novoveku a Politické skupiny ako determinanty stavovskej politiky v Uhorskom kráľovstve v období raného novoveku.

Aj v rámci grantových projektov VEGA vznikli viaceré tzv. príležitostné monografie, najčastejšie k významným životným jubileám alebo k historickým výročiam. Diana Duchoňová je spolueditorkou kolektívnej monografie *Prudentissimae dominae nobis honorandae: k životnému jubileu profesorky Márie Kohútovej*.³² Publikácia bola ve-

28 HLAVAČKOVÁ, Miriam et al. *Od symbolu k slovu. Podoby stredovekej komunikácie*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV; Historický ústav SAV, 2016. 456 s. ISBN 978-80-224-1537-8.

29 FRIMMOVÁ, Eva. *Rok 1515 v premenách času (na pozadí Bartoliniho diela Odeporicon)*. Bratislava: Vydavateľstvo Post Scriptum; Historický ústav SAV, 2015. 285 s. ISBN 978-802-89567-54-6.

30 LENGYELOVÁ, Tünde. *Život na šľachtickom dvore: odev, strava, domácnosť, hygiena, voľný čas*. Bratislava: Slovart, 2016. 247 s. ISBN 978-80-556-1287-4.

31 SZEGHYOVÁ, Blanka. *Súdnictvo a súdna prax v mestách Pentapolitany v 16. storočí*. Bratislava: VEDA, 2016. 185 s. ISBN 978-80-224-1499-9.

32 DUCHOŇOVÁ, Diana – RÁBIK, Vladimír et al. *Prudentissimae dominae nobis honorandae: k život-*

novaná významnému jubileu historičky Márie Kohútovej a prináša široký výber tém (najmä z cirkevných, hospodárskych a sociálnych dejín), väčšina z nich sa týka výskumného obdobia, ktoré je jubilantke blízke. Na publikácii sa z Historického ústavu SAV autorsky podieľali: Michal Bada, Viliam Čičaj, Diana Duchoňová, Eva Frimmová, Anna Fundárková, Tomáš Janura, Tünde Lengyelová, Pavol Petruš a Blanka Szeghyová. Kniha je výstupom dvoch grantových projektov: *Ars apodemica* alebo umenie cestovať a Miesto a úloha palatínskeho úradu v politickom systéme Uhorska v období raného novoveku.

Jubileum profesora Pavla Petruša dalo príležitosť vzdať poctu profesorovi – historikovi, ktorý sa dejinami 20. storočia zaoberá celý svoj profesionálny život. Na kolektívnej monografii *Dejinné premeny 20. storočia: historik Pavol Petruš 70-ročný* participoval z Historického ústavu SAV široký autorský kolektív kolegov, priateľov a žiakov: Bohumila Ferenčuhová, Ľudovít Hallon, Vlasta Jaksicsová, Juraj Kalina, Ivan Kamenec, Michal Kšiňan, Miroslav Londák, Slavomír Michálek, Jan Pešek, Miroslav Sabol, Alžbeta Sedliaková, Stanislav Sikora, Michal Štefánský a Jozef Žatkuliak.³³ Kniha, ktorej spoluzostavovateľom je Slavomír Michálek, vznikla v rámci dvoch grantových projektov VEGA Studená vojna a stredovýchodná Európa: niektoré aspekty jej vývoja v čase a priestore a Zmeny, premeny a výmeny slovenských politických, kultúrnych a intelektuálnych elit v rokoch 1938 – 1958.

Poslednou tzv. príležitostnou monografiou je publikácia *Básnik a mesto. Viedenské roky Jána Kollára: vydané pri príležitosti 220. výročia narodenia Jána Kollára*, ktorej spoluautorkou je Tatiana Ivantyšinová. Vyšla pri príležitosti 220. výročiu narodenia významného slovenského spisovateľa Jána Kollára.³⁴ Kniha vznikla v rámci projektu VEGA Slováci a vzťahy medzi národmi v strednej a východnej Európe.

Výstupom projektu VEGA Historická pamäť a dejiny Slovenska – procesy inštrumentalizácie a manipulácie v 19. a 20. storočí je kolektívna monografia z vojenských a cirkevných dejín o slovenských dobrovoľníkoch *Sláva šľachetným IV. Osudy kapitánov slovenských dobrovoľníkov 1848/49 a vojenských duchovných*.³⁵ Kniha, ktorej spoluteditorkou je Daniela Kodajová, vyšla pod odbornou garanciou Historického ústavu SAV ako štvrté pokračovanie cyklu *Sláva šľachetným*. Autormi z Historického ústavu SAV sú Vojtech Dangl, Daniela Kodajová a Peter Macho.

V uplynulých dvoch rokoch sa naďalej pokračovalo v úspešnom vydávaní prameňov a dokumentov. Pracovníci HÚ SAV Jaroslava Roguľová, Martina Fiamová, Ľudo-

nému jubileu profesorky Márie Kohútovej. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity; Bratislava: Historický ústav SAV; Krakow: Spolok Slovákov v Poľsku, 2015. 569 s. ISBN 978-80-8082-850-9.

33 MICHÁLEK, Slavomír – MANÁK, Marián et al. *Dejinné premeny 20. storočia: historik Pavol Petruš 70-ročný*. Bratislava: Historický ústav SAV; Ústav dejín Trnavskej univerzity v Trnave; VEDA, 2016. 390 s. ISBN 978-80-224-150-40.

34 IVANTYŠINOVÁ, Tatiana – PODOLAN, Peter – VIRŠINSKÁ, Miriam. *Básnik a mesto. Viedenské roky Jána Kollára. Vydané pri príležitosti 220. výročia narodenia Jána Kollára*. Bratislava: Pro História v spolupráci s Historickým ústavom SAV, 2013. 125 s. ISBN 978-80-97-124-7-4-8.

35 JURÁŠ, Ján – KODAJOVÁ, Daniela et al. *Sláva šľachetným IV. Osudy kapitánov slovenských dobrovoľníkov 1848/49 a vojenských duchovných*. Liptovský Mikuláš: Spolok Martina Rázusa v spolupráci s Transcius, 2016. 286 s. ISBN 978-80-972016-2-3.

vít Hallon, Michal Schvarc, Vlasta Jaksicsová a Miroslav Sabol v spolupráci s ďalšími editormi pripravili k vydaniu ďalšie dva zväzky pramennej edície *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov* *Slováci a druhá svetová vojna*³⁶ a *Slováci a ľudovodemokratický režim: zápas o Slovensko*.³⁷ Obidva zväzky prinášajú výber z originálnych historických prameňov v slovenskom preklade z obdobia rokov 1939 – 1945 a 1945 – 1948, ktoré predstavujú v slovenských dejinách síce krátke, ale dôležité a udalosťami mimoriadne nabité obdobia. Sú výstupom grantového projektu VEGA Slovensko za medzivojnovej ČSR a za vojnovej Slovenskej republiky – otázky diskontinuity a kontinuity v politike, hospodárstve, spoločnosti a kultúre.

Ivan Guba edične spolupracoval na príprave a vydaní publicistiky významnej slovenskej osobnosti, politika *Jozefa Lettricha* *Jozef Lettrich. Publicistika (1945 – 1948): články, prejavy, rozhovory*.³⁸ Knihu zastrešil grantový projekt VEGA Politické zmeny v rokoch 1945 – 1948 a ich dopad na povojnovú spoločnosť na Slovensku.

Problematike z dejín zdravotníctva je venovaná monografia *Pôrodné asistentky a ošetrovatelky na Slovensku v rokoch 1918 – 1938 (Sondy do problematiky)*, na ktorej autorsky spolupracovala Anna Falisová.³⁹ Publikácia je výstupom troch grantových projektov VEGA Úloha zdravotného personálu vo vývoji starostlivosti o zdravie na Slovensku od vzniku ČSR do začiatku 50. rokov 20. storočia, Slovensko za medzivojnovej ČSR a za vojnovej Slovenskej republiky – otázky diskontinuity a kontinuity v politike, hospodárstve, spoločnosti a kultúre a Spoločenské súvislosti ochrany životného prostredia na Slovensku od priemyselnej revolúcie do druhej svetovej vojny.

Hospodársku situáciu na Slovensku od vyhlásenia autonómie až po vojnu so ZSSR na základe najnovšieho historického výskumu približuje čitateľom kolektívna monografia *Lesk a tiene hospodárskeho rozvoja Slovenska v rokoch 1939 – 1941*, na ktorej sa autorsky a zostavovateľsky z Historického ústavu SAV podieľali Ľudovít Hallon, Miroslav Sabol, Michal Schvarc a Martina Fiamová.⁴⁰ Publikácia vznikla ako konečný výstup rovnomeného projektu VEGA.

36 ROGUEOVÁ, Jaroslava – FIAMOVÁ, Martina – HALLON, Ľudovít – LETZ, Róbert – SCHVARC, Michal – SYRNÝ, Marek. *Slováci a druhá svetová vojna*. XIII.a. Edícia *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2015. 399 s. ISBN 978-808-1190-933.

37 ROGUEOVÁ, Jaroslava – HALLON, Ľudovít – JAKSICSOVÁ, Vlasta – LETZ, Róbert – SABOL, Miroslav – SYRNÝ, Marek. *Slováci a ľudovodemokratický režim: zápas o Slovensko*. XIII.b. Edícia *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2016. 231 s. ISBN 978-80-8119-101-5.

38 GUBA, Ivan – SYRNÝ, Marek (eds.). *Jozef Lettrich. Publicistika (1945 – 1948): články, prejavy, rozhovory*. Banská Bystrica: Belianum, vyd. Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici; Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici; Bratislava: Historický ústav SAV; Nadácia Dr. Jozefa Lettricha v Martine, 2014. 351 s. ISBN 978-80-557-0835-5.

39 FALISOVÁ, Anna – MOROVICSOVÁ, Eva. *Pôrodné asistentky a ošetrovatelky na Slovensku v rokoch 1918 – 1938 (Sondy do problematiky)*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2015. 249 s.+ 22 obr. príloha. ISBN 978-80-224-1468-5.

40 MIČKO, Peter – HALLON, Ľudovít et al. *Lesk a tiene hospodárskeho rozvoja Slovenska v rokoch 1939 – 1941*. Krakow: Spolok Slovákov v Poľsku; Filozofická fakulta Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2015. 418 s. ISBN 978-83-7490-865-8.

Miroslav Londák, Stanislav Sikora a Elena Londáková sú autormi publikácie *Od predjaria k normalizácii: Slovensko v Československu na rozhraní 60. a 70. rokov 20. storočia*.⁴¹ Kniha je voľným pokračovaním publikácie *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967* od tých istých autorov.⁴² Podáva syntetizujúci pohľad na diskontinuálne obdobie rokov 1968 – 1971 na Slovensku v československých súvislostiach. Monografiu finančne podporili dva grantové projekty VEGA Slovensko po roku 1968. Cez mráz normalizácie k samostatnej Slovenskej republike a demokracii a Mechanizmus fungovania komunistického režimu na Slovensku v rokoch 1948 – 1989.

Obidva vyššie menované projekty VEGA podporili aj publikáciu Eleny Londákovovej z dejín kultúry *Slovenská kultúra v rokoch 1968 – 1970*.⁴³ Autorka venuje pozornosť zaujímavému a dramatickému vývoju v oblasti kultúry na Slovensku v rokoch 1968 – 1970, počnúc reformným demokratizačným vzopätím tzv. pražskej jari – cez zlom okupácie až po začiatky „normalizácie“ československej spoločnosti.

Obdobie studenej vojny približuje čitateľom publikácia historikov Michala Štefanského a Slavomíra Michálka *Milníky studenej vojny a ich vplyv na Československo (od Trumanovej doktríny po Vietnam)*.⁴⁴ Monografia je koncipovaná ako spojenie historickej analýzy politiky veľmocí s dopadom na Československo a jeho miesto v rámci sovietskeho bloku. Vznikla v rámci grantového projektu VEGA Studená vojna a stredovýchodná Európa; niektoré aspekty jej vývoja v čase a priestore.

Posledným knižným titulom, ktorý vznikol v uplynulých dvoch rokoch v rámci grantového projektu VEGA Politické, ekonomické a kultúrne elity židovskej komunity na Slovensku v rokoch 1918 – 1945 je populárnovedná publikácia Kataríny Meškovej Hradskej *Tak čo Vás trápi? Rozhovory*, prinášajúca rozhovory so známym slovenským neurológom Pavlom Traubnerom.⁴⁵

Aj v uplynulom období bol u odbornej i laickej čitateľskej verejnosti pomerne veľký dopyt po viacerých zaujímavých knižných tituloch, ktoré už boli pre čitateľov menej dostupné alebo nedostupné vôbec, preto ich autori a zostavovatelia prepracovali a vydali ako druhé doplnené vydania. V rámci projektu APVV Stredoveké hrady na Slovensku. Život, kultúra, spoločnosť vyšlo druhé prepracované a doplnené vydanie knihy Jána Steinhübela *Nitrianske kniežactvo. Počiatky stredovekého Slovenska*.⁴⁶ Tatiana Ivan-

41 LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena. *Od predjaria k normalizácii: Slovensko v Československu na rozhraní 60. a 70. rokov 20. storočia*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2016. 388 s. ISBN 978-80-224-1531-6.

42 LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena. *Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2002.

43 LONDÁKOVÁ, Elena. *Slovenská kultúra v rokoch 1968 – 1970*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2015. ISBN 978-80-224-1460-9.

44 ŠTEFANSKÝ, Michal – MICHÁLEK, Slavomír. *Milníky studenej vojny a ich vplyv na Československo (od Trumanovej doktríny po Vietnam)*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2015. 325 s. ISBN 978-80-224-144-94.

45 MEŠKOVÁ HRADSKÁ, Katarína – TRAUBNER, Pavel. *Tak čo Vás trápi? Rozhovory*. Bratislava: Marečin PT, 2016. 190 s. ISBN 978-80-8114-836-1.

46 STEINHÜBEL, Ján. *Nitrianske kniežactvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava: Vydavateľstvo Rak, 2016. 594 s. ISBN 978-80-85501-64-3. Druhé prepracované a doplnené vydanie. Prvé vydanie vyšlo

tyšynová je spoluautorkou druhého a rozšíreného vydania publikácie *Básnik a mesto. Viedenské roky Jána Kollára: vydané pri príležitosti 220. výročia narodenia Jána Kollára*, ktoré vyšlo v rámci grantového projektu VEGA Slováci a vzťahy medzi národmi v strednej a východnej Európe (19. – 20. stor.): mýty – stereotypy – historická pamäť.⁴⁷

Publikačná činnosť ústavu v rámci ústavných projektov, medzinárodných projektov i mimoprojektová činnosť

Pracovníci Historického ústavu SAV v rámci ústavných a medzinárodných projektov i mimoprojektovej činnosti v uplynulých dvoch rokoch vydali bohatú produkciu knižných publikácií. Z formálnej stránky ide najmä o kolektívne a individuálne monografie, syntézy, zborníky z konferencií i pramenné edície. Z obsahovej stránky prevládajú dejiny každodennosti a politické dejiny.

Výsledkom dlhoročnej spolupráce medzi slovenskými a maďarskými historikmi, ktorú inštitucionálne zastrešuje slovensko-maďarská komisia historikov bolo založenie novej edičnej rady Kor/ridor könyvek (Kor/ridor knihy). Pôvodne *Kor/ridor* začal vychádzať ako periodikum so zameraním na výskum dejín menšín na slovenskom i maďarskom území.⁴⁸ Od roku 2014 si kladie za cieľ predstavovať odbornej i laickej verejnosti historické práce prinášajúce do vzájomnej diskusie o spoločných dejinách nové poznatky a nespracované či obchádzané témy. Aj inovatívna publikácia skúmajúca mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku *Korunovacie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku* je výsledkom takejto spolupráce slovenských a maďarských historikov.⁴⁹ Z Historického ústavu SAV je spolueditorkou Tünde Lengyelová a autorsky sa na nej podieľali Michal Bada, Tünde Lengyelová a Diana Duchoňová. Roku 2016 k nej pribudla publikácia tematizujúca azda najkonfliktnejšie obdobie slovensko-maďarských dejín – zánik Uhorska a vznik Československej republiky: Miroslav Michela *Trianon labirintusaiban: történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*.⁵⁰

v roku 2004: STEINHÜBEL, Ján. *Nitrianske kniežactvo: počiatky stredovekého Slovenska: rozprávanie o dejinách nášho územia a okolitých krajín od sťahovania národov do začiatku 12. storočia*. 1. vydanie. Bratislava: VEDA; vyd. Rak, 2004. 575 s. + 8 s. príloh. ISBN 80-224-0812-3.

47 IVANTYŠYNOVÁ, Tatiana – PODOLAN, Peter – VIRŠINSKÁ, Miriam. *Básnik a mesto. Viedenské roky Jána Kollára: vydané pri príležitosti 220. výročia narodenia Jána Kollára*. Bratislava: Pro História; Historický ústav SAV, 2015. 142 s. ISBN 978-80-970376-6-6. Druhé prepracované a rozšírené vydanie. Prvé vydanie porovnaj poznámku č. 34.

48 *KOR/RIDOR: szlovák-magyar történeti folyóirat: slovensko-maďarský historický časopis*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. ISSN 2064-6410.

49 LENGYELOVÁ, Tünde – PALFFY, Géza (eds.). *Korunovacie a pohreby. Mocenské rituály a ceremónie v ranom novoveku*. Budapest; Békéscsaba: Historický ústav Filozofického centra Maďarskej akadémie vied; Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2016. 228 s. ISBN 978-615-5615-35-1.

50 MICHELA, Miroslav. *Trianon labirintusaiban történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba: Magyarországi szlovákok kutatóintézete; Budapest: Magyartudományos akadémia Bölcsészettudományi kutató központ Történettudományi intézet, 2016. 272. S. ISBN 978-615-5615-15-3..

Kolektívna monografia *Slovakia. A European Story* prináša čitateľom dejiny Slovenska a Slovákov v anglickom jazyku a je určená každému záujemcovi o dejiny Slovákov v Európe a Európskej únii.⁵¹ Autorsky na knihe participovali Miroslav Londák, Slavomír Michálek, Valerián Bystrický, Elena Londáková, Milan Zemko, Jozef Žatkuliak, Ľudovít Hallon a Miroslav Sabol.

Ján Lukačka je spoluautorom populárnovednej syntézy slovenských dejín *Slovenské dejiny: od úsvitu po súčasnosť*, určenej pre široký okruh čitateľov.⁵²

Ivan Guba bol spolueditorom kolektívnej publikácie *Ve službách česko-slovenského porozumění/porozumenia. Pocta Vojtovi Čelkovi*.⁵³ Autorsky sa na knihe z Historického ústavu SAV podieľali aj Roman Holec, Miroslav Michela, Dušan Kováč a Ivan Kamenec.

Pramenná edícia *Juraj Slávik. Moja pamäť – živá kniha: moje poslanie vo Varšave II. 1938 – 1939* nadväzuje na publikovaný prvý zväzok Slávikových pamätí, zahrňujúcich roky 1936 – 1937. Na knihe sa editorsky podieľal Valerián Bystrický.⁵⁴

Publikácia *Budování státu bez antisemitismu?: násilí, diskurz loajality a vznik Československa*, na ktorej autorsky spolupracoval Miloslav Szabó, vyšla v českej knižnej edícii *Židé – dějiny – paměť a za podpory grantové agentúry Českej republiky v rámci projektu: Budování státu bez antisemitismu? Český a slovenský antisemitismus 1917–1923*.⁵⁵

V neposlednom rade je zastúpená aj produkcia regionálnych dejín. Publikácia *Kultúrno-historické pamiatky stredného Ponitria* si kladie za cieľ spopularizovať a sprístupniť v reprezentatívnej podobe bohaté a rozmanité kultúrno-historické dedičstvo stredného Ponitria. Na knihe autorsky spolupracoval Ján Lukačka.⁵⁶

Hrad Lietava. Sprievodca po zrúcanine hradu je ďalším príspevkom do edície *Sprievodca po zrúcanine hradu*. Autorsky sa na sprievodcovi podieľal Tomáš Janura.⁵⁷

51 LONDÁK, Miroslav – MICHÁLEK, Slavomír – WEISS, Peter et al. *Slovakia. A European Story*. Bratislava: VEDA; Historický ústav SAV, 2016, 315 s. ISBN 978-80-224-15212-4.

52 HABAJ, Michal – LUKAČKA, Ján – SEGEŠ, Vladimír – MRVA, Ivan – PETRANSKÝ, Ivan A. – HRNKO, Anton. *Slovenské dejiny: od úsvitu po súčasnosť*. Bratislava: Perfekt, 2015. 551 s. ISBN 978-802-80-467302.

53 GUBA, Ivan – MACHÁČEK, Michal – SYRNÝ, Marek (eds.). *Ve službách česko-slovenského porozumění/porozumenia. Pocta Vojtovi Čelkovi*. Praha: Československé dokumentační středisko; Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela; Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici, 2016. 343 s. ISBN 978-80-906181-0-7.

54 NĚMEČEK, Jan – BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Juraj Slávik. Moja pamäť – živá kniha: moje poslanie vo Varšave II. 1938 – 1939*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV; Historický ústav SAV, 2014. 512 s. ISBN 978-80-224-1417-3. Prvý zväzok prameňov vyšiel v roku 2010: NĚMEČEK, Jan (ed.). *Juraj Slávik. Moja pamäť – živá kniha. Moje poslanie vo Varšave 1936 – 1937*. Bratislava: VEDA, 2010. 430 s.

55 FRANKL, Michal – SZABÓ, Miloslav. *Budování státu bez antisemitismu?: násilí, diskurz loajality a vznik Československa*. [Praha]: Nakladatelství Lidové noviny, 2015. 339 s. ISBN 978-807422-422-5.

56 BÓNA, Martin – LUKAČKA, Ján. *Kultúrno-historické pamiatky stredného Ponitria*. Topoľčany: Vydavateľstvo TRISTANPRESS pre Regionálne združenie obcí stredné Ponitrie, 2015. 154 s. ISBN 978-80-89173-45-7.

57 ŠIMKOVIC, Michal – JANURA, Tomáš – BIELICH, Mário – BÓNA, Martin. *Hrad Lietava: Sprievodca po zrúcanine hradu*. Bratislava: Slovenský skauting; Združenie na záchranu Lietavského hradu, 2016.

Osobný pohľad na dobu, v ktorej žil, ponúka rozsiahly knižný rozhovor Jozefa Leikerta so svetovo uznávaným slovenským lekárom Jaroslavom Simanom *Hlas srdca: osobnosť výnimočného slovenského chirurga Jaroslava Simana*.⁵⁸

V uplynulých dvoch rokoch sa naďalej vydávali zborníky z vedeckých konferencií, na ktorých sa zostavovateľsky alebo editorsky podieľali aj pracovníci Historického ústavu SAV. Súčasťou série podujatí organizovaných pri príležitosti 300. výročia popravy Juraja Jánošíka bola vedecká konferencia o zbojníctve, z ktorej vyšiel zborník *Zbojníctvo na Slovensku: zborník z vedeckej konferencie v Liptovskom Mikuláši 4. novembra 2013*.⁵⁹ Na jeho príprave sa zostavovateľsky aj autorsky podieľal Miroslav Nemec.

Zborník prednášok *Bratislavský hrad: dejiny, výskum a obnova* vznikol z vedeckej konferencie konanej 22. – 23. novembra 2014 na bratislavskom hrade v rámci medzinárodného projektu Európskej únie Danube Limes Brand.⁶⁰ Spoluzostavovateľkou zborníka je Angelika Herucová.

Jubilejný zborník k 25. výročiu komisie českých, nemeckých a slovenských historikov *Die Deutsch – Tschechische – Slowakische Historikerkommission 1990–2015 (Česko-Nemecká a Slovensko-Nemecká komise historiků 1990–2015)* poskytuje prehľad o prvom štvrtstoročí činnosti, o vývine komisie od jej založenia až dodnes.⁶¹ Na editovaní zborníka spolupracovala Edita Ivaničková.

Roman Holec je spolueditorom zborníka *Viditeľná i skrytá: česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí*, ktorý vyšiel v rámci *Česko-slovenskej historickej ročenky*.⁶²

Viaceri pracovníci Historického ústavu SAV (Adam Hudek, Ján Hlavinka a Michal Schvarc) sa podieľali na príprave textov a koncepcie katalógu k výstave o Slovenskom národnom povstaní „*Es lebe unsere gerechte Sache*“! *Der Slowakische Nationalaufstand 29. August bis 27. Oktober 1944: Eine Ausstellung der Deutscher Widerstand in Kooperation mit der Historischen Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaft*, ktorá sa konala v Berlíne.⁶³

54 s. ISBN 978-80-89776-07-8.

58 LEIKERT, Jozef – MACKOVÁ, Mária. *Hlas srdca: osobnosť výnimočného slovenského chirurga Jaroslava Simana*. Bratislava: Vydavateľstvo Luna, 2015. 252 s. ISBN 978-80-969654-8-9.

59 NEMEC, Miroslav – VÍTEK, Peter (zost.). *Zbojníctvo na Slovensku: zborník z vedeckej konferencie. Liptovský Mikuláš, 4. 11. 2013*. Kraków: Spolok Slovákov v Poľsku, 2014. 171 s. ISBN 978-83-7490-893-1.

60 MUSILOVÁ, Margaréta – BARTA, Peter – HERUCOVÁ, Angelika (zost.). *Bratislavský hrad: dejiny, výskum a obnova*. Bratislava: Mestský ústav ochrany pamiatok v Bratislave; Slovenské národné múzeum – Historické múzeum, 2014. 340 s. ISBN 978-80-97192372.

61 CORNELLISSSEN, Christoph – IVANIČKOVÁ, Edita – ŘEZŇÍK, Miloš (eds.). *Die Deutsch-Tschechische-Slowakische Historikerkommission 1990–2015 = Česko-Nemecká a Slovensko-Nemecká komise historiků 1990–2015*. München: Deutsch-Tschechische und Deutsch-Slowakische Historikerkommission [2015]. 79 s. ISBN 978-3-944396-56-9.

62 GONĚC, Vladimír – HOLEC, Roman (eds.). *Viditeľná i skrytá: česko(moravsko)-slovenská hranica v 20. storočí*. In *Česko-slovenská historická ročenka 2013*, s. 9-141. ISBN 978-80-89391-35-6.

63 BEHRENS, Petra – TUCHEL, Johannes (redaktion). *Texte und Konzeption Petra Behrens, Adam Hudek, Ján Hlavinka, Michal Schvarc et al. „Es lebe unsere gerechte Sache“! Der Slowakische Nationalaufstand 29. August bis 27. Oktober 1944: Eine Ausstellung der Deutscher Widerstand in Kooperation mit den Historischen Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaft*. Berlin: gedenkstädte der Deutschen Widerstand; Bratislava: Historický ústav SAV, 2016. 170 s. ISBN 978-3-9458112-09-9.

Historický ústav SAV bol v uplynulých dvoch rokoch vydavateľom viacerých významných medzinárodných i domácich vedeckých a odborných periodík, do ktorých prispievali nielen pracovníci ústavu, ale aj zahraniční a slovenskí odborníci formou vedeckých a odborných štúdií, článkov, recenzií i odborných diskusií.

V prvom rade treba spomenúť jeden z najstarších a najvýznamnejších vedeckých periodík na Slovensku, týkajúci sa histórie *Historický časopis: vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy*, ktorý vychádza už od roku 1952. Pôvodne vychádzal ako štvrťročník (+Supplement v angličtine) v Slovak Academic Press, od roku 2015 vychádza päťkrát do roka, pričom posledné číslo je v anglickom jazyku. Hlavným redaktorom je Dušan Kováč a medzinárodnú redakčnú radu tvorí 18 renomovaných vedeckých odborníkov. Časopis je indexovaný vo viacerých významných medzinárodných bibliografických databázach, z ktorých najdôležitejšie sú Web of Science, Current Contents a SCOPUS. V rokoch 2015 – 2016 v ňom bolo publikovaných vyše tridsať vedeckých a odborných štúdií a približne rovnaký počet recenzií a anotácií pracovníkov Historického ústavu SAV.

Druhým časopisom, ktorého vydavateľom je Historický ústav SAV je internetový časopis *Forum Historiae: časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy*, ktorý je projektom mladšej generácie historikov ústavu. Šéfredaktorom je Ladislav Vörös a redakčnú radu tvorí dvadsaťpäť slovenských a zahraničných vedeckých odborníkov. Časopis vychádza dvakrát do roka a jeho jednotlivé čísla sú monotematické. Obsahujú pôvodné vedecké príspevky autorov. Roku 2015 bolo prvé číslo venované obdobiu 19. storočia: *Cesty sekularizácie v „dlhom“ 19. storočí* a zostavili ho Peter Šoltés a Michal Kšiňan.⁶⁴ Druhé číslo časopisu *Medzi sociálnym a politickým radikalizmom 1918 – 1939* zostavili Juraj Benko a Linda Osyková.⁶⁵ Zostavovateľkou prvého čísla v roku 2016 (*De*) *formovanie vidieka v procese kolektivizácie* bola Martina Fiamová.⁶⁶ Druhé číslo venované bývaniu a urbanizmu *Kvalita života, bývanie a urbanizmu v meste v 19. a 20. storočí* zostavili Gabriela Dudeková a Michal Bada.⁶⁷

Historický ústav SAV naďalej pokračuje vo vydávaní periodika *Historické štúdie: ročenka Historického ústavu SAV*, ktorej hlavnou redaktorkou v rokoch 2015 – 2016 je Daniela Kodajová. V poslednom období jednotlivé čísla zvyknú mať jeden alebo i viac tematických okruhov. Roku 2015 vydaná ročenka obsahuje témy: *Štrukturálne premeny komunikačnej praxe v novoveku* a *Štúdie doktorandov Historického ústavu SAV*.⁶⁸ V nasledujúcom roku 2016 obsahom ročenky je téma *Konflikty v mestskom prostredí*.⁶⁹

64 Cesty sekularizácie v „dlhom“ 19. storočí. Zost. Peter Šoltés, Michal Kšiňan *Forum Historiae: časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy* č.1 (2015), ISSN 1337-6861.

65 Medzi sociálnym a politickým radikalizmom 1918-1939. Zost. Juraj Benko, Linda Osyková. *Forum Historiae* časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy č.2 (2015), ISSN 1337-6861.

66 (De)formovanie vidieka v procese kolektivizácie. Zost. Martina Fiamová. *Forum Historiae* časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy č.1 (2016), ISSN 1337-6861.

67 Kvalita života, bývanie a urbanizmu v meste v 19. a 20. storočí. Zost. Gabriela Dudeková, Michal Bada. *Forum Historiae: časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy* č.2 (2016), ISSN 1337-6861.

68 *Historické štúdie 49: ročenka Historického ústavu SAV*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2015, 283 s. ISBN 978-80-224-1457-9.

69 *Historické štúdie 50: ročenka Historického ústavu SAV*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2016, 116

Občianske združenie Spoločnosť Pro Historia, ktorého zakladateľmi sú Historický ústav SAV a Slovenská historická spoločnosť, vydáva od roku 2001 pre záujemcov o históriu populárnovedný časopis *História: revue o dejinách spoločnosti*, do ktorého často prispievajú aj odborníci z Historického ústavu SAV.⁷⁰

* Štúdia vznikla v rámci grantového projektu VEGA 2/0079/14 *Sociálny a demografický vývoj miest na Slovensku v stredoveku* a ústavnej úlohy Historického ústavu SAV (2016 – 2018) *Historiografia v Historickom ústave SAV*.

PhDr. Mária Ďurková
Historický ústav SAV
P. O. BOX 198, Klemensova 19, 814 99 Bratislava
e- mail: histdurk@savba.sk

s. ISBN 978-80-224-1507-1.

70 V štúdiu uvádzaná literatúra je výstupom z programu EPCA (evidencia publikačnej činnosti) za roky 2015 – 2016 s dodatkami za roky 2013 – 2014 a jej popis zodpovedá príslušnej smernici SAV č. 303/A/2015 o evidencii a kategorizácii publikačnej činnosti a ohlasov.

MIRIAM HLAVAČKOVÁ (ed.)

OD SYMBOLU K SLOVU

Podoby stredovekej komunikácie

DISKUSIA

ZAMYSLENIE SA NAD REEDÍCIOU ŽUPNEJ MONOGRAFIE *GÖMÖR-KISHONT VÁRMEGYE* Z VYDAVATELSTVA PATRIÓTA

Vo vydavateľstve Patrióta (ak tomu dobre rozumiem = Vlastenec) so sídlom v Rimavskej Sobote vyšla v roku 2008 reedícia *Gömör-Kishont vármegye* (Župa Gemer-Malohont) v pôvodnom vizuáli, zlatom orezaní, ktorá bola vydaná podľa jednotnej osnovy v rámci celokrajinského projektu *Magyarország vármegyei és városai* (Župy a mestá Uhorska) pri príležitosti tisícročného jubilea „zaujatia vlasti“ Maďarmi, t. j. ich príchodu do Európy a usadenia sa. Reedícia vyšla s finančnou podporou Ministerstva kultúry Slovenskej republiky, Banskobystrického samosprávneho kraja, Nemzeti Kulturális Alap (Národná kultúrna základina) a Szülőföld Alap (Základina rodnej zeme). Náklad reedície nie je uvedený, len cena 950 Sk = 31,53 €; kniha váži 2400 gramov. Už svojím výzorom, rozsahom (717 strán), vecným záberom, úrovňou výkladových textov nebola nikdy „ľudovým čítaním“, ale účelovým oficiálnym produktom, reprezentáciou župy ako prosperujúceho regiónu vďaka tisícročnému Uhorsku.

Ale Uhorsko už sto rokov neexistuje a vnášať ho do 21. storočia prostredníctvom monografie župy tak, ako ho vnímali, prezentovali a podsúvali súdobí odborní a politickí prominenti, bez lekcie, ktorú mu udelila história v roku 1918, bez konfrontácie s výsledkami takmer storočného ďalšieho bádania a bez kontextu s moderným európskym ponímaním historických fenoménov, prichodí prinajmenšom ako nenáležité. Zámery a dôvody tejto reedície vydavateľa neuviedli. Monografia je síce cenným informačným zdrojom, ale aj v pôvodine bola záujemcom prístupná. Reedícia bez súvahy o jej trvalom prínose a súčasnom význame, bez akejkoľvek snahy preniknúť aj do slovenského prostredia, to nezodpovedá ani etickým normám a stráca na potenciáli odborného a kultúrno-spoločenského produktívneho využitia v súčasnosti. Segregovať sa jazykovo a minulosťou – navyiac spoločnou – nie je produktívny trend.

Uhorsko vzniklo po rozpade prvého slovanského kresťanského štátu – Veľkej Moravy v mocenskom vákuu, bez možnosti vzniku národných štátov ako štát multietnický, nie maďarský národný a takým zostalo až do svojho zániku. Štátotvorným činiteľom v ňom boli panovníci (aj cudzieho pôvodu) a okolo ich dvora zoskupená šľachta (aj rôzneho etnického pôvodu a domovskej príslušnosti). Tomuto aparátu sekundovala rímskokatolícka cirkev. Táto garnitúra nezabránila ničivému nájazdu Tatárov, ani viac ako storočnej okupácii centrálnych častí štátu Turkami.

Uhorsko sa skonštituovalo ako feudálny štát, v rámci ktorého vznikli mestské komunity, vytvorila sa súdobá spoločenská štruktúra, došlo k profesionálnej diverzifikácii populácie. Využívaním hmotných zdrojov a intelektuálnej potencie sa zabezpečovala životná úroveň a nabehol danej doby príslušný vzájomný spoločenský servis. Dotvoril sa sídelný profil Slovenska, osídlili sa horské a podhorské oblasti a bolo viac ako sto rokov

hrádzou proti tureckej expanzii a zázemím stavovského odboja. Stredoveké Uhorsko bolo kresťanským a právnym štátom európskeho štandardu.

Humanizmus, reformácia, osvietenstvo a myšlienkové prúdy, ktoré oslovili Európu, prinášali nové hodnoty nielen v oblasti vedy, vierovyznania a kultúry, ale vnášali aj nové princípy do života, do spoločenského bytia. Takými boli prirodzené práva človeka a národov, princípy slobody, rovnosti a demokracie. To bola historická výzva aj pre Uhorsko, na ktorú nedokázalo náležite reagovať, a preto nedostalo, hoci tisícročné, legitimitu na existenciu v 20. storočí.

Prvou šancou bol revolučný rok 1848 v Európe. Základným motívom politických a následne aj vojenských aktivít bolo úsilie demokratizovať riadenie spoločnosti štátom (odstraňovať nedemokratické režimy) a presadzovať demokratické občianske práva, čo v mnohonárodných štátoch znamenalo nacionalizáciu, t. j. uplatňovanie práva na samourčenie až do odtrhnutia sa. Ako každá významná dejinná udalosť, boli aj roky 1848 – 1849 viacrozmernými, boli žiživé na kreovanie rôznych politických koncepcií, od ktorých sa odvíjala aj propaganda, ktorá sa prelievala aj cez výpovednú hodnotu faktografie, čím generovala mýty, legendy, ale aj predsudky brániace vzájomnému pochopeniu sa. Zrodilo sa ich národnopolitické vnímanie, ktoré dominuje dodnes, a iba na tejto báze sa dá sotva dospieť ku konsenzu. Napriek existencii integračného potenciálu, dezintegračnú úlohu zohrali národné identity, neschopnosť politickej moci a elit dominujúcich národov reflektovať tieto identity s plnou vážnosťou a dôsledkami. Revolúcia síce zalomcovala monarchiou, ale táto otras ešte ustála, čo bol spoločný neúspech národných hnutí, ktorý zostal zaťažený polarizáciou národnostnej otázky, ktorá predznamenalala ďalší vývoj.

Druhou šancou, a ukázalo sa že poslednou, bolo obdobie dualizmu (po roku 1867). História nastavovala danosti a potreby, ktorým sa nedalo vyhnúť. Testovala kvalitu politických programov, používaných prostriedkov a zrelosť vedúcich osobností. Nosnou zostávala demokratizácia vlády a správy spoločnosti a pribudlo budovanie modernej industriálnej spoločenskej štruktúry (prekonávanie feudálnej previazanosti výrobných sektorov, kreovanie trhového hospodárstva, prekonávanie stavovského zriadenia, rozširovanie a legalizovanie občianskych demokratických práv vrátane tých národných a vyplývajúcich z trhu práce). Nosným programom vnútornej politiky všetkých uhorských vlád bolo však úsilie vytvoriť z Uhorska maďarský národný štát, a to aj podriadením národných práv občianskym, čo v nedemokratických spoločenských podmienkach bolo kontraproduktívne. Problém rovnosti a rovnoprávnosti občanov bol v krajine celospoločenským, a nie iba nemaďarských národov. Tisícročné Uhorsko preto v 19. storočí neplnilo svoje historické poslanie, nestalo sa strojcom a garantom modernej demokratickej industriálnej spoločnosti. Toto by mali vedieť a pochopiť všetci, ktorí budú brať do ruky reedíciu župnej monografie, pretože je v nej všadeprítomný maďarsko-politický jednostranný profil Uhorska.

Hoci jednotlivé príspevky v monografii pojednávajúce o základných sektoroch spoločenského bytia sú zamerané aj na minulosť, dominantným je obdobie dualizmu. Ich autori zoskupili informácie, ktoré sú na pohľad objektívne, na bežné čítanie zrozumiteľné a výpovedné, vzbudzujúce uznanie a obdiv; vo svojej izolovanosti a strohosti sú ale závädzajúce, pretože premietnutím do reality a porovnávaním (napríklad s inými regiónmi) strácajú na hodnote. Podsúvať ich v takejto verzii súčasnej maďarskej populácii, u ktorej

Uhorsko žije najviac v elementoch rodinnej tradície, a ktorá disponuje takými právami (volebné právo, sloboda prejavu a spolčovania, pohybu a pobytu, právo na vzdelanie a zdravotnú starostlivosť) a možnosťami, ktorých absenciu u predkov si asi neuvedomuje, nie je produktívnym príspevkom k jej historicko-spoločenskej a občianskej orientácii.

Bolo by nemorálne po sto rokoch monografiu, respektíve niektoré príspevky v nej recenzovať. Jej čitateľom ponúkam na zváženie informácie z konkrétneho života obyvateľov župy, ako ich publikovali súdobé uhorské štátne pramene. Kým počet obyvateľov Uhorska za roky 1869 až 1910 vzrástol o 46,4 %, počet obyvateľov župy len o 5,7 %; počet obyvateľov miest (Rimavskej Soboty, Rožňavy, Jelšavy, Revúcej a Dobšinej) z 11,4 % na 12,4 %, pričom 7,7 % obyvateľov žilo v sídelnej diaspóre (v kolóniách, na majeroch, pustatinách, lazoch či samotách). Demografický vývoj je v podstate dôsledkom úrovne populácie (jej sociálnych, zdravotných a kultúrnych pomerov). Urbanizácia je symptómom industrializácie, centralizácie služieb vo verejnom záujme a indikátorom úrovne sídelnej štruktúry. Z obývaných domov len 28,6 % bolo z kameňa a tehál, z váľkov a hliny 46,5 % a z dreva 24,8 %; pokrytých nehorľavou krytinou 49,7 %, šindľami 42,6 %, slamou, trstinou alebo kukuričným šúpolím 7,6 %. Čo sa týka existenčného zabezpečenia, 54,6 % obyvateľstva žilo z poľnohospodárstva, 26,5 % z priemyslu a remesiel, 7,5 % zo služieb verejnosti, 2,8 % z dopravy a 2,1 % z obchodu a peňažníctva; bez trvalého zamestnania bolo 3,8 % populácie a sluhov a služok v osobných službách 2,3 %. Tieto čísla vykazujú profesijnú a sociálnu štruktúru obyvateľstva, ktorú vôbec nemožno označiť za náležitú začiatku 20. storočia.

Namiesto štatistickej analýzy jednotlivých odvetví uvediem niekoľko poznatkov, ktoré z nej vyplývajú. Zemepanská pôda obrábaná poddanými sa transformovala na veľkostatky, ale nie na inde nabiehajúce plantáže a farmy. Veľkostatky boli buď v prenájme, alebo sa kultivovali trvalými a sezónnymi pracovnými silami. Veľkostatky nad 50 ha malo 1,5 % majiteľov pôdy. Z ich celkového počtu až 57,8 % malo výmeru len do 6 ha. Po zrušení poddanstva tak vznikla masa malých a stredných roľníkov, ktorí pôdu obrábali ručne, ťažnými zvieratami, celou rodinou s cieľom vyprodukovať dostatok potravín pre vlastnú obživu. 32,1 % žijúcich z poľnohospodárstva tvorili nádenníci, sezónni robotníci, sluhovia a služky. Agrárny charakter župy sa za dualizmu nezmenil a poľnohospodárstvo sa nestalo surovinovým zázemím pre spotrebný priemysel. V potravinárskom sektore, mimo sezónnej konzervovej továrne, mlynov, liehovarov a pivovarov miestneho významu, absentovala výrobná cestovín, pečiva, mliekarenstvo a mäsiarstvo. Spracovanie koží uviazlo na garbiarňach, neexistovala výrobná textilii, len papierne na spracovanie handier.

Baníctvo a hutníctvo – tradičné v regióne – sa dostávalo do útlmu. Žilo z neho už len 5,3 % zo zamestnaných v priemysle a remeslách. Hutnícka výroba zostávala na úrovni prvovýroby, bez ambícií preniknúť svojimi produktmi do sféry priemyselného, mechanizácie poľnohospodárstva, dopravy a stavebníctva. Moderné hutnícke závody sa budovali už mimo župy (Ózd, Šalgótarián). Začala síce ťažba nerudných surovín (magnetit, azbest), lenže tie sa ďalej v župe nezhodnocovali. Drevná surovina sa spracúvala len na laty, dosky a hranoly; stavebná výroba disponovala len vápenkami a tehľami a sklárne produkovali tabuľové sklo.

Pokiaľ v župe existovala priemyselná výroba, produkovala len prvovýrobné produkty a nie tovar s pridanou hodnotou. Treba pripomenúť, že inde nabiehali už nové technológie zamerané na nové potrebné druhy tovarov, pre ktoré mal aj región dispozície (napr. cukrovarníctvo, tabakový priemysel, strojárstvo, obuvníctvo, konfekcia, nábytkárstvo, prefabrikáty, elektrotechnický a chemický priemysel). Deficitné zložky umožňovala zabezpečiť aj nová dopravná sieť – železnice. Uhorská vláda ponechávala regióny na samovývoj. Neintervenovala investovaním a tam, kde nebol miestny kapitál a ani záujem ekonomika – a tým aj spoločenský život vo svojich existenčných bázach – stagnovali. Absencia moderného priemyslu prenechávala trh rôznym remeslám a živnostiam, ktoré zotrvali na báze rodinného podnikania a domáckej výroby.

A ešte dva dodatky. Už sto rokov bola zavedená školopovinnosť. Roku 1869 vedelo v župe z mužskej školopovinnnej a dospeljej populácie čítať a písať 63,3 % a zo ženskej 46,6 %. Hoci v Uhorsku bola len 6-ročná školopovinnosť, v roku 1910 ešte pätina populácie bola analfabetmi. Roku 1868 malo volebné právo v celej župe len 2 800 osôb (v Rožňave 585 a v Rimavskej Sobote 455). Po volebnom zákone z roku 1874 získalo zo 110-tisícovej dospeljej populácie volebné právo len 11 276 osôb; politická moc v regióne zostala vyhradená pre aristokraciu a najbohatších.

Je vhodné čitateľa tohto príspevku poinformovať aspoň stručne aj o obsahu pojednávanej monografie. Obsiahly predhovor napísal gróf Gejza Andrassy. Prvá stať sa zaoberá prírodnými danosťami Gemera-Malohontu. Druhá je venovaná obciam župy (v abecednom poradí) a v štruktúre: geografická lokalizácia, komunikačné možnosti, obyvateľstvo (počet, národnosť, náboženstvo), zemepáni, osobnosti, stavebné objekty v obci, relikty historických stavieb, zvláštnosti chotára, mimoriadne udalosti... Osobitné články sa ušli mestám – v štruktúre ako pre obce, ale s uvedením ich historického vývoja, s miestnymi inštitúciami a spoločenským životom. Nasleduje stať o ľude, o Maďaroch, Slovákoch a Nemcoch, o ich hmotnej a duchovnej kultúre. Potom nasledujú kapitoly s ekonomickým obsahom: o poľnohospodárstve a chove dobytka, lesníctve a poľovníctve, priemysle, obchode, peňažníctve, baníctve a hutníctve i doprave. Z oblasti všeobecného verejného záujmu sú tu state o zdravotníctve, školstve a súdníctve. V časti nazvanej *Písomníctvo, veda a umenie* je v abecednom poradí 196 mien osobností s rôznym vzťahom k regiónu, rôzneho spoločenského postavenia a uznania; nie sú tam iba literáti, vedci a umelci, ale aj iné spoločensky uznávané osobnosti. Cirkevné dejiny sú pojednané ako Rožňavské biskupstvo, dejiny evanjelickej a kalvínskej cirkvi. Záverečné kapitoly sú venované pravekému osídleniu regiónu, jeho histórii podľa periodizácie uhorských dejín a šľachtickým rodom. Osobitné miesto zaujímajú Andrassyovci, najstaršie šľachtické rody (12) sú vydedukované z historických dokumentov a po plejáde šľachtických mien zo stredoveku nasleduje abecedný zoznam 193 mien šľachtických rodov. Čo sa týka vecnej štruktúry, tejto monografii nie je čo vytknúť. Problémom je už spomínaná metodológia a intencia vecných príspevkov. A ešte niečo: hoci sú strany 192-234 venované obyvateľom župy, taký istý rozsah 40-tich strán je venovaný Andrassyovcom a ďalších 30 strán ostatnej regionálnej aristokracii.

Slováci tvorili v polovici 19. storočia polovicu obyvateľstva župy a ešte po desaťročiach maďarizácie sa v roku 1910 k slovenskej národnosti hlásili dve pätiny obyvateľstva Gemera-Malohontu. V monografii sú prítomní v stati o obyvateľstve, ale ako

„*tótok*“ so svojou hmotnou a duchovnou kultúrou. Sú viac urastení ako ramenatí, ale len výnimočne ich možno považovať za pekných. „*Asszonyok és lányok ... mind a férfiak ... csak kevés kivétellel mondható szépeknek*“ (s. 200). Sú lojálnymi občanmi štátu, plnia si povinnosti, radi sa učia maďarčinu, radi si dávajú deti do maďarských škôl. Tí, ktorí žijú v kontakte s maďarským prostredím, sú aj kultivovanejší a mravní, ale tých, ktorí žijú v horských oblastiach (hoci sú pobožní, úslužní a pracovití), telesne i duševne ničí pijatika (s. 198). Až na Tisovec, Horehronie a Muránsku dolinu sa mladé pokolenie pomaďarčuje: „*...tótág fiatalabb nemzedéke minden tót lakta vidéken magyarosodik*“ (s. 192). V niektorých oblastiach je slovenská ľudová kultúra popísaná pomerne vyčerpávajúco (napr. pri odievaní a obúvaní), zatiaľ čo v iných oblastiach (napr. nárečie) len povrchne, akoby z povinnosti. V príslušných textoch sú aj slovenské názvy a citácie, písané „slovensko maďarským pravopisom“ s neznalosťou vecí a gramatiky. (*Keď som išla cez selaný les* = cez zelený les; *na moju milú som šeptal* = som sa pýtal; s. 227). Vďaka „slovenským košeliám“ (s. 208) sa v monografii ocitol aspoň raz pojem slovenský.

Hungarizácia slovenskej evanjelickej cirkvi sa vysvetľuje ako právny postulát vedenia cirkevnej administrácie v maďarčine. Superintendenta Pavla Jozeffyho, doručovateľa *Prestolného prosbopisu cisárovi a palatínovi o krivdách páchaných na Slovákoch*, autor uvádza iba v súvislosti s Úniou, t. j. zámerom zjednotenia evanjelikov s kalvíni (s. 451, 452). Slovenskí vlastenci z rokov 1848 – 1849 Štefan Marko Daxner, Ján Francisci Rimavský, Michal Bakulíni, ktorí vyvolali „panslávске nepokoje“, boli panslávskymi agitátormi („*panszláv agitátorok*“; s. 606). Na strane 360 a nasledujúcich je uverejnená súdna dokumentácia z ich súdenia náhlým súdom v Plešivci. Nešlo o rebélie Slovákov a o buričov, ale o slovenské národné hnutie a jeho predstaviteľov, ktoré bolo tak legitímne ako maďarské. Prvé slovenské evanjelické gymnázium v Revúcej je prezentované ako „*szláv*“ s vyučovacím jazykom „*tót*“, ako hniezdo panslavizmu, ktoré vychovávalo svojich študentov k nenávisti k svojej vlasti a Maďarom (s. 178, 189, 389). Miestni vlastenci údajne toto nemohli strpieť, memorandum si vymohli zákrok, t. j. zotvorenie školy. V kapitole o *Písomníctve, vede a umení* nie je uvedená ani jedna osobnosť píšuca po slovensky; absentujú také osobnosti ako Juraj Palkovič, Pavol Jozef Šafárik, Pavol Dobšinský, Ján Botto... Záver je jednoznačný: župu obývajú aj Slováci, na ktorých pomaďarčení sa úspešne pracuje, ale ešte si zachovávajú atribúty národnej identity a čo sa týka vedy, umenia, politiky... nemajú nič, čo by bolo hodné zmienky. O tom, že sa týmto zablokovali všetky národné aktivity a ich zástupcov nepripustili do nijakých regionálnych funkcií, o tom niet zmienky ani „medzi riadkami“.

Týmto príspevkom som snažil aspoň čiastočne vykompenzovať to, čo mi v reedícii chýba. Demografia a štatistika sú dnes nezastupiteľnou zložkou historického poznávania. V kompetencii histórie ako učiteľky života nie je iba registrovať, ale informácie otvárať smerom k ich zhodnoteniu v danej dobe, k významu a odkazu pre súčasnosť. Slovenská historiografia maďarskú monografiu o župe pozná z pôvodného vydania, pristupuje k nej s uznaním, ale aj s odstupom. Reedíciou sa nijako nezovšeobecnila jej prístupnosť a využiteľnosť. Vydavateľ neuvádza, kto bol jej objednávateľom. Nevie, ktorá zo súčasných inštitúcií je kompetentná prezentovať sa už sto rokov zašlou minulosťou.

Gemersko-malohontská župa zanikla takmer pred sto rokmi. Gemer-Malohont naozaj žije ešte v spoločenskom vedomí. Udržiava ho v ňom pomenovanie inštitúcií, revi-

talizácia fenoménov z minulosti – neraz aj irelevantná (napr. občasník, ktorý vydáva samospráva mesta Rimavskej Soboty, má úplne nelogický názov). Región a spôsob života v ňom sa za sto rokov zmenil. Dostal sa do iných územnosprávnych začlenení, dokonca do iných štátov a jeho obyvateľstvo do iných spoločensko-politických zriadení. Novo prežité storočie od vydania pôvodnej monografie bolo historicky mimoriadne. Krajom sa prehnali dôsledky prvej svetovej vojny a druhá svetová vojna. Dvadsiate storočie prenikavo zasiahlo do všetkých sfér spoločenského života. Odborníkom prináleží úloha ukázať, v akom domove žije súčasná populácia a na čo má byť právom hrdá. Ale to je výzva aj pre samosprávy, odborné regionálne inštitúcie a občianske združenia. Na reedícii je pre mňa najcennejším práve dodatok; zoznam literatúry a autorov, ktorí sa od čias vydania pôvodnej monografie regiónom zaoberali. Uvítal by som jeho aktualizáciu a publikovanie aj v slovenskej verzii.

Július Alberty

Dr. h. c. PhDr. Július Alberty, CSc., v. r.
emeritný profesor Filozofickej fakulty UMB
Chabenecká 1, 974 11 Banská Bystrica

V máji 2016 sa konal zjazd Slovenskej historickej spoločnosti. V programe bola aj vedecká konferencia na tému *História, historiografia a etika*. V jej rámci vystúpil profesor Holec s príspevkom *Historický prameň a etika (na stole, pod stolom a kdesi inde)*. Pretože som na jeho vystúpení nebola, nemohla som naň ani reagovať. Referáty z konferencie však uverejnil *Historický časopis* (ročník 64, 2016, č. 4) a tak som si referát mohla prečítať.

Profesor Holec spochybnil, čo som napísala v úvode publikácie *Metodologické limity historického prameňa*, že historik pri spracúvaní údajov z prameňa informácie interpretuje. *Základy studia dějepisu* z roku 1964 píše, že historické fakty sú udalosti minulé, ktoré historik priamo neprežil, ale ktoré poznáva nepriamo, na základe rôznych dokladov a svedectiev, na základe historických prameňov. Ktoré udalosti a deje uzná historik za významné fakty, závisí okrem nesporného vplyvu jeho osobnosti aj na povahe a cieľoch jeho vedeckej práce. Nikto ešte nedokázal a ani nedokáže písať *sine ira et studio*. Ale toto sa nádejní historik učí už na proseminári.

Profesorovi Holecovi sa nepáči dôsledné poslovenčovanie maďarských mien. Čo sú maďarské mená v novoveku? Pokiaľ viem, pri písaní priezvisk ľudí, ktorí boli súčasťou aj našich dejín, sa máme riadiť *Pravidlami slovenského pravopisu*. Viem, že niektorí kolegovia sú hrdí na to, že dôsledne tieto pravidlá ignorujú. Ale ktorú verziu priezviska, napríklad Ilešháziocov je historik povinný použiť – Illésházy, Illésházi, Iliesházi, Illiesházy, Illyesházy?

Ďalej profesora Holec trápí, že dielo vyšlo „v neslávne známom Towarzystwe Slowaków w Polsce“. Čo také toto vydavateľstvo urobilo, že ho profesor Holec považuje za neslávne známe? Podľa neho je etickým problémom, keď publikácia vyšla v Poľsku v malom náklade. Neviem, kde berie profesor Holec peniaze na svoje monografie, ale kritizovaná kniha bola financovaná z grantu VEGA, čiže z obmedzených financií. Preto sa ani nemôže predávať (ale ako som sa dozvedela, niektoré knihy môžu byť v predaji, aj keď sú financované z peňazí VEGA projektu). Zmluva s vydavateľstvom je uzavretá na základe verejného obstarávania. Neviem presne prečo, ale náklady na publikáciu v Poľsku sú podstatne nižšie ako u nás. Nie je pravda, že kniha je nedostupná. Tak ako iné fakulty, aj Filozofická fakulta Trnavskej univerzity má na svojej internetovej stránke aj odkaz Publikácie. Sú tam uvedené všetky knihy, ktoré na fakulte doteraz vyšli, aj s bibliografickými údajmi a stručným resumé. Stránka každej knižky končí možnosťou Objednaj. A keď záujemca uvedie správnu adresu, dostane knihu poštou. Knižka ale nie je učebnicou, a teda iste ju nebude chcieť mať každý poslucháč histórie na UK.

Profesor Holec nevysvetlil, čo myslí pod teoretickou bezradnosťou, na základe zoznamu literatúry. Za socializmu bola dobrá tá kniha alebo štúdia, v ktorej bol aspoň jeden citát z diel klasikov marxizmu-leninizmu. Teraz niektorí považujú za dobrú prácu tú, ktorá je založená najmä na zahraničnej literatúre, lebo domáca je asi menejcenná. Vidieť to už aj na doktorandských prácach, kde sa stále väčší počet autorov snaží za každú cenu

navliecť vývoj pomerov v zahraničí na domácu situáciu. Že je to nelogické, málokomu prekáža.

Na záver dve otázky. Je etické kritizovať neprítomného človeka? Je etické na základe subjektívneho hodnotenia poškodiť dobré meno hoci aj „neslávne známeho“ vydavateľstva?

Mária Kohútová

prof. PhDr. Mária Kohútová, CSc.
Historický ústav SAV
P. O. BOX 198, Klemensova 19, 814 99 Bratislava
e- mail: histkohu@savba.sk

Nepovažujem túto výmenu názorov za vedecky produktívnu, keďže ide zo strany prof. Kohútovej o reakciu na jeden odsek môjho textu a obhajobu evidentne neobhájitelných postojov. Keď som si pripravoval svoj referát na zjazd SHS do Skalice, vôbec som nevedel a ani nerozmýšľal nad tým, kto bude v sále prítomný. Nevedel som to ani v čase, keď som ho prednášal a ľudia stále prichádzali a odchádzali. Jednoducho svoje vystúpenia neupravujem a postoje neselektujem podľa toho, kto v sále je a kto nie. Práve to by bolo v rozpore s etikou. Na zjazd SHS mal prístup každý, nešlo o žiadny uzavretý ani elitný klub. Keby niekto zo zásady na podujatia nechodil, bol by podľa logiky prof. Kohútovej prakticky nedotknuteľný. Za svojimi slovami si stojím. Text bol napokon publikovaný pre všetkých. Aj pre neprítomných.

Každý vie, že vydavateľstvo Spolku Slovákov v Poľsku je dobré hlavne na zbieranie bodov pre toho, kto chce mať knihu vydanú v zahraničí. Takto si naháňa body každý, kto sa nevie presadiť v komerčnom vydavateľstve a pre koho je konečný príjemca nezaujímavý a kto takto využíva hlúpo nastavené kritériá evidencie publikačnej činnosti. V tom je neslávná sláva tohto vydavateľstva, ktoré profituje z uvedenej praxe. O podobných praktikách sa hovorilo na zjazde, a to nielen v mojom príspevku. Minimalistické náklady a minimálny náklad takýchto kníh zodpovedá tomu, že ide o body, nie o čitateľa. Pre koho je takéto dielo? Aký má význam? Vrcholom bodového hodnotenia sú potom knihy vydané v uvedenom vydavateľstve a navyše v stredoeurópskej angličtine. To je pre slovenských čitateľov? Pre zahraničie? Veď minimálny náklad nepokryje ani potreby nemeckých knižníc. Aj „native speaker“ tomuto vedeckému textu porozumie len so značnou dávkou fantázie...

Preto aj rada prof. Kohútovej objednať si elektronicky knihu je dobrá len dovtedy, kým to človek skúsi. Ja som to skúsil. Kniha je už dávno nedostupná, nedá sa dostať ani na stránke spolku, dokonca sa ako zahraničná publikácia nenachádza ani vo všetkých knižniciach s právom povinného výtlačku. Má to logiku, v kníhkupectvách nebola a nie je a pri elektronickej objednávke by som ju asi mal dostať z Trnavskej univerzity zadarmo. Aký to má potom zmysel vydávať knihu pre slovenského čitateľa v zahraničí, v enormne nízkom náklade a bez možnosti predaja? Len vtedy, keď o čitateľa v konečnom dôsledku ani nejde.

A tu sa dostávam ku kvalite publikácie. To by mala byť podstata diskusie. Kniha je výstupom z grantu a ako zahraničný výstup určite hodnotenie výsledkov grantu posunul poriadne vysoko. O kvalitu napokon vôbec nejde, veď o podobných grantových praktikách sa tiež hovorilo na zjazde SHS. A nebolo to vôbec neetické, veď rovnako sa správajú aj ďalší, tu sa prof. Kohútová nemusela cítiť dotknutá.

K písaniu mien sa vyjadrovať nebudem. Historik by sa mal riadiť historickými prameňmi a svojím citom, nie stále sa meniacimi pravopisnými pravidlami, ktorými sa vnášajú do historických reálií súčasné kontexty (a komplexy). O tom bol uvedený citát z úvodu publikácie, ktorý presne vyjadroval skutočnosť, že ak pravidlá vyhlásia za

normu „Ilešdomského“, „Svätojánskeho“, „Sečianskeho“ a pod., prof. Kohútová bude príslušníkov rodu takto uvádzať. Moju iróniu autorka očividne nepochopila.

A ešte raz ku kvalite. Zoznam literatúry nereflektuje vôbec výsledky dosiahnuté za našimi hranicami. A tie sú podstatne kvalitnejšie ako u nás, ak už netvrdím rovno, že u nás sú nulové. A ako nulové snád' ani nemôžu byť menejcenné. Neznalosť zahraničnej literatúry neospravedľňuje, ba je priam neetická, lebo akémukoľvek potenciálnemu čitateľovi prezentovať dielo, ako niečo, čo vychádza z dosiahnutej domácej úrovne a rozvíja ju, je tristným svedectvom (aj) tejto úrovne, ale aj jeho interpretácie v uvedenej publikácii. Je to ako jesť surové mäso, hoci všade inde sa už upravuje najrafinovanejšími kulinárskymi spôsobmi. Každé odborné dielo by malo reflektovať výsledky domáceho i zahraničného výskumu. Na Slovensku sa problematike historického prameňa nikto špeciálne nevenoval, preto už len prerozprávanie zahraničných výsledkov by malo pre čitateľov zmysel. Ja som si neprečítal len zoznam literatúry a jednostranový úvod, ale i vlastné texty. Nič to na mojom názore nezmenilo, sú verným odrazom tej literatúry, ku ktorej sa eticky hlásia. Teoretická bezradnosť *par excellence*. A tu leží podstata mojej kritiky. Nevie, prečo prof. Kohútová strašia citáty z marxizmu-leninizmu.

Nakoniec je asi dobré, že toto dielo zostáva prakticky neprístupné. Ak toto bol zámer autorov, neviem k čomu viedla podráždená reakcia prof. Kohútovej. Ak to zámer autorov nebol, má logiku, že moju kritiku nepochopili, ale snád' preto nebola úplne zbytočná. Zjazd poukázal na mnohé deficity a neetické praktiky slovenskej historickej vedy. Táto výmena názorov to len potvrdila. Čo tak radšej prečítať si zo desať ovela dostupnejších zahraničných diel o historickom prameni, aby sa človek trochu zahanbil a pochopil, kde je svet?

Roman Holec

prof. PhDr. Roman Holec, CSc.
Historický ústav SAV
P. O. BOX 198, Klemensova 19, 814 99 Bratislava
e- mail: rh1918@yahoo.com

RECENZIE

KOVÁČ, Dušan – KOWALSKÁ, Eva – ŠOLTÉS, Peter a kol. *SPOLOČNOSŤ NA SLOVENSKU V DLHOM 19. STOROČÍ*. Bratislava : VEDA, 2015, 511 s., ISBN 978-80-224-1478-4.

Kolektívnu monografiu tvorí sedemnášť štúdií rozčlenených do piatich kapitol. *Krajina a mes-tá v nej* je názov prvej súbornej kapitoly pozostávajúcej z dvoch štúdií. Nasledujúce dve kapi-toly skladajúce sa z piatich, resp. štyroch štúdií zostavovatelia a autori pomenovali *Človek a spoločnosť* a *Rodí sa národ*. Ostatných šesť štúdií je rozčlenených do štvrtej a piatej kapitoly pod názvami *Bojiská vojnové a politické* a *Človek nežije iba chlebom*. Už len na základe uve-dených názvov súhrnných kapitol možno usúdiť, že práca napriek svojmu všeobecnému názvu *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí* pokrýva len niektoré konkrétne aspekty sociálnych dejín územia Slovenska, ktoré v skúmanom období tvorilo integrálnu súčasť Uhorského kráľov-stva a Habsburskej monarchie. Bližší pohľad na jednotlivé štúdie následne prezradí, že niektoré kapitoly sú po obsahovej stránke značne heterogénne, čo by mohlo byť vnímané ako nedostatok. V prípade recenzovanej práce je však relatívna tematická nesúrodosť prirodzeným dôsledkom zámeru autorského kolektívu. Totiž hlavným výstupom projektu financovanom Agentúrou na pod-poru výskumu a vývoja (zmluva č. APVV-0119-11), v rámci ktorého vznikla táto kolektívna mo-nografia, má byť trojzväzková syntéza slovenských dejín v 19. storočí. Sedemnášť štúdií tvoria-cich recenzované dielo má byť nahliadnutím do „dielne“ výskumného tímu a predstavením základ-ných výskumných materiálov, na ktoré majú nadväzovať ďalšie výskumy a práce na realizovaní hlavného výstupu projektu v podobe spomínanej veľkej syntézy.

Prácu otvára *Úvod*, ktorý v spoluautorstve napísali traja hlavní zostavovatelia diela – Dušan Kováč, Eva Kowalská a Peter Šoltés. Vo veľmi všeobecných rysoch naznačujú niektoré aspekty jestvovania Slovákov v Uhorsku 19. storočia – objavenie sa nacionalizmu a následne politického nacionalizmu v 19. storočí, „nekorektná interpretácia“ Uhorska „Maďarmi“ ako maďarského národ-ného štátu, absencia slovenského národného územia ohraničeného historickou hranicou, problém uhorského vlastníctva veľkej časti slovenských elít a ľudu a násilná maďarizácia. V druhej časti úvodu sa jeho autori venujú teoretickým východiskám, ktoré navrhujú použiť pri skúmaní slo-venských dejín v 19. storočí. Za optimálnu považujú „paradigmu sociálnych dejín“ a konkrét-ne navrhujú vychádzať z modelu nemeckého historika Osterhammela, ktorého jadro predstavujú v piatich bodoch (Osterhammel, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München : C.H. Beck, 2009). Stručne pomenávajú oblasti, v ktorých je za-tiaľ výskum v rámci slovenskej historiografie nedostatočný, resp. si vyžaduje sústredenejšiu bá-dateľskú pozornosť (vývoj šľachtických veľkostatkov, byrokratizácia, prienik moderných foriem hospodárenia v predmarcovom období, možnosti a formy odporu poddanského obyvateľstva voči svetskej a cirkevnej vrchnosti, fungovanie stoličných štruktúr a mestských samospráv). Zároveň tým sebakriticky priznávajú, čomu bude na nasledujúcich stranách knihy venovaná len menšia alebo žiadna pozornosť. Napokon vyzývajú k opusteniu úzkeho národného pohľadu na slovenské dejiny a prekonaniu výraznej orientácie na politické dejiny a skúmaniu minulosti „slovenského človeka“ v širších európskych súvislostiach.

Celkovo však úvodný text knihy, ktorý by mal predstaviť výskumné otázky, na ktoré budú autori hľadať odpovede, je relatívne nesúrodý a v niekoľkých ohľadoch pôsobí ako premáňaná šanca. V akom konkrétnom zmysle, to upresním neskôr.

V úvodnom článku prvej kapitoly Dušan Škvarna skúma predstavy slovenských národovcov o národnom území Slovákov v prvej polovici 19. storočia. V náznakoch predstavuje predmoderné vymedzovania etnického územia Slovákov, väčšiu pozornosť však venuje dielam významnejších predstaviteľov slovenského hnutia v období, ktoré je pomenované v názve štúdie. Sleduje však aj kartografické pramene, práce raných štatistikov i etnológov i školské učebnice zemepisu. Druhou štúdiou v rámci prvej kapitoly je text Jany Pochaničovej venovaný tradícii a inovácii v architektúre v období ohraničenom začiatkom samostatného panovania Jozefa II. a rakúsko-uhorským vyrovnaním (1780 – 1867). Premeny architektonického štýlu ako výsledku dialektického vzťahu medzi kontinuitou tradície a diskontinuitnými elementmi inovácie dokumentuje na príklade sakrálnej architektúry židovských náboženských obcí v Prešporku (autorka používa pomenovanie Bratislava) a v Prešporskej, Trenčianskej, Liptovskej, Spišskej, Šarišskej a Zemplínskej župe. Druhú polovicu textu tvorí prípadová štúdia rodu Feiglerovcov, ktorí v priebehu 19. storočia pôsobili v Prešporku ako architekti, stavitelia a stavební podnikatelia. Na aktivitách a prácach troch generácií sleduje architektonický vývoj a rôzne vplyvy, ktoré ho určovali.

Druhá kapitola začína demografickou štúdiou autorskej dvojice Branislav Šprocha a Pavol Tišliar. Pod názvom *Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov* podávajú rozbor dostupných demografických dát, ktoré sa snažili dôsledne redukovať na súčasné územie Slovenskej republiky, čo, ako autori priznávajú, nebolo v každom prípade možné uskutočniť s rovnakou dôslednosťou. V štúdii sú sledované základné demografické parametre: rast obyvateľstva na vymedzenom území (autori bežne hovoria o Slovensku, menej často používajú opisný tvar: územie Slovenska), predpoklady a faktory zmien „populačnej klímy“ (reprodukčné správanie sa a miera mortality), sobášnosti a štruktúry obyvateľstva podľa veku a pohlavia. Na základe spomenutých (a ďalších) parametrov a faktorov konceptualizujú kvantitatívno-kvalitatívnu premenu tzv. starého demografického režimu a nástup demografickej revolúcie na „Slovensku“ v priebehu dlhého 19. storočia.

V nasledujúcej práci Tomáš Janura podáva čiastočne prozopografickú štúdiu stoličného úradníckeho aparátu na príklade Zvolenskej stolice v období medzi rokmi 1790 – 1848. V prvej časti oboznamuje čitateľa s jednotlivými funkciami stoličnej správy a kompetenciami úradníkov. Pozornosť venuje aj procesu obsadzovania úradov a obnovovania mandátov, čiže reštauráciám, i keď sa sústreďuje hlavne na periodicitu zvolávania stoličných volieb hlavnými županmi. V druhej časti štúdie analyzuje tzv. úradnícke dynastie vo Zvolenskej stolici, teda mieru prítomnosti predstaviteľov jednotlivých šľachtických rodov (Radvanszky, Beniczky, Rakovszky, Czerva a ďalších) v úradníckych funkciách v skúmanom období. Janura nazerá na budovanie úradníckych dynastií z perspektívy korupčných praktík klientelizmu a nepotizmu, čím načrtáva dôležitú tému na ďalší výskum aj pre obdobia pred koncom 18. storočia, resp. druhú polovicu 19. storočia a 20. storočia.

Ďalšie tri texty druhej kapitoly tvoria jednu z najlepšie integrovaných častí kolektívnej monografie. Tri fundované štúdie autoriek Ingrid Kušnirákovej, Kataríny Pekařovej a Gabriely Dudekovej sú venované sociálnej a zdravotnej starostlivosti. Kušniráková skúma reformy starostlivosti o mestskú chudobu a nezaopatrené deti a siroty v Uhorsku v období panovania Jozefa II. a Leopolda II. Reformy, predovšetkým prvého menovaného panovníka, mali za cieľ racionalizovať, zoštatniť a centralizovať dovtedajšiu neorganizovanú a značne decentralizovanú charitatívnu činnosť. Autorka analyzuje nielen reformy, ale aj ich implementáciu v praxi. V konečnom dôsledku nové usporiadanie sociálnej starostlivosti napriek svojmu progresívnemu charakteru malo za následok pokles zdrojov, ktoré dokázali jednotlivé charitatívne inštitúcie získať, čím sa znížil aj počet podporovaných osôb. Jozefínske reformy sa aj v tejto oblasti podarilo v Uhorsku presadiť

len v obmedzenej miere a napokon boli buď úplne zrušené, alebo pozmenené do tej miery, že vo viacerých ohľadoch došlo k obnoveniu stavu pred reformy.

Pekařová vo svojej rozsiahlej štúdií skúma organizáciu verejného zdravotníctva na území Slovenska v období 1780 – 1918. Autorka na úvod stručne vymedzuje otázku systematickej starostlivosti o zdravie v rámci politických a odborných (vedeckých) diskurzov v skúmanom období. Uvádza všeobecné údaje o chorobnosti obyvateľstva (v župách, ktorých územia tvoria dnešné územie Slovenskej republiky) a následne analyzuje rôzne aspekty legislatívnej a inštitucionálnej organizácie a profesionalizácie zdravotnej starostlivosti v chronologickom poradí, pričom ako medzníky si v rámci sledovaného obdobia určila roky 1848 a 1867. V druhej časti štúdie skúma personál vykonávajúci zdravotnícku činnosť, počnúc odbornou prípravou lekárov a pôrodných báb a končiac vzdelávaním ošetrovateľského personálu. V poslednej časti štúdie sa v krátkosti venuje inštitúcii nemocnice a jej vývoju v 19. storočí a činnosti lekárskeho spolku v oblasti verejného zdravotníctva. Väčšiu pozornosť venuje boju – pričom zároveň objasňuje rôzne typy zdravotníckych intervencií – proti niektorým epidémiám, ktoré postihli predovšetkým územie Slovenska v skúmanom období (kiahne, záškrt, cholera, týfus, tuberkulóza).

Autorka posledného z trojice textov Gabriela Dudeková skúma organizáciu zdravotnej a sociálnej starostlivosti v období neoabsolutizmu. Okrem sledovania legislatívnej a organizačnej stránky sa snaží reformu zdravotnej a sociálnej starostlivosti „bachovského režimu“ vnímať aj cez optiku otázky, ktorá v poslednom období opäť tvorí predmet zvýšeného záujmu habsburgológov – do akej miery bol represívny a centralizačný systém tzv. neoabsolutistického obdobia modernizačný, resp. konkrétne v prípade sociálnej politiky štátu, progresívny?

Tretiu súbornú kapitolu *Rodí sa národ* otvára Miloslav Szabó svojou inovatívnou štúdiou *Národ a rod. Príspevok k analýze diskurzu slovenského národného hnutia*, v ktorej analyzuje genderové aspekty rozpráv utváraných konkrétnymi predstaviteľmi slovenského národného hnutia. Primárne sa sústreďuje na texty Ľudovíta Štúra a Svetozára Hurbana Vajanského. Upozorňuje, že rodové (a konkrétne sexuálne) motívy v slovenských nacionalistických diskurzoch sa ani zďaleka neobmedzovali len na vzťahy medzi „mužom“ a „ženou“, ale v podobe naturalistických kódov sa objavovali aj pri definovaní bytia a ohraničenia národnej komunity – obzvlášť v nadväznosti na protizidovské a xenofóbne ideologické východiská skúmaných slovenských nacionalistov.

Peter Šoltés sa v nasledujúcej štúdií venuje doteraz neprebádanej téme: slovenským a slovanským „národným menám“ v slovenskom národnom hnutí. Analyzuje faktory, následkom ktorých bol v priebehu 19. storočia badateľný markantný rozdiel medzi konfesiami (rímsko-katolíckou a evanjelickou) v stratégiách dávania krstných mien. V katolíckom prostredí sa netradičné (nebiblické) mená presadzovali omnoho ťažšie a neskôr ako v protestantskom, čo dokladá kvantitatívnymi sondami v cirkevných matrikách, ako aj rozborom krstných mien v rodinách slovenských evanjelických a katolíckych národovcov. Dávanie slovenských/slovanských národných mien počas obdobia dvoch generácií (40. až 80. roky 19. storočia) ostávalo javom obmedzeným predovšetkým na evanjelickú národníarsku elitu. V neelitnom prostredí, teda medzi „slovenským ľudom“, sa slovenské a slovanské národné mená začínajú pomaly udomáčňovať až od 80. rokov 19. storočia.

Treťou štúdiou v kapitole o „zrode národa“ je text Daniely Kodajovej venovaný pohrebom a spomienkovým slávnostiam slovenských národovcov. Autorka nazerá na spomínané udalosti ako na miesta „*emocionálnej formy inscenovania národnej identity*“. V dôsledku perzekučného a reštriktívneho pôsobenia úradov predstavovali pohreby popredných „mužov národa“ a zádušné slávnosti jedny z mála verejných scén, na ktorých mohli slovenskí národovci gestami a ritualizovanými aktmi oslovovať nielen málopočetnú vzdelanú a čítajúcu verejnosť, ale aj pologramotné či negramotné obyvateľstvo, nakoľko tieto verejné udalosti nepodliehali oznamovacej povinnosti. Národné slávnosti fungovali ako verejné divadelné predstavenia a slávnostné prejavy na pohre-

boch umožňovali konštruovať a šíriť kultúrne obrazce vznešenej sebaobety za národ, ideálny obraz národného hrdinu a vodcov národa, resp. boja za národ. Kodajová podrobnejšie analyzuje pohrebné slávnosti Jána Kollára a Jána Hollého, príhovory na pohreboch Ľudovíta Štúra, Jozefa Miloslava Hurbana, Viliama Paulíny-Tótha a superintendenta Karola Kuzmányho, biskupa Štefana Moysesu a ďalších.

Tretiu kapitolu uzatvára štúdia Petra Macha venovaná biskupovi Fridrichovi Baltíkovi a postojom slovenských národovcov voči jeho osobe v súvislosti s cirkevnopolitickými zákonmi a zápasom slovenských evanjelických elít za zachovanie integrity Preddunajského dištriktu v období posledného desaťročia 19. storočia. Štruktúry evanjelickej cirkvi a. v., predovšetkým Preddunajský dištrikt, predstavovali jedinú inštitucionálnu platformu, v rámci ktorej existovala určitá miera autonómie, a v rámci ktorej stále bolo možné relatívne slobodne uplatňovať slovenský jazyk nielen ako nástroj komunikácie, ale aj ako oficiálny správny jazyk. Podľa Macha uhorské vlády videli v slovenských evanjelických národovcoch v prvom rade šíriteľov panslavizmu, a teda protištátne živly útočiace na územnú integritu Uhorského kráľovstva. Z toho dôvodu, počnúc 90. rokmi 19. storočia, sa vystupňovali snahy o maďarizáciu cirkevného života. Druhým zdrojom napätia a obáv boli cirkevnopolitické zákony, ktoré zavádzali civilný sobáš a vedenie matriky prenášali na štátny úrad. V danej situácii slovenskí národoveckí evanjelici vkladali veľké nádeje do Fridricha Baltíka, ktorého svojou väčšinou hlasov v máji 1890 zvolili za biskupa Preddunajského dištriktu. Baltík však nenaplnil ich očakávania, ba práve naopak, kvôli svojim nejednoznačným a podľa jeho kritikov servilným postojom voči vládnej moci sa v evanjelickom národoveckom diskurze vytvoril jeho obraz ako odrodilca, národného renegáta („maďaróna“) a zradcu luteránskej cirkvi a vyznania. Macho však dospieva k názoru, že takéto označenie nie je korektné, objektívne zhodnotenie Baltíka historikmi však ešte len bude musieť byť vykonané.

Štvrtú kapitolu nesúcu názov *Bojiská vojnové a politické* otvára text Romana Holeca, ktorý chronologicky vracia čitateľa späť do obdobia neoabsolutizmu. Štúdia »Bachovskí husári« – symbol režimu, alebo jeden z jeho mýtov je pokusom o vyvrátenie niektorých interpretačných schém, ktoré boli a čiastočne stále sú pevne zakotvené v rozpravách stredo európskych historiografií, ale predovšetkým v tej maďarskej. Holec ich charakterizuje ako mýty, ktorých väčšina vznikla už počas obdobia neoabsolutizmu alebo krátko po ňom. Maďarská historiografia ich nekriticky prebrala do svojho národno-historického argumentačného rámca a dodnes sa s nimi vysporadúva. Ide konkrétne o tri „maďarské mýty“: (1.) kolaborácia s režimom neoabsolutizmu zároveň znamenala kolaboráciu s Viedňou počas revolúcie; (2.) mýtus pasívnej rezistencie maďarských politických elít voči neoabsolutistickému režimu; (3.) mýtus neschopnosti Slovákov porozumieť „bachovským husárom“. Posledným mýtom, ktorý však nie je „maďarský“, ale zrejme skôr „český“, resp. „česko-slovenský“ je (4.) mýtus o dobrom a ústretovom českom úradníkovi (pôsobiacom v regióne Horného Uhorska v období neoabsolutizmu). Autor vyvracia uvedené mýty uvádzaním konkrétnych príkladov, ako aj štatistickými údajmi. Celkovo sa však Holecova štúdia venuje skúmaniu stratégií správania sa (sebazáchovy a transrežimovej migrácie profesionálnych kádrov) uhorsko-maďarského úradníctva a špeciálne tzv. bachovských husárov“.

Aj ďalší text štvrtej kapitoly sa chronologicky viaže na obdobie 50. rokov 19. storočia, konkrétne na posledný rok uvedeného desaťročia. Vojtech Dangl vo svojej štúdii podáva detailnú analýzu prítomnosti armádnych síl Habsburskej monarchie v Lombardsku-Benátsku a priebehu bitky pri Solferine (1859).

Posledným textom kapitoly *Bojiská vojnové a politické* je rozsahom najdlhšia štúdia recenzovaného diela z pera Dušana Kováča *Slovenská politika v období provizória a prípravy rakúsko-uhorského vyrovnania, 1859 – 1867*. Štúdia ponúka rozbor dynastickej politiky a postojov

maďarských politických elít s dôrazom na národnostnú otázku a konkrétne slovenské národné hnutie. Kováč kriticky upozorňuje na doteraz prevládajúce jednostranné a ploché hodnotenie uhorského lojalistického/provládneho prúdu slovenskej politiky (tzv. peštianska/pešťbudínska skupina, resp. mladá škola). Zároveň však hodnotí politickú koncepciu pešťbudínskej skupiny ako naivnú a za jeden z najvážnejších problémov slovenského hnutia ako celku považuje rozštiepenosť v základných otázkach slovenského národného programu.

Posledná kapitola, vzhľadom na jej obsah nie celkom vhodne nazvaná *Človek nežije iba chlebom*. Tvoria ju kvalitné štúdie troch historičiek. Eva Kowalská, Elena Mannová a Ivona Kollárová sa venujú vybraným inštitucionálnym, sociálnym, ale aj politickým aspektom a predpokladom organizácie modernej spoločnosti.

Kowalská vo svojej štúdii *Školstvo ako politicum. Osvietenstvo, elementárne vzdelávanie a habsburský štát na prelome 18. a 19. storočia* skúma ustanovovanie štátneho dozoru nad procesom organizovaného masového vzdelávania a vytesňovanie cirkví z ich dovtedajšej dominantnej pozície (nielen) v oblasti školstva. Štátna reforma znamenala komplexnú zmenu nielen v oblasti presadzovania koncepcie reformného katolicizmu a konfesionalnej tolerance, ale aj v narušení cirkevnej školskej organizácie a v zabezpečovaní materiálnej a finančnej podpory škôl. Reformy sa týkali aj pedagogickej prípravy, ale tiež i vyučovania a kontroly kvality vyučovania. Nové didaktické princípy vychádzali, aspoň na úrovni teoretických koncepcií reformátorov, z princípov merkantilizmu, fyzikratizmu a filantropizmu. Kowalská analyzuje vzájomne formatívne pôsobenie ideových elementov vychádzajúcich z osvietenských koncepcií dobrej a spravodlivej organizácie spoločnosti a pragmatických potrieb dynastie a štátu. V záverečnej časti štúdie zvlášť skúma dosah Tolerančného patentu (1781) na organizáciu nekatolíckeho ľudového školstva, resp. tzv. (konfesionalne) zmiešaných škôl.

V nasledujúcej štúdii Elena Mannová skúma fenomén občianskych spolkov a vzťah štátu a občanov v období medzi rokmi 1848 – 1867. Sleduje zakladanie a fungovanie spolkov počas revolučných rokov, obdobia neoabsolutizmu a napokon v 60. rokoch 19. storočia. Analyzuje legislatívne rámce a postoj vládnej moci k spolkovej činnosti v spomínaných obdobiach. Osobitne sa venuje slovenským spolkom, ale svoju pozornosť neobmedzuje len na ne. Základná výskumná otázka, na ktorú E. Mannová hľadá odpoveď, sa týka modernizačného potenciálu „mimovládneho“ občianskeho sektora v 50. a 60. rokoch 19. storočia. Do akej miery boli spolky v Uhorsku a konkrétne v Hornom Uhorsku nositeľmi sociálno-politických modernizačných zmien v porovnaní s predlitavskou časťou Habsburskej monarchie a nemeckými štátmi? Hlavným iniciátorom modernizačných zmien bola štátna moc, napriek tomu však nemožno význam spolkovej činnosti podceňovať, keďže mnohé spolky boli nositeľmi nielen národnej/nacionalistickej agitácie, ale aj presadzovateľmi občianskych cností a étosu občianskej rovnosti.

Poslednú kapitolu uzatvára štúdia Ivony Kollárovej o inštitucionalizácii a disciplinizácii čítajúcej verejnosti v čosi vyše polstoročnom období medzi 70./80. rokmi 18. storočia a 30./40. rokmi 19. storočia. Skúma organizačné a inštitucionálne podmienky (zakladanie čítární a čitateľských spoločností), ako aj ideové a ideologické zmeny, ktoré viedli k rozšíreniu čítania ako nového sociálneho javu. Tradičné inštitúcie/organizácie, ktoré si jednak nárokovali dohľad nad morálkou a etickými imperatívmi sociálneho života, a jednak si nárokovali byť arbitrami „pravdy“ ohľadne otázok týkajúcich sa „správnosti“, „prospešnosti“ a „nevyhnutnosti“ jestvujúceho politického a sociálneho usporiadania spoločnosti – teda cirkev a štátna moc – veľmi skoro začali vnímať rozmach čítania a vydavateľskej činnosti ako živelný jav, ktorý bez kontroly a regulácie predstavoval vážnu hrozbu. Kollárová na konkrétnych prípadoch analyzuje disciplinizujúce opatrenia, mechanizmy dozoru a kontroly šírenia poznania a nových ideí.

Kolektívne dielo uzatvára resumé v angličtine a menný register. Chýba záverečná syntetizujúca kapitola, v ktorej by boli zhrnuté a zhodnotené hlavné zistenia autoriek a autorov, zhodnotenie stavu výskumu a návrh ďalšieho smerovania bádania.

Na začiatok sa zastavme pri zhodnotení formálnej stránky práce. Ako som už v úvode spomenul, dielo z viacerých hľadísk pôsobí nesúrodo. Okrem relatívnej tematickej roztrieštenosti, ktorá je však prirodzeným dôsledkom publikovania výskumov v štádiu *work in progress*, a preto ju možno hodnotiť so zhovievavosťou, sa neujednotenosť kapitol a štúdií prejavuje aj vo vnútornom členení textov. Niektoré štúdie nemajú záver (teda neuvádzajú konklúzie) a končia akoby uprostred výkladu (Pohaničová, Janura, Kodajová, Kováč). Vôbec nie je ujednotené používanie geografických pomenovaní a historických osobných mien. Viacerí autori používajú anachronické pomenovania miest a geopolitických útvarov (Bratislava, Taliansko, Nemecko). Napríklad historicky správne pomenovanie Prešporok používajú konzekventne len tri autorky (Pekařová, Dudeková, Mannová), niektoré autorky/autori aspoň uvádzajú historický názov v zátvorke. Písanie historických mien a priezvisk je ešte variabilnejšie, počnúc systematickým používaním maďarských krstných mien a priezvisk v transkribovanej podobe podľa slovenskej ortografie (Pohaničová), pokračujúc transkribovaním „maďarsky znejúcich“ mien len historických osobností narodených alebo dlhodobo pôsobiacich na území dnešného Slovenska (napr. Pekařová) a uvádzaním pôvodnej formy v zátvorke alebo uvádzaním krstných mien v slovenskom variante a ponechaním priezvisk v pôvodnej podobe, končiac dôsledným uvádzaním mien aj priezvisk v pôvodnej podobe (Holec, Kowalská, Mannová). Otázka uvádzania či neuvádzania anachronických geografických názvov a osobných mien predstavuje v rámci slovenskej historiografie ešte stále otvorenú a citlivú otázku. Z odborného hľadiska je však „retrospektívne poslovenčovanie“ maďarských historických mien rovnako ako uvádzanie anachronických geopolitických pomenovaní len ťažko obhájiteľné.

Do akej miery teda táto kolektívna práca naplňa výzvu sformulovanú zostavovateľmi v Úvode na opustenie úzkeho národného pohľadu na slovenské dejiny a skúmanie minulosti „slovenského človeka“ v širších európskych súvislostiach? Len čiastočne a skôr len v náznakoch ako cielene a systematicky.

Väčšine štúdií úplne chýba akýkoľvek komparatívny rozmer a niektorí autori cielene uplatňujú v určitých ohľadoch slovenský etnocentrický národno-historizujúci prístup (Šprocha – Tišliar). Naopak, časť autorov sa prinajmenšom implicitne vymedzuje voči takémuto prístupu a snaží sa v istej miere zohľadňovať celouhorský kontext, resp. neobmedzovať sa programovo na územie súčasnej Slovenskej republiky (napr. Kušníráková, Dudeková, Holec, Mannová). V tejto súvislosti treba kriticky spomenúť excesívne anachronické používanie geopolitického pomenovania „Slovensko“ (už aj v samotnom názve diela), čo je napokon len nevyhnutným pojmoslovným dôsledkom etnocentrickej, resp. národnej koncepcie dejín. Explicitné stanovisko v tomto smere zaujala len E. Mannová (s. 438, pozn. č. 6), ktorá obhajuje regionalistický prístup a používanie termínu Horné Uhorsko, resp. hornouhorský región. Možno s ňou len súhlasiť, že pri skúmaní regiónu severozápadných, severných a čiastočne aj severovýchodných stolíc/žúp obývaného prevažne slovensky hovoriacim obyvateľstvom nie je historicky presné používať geopolitické pomenovanie Slovensko. Otázna je z vedeckého hľadiska opodstatnenosť dôsledného retrospektívneho konštruovania „Slovenska“ pri skúmaní demografických pomerov (na území dnešnej Slovenskej republiky) aj za cenu rozčleňovania súborných župných údajov. Pôsobenie sociálnych, politických, ekonomických, kultúrnych atď. faktorov v 19. storočí v rámci Uhorska a Habsburskej monarchie nebolo obmedzené na územie vymedzené hranicami dnešnej Slovenskej republiky. Nemožno obísť a ignorovať skutočnosť, že obzvlášť – ale nielen – tie demografické faktory, ktoré boli dôsledkami

zákonných úprav a noriem, výkonu moci a správy spoločnosti, pôsobili na území celého geopolitického celku, ktorého bolo územie Slovenska integrálnou súčasťou – teda Uhorského kráľovstva a v širšom zmysle Habsburskej monarchie. Existencia prípadných konfesijných, kultúrnych a sociálnych determinantov špecifických pre niektoré oblasti obývané aj slovensky hovoriacim obyvateľstvom tiež neopodstatňuje anachronické vymedzovanie „Slovenska“ v období pred rokom 1918. Nie je práve v takýchto prípadoch opodstatnenejšie a presnejšie používať spomínaný regionalistický prístup zohľadňujúci historické realie?

V tejto súvislosti možno hodnotiť ako nedostatok recenzovaného diela absenciu kritickej reflexie vyššie uvedených problémov či už v podobe samostatnej štúdie, alebo v jednotlivých kapitolách. V historickej vede už niekoľko desaťročí prebieha diskusia o správnosti alebo nesprávnosti (z vedeckého hľadiska) etnocentrických interpretačných rámcov a prístupov v historickom výskume. Tradičné národné naratívne dejiny boli ako forma kritického historického poznania zavrhnuté ešte dávnejšie. Škoda, že autori alebo aspoň zostavovatelia nevyužili túto príležitosť – teda publikovanie pracovných materiálov pre budúcu veľkú syntézu – na iniciovanie diskusie o žánri syntéz štátnych a národných dejín.

V časti štúdií možno naraziť na ďalší „neduh“, ktorý je charakteristický skôr pre tradičné metodologicky nedostatočne ošetrenejšie naratívne prístupy k písaniu dejín: nekritické, zovšeobecňujúce narábanie s etnokatégoriami (napr. Maďari, Slováci). Neadekvátnych zjednodušení, keď sa určitý ideologický postoj, politická agenda a pod. pripisuje všeobecne napr. Maďarom, sa dopúšťajú vo svojich štúdiách viacerí autori. Uvediem len jeden príklad za všetky hneď z Úvodu: *„Maďari na základe historicky nekorektnej interpretácie, podľa ktorej Uhorsko, krajina svätoštefanskej koruny, bolo od svojho vzniku v rannom stredoveku národným štátom, nastolili požiadavku maďarského národného štátu.“* Hoci hneď v nasledujúcej vete nasleduje relatívne presnejšie určenie aktérov: *„V rovnakej dobe však podobnú nekorektnú historickú interpretáciu používali aj českí, nemeckí, poľskí a ďalší národní agitátori, ktorí do svojej národnej agitácie zapojili aj historiografiu“* (s. 11). Etnokategorické zovšeobecnenia nie sú problematické len z toho hľadiska, že zahmlievajú, resp. presnejšie neurčujú iniciátorov, činiteľov a konateľov. Takéto zovšeobecnenia môžu potenciálne – bez ohľadu na historikov dobrý úmysel – pôsobiť ako legitimizovanie naivných predstáv o „kolektívnej zodpovednosti“ a zároveň ako potvrdenie sociálnych stereotypných konštrukcií.

V nadväznosti na tento problematický aspekt niektorých štúdií treba tiež kriticky hodnotiť absenciu teoretického ukotvenia vo väčšine textov kolektívnej monografie. Táto absencia je vzhľadom na skutočnosť, že 19. storočie samotní zostavovatelia v Úvode označujú za storočie nacionalizmu a navrhujú vychádzať z „paradigmy sociálnych dejín“, prekvapujúca. Takmer úplná neprítomnosť teórií nacionalizmu a nadväzných sociálnych teórií je markantná. V niektorých štúdiách je tento nedostatok vzhľadom na skúmané témy citeľný (napr. Škvarna, Kováč). „Nacionalizmus“ ako analytickú kategóriu neviazanú na etnické pozadie historických aktérov spomedzi autorov ako jediný používa M. Szabó. Naopak, v niektorých ďalších štúdiách je nacionalizmus implicitne reprezentovaný skôr ako črta či jav primárne sa vzťahujúci na maďarskú politickú elitu či Maďarov vo všeobecnosti.

Napriek vyššie uvedeným nedostatkom však možno konštatovať, že čitateľ dostáva do rúk 17 individuálnych štúdií, z ktorých väčšia časť predstavuje relevantné a kvalitné vedecké spracovanie skúmaných tém. Hlbšie teoretické reflexie a dôslednejšie metodologické opatrenia by však rozhodne boli pridanou explanačnou hodnotou.

László Vörös

MAGOCSI, Paul Robert. *CHRBOTOM K HORÁM. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Prešov: Universum, 2016. 593 s. ISBN 978-80-89046-97-3.

Vo Vydavateľstve Universum vyšla výnimočná kniha *Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Je nabitá stovkami historických udalostí, ktoré sa udiali v Európe a na americkom kontinente. Jej autorom je prof. Dr. Paul Robert Magocsi, významný vedec skúmajúci históriu Rusínov v širšom rámci dejín strednej a východnej Európy. Zaoberá sa rusinistikou a ukrajinistikou na Torontskej univerzite v Kanade, a to v oblasti histórie, kartografie, sociolingvistiky a bibliografie. Od roku 1996 je riadne zvoleným členom Akadémie umení a humanitných vied Kráľovskej spoločnosti Kanady, taktiež zakladateľom Karpatskorusínskeho výskumného centra v USA a zároveň aj jedným zo zakladateľov Svetového kongresu Rusínov. Výkonával funkciu predsedu Svetovej rady Rusínov a dodnes je jej čestným predsedom.

Šestostranová publikácia zachytáva neľahké dejiny karpatských Rusínov, ktorí nikdy nemali vlastný štát. Žijú v Poľsku, na Slovensku, na Ukrajine i v Rumunsku. Usídlili sa v Maďarsku, Srbsku, Chorvátsku a v Českej republike, ako aj v Spojených štátoch amerických a Kanade. Autor v 30 kapitolách analyzuje najstaršie obdobia stredoeurópskych dejín, stredovek, ale aj novoveké historické udalosti 19. a 20. storočia i aktuálne obdobie nového milénia. V knihe poskytuje komplexnú históriu nielen karpatských Rusínov, ale aj všetkých regiónov, ich autochtónnych území a diaspór. Od prvého osídlenia týchto území Keltmi, Dákmi po kruté nájazdy Hunov a Avarov. Zaoberá sa tiež slovanským osídlením Karpatskej kotliny. V tejto súvislosti sa dotkol problému „Bielych“ alebo „Karpatských Chorvátov“, ktorí sa v 5. storočí presťahovali z Ukrajiny na západ. V 6. storočí slovanskí Bieli Chorváti postupne rozšírili svoju nadvládu aj na Karpatskú Rus. Autor sa priklonil k názoru teoretikov, ktorí Bielych Chorvátov označujú za predkov karpatských Rusínov, konkrétne Lemkov žijúcich v Poľsku.

Ďalším významným obdobím, ktorému autor venuje pozornosť, je prijatie kresťanstva. Misia Konštantína a Metóda, ktorých byzantská vláda roku 863 vyslala na Veľkú Moravu, zasiahla aj Rusínov. Vierozvestcovia umožnili Slovanom ako prvému európskemu národu po Rimanoch a Grékoch uctievať kresťanského Boha vo svojom vlastnom slovanskom jazyku. Počas ich misie Moravania a iní Slovania, vrátane určitého počtu Rusínov, konvertovali z pohanstva na kresťanstvo. Týchto východných kresťanov začali nazývať (aj oni sami sa tak volali) národom rus'kej viery, resp. jednoducho Rus'mi. Autor tvrdí, že napriek tomu že Kyjevska Rus mala obrovský význam pre vývoj vo východnej Európe, pôvod Karpatskej Rusi spočíva predovšetkým v Karpatskej Rusi samej a takisto ovplyvnila vývoj v politických útvaroch v povodí Dunaja.

Pre pochopenie vývoja stredovekej Karpatskej Rusi treba pripomenúť vznik Uhorska koncom 10. storočia. Jeho vplyv najprv nesiahal po Karpaty Uhorská nadvláda dosiahla hrebene Karpát až začiatkom 12. storočia. Na južných svahoch, na sever od hradov v Užhorode a Mukačeve, sa vytvoril systém obrany. Pozostával z brviene, priekop a krovov. Za týmto obranným systémom bolo územie nikoho a žili tam v malých počtoch karpatskí Rusíni.

Začiatkom 14. storočia a v 15. storočí prišli osadníci z juhu – Valasi. Zaoberali sa chovom dobytky, najmä pasením oviec v horách. Tí, ktorí sa dostali až do severných Karpát, sa miešali s rusínskymi pastiermi a slovanizovali sa. Uhorskí králi ich podporovali a udelili im valašské právo, slobodu pohybu a ďalšie privilégia. Osud roľníkov na upätíach hôr a v nížinách Karpatskej Rusi bol iný. Stávali sa poddanými, pripútanými k pozemkom a ich majiteľom. Magocsi sa zaberá osudom karpatských Slovanov a začlenením územia juhokarpatských Rusínov do Uhorska. Medzi pozvaných cudzincov patrili aj Fedor Koriatovič, ktorého autor knihy zhodnotil objektívne. Ľudové legendy urobili z neho nadprirodzeného hrdinu a tieto legendy pretrvávajú dodnes. V polovici 14. storočia vládol väčšine krajín, pôvodne patriacich Kyjevskej Rusi. Stal sa správcom a vlastní-

kom kráľovského panstva v Mukačeve až do svojej smrti roku 1414. Jeho hlavným cieľom však bolo rozšíriť svoje statky.

Magocsi otvorene píše, prečo sa uniátska katolícka cirkev stala zaujímavou pre niektorých pravoslávnych popov. Keď v Uhorsku zaviedli nevoľníctvo, katolíckych kňazov z neho vyňali, ale pravoslávni kňazi boli znevoľnení rovnako ako sedliaci. Pravoslávni kňazi nemali prístup k vyučovaniu teológie a často nevedeli čítať a písať. Autor knihy objasnil vznik Užhorodskej únie roku 1646. Gróf Juraj Druget pozval 63 pravoslávnych kňazov žijúcich na jeho majetku do malého kostola pri Užhorodskom hrade, kde za prítomnosti egerského biskupa rímskeho obradu prijali katolícku vieru. O vstupe bývalých pravoslávnych kňazov do katolíckej cirkvi nikto neinformoval pápeža. Až roku 1652 Svätá stolica dostala od ostrihomského arcibiskupa správu o Únii, ktorá sa stala známa ako *Dokument o uzavretí Užhorodskej únie*. Uhorskí rímskokatolícki preláti poslali do Ríma pápežovi niekoľko správ, ktoré obsahovali požiadavky. Najvýznamnejšou z nich bola žiadosť, aby priznal výsady duchovenstvu. Až roku 1692 habsburský cisár vydal mimoriadny edikt o ich vyňatí z feudálnych povinností.

Vláda cisárovnej Márie Terézie a jej syna Jozefa II. bola obdobím tereziánskych a jozefínskych reforiem. Najvýznamnejší bol urbairálny patent a Jozefov Tolerančný patent z roku 1781, vďaka ktorému aj protestanti (evanjelici a kalvíni), pravoslávni i židia mohli praktizovať svoju vieru. Zrušili jezuitský rád a zatvorili mnohé kláštory, medzi nimi aj kláštory v Marmarošskej stolici. Veľkým počínom osvietenských habsburských panovníkov bolo vydanie nariadenia Márie Terézie nazvané *Ratio educationis*. Každá farnosť mala mať základnú školu a školu pre výchovu učiteľov. Vyučovacím jazykom bol dialekt, resp. hovorový jazyk národností. Jednou z nich bola karpatsko-rusínska národnosť, ktorú nazvali Ruténmi. Kráľovským úradom sa však nepodarilo zabezpečiť potrebné financie, a tak táto povinnosť prešla na gréckokatolícku Mukačevskú eparchiu. Biskup Bačinský uložil svojim kňazom, aby každá farnosť mala svoju základnú školu. V Užhorode založil svetskú základnú školu, bohoslovecký seminár a gymnázium. Kráľovská vláda vytvorila vo Viedni všeobecný seminár pre budúcich gréckokatolíckych kňazov. Na niekoľko rokov sa dôležitým vzdelávacím centrom na prípravu seminaristov stal Evov v Haliči.

Významnou udalosťou, aj pre Rusínov, bola revolúcia, ktorá vypukla v Rakúsko-Uhorsku roku 1848. Ňou sa skončila éra poddanstva a národom a národnostiam vznikli lepšie podmienky. Adolf Dobriansky, aktívny kritik uhorskej politiky, žiadal uznať rusínsku národnosť, aby sa rusinčina učila na školách a používala v miestnej administratíve. Rakúska kráľovská vláda rozdelila Uhorsko na vojenské a občianske okresy. Dobriansky, ktorý ako prvý sformuloval myšlienku samostatnej rusínskej národnosti, bol poradcom a zástupcom prednostu Užhorodského okresu (úrad existoval len od októbra 1849 do marca 1850). V tomto období rusínsky národný buditeľ Alexander Duchnovič vytvoril prvé čítanky, almanachy a založil literárne a kultúrne spolky.

Sľubné začiatky z revolúcie, keď sa tolerovali občianske a kultúrne aktivity nemaďarského obyvateľstva ríše, trvali len dve desaťročia. Napriek tomu, že zákon o národnostných menšinách stanovil maďarčinu za úradný jazyk, zaručoval aj ďalším jazykom ich používanie v miestnej samospráve a pri vyučovaní na základných a stredných školách. V nasledujúcich desaťročiach sa však nemaďarské jazyky postupne prestali používať. Uhorská vláda začala politiku národnej asimilácie. Roku 1907 uhorský parlament prijal školský zákon (*Lex Apponyi*) a maďarčina sa stala jediným vyučovacím jazykom v štátnych školách.

Zložité obdobie nastalo pre Rusínov roku 1914, keď sa začala prvá svetová vojna. Rakúski a uhorskí vojaci považovali Rusínov za Rusov, teda za svojich nepriateľov. Pri ústupe zastrelili alebo obesili stovky Rusínov. Tých, čo nepopravili, lemkovských Rusínov, deportovali do tábora pri Thalerhofe, neďaleko Grazu.

Po páde Rakúsko-Uhorska roku 1918 si karpatskí Rusíni uvedomili význam wilsonovskej doktríny o národnom sebaurčení a usilovali sa získať samosprávu v rámci nového československého

štátu. Členovia prešovskej karpatskorusínskej národnej rady začiatkom januára 1919 potvrdili pranie pripojiť sa k Československu. Rusínskoamerická delegácia pod vedením Grigorija Žatkoviča prišla v marci 1919 do Užhorodu a presvedčila miestnych promaďarských sympatizantov o výhodách pripojenia k Československu. Dňa 10. septembra 1919 vo francúzskom Saint Germain prijali dohodu, ktorá určila hranice Československa s Rakúskom a uviedla, že „územiu juhokarpatských Rusínov bude udelená rozsiahla samospráva, zlučiteľná s celistvosťou štátu československého“.

Vedúcou politickou silou Rusínov bol Autonómny poľnohospodársky zväz na čele s Andrejom Bródym, neskôr sa k nemu pridala Ruská národná autonomistická strana Štefana Fencíka. Obidve strany podporovali rusínsko-americké organizácie. Premiérom prvej samostatnej podkarpatskej vlády sa stal Andrej Bródy. Veril, že získa autonómiu v rámci Maďarska. Jeho vláda trvala len pätnásť dní. Bródyho zatkli a v Prahe vymenovali novú vládu. Premiérom sa stal Augustín Vološin, politik ukrajinskej orientácie. Dňa 2. novembra 1938 sa uskutočnila Viedenská arbitráž. Od Československa, v jeho východnej časti, bolo odtrhnuté územie poväčšine obývané Maďarmi. To, čo zostalo v Podkarpatskej Rusi, Vološin nazval Karpatská Ukrajina (existovala len o čosi dlhšie ako štyri mesiace). V rokoch 1939 – 1941 pripadlo celé pôvodné územie Karpatskej Rusi nacistickému Nemecku a jeho spojencom – lemkovský región Veľkonemeckej ríši, severovýchodné Slovensko spojencovi Nemecka – Slovensku, Podkarpatskú Rus a Báčku získalo Maďarsko.

Rusíni sa masovo zapojili do národnooslobodzovacieho a protifašistického boja. Nechceli slúžiť v maďarskej armáde či polovojenskej mládežníckej organizácii Levente. Viac ako 5 600 (z toho takmer 500 žien) utieklo do východnej Haliče, ktorá bola od septembra 1939 pod sovietskou nadvládou. Neboli tam však vítaní a považovali ich za špiónov. Všetkých zatkli a odsúdili na nútené práce v gulagoch. Až neskôr sa vojenským pridelencom československej vlády v exile podarilo presvedčiť úrady, aby karpatských Rusínov prepustili z pracovných táborov. Vznikol Prvý československý armádny zbor s vyše troma tisícami vojakov z Podkarpatska, ktorí predstavovali viac než dve tretiny z celkového počtu tejto jednotky.

Vojnové a povojnové obdobie Rusínov bolo opradené mnohými mýtmi a legendami. Niektoré historické udalosti boli tabu. Autor knihy ich opísal objektívne, bez nadbiehania vládnucej ideológii. Po oslobodení obyvatelia Podkarpatskej Rusi predpokladali, že jej územie bude súčasťou Československa. Jozef Visarionovič Stalin sa však rozhodol, že vzhľadom na výhodnú strategickú polohu bude patriť Sovietskemu zväzu, čo ľudové výbory na Podkarpatsku, v ktorých prevládali miestni komunisti a prosovietski členovia, podporili. Dňa 26. novembra 1944 sa v Mukačeve zhromaždilo 663 zástupcov ľudových výborov a na svojom prvom kongrese sa uzniesli „opätovne zjednotiť Zakarpatsko so svojou matkou – sovietskou Ukrajinou“. Bolo to nepravdivé tvrdenie a dobre pripravené predstavenie. Počas decembra 1944 miestne výbory komunistickej strany a obecné úrady dostali príkaz, aby zozbierali podpisy za vyhlásenie zjednotenia. Vynucovali sa rôznymi sľubmi. Dňa 29. júna 1945 Sovietsky zväz a Československo podpísali dohodu, na základe ktorej bola Podkarpatská Rus postúpená Ukrajinskej sovietskej socialistickej republike.

V decembri 1944 zriadil Zakarpatský národný výbor zvláštny tribunál. V máji 1946 politikov z predvojnového a vojnového obdobia Andreja Bródyho a Štefana Fencíka odsúdili na smrť a popraviť. Premiér predvojnovej autonómnej Podkarpatskej Rusi Augustín Vološin zomrel vo väzbe ešte predtým, ako si začal odpykávať trest. V Zakarpatsku už koncom roku 1944 Červená armáda pomáhala pravoslávnyim pri vyhánaní gréckokatolíckych kňazov a ich rodín z dedín. Biskupa Teodora Romžu, hlavu gréckokatolíckej Mukačevskej eparchie, sa pokúšali presvedčiť, aby sa vzdal Ríma, avšak neúspešne. Z toho dôvodu bola zorganizovaná „dopravná nehoda“, ktorú však prežil, a tak ho odviezli do nemocnice v Mukačeve. No, 1. novembra 1947 ho otráвила tajná agentka prezlečená za zdravotnú sestru.

Lemkovia sú spomedzi všetkých európskych karpatských Rusínov jediní, ktorých vystaňovali z domova a ktorí sa natrvalo usadili inde. V rokoch 1944 – 1946 na základe poľsko-sovietskej dohody presídlili približne dve tretiny lemkovských Rusínov na sovietsku Ukrajinu a k Baltickému moru. Hoci viac ako 7 300 ľuďom sa podarilo vyhnúť násilným deportáciám, tie aj tak ukončili storočný rus'ký charakter lemkovského regiónu. V januári až apríli sa odsťahovalo do Volyňska na Ukrajinu aj 12 136 tisíc ľudí z Bardejova a spišských miest a obcí.

V Československu sa v povojnových rokoch 1949 – 1953 odohrali politické a spoločenské zmeny, ktoré mali negatívny dopad na karpatských Rusínov. Bola to kolektivizácia, dekatolizácia a ukrajinizácia. Autor knihy podrobne opisuje toto obdobie. Najrýchlejší bol proces dekatolizácie. Dňa 28. apríla 1950 bol v Prešove zvolaný cirkevný snem a gréckokatolíckych kňazov nútili prejsť k pravoslávnej viere. Šesťdesiatpäť kňazov zatkli a odsúdili do väzenia, medzi nimi aj biskupov Pavla Gojdiča a Vasil'a Hopku. Presadila sa aj ukrajinizácia. V júni 1952 ÚV KSS v Bratislave prijal nariadenie, že ukrajinčina sa má používať vo všetkých školách severovýchodného Slovenska. Stala sa vyučovacím jazykom pre všetky predmety, ktoré sa predtým učili v ruskom jazyku.

Autor knihy podrobne opisuje aj demokratický prevrat roku 1989 v Československu. Rusinski aktivisti vytvorili iniciatívnu skupinu. Jej cieľom bolo vyriešiť národnostnú otázku karpatských Rusínov. Presadili, že karpatskí Rusíni nie sú vetvou žiadnej inej národnosti, ale samostatnou národnosťou. Ich úsilie bolo úspešné. Roku 1995 bol kodifikovaný rusínsky jazyk. Karpatskí Rusíni na Slovensku v súčasnosti majú rovnaké práva ako všetky ostatné národnostné menšiny vrátane používania rusínskeho jazyka v novinách, rozhlase a televízii, majú svoje noviny i časopisy a rusínsky jazyk sa môže sa používať v školskom vyučovaní.

Prof. Dr. P. R. Magocsi je znalec histórie a rozprávačsky majster. V knihe podáva objektívny pohľad na dejiny Rusínov. Vypĺňa citeľnú medzeru v málo prebádanej problematike dejín a odbúrava romantické mýty z histórie Rusínov. Jeho knihu čitateľ prečíta so záujmom. Dozvie sa veľa o komplikovaných osudoch Rusínov. Bravúrne prepája ich osudy s európskym vývinom. *Kniha Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov* obsahuje tiež 35 máp z rôznych historických období a dopĺňujú ju aj cenné autentické fotografie, čo knihu robí ešte zaujímavejšou.

Magdaléna Lavrincová

Ľubica Kázmerová a kol.

PREMENY

osvety a vybraných školských
výchovno-vzdelávacích prostriedkov
na Slovensku (1918 – 1939)

Historický ústav SAV • Bratislava 2016

GLOSÝ BIBLIOGRAFIA

1526 – 1848

LIŠKA, Anton – GOJDIČ, Ivan.
*HISTÓRIA A ARCHITEKTÚRA
GRÉCKOKATOLÍCKYCH MUROVANÝCH
CHRÁMOV TEREZIÁNSKEHO TYPU
NA SLOVENSKU*. Prešov : Vydavateľstvo
Prešovskej univerzity, 2015, 582 s., ISBN 978-
80-555-1546-5.

Poznanie sakrálnych architektúry je neodmysliteľnou súčasťou výskumu dejín každej cirkvi. V prípade gréckokatolíckej, či predtým ešte uniatskej cirkvi venovala historiografia, ale aj dejiny architektúry a umenia, či iné vedné odbory pozornosť najmä dreveným kostolíkum, ktoré predstavujú unikát z hľadiska kultúrneho dedičstva gréckokatolíkov na našom území.

Oveľa menšia pozornosť bola upriamená na gréckokatolícke murované chrámy z obdobia 18. storočia. V slovenskej historickej spisbe neexistovala žiadna ucelenejšia práca venovaná danej problematike. Z toho dôvodu je potrebné oceniť predstavovanú publikáciu od autorskej dvojice Anton Liška a Ivan Gojdič, ktorá sa snaží práve tento nedostatok zaplniť.

Ako je napísané v úvode práce, ani táto publikácia si nenárokuje komplexné spracovanie tejto širokej problematiky, snaží sa ju priblížiť hlavne cez optiku histórie vzniku týchto chrámov a ich architektúry.

Murované gréckokatolícke chrámy boli realizované podľa niekoľkých typových projektov navrhnutých Stavebnou kanceláriou Uhorskej kráľovskej komory a Uhorským stavebným riaditeľstvom. Boli výsledkom úspešnej spolupráce štátu a cirkvi na miestnej úrovni, pričom ich výstavba vyplývala z niekoľkých faktorov. V prvom rade mali nahradiť schátralé drevené kostolíky, zvýšiť bezpečnosť (najmä protipožiarne), zohľadňovať finančné možnosti farností a mali byť vybudované v dobovom

architektonickom slohu klasicizujúceho baroka a klasicizmu.

Výsledkom tejto iniciatívy bola vyše osemdesiatka (82) gréckokatolíckych murovaných chrámov na území Slovenska vystavaných v období poslednej tretiny 18. storočia.

Práca je spracovaná na základe odbornej domácej i zahraničnej literatúry (najmä ukrajinskej, maďarskej), publikovaných prameňov, ale hlavne veľkého množstva archívnych materiálov z domácich i zahraničných archívov.

Predstavovaná práca je rozdelená do piatich kapitol, pričom na konci každej kapitoly je zaradená príloha; v závere, okrem povinných častí, obsahuje aj krátky liturgický a architektonický slovník.

Prvá kapitola predstavuje úvod do problematiky gréckokatolíckych murovaných chrámov tereziánskeho typu, pričom okrem dobového cirkevno-politického kontextu sú v nej predstavené hlavné typové projekty navrhnuté v rokoch 1771 – 1797.

Druhá kapitola charakterizuje skúmané gréckokatolícke chrámy podľa rôznych charakteristík, ako napríklad: doba vzniku, urbanistické hľadisko, slohová orientácia, patrocinium, zaradenie do územnosprávneho členenia grécko-katolíckej cirkvi a pod. Tretia kapitola opisuje 49 konkrétnych gréckokatolíckych murovaných chrámov s predstavovanou vežou.

Ďalšia kapitola, s rovnakou štruktúrou venovanou histórii a architektúre chrámov, opisuje 19 chrámov so vstavanou vežou a posledná, piata, kapitola sa zaoberá 15 jednolodovými gréckokatolíckymi chrámami s bočnými výklenkami. Každá kapitola práce je obohatená obrazovým materiálom (fotky, nákresy, plány) a prehľadnými tabuľkami.

Výstavba skúmaných gréckokatolíckych chrámov v danom období mala pozitívne, ale samozrejme aj negatívne stránky. Keďže príslušné stavebné orgány vyhotovovali v 18. storočí aj typové projekty nielen pre katolícke, ale aj protestantské kostoly, v riešení exteriéru neexistovali výraznejšie rozdiely medzi jednotlivými konfesiami, čo podľa autorov viedlo k zániku svojbytného charakteru práve gréckokatolíckych chrámov.

Na strane druhej však tomu mohol byť, a bol, prispôsobený interiér kostolov a ich výzdoba. Samozrejme, výber typového projektu, aj keď na financovaní výstavby sa podieľal tiež štát, závisel od finančných možností konkrétneho zboru veriacich. Výsledkom terénneho výskumu bolo aj zistenie, že miestny stavbári, remeselníci do istej možnej miery kostoly (hlavne výzdobu interiéru) prispôbovali aj osobitým požiadavkám kňaza a veriacich. Umeleckú a architektonickú hodnotu gréckokatolíckych kostolov tereziánskeho typu dokazuje aj zápis 45 z nich do zoznamu národných kultúrnych pamiatok Slovenska.

Pomerne rozsiahla práca uvedenej autorskej dvojice je nepochybne prínosom pre lepšie a komplexnejšie spoznanie jedného rozmeru dejín gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku, resp. na území Slovenska v poslednej tretine 18. storočia. Zároveň na báze poznania histórie a architektúry daných chrámov, okolností ich vzniku, poznania ich konkrétneho prevedenia je možné v budúcnosti nadviazať ďalšie výskumné úlohy v oblasti ikonografie, liturgie či teológie. Rovnako však môže byť daná publikácia inšpiráciou pre realizáciu podobného výskumu aj v iných konfesiách.

Annamária Kónyová

1918 – 1945

NIŽŇANSKÝ, Eduard – NEŠŤÁKOVÁ, Denisa (eds.). *WOMEN AND WORLD WAR II*. [Judaica et Holocaustica, 7]. Bratislava: Faculty of Arts Comenius University in Bratislava – Department of General History, 2016, 252 s. ISBN 9788081271700.

Rodové štúdie sa stávajú stále vyhľadávanejšou témou aj v slovenskej historiografii. Jedným z výsledkov tohto trendu je zborník, ktorý sa zaoberá z viacerých pohľadov postavením a osudmi žien počas druhej svetovej vojny.

Jedenásť štúdií a dva publikované dokumenty slovenských i zahraničných autorov

(prevažne autoriek) je venovaných, až na jednu výnimku, problematike židovských žien v čase holokaustu, respektíve koreňom moderného antisemitizmu v širších celoeurópskych alebo v domácich slovenských súvislostiach.

Publikované texty sa opierajú o archívne a novinové pramene, no viaceré z nich vychádzajú z analýzy memoárovej literatúry z pera preživších žien, ktoré spomínajú na svoje zážitky v nacistických koncentračných, pracovných a vyhladzovacích táboroch.

Dve štúdie teoretického charakteru sa síce netýkajú bezprostredne obdobia druhej svetovej vojny, ale s témou súvisia. J. Švihranová skúma, ako sa ženská problematika odrazila v prácach popredných ideológov moderného rasizmu – Francúza A. Gobineaau, Angličana H. Chamberlaina a Nemca A. Rosenberga.

Akýmsi slovenským tematickým pendantom je štúdia M. Szaboa, ktorý rekonštruje myšlienkové pochody antisemitizmu v slovenských politických a kultúrnych elitách v poslednej tretine 19. a na začiatku 20. storočia, ktoré sa čiastočne, hoci nepriamo dotýkali aj postavenia žien v spoločnosti – napríklad z aspektu uzatvárania zmiešaných manželstiev či legalizácie civilných sobášov.

Problémy a argumenty dobového antisemitizmu, ako aj emancipačného zápasu žien sa vedome preniesli aj do politickej a právnej praxe vojnového slovenského štátu, ktorý ich využíval vo svojej protižidovskej politike. To dokazujú aj ďalšie tri texty v zborníku.

Štúdia autorskej dvojice E. Nižňanský – D. Nešťáková rekonštruje konkrétne prípady porušovania rasových princípov, vyplývajúcich z takzvaného židovského kódexu (nariadenie 198/1941 Sl.z.), ktorý zakazoval uzatváranie zmiešaných manželstiev, ako aj mimomanželský sexuálny styk medzi židovskými a nežidovskými občanmi, odôvodňujúc to (podľa nacistického príkladu) nutnou ochranou rasovej čistoty slovenského národa pred jej znehodnotením. Z morálnej stránky to bol jeden z vrcholných bodov rasovej protižidovskej politiky, proti čomu protestovali aj predstavitelia kresťanských cirkví.

Zaujímavá a objavná je aj štúdia N. Pavlovičovej, ktorá si všima na konkrétnych prípadoch osudy a pohnútky „neárijských“ zamestnancov židovských rodín (pomocnice v domácnosti, gazdiné, kuchárky, práčky) pomáhajúcich svojim bývalým zamestnávateľom chrániť sa pred dôsledkami diskriminácie a perzekúcie, vrátane skrývania pred deportáciou do vyhladzovacích táborov.

Do tejto tematickej skupiny možno zaradiť aj štúdiu E. Škorvánkovej, ktorá sa zaoberá všeobecným postavením žien v spoločnosti v praxi samovládnucej HSLS počas vojnovnej Slovenskej republiky. Autorka ukazuje aj na vtedajšiu dobu prekvapujúco konzervatívne a už anachronické predstavy o úlohe žien v spoločnosti, čo sa prejavilo napríklad vo vylučovaní vydatých žien zo štátnych služieb, odstránením koedukácie (pokiaľ to bolo možné) na základných a stredných školách atď.

J. Tulkisová analyzuje skúsenosti štyroch slovenských väzenkyň (M. Švalbovej, J. Škodovej, H. Hraboveckej a L. Weissovej), ktoré patrili k malému množstvu preživších žien zo Slovenska v nacistickom tábore Auschwitz. Autorka vo svojom kritickom rozbere memoárových textov oceňuje ich triezvosť, nepateticnosť a tým aj pravdivosť a ich dôležitú výpovednú hodnotu.

Podobný charakter má aj historicko-psychologická štúdia maďarského autora G. Kun-ta, ktorý rozoberá obsah denníka budapeštianskej tinedžerky, konvertovanej židovky L. Écseryovej. Tá si začala písať svoj denník v januári 1944, zachytávala v ňom svoje osobné zážitky po okupácii Maďarska nacistami v marci 1944, resp. po zmocnení sa vlády stranou Šípových krížov na jeseň roku 1944. Jej zápisky možno prirovnať k známemu denníku A. Frankovej. Écseryová však holokaust prežila.

Druhým maďarským autorom zborníka je Sz. Szita, ktorý opisuje dramatické a tragické osudy mladej maďarskej sionistky A. Szene-sovej. Tej sa podarilo ešte pred vojnou odísť do Palestíny. Tam sa pripojila k britským jednotkám a absolvovala parašutistický výcvik. Nakoniec bola spolu s ďalšími bojovníkmi vy-

sadená na území Maďarska, kde však bola zatknutá a popravená.

Nemecká autorka M. Hausleitnerová si v skratke všima niektoré stránky priebehu holokaustu v Rumunsku a v rámci toho upozorňuje na dva konkrétne prípady významných rumunských žien, ktoré sa snažili chrániť tamojších židov pred prenasledovaním a deportáciou. Jedna z nich bola Elena, matka mladého rumunského kráľa Michala. Táto štúdia nie je publikovaná v angličtine, ale v nemeckom jazyku.

Veľmi citlivou témou sa zaoberá text M. Grądzka-Rejak, ktorá v stati *Žena ako obeť alebo agresor?* upozorňuje na bolestnú, málo známu problematiku medzi ženami – väzenkyňami v nacistických koncentračných a vyhladzovacích táboroch.

Štúdia českej autorky J. Burešovej sa netýka problematiky holokaustu, ale činnosti (vrátane rezistentných aktivít) Združenia českých žien na moravskom území v čase Protektorátu Čechy a Morava.

Zborník uverejňuje aj dva dokumenty memoárového charakteru. S. Mičev pripravil na uverejnenie memoáre M. Horetzkej pod názvom *Zo Šurian do koncentračného tábora*, a D. Nešťáková sprístupňuje čitateľom spomienky na dramatický osud poľskej židovky L. Kornhauserovej, ktorá po úteku z geta sa dva razy dostala na Slovensko, kde sa na jeseň 1944 zapojila do tunajšieho ozbrojeného povstania.

Ivan Kamenec

PREHLADNÉ PRÁCE

VOZÁR, Jozef. *VÝZNAMNÍ SLOVENSKÍ PRÁVNICI Z LIPTOVA*. Bratislava : VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2016, 208 s. ISBN 9788022414715.

Život jedinca – človeka ako aj život širšej spoločnosti má svoje determinanty presahujúce úzke jednosmerové činitele svojou široko-

spektrálnou dimenziou vplyvov, vzťahov i prírodných súvislostí. Jednou a nezameniteľnou z nich je, v užšom slova zmysle, prostredie bezprostredne obklopujúce človeka v rámci rodinných vzťahov s následným spolusúčinným pôsobením (nielen v dávnejších dobách) širšej komunity majúcej podobu národného, a teda aj slovenského, priporodenia sa preporodením.

Výstižne sa k tomu vyjadril Emil Stodola vo svojom diele *Prelom. Spomienky. Úvahy. Štúdie* z roku 1933. „*Idealizmus, idealizmus, idealizmus: v tomto znamení dialo sa preporodenie Slovákov pri uvedení si svojej národnosti, v tomto znamení dialo sa ono aj u mojich vrstovníkov a u mňa, v tomto duchu usilovali sme sa potom všetci vplývať aj na svoje okolie*“, čo jednoznačne platilo v slovenskom národe v rokoch národnouvedomovacej doby. Stupňujúci intenzívnejší ich charakter sa zákonite prejavoval v potláčanom slovenskom národnom prostredí v podstate nehľadiac na teritoriálny fenomén väčšinovej siahodlho trvalo osidlenej slovansko – slovenskej identity.

Uvedené možno vo významnej miere demonštrovať na príklade liptovského regiónu, ktorého významné miesto v slovenských dejinách sa snažil oceniť aj autor anotovanej publikácie Jozef Vozár. Čitateľovi ponúkaná anotácia je tak šťastí aj zamyslením nad dielom *Významní slovenskí právnici z Liptova* v smere širších dobových reálií formovania národného povedomia. Autor nám totiž ponúkol osobnostné a profesijné profily štyroch významných liptovských právnikov, ktoré sme sa snažili vsadiť do rámca kultúry a národného života Liptova ako regiónu zohrávajúceho v našich dejinách neraz kľúčový význam.

Írečítym svedectvom opravdivej hĺbky prostého národného citu človeka 19. storočia sa neraz stávala navonok nekonfliktná, ale účinná demonštrácia k národnej svojeti prostredníctvom priradovania prímen z historicity pokladov slovansko – slovenskej kmeňovej provenencie. Príkladom toho sú aj záznamy spomienok E. Stodolu: „*Každý z nás štyroch, buď Bohu chvála, dosiaľ žijúcich synov mal prímerno slovenské, z čoho vidno, aký slovenský duch panoval za časov Hodžových na mikulášskej*

ev. fare. Teda: Jozef Rodomil, Aurel Bohuslav, Emil Miloslav a Kornel Milan Stodola.“

Pevnosť charakteru liptovskej národnej komunity sa prejavila v celoslovenských národnouvedomovacích snahách v rozhodujúcich pre nich nielen v rokoch meruôsmych. Najprv v roku 1844 z podnetu L. Štúra založením spolku Tatrín ako jedinej celoslovenskej kultúrnej, ideovej i organizačnej inštitúcie národného úsilia Slovákov v predrevolučnom období rokov meruôsmych. Výrazom jej celoplošného zamerania bol nadkonfesionálny charakter s cieľom v jednotlivostiach všestranne podporovať a zveľaďovať kultúrny život a vzdelanosť prostredníctvom vydávania nielen ľudovýchovných či beletristických, ale aj vedeckých kníh v slovenskom jazyku. A tiež v úzkej prepojenosti finančne podporovať národne uvedomelých študentov. Prelomovo historicky sa spolok Tatrín zapísal v rovine dokodifikovania slovenského spisovného jazyka prijatím gramatickej a pravopisnej normy jednotnej spisovnej slovenčiny. Je právom sa bezpochyby domnievať, že zásadnou podporou vtedajšej slovenskej národne orientovanej liptovskej komunity výsledky spolu 12-ročnej aktívnej činnosti spolku Tatrín v rozhodujúcej miere vytvorili predpolie pre následný razantný krok slovenského národného hnutia v rovine formulovania požiadaviek Slovákov už aj v rovine štátoprávnej.

Historicky silná slovenská národná osobitosť liptovského regiónu sa stala záštitou pre skoncipovanie i prijatie bezpochyby prelomového dokumentu predznamenantujúceho koncentrované úsilie slovenských národovcov dosiahnuť konečné uznanie Slovákov za vyzretý, plnohodnotný a rovnocenný národný subjekt. Prvou najkompaktnejšou programovou podobou celoslovenského národného snaženia sa stali liptovskomikulášske *Žiadosti slovenského národa* z 10. mája 1848. Program štúrovskej generácie reagoval na stav profilácie národnostných pomerov Uhorska v zmysle realizácie teórie o národnostne jednotnom Uhorsku. Pertraktovaný dokument sledujúc prioritne zvolený i možný smer pri zvažovaní podielu národnopolitickej a štátoprávnej zložky ne-

sporne vyznieva v prospech prevahy prvej z nich. Existujúce štátoprávne prvky možno skôr extrahovať z kontextu prebiehajúcej celospoločenskej i politickej klímy Uhorska, kde pri revolučných procesoch sa objavovali názory na pretvorenie Uhorska do federatívnej podoby ako formy garancie realizácie národných práv neuhorských národov. Navyše, *Žiadosti slovenského národa* sa osobitne nezmieňovali o požiadavke samostatného slovenského územia ako podstatného a neopominuteľného štátoprávneho prvku. Požiadavky na zriadenie osobitného národného snemu, vytýčenie etnických hraníc, používanie národných symbolov a iné ďalšie sledovali predovšetkým naplnenie roviny národnopolitických práv.

V širšom slova zmysle k závažnej determinante patrila aj prírodná scenéria, ktorá v nie malej miere vždy pôsobí na cit i oduševnenie s následným prepojením s rozumovou konšteláciou dynamiky pokory v jej húževnatosti. Rovnako v racionalite konania ako výsledku vzdelanostnej prepotrebnosti so čťou zvládať prekážky, ale tiež vytvárať a formulovať ciele následného pohybu, slovenský národný nevynímajúc. Vždy o to viac, ak sa to dialo síce v kolaterále krásnych, ale na prežitie tvrdších až tvrdých prírodných podmienok.

K takejto oblasti odjakživa patrili liptovský región aj keď v jednoliatom prírodnom celku, ale s historicky až povestným religióznym rozčleňovaním sa na väčšinovú kresťanskú liptovskomikulášsku hornoliptovsko – evanjelickú diaspóru a rovnako väčšinovú diaspóru ružomerskú dolnoliptovsko – katolícku. Obe nie vždy v minulosti nažívajúce v potrebnom nielen náboženskom porozumení. Daný stav nebol len špecifikom Liptova, ale v národnobuditeľskom slovenskom snažení sa v ňom preukazovalo len celkové uzrovanie v jeho celosti.

Daný fakt však nemal negatívny vplyv na rast i rozvoj osobností cnostného národného sebauvedomovacieho ducha i vzdelanostno excelentnej mysle. Naporúdzí im bol vždy v podstate refazovitý dostatok historických osobnostných vzorov zo širokej škály oblastí spoločenského zadelenia sa, počnúc remeselníkmi,

kníhkupcami, kňazmi, umelcami, spisovateľmi, básnikmi, znalcami tajov tunajšej pestrej fauny i flóry prírody, technickými prírodovedcami a v neposlednom rade právnikmi v širokom diapazóne právnického povolania i edukatívneho či vedecko-výskumného zamerania. Potvrdzujúcou autenticitou sú aj spomienky E. Stodolu obsiahnuté v diele *Prelom. Spomienky. Úvahy. Štúdie* uvádzajúce, že „*Liptovský Sv. Mikuláš patrili medzi naše najinteligentnejšie mestecká, nie žeby tam bolo bývalo mnoho národnej diplomovanej inteligencie, – diplomovaný bol tam iba farár, učiteľ, fiškál, lekár, apatekár, – ale preto, lebo mešťanstvo samo bolo inteligentné ... Ich zmysel pre vzdelanie prejavoval sa i tým, že dávali diatky svoje v značnom počte do škôl, oni sami však chodili za obohatením svojich vedomostí do sveta na vandrovky ... Keď sa Mikuláš aj nevyznačil v minulosti činmi, akým bolo založenie gymnázia v Martine, v Kláštore pod Znievom, v Revúcej, ale i r. 1848 – ho, i v časoch novších aj on dokázal, že v ňom národná myšlienka pevný stánok rozložila.*“

Uvedomujúc si predmetné postrehy autor anotovaného diela *Významní slovenskí právnici z Liptova* odbornej i laickej verejnosti predstavil štyri skutočne mimoriadne a inšpiratívne osobnosti práva a právnej vedy obdobia 19. a 20. storočia, akými boli Emil Stodola, Augustín Ráth, Adolf Záturecký a Štefan Luby, ktoré okrem zanietenosti pre právnú vedu spájali ich liptovské korene. Každému z nich venoval približne 30 strán (s výnimkou Lubyho, ktorému autor venuje vzhľadom na bohatosť jeho publikačnej a vedeckej činnosti cca 50 strán). Autor Jozef Vozár na pozadí životných osudov osobností právnej vedy a praxe predstavil čitateľom často spleť príbeh predstaviteľov slovenskej inteligencie v rámci uhorských pomerov na sklonku druhej polovice 19. storočia, obdobie následných politických otrasov a zvratov (prvá svetová vojna, vznik Československej republiky, druhá svetová vojna, Slovenská republika r. 1939 – 1945 a čiastočne vo vzťahu k prof. Š. Lubyemu aj následný povojnový vývoj). Publikácia v sebe spája minimálne dve čitateľsky prítiažlivé roviny –

môže osloviť čitateľov zaujímajúcich sa o osudy a dielo predstaviteľov slovenskej právnej vedy, a na druhej strane môže osloviť čitateľov hľadajúcich súvislosti v dobových reáliách v snahe o objektivizáciu poznatkov vnímaných z vlastnej perspektívy alebo z perspektívy inej osoby. Má potenciál v mnohom dotvoriť obraz o turbulentnom vývoji nášho územia v 19. a 20. storočí s dôrazom na osobnosti, ktoré boli v danom čase morálnymi a vedeckými autoritami. Má potenciál vďaka rodnému regiónu a osobnostiam spoluvytvárajúcim naše kultúrne a aj národné korene.

Obširnejšie predstavenie Emila Stodolu (1862 – 1945), Augustína Rátha (1873 – 1942), Adolfa Záturského (1884 – 1958) a Štefana Lubyho (1910 – 1976) ponechávame na autora a anotované dielo. Len pre isté pripomenutie a azda aj zdôraznenie ich profesionálnych a osobnostných postojov pripájame pár slov o každom z menovaných.

Emil Stodola (narodený v Liptovskom Mikuláši) bol vynikajúcim advokátom a zakladateľom po slovensky vychádzajúceho odborného právnického časopisu *Právny obzor*, ktorý v roku 2017 slávi svoju storočnicu. E. Stodola sa vo svojich publikáciách venoval otázkam samosprávy a osobitne postaveniu národnostných menšín. Za jeho zásadný prínos možno považovať budovanie právneho názvoslovia (vyústili do vydania diela v spoluautorstve s A. Záturským *Návrh slovenského právneho názvoslovia. Maďarsko-slovenská právnická terminológia*), ktoré bolo vydané v Martine v roku 1919, etiky a kultúry právnického povolania a právnickej spisby v zložitých podmienkach kreácie nového československého štátu.

Augustín Ráth (narodený v Ružomberku) bol prvým dekanom Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a prvým slovenským rektorom Univerzity Komenského, predtým však vystriedal viaceré právnické profesie (advokát s kanceláriou v Námestove na Orave, sudca a úradník na Ministerstve unifikácie ČSR). Jeho mimoriadny pedagogický talent a rétorické schopnosti (prezentované aj v jeho dochovaných prejavoch) ho radia medzi najvýznamnejšie osobnosti právnického

vzdelávania na Slovensku v období prvej Československej republiky.

Adolf Záturský (narodený v Nemeckej Ľupči, dnes Partizánska Ľupča) sa spolu s Emilom Stodolom zaslúžil o rozvoj slovenskej právnej terminológie. Jeho sudcovská kariéra mu poskytla priestor na vycibrenie argumentačných schopností a presného vyjadrovacieho aparátu, ktorý je z jeho diel zrejмый. Ako autor alebo spoluautor vytvoril zásadné diela, ktoré v období medzivojnovej Československej republiky predstavovali a približovali obsah práva platného na Slovensku a Podkarpatskej Rusi (*Nástin súkromného práva platného na Slovensku a Podkarpatskej Rusi; Zásadné rozhodnutia bývalej uhorskej kráľovskej Kúrie a Právnický terminologický slovník*).

Osobnosť Štefana Lubyho (narodený v Liptovskom Hrádku) a jeho prínos pre rozvoj slovenskej právnej vedy a právnického vzdelávania sú mimoriadne aj s prihliadnutím na celý rad jeho dodnes citovaných publikácií (*Prevenia a zodpovednosť v občianskom práve, Dejiny súkromného práva na Slovensku, Základy všeobecného súkromného práva, Občianske právo a súdna prax. (Civilistická štúdia zo slovenského práva)*, a i.). Štefan Luby bol vynikajúcim znalcom súkromného práva so širokým teoretickým základom od dejín práva, cez pramene práva (právna obyčaj a súdne rozhodnutia) až po nové smery v práve (autorské právo, právo duševného vlastníctva).

V rámci zamyslenia nad anotovanou knihou si na tomto mieste dovoľíme oceniť a azda i pripomenúť aj iné osobnosti práva (a širšie kultúry) s ich liptovským zázemím. Anotácia je preto aj príspevkom s ambíciou vzbudiť záujem o našu vlastnú minulosť, aj prostredníctvom poznania osôb, ktoré ju v historickom vývoji spoluformovali. Ak by sme načreli viac do hĺbky dávnych časov, postretli by sme škálu osobností rodených i spojených vo svojej celistvosti s uvádzaným fenoménom liptovského celistvého regionálneho ducha. Pri nemožnosti upriamiť pozornosť na všetkých, výberovo útržkovite do rámca pomyselného skicára patrili učenec, znalec viacerých vedných odborov polyhistor Martin Svätajánsky - Szentiványi

(1633 – 1705). Pri svojom značne širokom zábere nemalú pozornosť venoval problematike ozrejmenia minulosti Slovanov. Ako jeden z prvých vzdelancov presadzoval názor, že slovenské spoločenstvo sa usadilo a žilo na našom území patriacom do uhorského štátneho celku dávno pred príchodom maďarských kočovných kmeňov. Autochtónnosť predkov slovenského národa na území Slovenska bola preň nezameniteľnou axiómou. Vo významnom jeho právnickom edukatívnom i vedeckom zameraní nemožno obísť jeho profesorské pôsobenie na historickej Trnavskej univerzite, počas ktorého nemalým podielom prispel k vytvoreniu zbierky uhorských zákonov.

Nezameniteľnú rodenú liptovskú osobnosť predstavoval na prelome 18. a 19. storočia Gašpar Fejérpataky – Belopotocký (1794 – 1874). Slovenské národnouvedomovacie stopy nezmazateľne zanechal v rozsiahlej osvetovej činnosti, ktorá sa nezameniteľným spôsobom podieľala na zvyšovaní vzdelanostnej, kultúrnej i národnostnej úrovne širokých vrstiev chudobného obyvateľstva. Bolo to jednak tým, že v centre Liptova založil a viedol prvú slovenskú ľudovú požičovňu kníh. Nemenej významnou škálou jeho osvetovej činnosti bolo založenie i dvanásťročné vedenie prvého slovenského ochotníckeho divadla v Liptovskom Mikuláši. Ako presvedčivý stúpenec slovenskej národnej samobytnosti sa stal aj spoluzakladateľom spolku Tatrin v roku 1844.

K nezištným pokračovateľom línie štúrovského národného pohybu na prelome 19. a 20. storočia patrili aj spisovatelia a politici Martin Rázus (1888 – 1937). V celoživotnom svojom pôsobení zostal verný mravnosti skutkov E. Štúra aj v rovine nepatetického postoja trpieť za slovenský národ, doslovne – skutočne. Už v rokoch gymnaziálnych štúdií bol označovaný uhorskou štátnou mocou za pansláva spolu s dôsledkami, ktoré z toho vyplývali. Ako básnik a spisovateľ sa považoval za svedomie slovenského národa. Jeho vstup do politiky ako člena i predsedu Slovenskej národnej strany sa uskutočnil s cieľom vnieść do politiky cit a sociálny rozmer. O spravodlivosť sa usiloval predovšetkým v rovine usporiadania česko-

slovenskej predmníchovskej spoločnosti pri začleňovaní a miesta slovenského národa v štátnych a aj v širších európskych súvislostiach. Krédo jeho politickej činnosti je možné nájsť v jeho vyjadrení, príznačnom preň samého: „*Kedysi ma trápila mienka ľudí, dnes ma netrápi, keď nevyčíta mi svedomie.*“

Napriek skutočnosti, že Liptov bol národné jednotný a kultúrne celistvý v predrevolučných i v rokoch meruôsmych jeho dolná časť neznamenala zásadné prelomové celonárodné míľniky. Napriek tomu aj tam pôsobila škála národných osobností intenzívne spolupracujúca s jadrom štúrovského i poštúrovského národného pohybu. Patril k nim Móric Samoslav Jurecký (1825 – 1898), ktorý už počas štúdia spolupracoval s E. Štúrom, bol členom redakcie *Slovenských národných novín*. Známe sú jeho početné vlastenecké články a verše. Prislovečnosť búrlivosti jeho národného ducha sa prejavila v pozícii spolupasažiera na pamätnej plti, na ktorej liptovskí národovci cestovali na zasadnutie spolku Tatrin do Čachtíc v roku 1847. Do národného hnutia sa aktívne zapájal aj v poštúrovskom období ako člen Matice Slovenskej.

Do drobnej, ale prepotrebnej národnobuditeľskej práce sa zapájali aj členovia rozvetvených významných ružomerských rodov: Hýroš, Kréméry a Makovický. Nemenej významnou bola tiež národná, politická, kultúrna i ľudovýchovná činnosť Karola Salvu (1849 – 1913), ktorý v roku 1888 založil v Ružomberku vlastnú tlačiareň s podporou slovenských národovcov, najmä Štefana Marka Daxnera. Za jeho postoje bol označovaný za pansláva, perzekvovaný, označovaný, v hanlivom slova zmysle, prívlastkom „slovenský kráľ“. Jeho vydateľská činnosť sa zameriavala na ľudovýchovné i pedagogické príručky, učebnice a na tlač materiálov slovenských spolkov a úverových spoločností.

Výraznou celonárodnou osobnosťou na prelome 19. a 20. storočia a v jeho prvej tretine bol Andrej Hlinka (1864 – 1938). Vo svojej činnosti nadväzoval na myšlienky a ciele nielen štúrovskej, ale aj poštúrovskej generácie slovenských národných buditeľov. V dobe

jeho politického pôsobenia v Uhorsku sa stal v rozsiahlom mimoeurópskom priestore najznámejším, ba možno povedať aj najvýznamnejším, na domácej slovenskej pôde pôsobiacim politikom. Podieľal sa tiež na formovaní novodobej slovenskej politiky postavenej na dvojfundamentálnosti jej cieľov spočívajúcich na presadzovaní princípu samobytnosti slovenského národa spolu s jeho právom na tak isto prirodzené a neodňateľné vlastné riadenie samosprávy v podobe zavedenia autonómie na území Slovenska. Bol zakladateľom a vedúcou osobnosťou Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, najsilnejšej slovenskej politickej strany v období predmníchovského československého štátu.

Uvádzané liptovské národne i vzdelanostno-intelektuálne prostredie sa stali vhodným podhubím pre formovanie štyroch najvýznamnejších liptovských právnikov. Navyše, k vedeckým právnickým osobnostiam patrila aj v Ružomberku pôsobiaca, takmer zabudnutá, rodina Oberschallovcov (s pôvodným Opršal). Sudca Adolf Oberschall (1839 – 1908) sa po-

dieľal na príprave uhorského občianskeho zákonníka a v roku 1893 vydal dielo *Észrevételek a polgári perrendtartásról torvényjavaslat eloaddói tervezetére*. Jeho syn Pavol Oberschall (1871 – 1934) sa venoval oblasti právnej filozofie a trestného práva.

Autor Jozef Vozár predstavil čitateľom inšpiratívne dielo, ktoré má ambíciu predstaviť skutočnú intelektuálnu elitu právnického stavu. Kultúrna vyspelosť každého národa tkvie aj v tom, ako sa stavia k vlastnej minulosti, vlastným predkom a koreňom, a širšie ako si ctí a váži osobnosti, ktoré mimoriadne a často za cenu veľkých osobných obetí pozdvihli istú zložku vedy a kultúry. Anotované dielo tak ponúka ešte jeden rozmer, a to rozmer etický. Je výzvou úcty k národným koreňom, k zásadám spravodlivosti, ľudskosti a slušnosti v duchu mementa prof. Štefana Lubyho: „*Ludí je stále viac, ale možno tým ospravedlniť fakt, že si čím ďalej tým menej všímame človeka?*“

Peter Mosný – Miriam Laclavíková

ARS APODEMICA ALEBO UMENIE CESTOVAŤ

Cestovanie patrilo od nepamäti k dôležitým činnostiam ľudí. Nebola to len túžba za dobrodružstvom, ktorá ich viedla, ale aj snaha o spoznávanie pre nich neznámeho sveta. Cestovanie v období novoveku sa posunulo z roviny objavovania sveta a dosiahlo novú dimenziu s cieľom predstaviť a priblížiť svet jednotlivcom. Táto pútavá téma sa stala predmetom záujmu v rámci grantového projektu kolektívu vedeckých pracovníkov pod vedením Viliama Čičaja (Historický ústav SAV). Dňa 31. mája 2017 sa konal v Bratislave workshop s názvom *Ars apodemica alebo umenie cestovať*, na ktorom viacerí členovia projektu, ale aj ďalší odborníci z rôznych pracovísk prezentovali výsledky svojich niekoľkoročných výskumov.

Seminár otvoril príhovorom V. Čičaj, v ktorom zhrnul nielen činnosť a výsledky doterajšej činnosti jeho „pracovnej skupiny“, ale načrtnol aj možnosti ďalšieho výskumu cestovateľskej problematiky a vízie do budúcnosti. Vo svojom úvodnom vystúpení predstavil novovzniknutý literárny žáner – apodemickú literatúru, jej rozdiely oproti cestopisom a všeobecnú premenu komunikačných prostriedkov v období novoveku. Výsledky svojho výskumu ohľadom organizácie a pedagogického dozoru študijných ciest uhorských aristokratov v ranom novoveku prezentovala vo svojom príspevku Diana Duchoňová (Historický ústav SAV). Okrem sprievodu mladých aristokratov na študijných cestách načrtna aj osobný profil „dozorcov“, ich autoritu a ekonomický profit z danej funkcie. Všímal sa aj otázky ich postavenia v konfliktoch dieťa – rodič či v sporoch s deťmi a rodičmi. *Leidenský skicár* ako formu cestopisnej literatúry predstavil Michal Bada (Historický ústav SAV). Okrem iného zdôraznil dôležitosť skicára ako významného zdroja informácií o živote ranonovovekej mestskej spoločnosti, architektúre, urbanizmu, ale aj každodennosti strednej Európy a Balkánu. Príspevok o forme a obsahu cestopisného žánru v humanistickej latinskej spisbe predstavila Eva Frimmová (Historický ústav SAV). Konkrétne vychádzala z troch cestopisov vo vzťahu k Slovensku – z Bartoliniho diela *Odeporicon* (Viedeň, 1515), Rubigallovoho *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani* (Wittenberg, 1544) a z Frölichových rozsiahlych spisov *Medulla geographiae practicae* (Bardejov, 1633) a *Bibliothecae, seu cynosurae pregrinantium...* (Ulm, 1643 – 1644). Anna Fundárková (Historický ústav SAV) oboznámila prítomných s *grandtouri*om Františka Pálffyho. Na základe analýzy korešpondencie poskytla kuloárny pohľad na študijnú cestu a vzdelávanie mladého šľachtica. Zároveň sa zamýšľala nad významom jeho rozsiahlej študijnej cesty z pohľadu jeho budúcej kariéry. Príspevok na tému propagácie a propagandy (ne)dobrovoľného cestovania medzi Československom a Maďarskom a jeho (ne)efektívnosti predniesla Lucia Heldáková (Centrum spoločenských a psychologických vied SAV). Tomáš Janura (Historický ústav SAV) referoval o ceste Ladislava Radvanského na korunováciu Márie Terézie do Prahy. Hoci slávnosti na takejto pompéznej úrovni neboli každodennosťou pre predstaviteľov stoličnej šľachty, Radvanský priebehu samotnej korunovácie a oslavy narodením Márie Terézie nevenoval primeranú pozornosť, skôr sa sústredil na zachytenie jej prejavov vďaka Uhrom za pomoc panovníckemu dvoru. Daniela Kodajová (Historický ústav SAV) predstavila cestovateľské zážitky z náboženských pútí v 19. storočí. Poukázala na premenu púte na poznávací pobyt, ktorý bol oproti predchádzajúcemu obdobiu komfortnejší aj vďaka železnici a sieti ubytovacích zariadení. Možnosti výskumu fenoménu cestovania a *oral history* prezentovala Klára Kohoutová (Centrum spoločenských a psychologických vied SAV). V príspevku upozornila na rozdiel vo výskume spomienok na cestovanie pred rokom 1989 a po ňom. Zaujímavý bol príspevok o ceste z Benátok do Jeruzalema a porovnanie s dielom *Commentariolus de arte*

apodemica seu vera peregrinandi ratione, ktorý predniesla Klára Komorová (Slovenská národná knižnica). Montanistickým apodemikám 17. a 18. storočia sa venoval Peter Konečný (Historický ústav SAV). Cieľom jeho príspevku bola analýza apodemických návodov pre cestujúcich učencov a montanistov po európskych banských revíroch a zistiť inšpiračné zdroje tohto špecifického druhu cestopisnej literatúry. Eva Kowalská (Historický ústav SAV) predniesla príspevok o prínose Franza Raffelspergea k rozvoju cestovania a komunikácie. Zdôraznila ťažisko jeho záujmov, ktoré spočívalo v modernizácii pošty ako motoru komunikačnej revolúcie a významnej verejnej služby občanom. Prácu Martina Szepesi Csombora o rozmanitosti Európy na prahu 17. storočia predstavila Tünde Lengyelová (Historický ústav SAV). Zdôraznila jedinečnosť jeho práce, ktorá predstavuje čitateľovi nielen objektívne fakty o živote ranonovovekej Európy, ale aj subjektívne dojmy dobovej spoločnosti. Rastislav Molda (Slovenský historický ústav Matice slovenskej) sa vo svojom príspevku zaoberal témou cestovateľskej aktivity národovcov v „dlhom“ storočí. Zdôraznil, že cestopisnú literatúru tohto obdobia možno považovať nielen za prezentovanie ideí národného hnutia, ale poskytuje aj priestor na sociálnu kritiku a politickú agitáciu. Posledný príspevok predniesla Blanka Szeghyová (Historický ústav SAV) s názvom *Uhorský Symplicissimus v Košiciach: sonda do archívnych fondov*. Cieľom jej príspevku bolo preskúmať, do akej miery archívne pramene v Košiciach korešpondujú s udalosťami, ktoré sa spomínajú v cestopisnom románe zo 17. storočia, či mali aj nejaký reálny základ.

Počas vedeckého seminára odznela aj inšpirujúca diskusia, kde sa jednotlivé témy dopĺňali o ďalšie vzájomné poznatky. Organizátori plánujú publikovať príspevky, ktoré odzneli na seminári v *Historických štúdiách* už tento rok.

Diana Duchoňová

VEDECKÁ KONFERENCIA STREDOVEKÉ MESTO A JEHO OBYVATELIA

Historický ústav Slovenskej akadémie vied zorganizoval v dňoch 21. – 22. júna 2017 v Bratislave vedeckú konferenciu o stredovekých mestách a ich obyvateľoch. Podujatie otvoril vedúci Oddelenia najstarších dejín HÚ SAV Martin Štefánik. V úvodnej prednáške stručne zhodnotil vývoj v stredovekých mestách na Slovensku. Až jedna tretina uhorských miest sa nachádzala na území dnešného Slovenska. Arpádovské obdobie bolo obdobím zakladania miest na kráľovskej pôde. Anjouci podporovali mestá potvrdzovaním ich výsad a za kráľa Mateja Korvína nastala stabilizácia pomerov, hoci niektoré kráľovské mestá sa dostali do zemepánskych rúk.

Stredoveké mestá na západnom Slovensku a etnicita ich obyvateľstva tvorili ústrednú tému prednášky Jána Lukačku. Hustota obyvateľstva bola na uvedenom území veľká, v Nitrianskej stolici je doložených až 450 sídiel. Nitra ležala na križovatke ciest, ale kvôli panstvu Matúša Čáka a požiarom nastal regres v jej vývoji. Lukačka sa ďalej venoval aj formovaniu Hlohovca, Topoľčian, Trnavy, Prievidze a Skalice. Vladimír Rábik sa zamerával na *Patronátne právo mestských sídlisk na Slovensku v stredoveku a mestskú societu*. Ideálny stav slobôd v cirkevnej oblasti predstavovalo vyňatie farnosti spod právomoci archidiakona a jej priame podriadenie biskupovi, právo na desiatok a slobodná voľba farára. Zahusťovala sa tak farská sieť a zároveň to bolo aj ekonomicky výhodné pre mestá. Patronátne právo zabezpečovalo magistrátom aj kontrolu nad farskými výdavkami a príjmami, slobodnú voľbu nielen farárov, ale aj národnostných kazateľov, kaplánov, organistov, zvonárov, rectorov, správcov oltárov či oltárnictiev. Martin Štefánik vystúpil s referátom *Daňový súpis stredovekého mesta: možnosti a limity jeho interpretácie na príklade Kremnice v polovici 15. storočia*. Stredoslovenské banské mestá od roku 1424 patrili kráľovným. Kremnica má zachovaných zo stredoveku deväť daňových súpisov, v ktorých sú zaznamenané nemecké toponymy ulíc. Štefánik sa podrobne venoval osudom podnikateľa a kupca Stanka Vilhelmiča.

Aspekty spolužitia medzi stredovekými banskobystrickými mešťanmi a šľachtou analyzovala Mária Ďurková. Šľachtici usadení v meste sa stále snažili udržať svoje práva aj v mestách, čo viedlo k zdĺhavým sporom. Mešťania sa naopak usilovali o nobilitáciu. Zaujímavé vzťahy mali predstavitelia nižšej šľachty z okolia Banskej Bystrice s mešťanmi, ktorí mali majetky na okolí a známe sú aj manželstvá medzi oboma vrstvami. Martin Oravec sa snažil odpovedať na otázku: *Luxus v meste: šľachta či mešťania?* Luxus znamená naplnenie túžob človeka, nie jeho potrieb, pričom je to aj symbol moci a nadmerného bohatstva. Z 13. a 14. storočia je málo zachovaných prameňov o luxuse mešťanstva. Obmedzenú výpovednú hodnotu majú naratívne diela, ale vďaka archeologickým nálezom z mestských sídiel sa dozvedáme aj o luxuse v mestách. V diskusii sa upozornilo na protiluxusné zákony, uplatnenie práva slobodnej voľby farára v Uhorsku ako jedinej krajine v Európe či množstvo zmiešaných manželstiev medzi mešťanmi a šľachticmi v Poľsku.

Juraj Hrica prezentoval problém Rímskeho urbanizmu na strednom Dunaji – sídliská či mestá? Rímske mesto charakterizoval ako autonómiu s vlastným úradníctvom a poľnohospodárskym zázemím na majetkoch mešťanov v okolí. Osvetlil dva spôsoby zakladania rímskych miest, tzv. *municipium* a *colonia*. Mestské sídla vznikli splnutím viacerých osád alebo boli zakladané na zelenej lúke. V Panónii boli nositeľom romanizácie rímske légie a mestá vznikali pri vojenských táboroch. *Hrady, podhradia a trhy v období Veľkej Moravy a začínajúceho Uhorska: predchodcovia stredovekých miest* bol názov prednášky Jána Steinhübla. Poskytol prehľad o prameňoch, v ktorých sú zmienené trhy a diaľkový obchod v strednej Európe. Po zániku Veľkej Moravy sa centrom obchodu stala Praha, neskôr mali dôležité postavenie Ostrihom, Bratislava a Nitra. Spoločnými znakmi trhov v týchto mestách je existencia hradu, podhradia, mincovne a prítomnosť židovskej komunity. V diskusii sa preberala otázka trasy starej jantárovej cesty a obchod so slovanskými otrokmi, ktorý síce mali v rukách židia, ale boli len sprostredkovateľmi, pretože v španielskej Cordobe ich nakupovali moslimskí obchodníci pre Orient.

Martin Nodl oboznámil audítórium s *Populačnou nesebestačnosťou stredovekého mesta na príklade západočeského Stříbra v 14. a 15. storočí*. V období rokov 1380 – 1420 má Stříbro zachovaných až 70 daňových kníh a 3 trhové knihy, no chýbajú daňové súpisy z rokov 1393 – 1401. V 15. storočí kvôli morovým epidémiám a klesajúcej migrácie z vidieka do miest nastal demografický pokles. Zmena obyvateľstva v mestách bola veľmi dynamická, obyvatelia sa mnoho sťahovali. Peter Labanc predostrel svoje *Nové úvahy o počiatkoch Gelnického banského okruhu*. Overil teóriu Branislava Varsika o osídlení Gelnice Nemcami pred rokom 1200. V 13. storočí boli na Spiši len dve výsadné farnosti, ktoré nepodliehali spišskému prepoštolu, ale priamo ostrihorskému arcibiskupovi, a to v Gelnici a Spišských Vlachoch. Podľa P. Labanca to bolo z toho dôvodu, že farnosti v týchto mestách vznikli ešte pred založením Spišského prepoštolstva, čím potvrdil Varsikovu teóriu. Diskutovalo sa o tzv. zhostných listoch známych z oblasti Nemecka, Čiech či Poľska. Keď sa usadil v meste nový obyvateľ, z predchádzajúceho bydliska musel doniesť tento list o svojom pôvode. Marcela Domenová sa zamýšľala nad *Prešovom a jeho obyvateľmi na prelome stredoveku a novoveku*. Vychádzala z daňových súpisov zachovaných v rokoch 1490 – 1540. Postupne informovala o prešovských richtároch, pisároch, prisazných, členoch vonkajšej rady, učiteľoch, pôvode a zamestnaní novoprijatých obyvateľov. Dokázala rekonštruovať, do čoho investovalo mesto v danom období. Bola to predovšetkým obrana, oprava hradieb, nákup vína a vinohradov. *Kontakty Bubeckovcov s gemerskými mestami a mestečkami (k otázke vzťahu šľachtických zemepánov so stredovekými mestami)* dominovali v referáte Moniky Tihányovej. Bubeckovci zakladali na svojich majetkoch, ktoré boli bohaté na ložiská rúd, dediny podľa nemeckého práva. Vplyv Bubeckovcov na mestá však nebol pozitívny – stali sa vlastníckmi Dobšinej a Štítnika, ktorý pôvodne vlastnili páni zo Štítnika, atakovali Rožňavu ostrihorského arcibiskupa a Smolník priviedli do úpadku. Pavol Hudáček pripravil prednášku s názvom *Boli Nemci v Bardejove už v 13. storočí? K listine z roku 1247, cistercitom a nemeckým hosťom z Prešova*. Podľa P. Hudáčka sa nemeckí hostia

z Prešova usadili v dnešnej Bardejovskej Novej Vsi pred vpádom Mongolov a susedili s bardejovskými cisterciťmi. Títo Nemci potom odišli z tzv. *Nova Villa* niekedy pred rokom 1261 alebo ich kráľ presídlil do Bardejova.

V priebehu dvoch dní odznelo na vedeckej konferencii o stredovekom meste a jeho obyvateľoch 12 odborných prednášok, o ktorých sa diskutovalo verejne i v kuloároch. Dva príspevky neodznali z dôvodu neúčasti prednášajúcich, ale verím, že i tieto budú uverejnené v zborníku z podujatia.

Henrieta Žažová

ODBORNÁ KONFERENCIA *DEJINY ARCHÍVOV – ARCHÍVY DEJÍN*

V Regionálnom múzeu v Mojmírovciach sa v dňoch 19. a 20. septembra 2017 uskutočnila odborná konferencia s medzinárodnou účasťou venovaná problematike dejín archívov a archívniectva, ktorú usporiadalo Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Nitre pri príležitosti 20. výročia otvorenia Štátneho archívu v Nitre v nových účelových priestoroch v Ivanke pri Nitre.

Po úvodných príhovoroch riaditeľa archívu Petra Keresteša a starostu obce Martina Palku nasledoval prvý blok príspevkov, ktorý otvorila Veronika Nováková (Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Šaľa) referátom *o Archívoch na Slovensku v medzivojnovom období*. Archívy v tomto období nejestvovali ako verejné inštitúcie, chýbal centrálny archív, ktorý bol pred rokom 1918 v Budapešti. Z dotazníkovej akcie v roku 1928 vyplynulo, že na Slovensku sa nachádzajú archívy miest, žúp, hodnoverných miest a kláštorov, ako aj rodové archívy panstiev, ktoré boli zmapované v rokoch 1934 – 1935. V medzivojnovom období sa nepodarilo vytvoriť jednotnú sieť archívov aj z toho dôvodu, že o kompetencie sa hlásilo ministerstvo vnútra aj ministerstvo školstva a národnej osvety. České archívniectvo v období od rozdelenia Československa (1992 – 2017) sumarizoval Daniel Doležal (Štátny oblastný archív v Prahe). Dospel k záveru, že počet archívárov sa síce zdvojnásobil na 2 000, ale finančne je archívniectvo poddimenzované. Roku 1992 bola vypracovaná koncepcia na riešenie priestorových problémov a postavené nové budovy pre archívy. Roku 2004 vyšiel nový archívny zákon, ktorý bol mnohokrát novelizovaný a v súčasnosti sa pripravuje nová koncepcia rozvoja českého archívniectva. V oblasti metodiky je české archívniectvo stabilizované, ale materiálne slabo zabezpečené a elektronické archívniectvo je nejednotné (existuje 8 systémov). *Pôdohospodársky archív – dedičstvo, z ktorého čerpáme dnes* znel názov referátu Daniela Tvrdoňovej (Slovenský národný archív). Nariadenie o vzniku Pôdohospodárskeho archívu vyšlo v roku 1947, ale až nasledujúci rok bol zriadený Pôdohospodársky archív a 8 jeho oblastných pobočiek s archívnymi strediskami. Ich hlavnou úlohou bolo zhromažďovanie archívneho materiálu, ktorého sa do roku 1956 sústredilo 12 680 bm. Roku 1956 bol podľa nariadenia z roku 1954 Pôdohospodársky archív začlenený do ústredného archívu. Csongor Vass z Arcibiskupského a kapitúlskeho archívu v rumunskej Albe Iulii predstavil *Krátke dejiny archívov rímskokatolíckej cirkvi v Sedmohradsku*. Sedmohradské biskupstvo so sídlom v Albe Iulii bolo založené ešte v roku 1009 Štefanom I. Pri kapitule jestvovalo aj hodnoverné miesto, a tak súčasný archív uchováva množstvo stredovekých listín, novovekých matrik, kánonických vizitácií a ďalších písomností, z ktorých časť je už zdigitalizovaná a prístupná na stránke leveltar.romkat.ro. *Archívna rozluka po roku 1945 medzi Maďarskom a Československom* tvorila ústrednú tému prednášky Richarda Pavloviča (Štátny archív v Košiciach). Roku 1945 vznikol Zbor pre reštitúcie, ktorého členom bol aj V. Jankovič, M. Jeršová-Opočenská, D. Rapant. Vytvorili tzv. Pamätný spis, ktorý obsahoval nielen zoznam žiadaných materiálov z Maďarska, ale aj dôvody, prečo majú byť vrátené na Slovensko. Do Parížskej mierovej zmluvy sa požiadavky nedostali, zbor zanikol a vznikla Komisia pre prevádzanie článku 11 zmluvy s Maďarskom, ale po komunistickom prevrate sa požiadavky

utlmovali. Roku 1949 bol popísaný tzv. Štrbský protokol, iba 12 predmetov sa vrátilo a odstúpilo sa od nárokov. Roku 1955 bola vykonaná výmena matiek a o štyri roky neskôr vyslaná skupina na čele s Jurajom Žudelom do Budapešti. Prevzali vtedy aj fondy Abovsko-Turnianska, Komárňanská župa a ďalšie, ktoré sa však na Slovensko dostali omylom.

Druhý blok prednášok zahájil Zoltán Hegedűs (Maďarský národný archív – Archív župy Győr-Moson-Sopron) príspevkom *o Kapitolách z histórie archívu Mošonskej župy v 18. – 20. storočí*. Pramene z činnosti župy zo stredoveku sa nezachovali, najstaršie pochádzajú až zo 17. storočia. Prvý zachovaný zoznam archívneho materiálu župy pochádza z roku 1768 a od roku 1831 bol konečne vymenovaný aj župný archívár. Počas druhej svetovej vojny bola časť materiálu župy poškodená a od roku 1950 je v štátnom vlastníctve. Miroslav Martinický (Štátny archív v Žiline) osvetlil *Scelenie a rozluku archívu Liptovsko-oravskej stolice (1785 – 1790)*. Roku 1785 po reforme Jozefa II. bol zlúčený aj archív Liptovskej a Oravskej stolice, ale o päť rokov neskôr rozdelený. Roku 1790 z Liptovského Mikuláša putovalo do Dolného Kubína 13 plne naložených vozov s archívnym materiálom. Do roku 1785 boli formálne správcami župných archívov podžupani, reálne notári a podnotári, príležitostne registrátori. Až po tereziánsko-jozefínskej reorganizácii vznikla funkcia župného archívára a norma č. 3152 z roku 1786 predpisovala aj spôsob vyhotovovania archívnych pomôcok, síce len pre súdne spisy, ale obsahuje aj vzor, ako zapisovať spisy do elenchu. *Dejiny archívu Gemerskej stolice* priblížila Monika Nagyová (Štátny archív v Banskej Bystrici). Archív tvorí 505 škatúl a 109 kníh (100 bm) a je spracovaný (3 zväzky inventárov). Prvá zmienka o archíve Gemerskej župy pochádza z roku 1609, jeho časť bola o desať rokov neskôr zničená počas Betlenovho povstania a kongregačné zápisnice boli vedené od roku 1571. Zoznamy archívnych písomností sú zachované z roku 1786 aj 1857. O *Hnutí župných archívárov za spoločenské uznanie a zvýšenie platov v rokoch 1903 – 1911* informoval Peter Keresteš (Štátny archív v Nitre). Ústrednou postavou tohto hnutia bol nitriansky archívár Ján Romhányi (pôvodne Roháč). Roku 1903 bol zvolený do ústredného výboru krajinského hnutia župných archívárov. Vypracovali memorandum a odovzdali ho ministerstvu vnútra, ale neboli úspešní v roku 1904, ani v roku 1911. Aj v tomto období sa zvyšoval podiel úradnej práce archívára, kým plat sa naopak znižoval.

Posledný blok prvého dňa konferencie začal prednáškou Ladislava Holečku (Štátny archív v Nitre) s názvom *Archív Tekovskej stolice do roku 1922*. Prvýkrát bol archív usporiadaný už v rokoch 1719 – 1725 Ladislavom Kazim a Františkom Jurkovičom. Roku 1781 vypracoval správu o stave archívu Tekovskej stolice Štefan Boronkai. L. Holečka postupne predstavil archívárov stolice od roku 1782 až do roku 1861 a stručne charakterizoval ich archívnu činnosť. Janka Schillerová (Slovenský národný archív, špecializované pracovisko Slovenský banský archív) sa zamyslela nad *Vedecko-výskumnou činnosťou Ústredného banského archívu pre Slovensko v období 1950 – 1958*. Dňa 30. marca 1950 bola vydaná zakladacia listina ústredného banského archívu, pretože po obnovení banskej ťažby narastal záujem o bansko-historický výskum. V archíve zamestnali pracovníkov s jazykovými znalosťami, ale písomnosti posudzovali banskí technici. Tieto výskumné skupiny pracovali do roku 1959, potom nastali organizačné zmeny a vedecká práca v archíve sa stala neželateľnou. Štefan Hrivňák (Archív mesta Bratislavy) poslucháčom predstavil *trenčiansku pobočku Pôdohospodárskeho archívu*. Najprv vzniklo v Trenčíne archívne stredisko v marci 1950 a o dva roky neskôr sem bola presunutá krajská pobočka pre Žilinský kraj. Od počiatkov zápasila s personálnymi, priestorovými aj materiálnymi problémami. Koncom roka 1952 sa jej vedúcim stal Jozef Watzka, no nemal žiadnych zamestnancov. K jeho základným úlohám patrila záchrana archívnych fondov, ktoré vyhľadával v spádovej oblasti v kaštieľoch a pod. Až do zániku pobočky v roku 1956 sa venoval aj vedeckému výskumu. Župné fondy z obdobia 1940 – 1945 a ich *sprístupňovanie na príklade Nitrianskej a Šarišsko-zemplínskej župy* hodnotil Milan Belej (Štátny archív v Nitre). Župy ako samosprávne jednotky boli obnovené zákonným článkom č. 190 z 25. apríla 1939 o vnútornej verejnej správe. Zanikli nariadením predsedníctva

Slovenskej národnej rady č. 26 zo 7. apríla 1945 a nariadením SNR z 29. augusta 1945. Štruktúra oddelení župného úradu sa stala základom pre neskoršie usporiadanie archívnych fondov.

Druhý deň ako prvá odznela prednáška Dalibora Státnika (Štátny okresný archív Mělník) o *Možnostiach, očakávaniach a problémoch jednotného archívnictva na príklade okresného archívu v Mělníku v rokoch 1954 – 1989*. Budovateľmi jednotného, už komunistického archívnictva v Česku boli prví absolventi archívnictva na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity a boli medzi nimi aj osobnosti ako Václav Vojtišek či Josef Borovička. Mnoho archívnych fondov sa zachránilo, ale zvozy sa robili nedostatočne, mnohé sa nedobrovoľne dostali do archívov, napr. matriky. V 70. a 80. rokoch 20. storočia sa archívy aj materiálne dobudovali a dopracovali i metodiky odborného spracovania archívnych materiálov. *Genézu vzácných archívnych fondov popradského archívu* osvetlila Božena Malovcová (Štátny archív v Prešove, pracovisko Archív Poprad). Poskytla prehľad o predchodcoch archívu, archívároch, najvýznamnejších fondoch – magistrátoch slobodného kráľovského mesta Kežmarok a ôsmich Poľsku zálohovaných mestečiek i o najvzácnejších jednotlivinách. *Komárňanský mestský archív v 18. a 19. storočí* bol predmetom bádania Lukáša Palugu (Štátny archív v Nitre, pracovisko Archív Komárno). Prvé elenchy boli iba súpismi privilegiálnych listín, najstarší vytvoril Gabriel Laki, neskôr v roku 1829 aj Jozef Rauch. Z roku 1861 pochádza súpis archívnych záznamov, ktorý obsahuje aj zoznam materiálneho vybavenia archívu. V rokoch 1829 – 1921 pracovalo v mestskom archíve sedem archívárov, dokonca 80. rokoch 19. storočia boli zamestnaní dvaja archívári súčasne v Komárne.

Počas záverečného bloku prednášok ako prvá vystúpila Oľga Kvasnicová s referátom *Osudy okresných a mestských archívov v Nitrianskom kraji po roku 1945*. Už v roku 1945 bol vydaný obežník o archívoch, ktorého autor je neznámy, avšak musel to byť odborník, lebo je veľmi podrobný. Okresných archívárov mal na starosti krajský archív a v roku 1952 sa uskutočnil súpis archívnych fondov. Od 1. januára 1953 bolo v nitrianskom kraji zriadené v každom okrese aj miesto archívára, ale chýbali odborníci. Po reforme v roku 1960 ostalo v nitrianskom kraji len 6 okresov z pôvodných 16. Katarína Konečná (Pohronské múzeum v Novej Bani) zhromaždila poznatky o *Dejinách novobanského mestského archívu*. Čerpala z pozostalosti bývalého okresného archívára Ferdinanda Bočeka uloženej v Pohronskom múzeu a z pozostalosti Nédy Relkovič Davori, pracovníčky Krajinského archívu v Budapešti, ktorá mala možnosť bádať v archíve na prelome 19. a 20. storočia. Jej osobný fond je prístupný v Knižnici Maďarskej akadémie vied v Budapešti. Zaujímavé materiály z rokov 1952 – 1960 sa nachádzajú aj v registratúrnom streisku múzea, ktoré sa týkajú založenia a spravovania Okresného vlastivedného múzea, archívu a archívnej knižnice v Novej Bani. Potom sa uskutočnil workshop o pripravovanom *Biografickom slovníku slovenských archívárov*. Henrieta Žažová (Ústav dejín Trnavskej univerzity) a Štefan Hrivňák (Archív mesta Bratislavy) prezentovali obsah úvodnej vedeckej časti slovníka a elektronickú podobu heslára. Na záver ešte vystúpil bývalý dlhoročný vedúci a neskôr riaditeľ Štátneho archívu v Nitre Marián Róbert Zemene. Stručne pripomenul auditóriu víťazstvá a prehry archívu počas jeho pôsobenia.

Účastníci konferencie mali možnosť osobne si prehliadnuť výstavné priestory Regionálneho múzea v Mojmirovciach či diskutovať o nastolených témach i počas spoločenského večera. Organizátorom sa podarilo sústrediť odborníkov z domácich i zahraničných archívov, ktorí vystúpili s kvalitnými príspevkami z dejín archívnictva. Paradoxne dejiny slovenského archívnictva dodnes nie sú spracované. Z konferencie sa pripravuje zborník, ktorý sa túto „dieru“ pokúsi aspoň čiastočne vykryť a v záujme ochrany a propagácie archívneho dedičstva zachovať silu ducha jeho strážcov. Už Ján Romhányi sa v roku 1908 vyjadril, že „*úroveň národa sa posudzuje podľa toho, ako sa vie oceniť slávna minulosť jeho predkov*“, a to aj v oblasti archívnictva.

Henrieta Žažová

OBHÁJENÉ DIZERTÁCIE NA ZÍSKANIE VEDECKEJ HODNOSTI DOKTORA HISTORICKÝCH VIED V ODBORE SLOVENSKEJ DEJINY

PHDR. EVA FRIMMOVÁ, CSC.: ROK 1515 V PREMENÁCH ČASU
(NA POZADÍ BARTOLINIHO DIELA *ODEPORICON*)

Obhajoba sa konala 21. 4. 2017.

Oponenti: prof. PhDr. Petr Čornej, DrSc. (ČR); prof. ThDr. Viliam Judák, PhD. (SK); prof. PhDr. Marie Marečková, DrSc., dr. h. c. (ČR); prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., dr. h. c. (ČR)

Doktorská dizertácia bola vypracovaná v Historickom ústave SAV v Bratislave.

Vedeckú hodnosť doktora historických vied udelila PhDr. Eve Frimmovej, CSc. vedecká rada SAV na svojom zasadnutí 28. 11. 2017.

AUTOREFERÁT DIZERTÁCIE NA ZÍSKANIE VEDECKEJ HODNOSTI DOKTORA HISTORICKÝCH VIED

Obsah doktorskej dizertácie

Úvod

[I]

ROK 1515 – PRVÝ VIEDENSKÝ KONGRES A ROKOVANIA V BRATISLAVE

Historiografický prehľad témy

Európa na počiatku novoveku

Podmienky a východisko pre vznik Habsburskej monarchie

Náboženstvo, renesancia a humanizmus

Osmanská hrozba

Pápežská kúria a jej legáti

Hospodárska situácia

Sobášna politika

Snahy Habsburgovcov, Jagelovcov a Zápoľskovcov o uhorský a český trón

Svadobné zmluvy z roku 1515

Význam svadobných zmlúv a ich naplnenie

[II]

BARTOLINIHO CESTOPIS ODEPORICON Z ROKU 1515

Literárno-historický rozbor diela

Účastníci kongresu

Každodennosť a festivity

Rozličné národy

Mestá, krajiny, legendy

Významné udalosti

Dóžovo povstanie

Požiar v Bratislave

Bartoliniho postoje a historické nepresnosti

Záver

[III]

TEXTOVÉ PRÍLOHY (LATINSKY A SLOVENSKY)

Svadobná zmluva z roku 1515 podpísaná na Bratislavskom hrade
Dantiškova príležitostná báseň – verše o humanistoch v Bratislave
Privilegium uhorského kráľa Vladislava II. pre Bratislavu po požiari z roku 1515

Zusammenfassung

Résumé

Summary

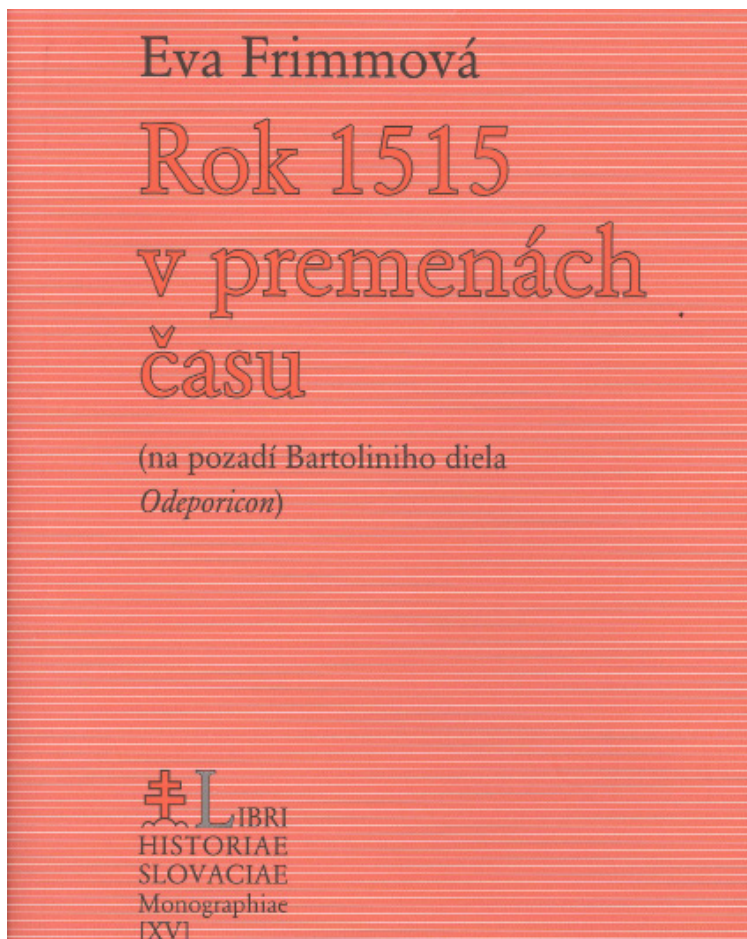
Zoznam vyobrazení

Menný a miestny register

Pramene, literatúra

Skratky

Poznámka autorky

CHARAKTERISTIKA DIZERTAČNEJ PRÁCE A JEJ VÝSLEDKY

I. Úvod do problematiky

V roku 1515 sa odohrali zásnuby vnúť cisára Maximiliána I. Habsburského a detí uhorského kráľa Vladislava II. Jagelovského, ktoré považujeme za prvý impulz a aj právny predpoklad vzniku budúcej Habsburskej monarchie. Dňa 22. júla sa vo Viedni zasnúbili princezná Anna Jagelovská a arcivojvoda Ferdinand Habsburský, ich sobáš bol 2. mája 1521 v Linzi. Princezná Mária Habsburská a český kráľ Ľudovít II. Jagelovský, zasnúbení rovnako v tento deň, sa vzali neskôr, 13. januára 1522 v Budíne. Udalosť z roku 1515 je známa ako „Prvý viedenský kongres“ a dotýka sa postavenia viacerých krajín – okrem Rakúska, Uhorska, Česka aj nemeckých krajín priamo či nepriamo Poľska, Nizozemska, Španielska a Itálie. Rokovania o cisársko-kráľovských svadobných zmluvách prebiehali celkovo štyri mesiace, z toho vyše troch mesiacov v Bratislave. Obdobie na prelome 15. a 16. storočia sa považuje v stredoeurópskych pomeroch za počiatok novej éry, ktorú možno charakterizovať na rozličných úrovniach a v závislosti od rozdielnych podmienok jednotlivých krajín. Nesie sa v znamení nových myšlienkových prúdov a nových vznikajúcich možností na základe vzrastu ľudského potenciálu a aj v dôsledku ekonomického rozvoja. Dochádza k vytváraniu mocných monarchistických štátnych útvarov schopných odolávať vnútorným a vonkajším nepriateľom. Zároveň udržiavajú integritu katolíckeho náboženstva osobitne dôležitého pri stretoch s cudzím osmanským nebezpečenstvom a s heretickými vplyvmi, ale aj pri riešení rozličných domácich konfliktov. V týchto intenciách treba chápať jednu z najvýznamnejších udalostí, ktorá sa odohrala na začiatku novoveku a ktorej dôsledky siahali ďaleko do budúcnosti týkajúc sa takmer polovice Európy. Táto medzinárodná udalosť predznamenalala nové politické a kultúrne smerovanie stredoeurópskych krajín v modernom ponímaní slova. Považuje sa za prvý impulz a aj právny predpoklad vzniku budúcej Habsburskej monarchie, ktorá pretrvávala niekoľko storočí. Zároveň sa malo takouto formou posilniť kresťanstvo voči narastajúcemu osmanskému nebezpečenstvu.

Cisársko-kráľovským rokovaniam v roku 1515 predchádzalo obdobie diplomatických misií a zmlúv prakticky od narodenia detí. V tomto období sa plne prejavili aspirácie Habsburgovcov a Jagelovcov na uhorský trón pretrvávajúce niekoľko generácií. Ale objavil sa ešte nový záujem rodu Zápoľskovcov o trón, a to sedmohradského vojvodu Jána Zápoľského, ktorý patril medzi najvýznamnejších uhorských magnátov a na domácej politickej scéne mal množstvo prívržencov. Analyzujúc politiku cisára Maximiliána I. Habsburského smerom na východ i jeho svadobnú politiku nemožno nespomenúť pápežskú kúriu, pretože práve v tomto čase pápež ako najvyššia autorita disponoval mimoriadne silným vplyvom v celom kresťanskom svete a výrazne zasahoval do politických aktivít jednotlivých európskych krajín. Jeho podiel na formovaní politického obrazu kresťanského sveta nebol nezanedbateľný. Zároveň sa v predvečer moháčskej porážky (1526) zintenzívňovala osmanská problematika, na čo poukazovali najvýznamnejšie osobnosti vtedajšieho sveta.

Na kongrese v roku 1515 vo Viedni, ale aj na rokovaníach v Bratislave, sa zúčastnila všetka stredoeurópska elita, čo sa nezaobišlo bez pompéznych sprievodných stretnutí na najvyššej úrovni. Početné dokumenty približujú ich priebeh a pozadie z rozličných uhlov pohľadu. Viaceré presahujú rámec dokumentačného archívneho prameňa a sú na dobrej literárnej úrovni, keďže ich autormi boli známi humanisti. Spomedzi nich uvedieme niektorých priamych účastníkov kongresu: Predovšetkým Jána Kuspiniána, radcu a vyslanca cisára Maximiliána I., ktorého správa o kongrese vyšla v preklade v Prahe (Praha, 1515), ďalej Eberharda Ferbera, starostu mesta Gdaňsk, ktorý sa zúčastnil snemu po boku poľského kráľa Žigmunda I. Jagelovského. Napísal *Diariu* v latinskej i nemeckej verzii, ktoré vydal v 19. storočí Xaver Liske. Přemyšlovský biskup a vicekancelár

poľského kráľa Peter Tomický zanechal množstvo materiálu známeho pod súhrnným názvom *Acta Tomiciana*, ktoré vydal tlačou Stanislav Górski rovnako v 19. storočí.

Atmosféru tejto udalosti najlepšie spracoval a literárne najhodnotnejšie vykreslil Richard Bartolini vo svojom obsiahlom diele *Odeporicon* (Viennae, 1515. 138 s.), kanonik v perugijskom Dóme a humanistický básnik, toho času v službách kardinála Matúša Langa, miestodržiteľa Rakúska povereného cisárom i pápežom doviest' túto misiu vo veci dvojitých zmlúv a zasnub do zdarného konca. V skutočnosti Bartolini popísal zasadnutia a osobnosti, ale aj cestu kardinála Langa so sprievodom z Augsburgu do Bratislavy a potom do Innsbrucku a späť, kde pridal zaujímavé postrehy, opisy okolia i úvahy o živote a myslení svojich súčasníkov. Popísal udalosti, ale aj veci tak, ako sa udiali, čiže presne, hodnoverne a relatívne objektívne, popritom tlmočil mienku väčšiny a zriedkavo pridal vlastný komentár, ktorý zodpovedá dobovým hodnotovým a vzdelanostným kritériám. V tomto smere prichádza ako predzvesť nového prístupu historikov v období renesancie a humanizmu, ktorý je veľmi odlišný od tacitovcov podľa starovekého Publia Kornelia Tacita († 120). Tí vysvetľovali a komentovali udalosti tak, aby ich predostreli v záujme určitej myšlienky, čím výrazne stáli v protiklade s tzv. padovskou školou.

II. Stav výskumu spracovanej problematiky

Udalosti z roku 1515 a celému tomuto obdobiu sa venovali autori od polovice 16. storočia. Do nového trendu spracovávanía historických udalostí v 16. storočí zapadá vydávanie významných dokumentov tlačou. Vzdelanci-historici sa v tom čase snažili zaznamenať udalosti tak, ako sa udiali, alebo ako informácie, ktoré o nich získali z kníh či na základe počutia. Väčšinou uvádzali ich pôvodcov, resp. ho citovali. Ján Sambucus Trnavský vydal napr. svadobnú zmluvu z roku 1515, ktorú podpísali na úplný záver rokovanií vo Viedni. Mikuláš Ištvánfi zaznamenal kongres z roku 1515 v rozsiahlom historickom diele zachytávajúcom dobu od úmrtia uhorského kráľa Mateja Korvína v roku 1490 až po rok 1606.

V 18. storočí zachytil udalosti z roku 1515 aj jeden z najväčších a posledných polyhistorov Matej Bel na základe dobových autorov a listín sporadicky v historických statiach jednotlivých stolíc v monumentálnom diele *Historicko-zemepisné vedomosti o sívekom Uhorsku*. Z ďalších historikov uveďme aspoň Štefana Katonu, historika pôsobiaceho na Trnavskej univerzite, ktorý vo viacerých prácach, napr. v Príručke k uhorským dejinám systematicky predkladal jednotlivé udalosti a hodnotil aj názory dobových i neskorších autorov.

Moderné a najkomplexnejšie spracovanie doby Maximiliána I. Habsburského predstavuje veľkolepé dielo Hermanna Wiesfleckera *Kaiser Maximilian I.*, kde podal detailný pohľad na cisárove činy i celú dobu na základe analýzy archívnych i vydaných prameňov vrátane dostupnej odbornej literatúry. Český historik Jozef Macek hodnotil a analyzoval obdobie vlády Jagelovcov – otca Vladislava i syna Ľudovíta, ktorí boli zároveň českými kráľmi. Z poľského prostredia sa tematikou kongresu zaoberal historik Krysztof Baczkowski, v Maďarsku Zsuzsana Herman. Habsburgovcami, najmä Maximiliánom I. a Ferdinandom I., sa v slovenských podmienkach zaoberá Jozef Baďurík.

Osobitné hodnotenia vychádzajú aj z podrobnejšej analýzy starších historikov skúmajúcich ruské, poľské i nemecké vzťahy tohto obdobia. Významným príspevkom k výskumu sú práce vzniknuté v minulom storočí, ktoré predstavujú monografické edície humanistov alebo aj preklady ich diel. Mimoriadne dôležitá je korešpondencia súdobých autorov, pretože objasňuje o. i. dobové názory a hodnotenia priamych účastníkov jednotlivých udalostí, ale aj okolností ich priebehu. V tomto smere sú významné vydania rakúskych, maďarských, poľských, českých a nemeckých historikov, klasických filológov i literárnych historikov a teológov, ktoré uvádzame v príslušných citáciách „ad hoc“.

Rok 1515 je mimoriadne dôležitý v celoeurópskom kontexte a vo vzťahu k uhorským, resp. slovenským reáliám. V slovenskej historiografii je však evidentná originalnosť témy i jej nespracovanosť; v odbornej literatúre nie je docenený ani význam a okolnosti prípravných rokovaní v Bratislave. Súvisí to asi s tým, že toto obdobie nebolo v popredí záujmu slovenských historikov alebo klasických filológov a literátov aj napriek tomu, že ide okrem významných udalostí aj o výrazný vplyv talianskeho humanizmu na našom území na rozdiel od druhej etapy neskorého nemeckého reformačného humanizmu.

Rovnako nie sú spracované monografie o niektorých významných osobnostiach, ktoré boli ústrednými postavami rokovania, alebo ktoré sa v tomto čase výrazne prejavovali. Možno len ojedinеле spomenúť klasického filológa Miloslava Okála, ktorý sa zaoberal Hieronymom Balbom pochádzajúcim z Benátok a jeho poéziou napísanou počas jeho pobytu v Uhorsku; Eva Frimmová zhodnotila Balbovu činnosť vo funkcii prepošta Dómu sv. Martina v Bratislave v rokoch 1514 – 1522 alebo jeho reč na sneme vo Wormse v roku 1521, kde Balbus vystúpil ako vyslanec uhorského kráľa so žiadosťou o podporu v boji proti Osmanom. Vyдалa aj portrét osobnosti Jána Zápoľského. V týchto prípadoch ide však len o parciálne štúdie.

Pri koncipovaní práce nebolo veľmi možné opierať sa o domácu odbornú literatúru k danej problematike, ťažiskovým ostávala predovšetkým zahraničná, a samozrejme uvedený bohatý pramenný základ roztrúsený v mnohých inštitúciách, najmä rakúskych, maďarských a českých alebo vo Vatikáne.

III. Cieľ práce a metódy spracovania

Dizertačná práca Rok 1515 v premenách času (na základe Bartoliniho diela *Odeporicon*) sa zaoberá témou dvojitých svadobných zmlúv cisársko-kráľovských potomkov z roku 1515. Jej hlavným cieľom bolo vykresliť dobu zo začiatku 16. storočia a hlavne rok 1515. Vtedy sa odohrala významná udalosť – kongres cisára Maximiliána I. Habsburského a troch jagelovských kráľov Vladislava II., Ľudovíta II. a Žigmunda I. Starého vo Viedni, čomu predchádzali rokovania v Bratislave. Tento rok sa vypukle vyníma ako prelom alebo vyvrcholenie viacerých okolností. Je dôležitý z mnohých hľadísk, a preto sa mu venovala veľká pozornosť v širšom kultúrno-historickom kontexte a s časovým presahom na jednej strane, na strane druhej sa analyzovali vybrané pramene, aby sa čo najobjektívnejšie zachytil súdobý človek v jeho každodennom i slávnostnom živote. K tomuto zámeru smerovala i koncepcia dizertačnej práce a metodika jej spracovania. Člení sa na tri časti, z ktorých nosné sú prvé dve.

Prvá časť obsahuje okrem historiografického prehľadu dve kapitoly: *Európa na počiatku novoveku* a *Sobášna politika*. Prvá kapitola charakterizuje Európu začiatkom 16. storočia na základe viacerých faktorov s uvedením osobitných špecifik vo vzťahu k územiu Slovenska zameriavajúc sa na (ne)existenciu trvalého právneho systému, ktorý by mal poskytovať oficiálny rámec konaniu v spoločnosti a zabraňovať prejavom svojvôle na najrozličnejších úrovniach; v dôsledku jej zmien prechádzalo právo transformáciou. Nemenej dramatické bolo toto obdobie v duchovnej oblasti. Kritika náboženskej situácie a hľadanie nového prístupu k Bohu v 15. storočí napokon vplyvom Luterových myšlienok celkom rozorvala európsky kresťanský univerzalizmus. Oblasť duchovných a kultúrnych premien sa odvíjala od zmeny myslenia človeka a viedla k zmene jeho životného postoja k sebe, Bohu a okoliu. Nové myšlienkové trendy nachádzali rozličné formy v jednotlivých krajinách i v rozličných časových úsekoch, a preto je veľmi zložitá ich obsahovo definovať a časovo ohraničiť. Renesancia postavila do popredia človeka, vyzdvihovala antické hodnoty, ktoré sa snažila napodobňovať po obsahovej i formálnej stránke. Tieto vplyvy sa čoskoro udomácnili aj na Slovensku, kde sa za obdobie renesancie a humanizmu považuje obdobie od polovice 15. storočia asi po polovicu 17. storočia. Ide o pomerne veľké časové rozpätie, keď za-

znamenávame dva dominantné vplyvy, najskôr je to talianska renesancia a neskôr tzv. nemecký reformačný humanizmus, ktorý sa prelínal s nastupujúcim manierizmom. Zatiaľ čo v prvej etape sa pripravovala pôda pre prísun nových myšlienok, ktoré nabúravalí stredoveké normy a štýl života prevažne vo vysokých kruhoch, v druhej etape sa už formovalo kultivované viac-menej meštianske prostredie, ktoré sa ustálilo vo forme erazmovsko-melanchtonovského racionálneho humanizmu; kladlo dôraz na vzdelanie a odbornosť pri rešpektovaní rozličných náboženských prejavov.

Osmanská problematika sa zintenzívňovala v predvečer moháčskej porážky (1526) a poukazyvali na ňu najvýznamnejšie osobnosti vtedajšieho sveta. Hraničnú situáciu hodnoverne priblížil Hieronymus Balbus na Wormskom sneme v roku 1521, kde z poverenia uhorského kráľa Ľudovíta II. žiadal nemecké kniežatá o pomoc. Zdôrazňoval, v čom je nebezpečenstvo: Turci svojou rozpínavosťou, agresivitou, spôsobom života a neľudským zaobchádzaním so zajatými priamo ohrozuju kresťanský svet, a preto sa treba voči nim brániť spojenými silami.

Pápež ako najvyššia autorita disponoval mimoriadne silným vplyvom v celom kresťanskom svete a výrazne zasahoval do politických aktivít jednotlivých európskych krajín. K takémuto postaveniu došiel v čase, keď sa pomery pápežskej kúrie skonsolidovali po viacerých reformách i dlhotrvajúcej schizme. Inštrukcie pápežov Júlia II. a po jeho smrti Leva X. boli adresované prevažne gurskému biskupovi kardinálovi Matúšovi Langovi, miestodržiteľovi Rakúska a splnomocnencovi cisára. Poukazujú na rozličné zákulisné úvahy premietnuté do konkrétnych rozhodnutí: najmä pri príprave zásnub cisársko-kráľovských potomkov, ale aj pri uzatváraní viacerých dohôd a zmlúv medzi pápežom, cisárom a aragónskym kráľom v priebehu rokov 1512 – 1515. Ich spoločným zámerom bolo vytvoriť silné a vyvážené spojenectvo viacerých ríš, štátov, schopných odolávať Turkom alebo Francúzom, ďalej sa snažili obmedziť moc Benátok či rozpínavosť Helvétanov. Jedným z prostriedkov uskutočňovania týchto zámerov bola sobášna politika. Príslušná kapitola sa zaoberá aj postavením jednotlivých pápežských legátov, (Mariano Bartolini, ostrihomský arcibiskup kardinál Tomáš Bakóc, gurský biskup kardinál Matúš Lang, legát od roku 1518) a ich činnosťou v krajinách, kam boli vyslaní.

O nepriaznivej hospodárskej situácii najmä v Uhorsku vypovedá posledná časť v tomto bloku. Napriek zlému finančnému stavu obidvoch panovníkov, cisára Maximiliána I. i uhorského kráľa Vladislava II. Jagelovského, trvala táto udalosť so všetkými prípravami päť mesiacov a konala sa vo všetkej paráde. Pompéznosť a nákladnosť výpravy a všetkých ceremónií vrátane ohromných sprievodov dvoranov a financovania hostí a legátov, ako aj nákladných darov, stáli obrovské peniaze; cisár požiadal o veľkú pôžičku Fuggerovcov.

Kapitola *Sobášna politika* vykresľuje snahy Habsburgovcov, Jagelovcov a Zápoľskovcov o uhorský a český trón. Habsburgovci, jeden z najmocnejších panovníckych rodov pôsobil už niekoľko storočí na najvyšších priečkach politickej scény a jeho jednotliví členovia pripravili vhodné prostredie pre ich vzostup. Sobášna politika bola vždy výborným nástrojom moci, a tak sa stávali mladé nevesty z význačných rodov veľkým kapitálom, čo veľmi kritizoval humanista Erasmus Rotterdamský. Habsburgovci sa nijako zvlášť nevymykali z tohto úzu, ale v konečnom dôsledku oni najviac získali jeho viacnásobným praktizovaním. Začiatkom 16. storočia vstúpil do hry o uhorský a český trón aj ďalší vynikajúci rod Zápoľskovcov, a to v osobe sedmohradského vojvodu Jána. Úsilie všetkých kulminovalo v roku 1515, ale všetka snaha bola korunovaná úspechom len pre Habsburgovcov a Jagelovcov, ktorí podpísali dve zmluvy o budúcich sobášoch 20. mája v Bratislave a záverečnú vo Viedni 22. júla 1515. Ján Zápoľský ostal mimo ich záujmov napriek tomu, že mal všetky predpoklady a možnosti dosiahnuť ruku princeznej Anny Jagelovskej, čo však cisár eliminoval najrozmanitejšími spôsobmi. Ani Jagelovci sa k Zápoľskému nezachovali korektne, hoci bol s nimi rodinne i priateľsky prepojený. Poľský kráľ Žigmund, brat Vladislava, zohral pritom ústrednú úlohu, pretože sa od Jána Zápoľského odvrátil a priklonil sa k cisárom predkladanému scenáru o dvoch svadbách cisársko-kráľovských potomkov. Zápoľský mal síce

významné postavenie v Uhorsku, ale na medzinárodnej scéne to tak nebolo. Nemohol konkurovať Habsburgovcom, ktorí ponúkli Žigmundovi zložitými diplomatickými rokovaniaми a inými praktikami možnosť vyriešiť mnohé sporné otázky medzi cisárom a ním. Jagelovci postupovali v tomto smere nevýrazne aj voči českým stavom napriek tomu, že Ľudovít II. Jagelovský bol od roku 1509 českým kráľom a jeho sestra Anna korunnou princeznou, čiže zasnuby v roku 1515 sa ich dotýkali rovnakou mierou. Ďalšie podkapitoly analyzujú svadobné zmluvy a poukazujú na ich význam a naplnenie. Tieto sa stali popri bratislavských zmluvách z roku 1464 a 1490/1491 podkladom na to, aby sa arcivojvoda Ferdinand a manžel Anny Jagelovskej uchádzal o uhorskú korunu a nechal sa zvoliť podľa uhorského práva na sneme časťou šľachty za uhorského kráľa 17. decembra 1526. Avšak ešte predtým, 10. novembra 1526 v Stoličnom Belehrade, zvolila tzv. „pronárodná“ strana podľa domáceho zvykového práva Jána Zápoľského za uhorského kráľa. Korunovaný bol o deň neskôr nitrianskym biskupom Štefanom Podmanickým. Snúbenci z roku 1515 sa vzali až po dosiahnutí dospelosti, pretože v čase zasnub boli ešte len deťmi. Princezná Anna Jagelovská sa 2. mája 1521 stala v Linzi manželkou arcivojvodu Ferdinanda, neskoršieho českého a uhorského kráľa a rímskeho cisára. Princezná Mária Habsburská a český a uhorský kráľ Ľudovít II. Jagelovský sa zobrali 13. januára 1522 v Budíne. Zasnúbenie z roku 1515 sa považuje za jednu z najvýznamnejších udalostí na začiatku novoveku a až budúcnosť potvrdila dalekosiahlosť tejto zahranično-politickej akcie výhodnej predovšetkým pre Habsburgovcov, ale i Vladislav Jagelovský ju považoval „eo tempore“ za výhru.

Druhá časť dizertácie sa zaoberá literárno-historickým spracovaním témy u súčasníkov, podľa čoho poskytuje autentický popis krajov, obraz Uhorska a Rakúska (opis niektorých miest, hradov, stavieb, história lokalít a ich stavieb). Okrem festivít (ceremoniál, omše, rytierske turnaje, hostiny, tance, hry, dary) venuje osobitný priestor spôsobu života, stravovaniu, bývaniu, oblečeniu, zvykom rozličných národov. Nechýba výber popisu jednotlivých národov, ich každodennosti, festivít, významných udalostí. Z nich je osobitne spracované a zhodnotené – Dóžovo povstanie a požiar v Bratislave. Nechýbajú ani názory a postrehy samotného Bartoliniho, jeho kritické pripomienky k aktuálnej situácii a aj úprava jeho nepresností. V druhej časti monografie sa bohatý dobový materiál analyzuje, hodnotí a podáva vo vzájomných súvislostiach v celej veľkoleposti mondénneho, kultúrneho, duchovného a vedeckého sveta, ale aj z hľadiska každodenného života jednotlivca.

Z uvedeného vyplýva akým dôležitým centrom politického i kultúrno-duchovného diania bola Bratislava – o tomto fenoméne sa dozvedáme paradoxne nie od historikov a archivárov, ale od humanistov. Okrem pôsobenia významných humanistov v meste sa dozvedáme o požiari, ktorý vypukol v Bratislave 30. apríla a pri ktorom zorela veľká časť mesta.

Bartolini charakterizoval rozličné osobnosti a ich konanie, pravdivé rozprávanie aj vymyslené príbehy zaznamenával „sine ira et studio“. Popritom sa nevyhýbal ich vtipnému komentovaniu, prípadne kritike – úsmevnej, ale nie sarkastickej, napr. o spôsobe ubytovania, o kakofonickej hudbe severských národov, ale aj o neprítomnosti cisára v Bratislave, ktorého jagelovskí králi netrpezlivo očakávali. Celé dielo vyznieva ako oslava habsburského rodu a hlavne cisára, ktorý vytvoril spôsobom jemu vlastným veľkolepé predstavenie, ktoré ďaleko vyniklo nad všetky ostatné udalosti. Svoje úsilie nasmeroval tak, aby na najvyššej úrovni zdôvodnil a spropagoval svoju politiku a aby dosiahol do budúcnosti obrovské záruky na naplnenie zmlúv od prelátov a správcoov provincií. Využil pritom celé svoje roky budované vzdelanecké a umelecké prostredie. V plnej miere sa tu prejavilo jeho organizačné i diplomatické myslenie, ktoré dokázal náležitou formou prezentovať a tak aj ovplyvňovať svoje okolie a svojich prívržencov súčasných i potencionálnych. Jednoznačne sa môžeme stotožniť s myšlienkou, že bol „majstrom propagandy“.

Okrem zaujímavej obrazovej prílohy a náležitostí nevyhnutných pre vedecké dielo, obsahuje tretia časť dizertácie tri dokumenty v prepise z latinského originálu a ich preklad do slovenčiny v autorkinom prevedení. Ide o svadobnú zmluvu podpísanú na Bratislavskom hrade 20. mája 1515,

verše z poémy na Žigmunda I. Jagelovského, ktorú napísal Ján Dantišek v Bratislave a kde sa spomínajú humanisti, ktorí boli v tom čase na rokovaníach v tomto meste. Posledné je privilégium kráľa Vladislava II. Jagelovského z 29. júna 1515, v ktorej kráľ poskytuje mešťanom určité výsady ako kompenzáciu škody po požiari, ktorý v meste vypukol 30. apríla 1515.

Interdisciplinárny prístup pri analýze prameňov a v niektorých prípadoch porovnávacia i analógická metóda pri rekonštrukcii určitej situácie pomohli vytvoriť plastický obraz o spoločnosti začiatkom 16. storočia. Kvôli lepšiemu pochopeniu dobového koloritu sú k výkladu pridané dokumenty v origináli a v autorkinej vlastnej interpretácii. V druhej časti dizertácie možno osobitne upozorniť na kapitolu o literárno-historickom rozbere Bartoliniho diela *Odeporicon*, kde sa názorne dokumentuje renesančný prístup i prejav autora (výber žánrov, forma úvodu a dedikácie, veľký podiel viazanej formy v texte, odporúčajúce verše od iných humanistov, objektivita a presnosť popisov, objektívne posudzovanie osobností i javov, záujem o prírodu a technické vedy, výber jazykových a štylistických prostriedkov, citovanie antických autorov a mytológie). Dielo *Odeporicon* sa v odbornej literatúre považuje za prvý renesančný cestopis na sever od Álp. Zároveň je prvým renesančným cestopisom, kde sa premietajú uhorské, resp. slovenské dejiny; vo veľkej miere sa dotýka Bratislavy. Jeho význam je nielen historiografický, ale má aj vysokú literárnu hodnotu. V edícii *Scrinium Latino-Slovacum* na Trnavskej univerzite vyšiel v súčinnosti s Historickým ústavom v Bratislave Frimmovej komentovaný prepis latinského textu tohto Bartoliniho diela (Bratislava – Trnava – Kraków, 2014. 300 s.), ako aj jeho preklad do slovenčiny.

Predkladaná dizertácia voľne nadväzuje na preklad tejto významnej pamiatky od Richarda Bartoliniho, a preto tvorí súčasť predloženej dizertačnej práce ako jej pendant.

IV. Výsledky práce

Dizertácia sa zaoberá rokom 1515 a jeho významom v stredoeurópskom priestore pre súčasníkov aj pre nasledujúce generácie. K lepšiemu pochopeniu doby načrtáva zo širšieho hľadiska politickú scénu, ale približuje aj nové trendy v kultúrno-duchovnej oblasti, zaoberá sa vplyvmi pápežskej kúrie na politické rozhodnutia panovníkov a ich aktívnu účasť pri ich realizácii. Zaoberá sa aj aktuálnym osmanským nebezpečenstvom. V jednotlivých blokoch sa snaží o analýzu textov a ich hodnotenie s prihliadnutím na slovenské dejiny.

V druhej časti prináša niekoľko úplne nových poznatkov zo života obyvateľov na začiatku 16. storočia: ako ľudia bývali, stravovali sa, obliekali sa a zabávali sa, čo si mysleli a aká bola spoločenská etiketa. Medzi najdôležitejšie výsledky, ktoré dlhodobé bádanie odhalilo, patria viaceré informácie o charakteze života v Bratislave a akým dôležitým centrom politického i kultúrno-duchovného diania bola v tom čase:

V meste pôsobili vynikajúce a známe osobnosti „viri litterati“. Okrem Jána Kuspiniána, Richarda Bartoliniho tvorili okruh vzdelancov v Bratislave Jodocus Ľudovít Decius, Gašpar Ursinus Velius, Joachim Vadianus, Rudolf Agricola ml., Ján Dantišek, Jakub Piso, Ján Stabius, Mikuláš Gerbellius a ďalší. V popredí uvedieme Hieronyma Balba, ktorý bol deväť rokov prepoštom v Dóme sv. Martina v Bratislave. Viacerí z týchto humanistov boli profesormi na Viedenskej univerzite, členmi spoločnosti *Sodalitas scientiarum Danubiana*, ale aj ovenčení titulom „Poeta laureatus caesareus“ a naďalej spolupracovali na nových projektoch charakteristických pre toto humanistické prostredie, akým bol napr. preklad gréckych textov do latinčiny a ich vydávanie. Mohlo sa to diať len za dobrej spolupráce s viacerými humanistami pôsobiacimi na Viedenskej univerzite, možno uviesť Hieronyma Balba, Angela Cospa, Joachima Vadiana a Jána Kuspiniána. Títo humanisti nadviazali dobré pracovné kontakty, ktoré sa prejavovali aj omnoho neskôr

Pomerne neznámym bol donedávna požiar v Bratislave, o ktorom sa dozvedáme práve od humanistov a nie od archivárov a historikov. Požiar vypukol v Bratislave 30. apríla. V intraviláne

zhorela tretina domov a tiež sídlo uhorského kráľa. Jeho prepychový palác stál na mieste dnešnej Univerzitnej knižnice na Ventúrskej ulici, čo sa podarilo potvrdiť a lokalizovať práve podľa tohto humanistického textu a jeho ďalšieho výkladu. Rovnako to bolo s krásnymi Korvínovými záhradami siahajúcimi až k hradbám, o ktorých sa podarilo zistiť, kde sa nachádzali. Uhorský kráľ Vladislav a jeho syn Ľudovít chceli pomôcť obyvateľom mesta pri jeho obnove, podporovali ich rozličnými spôsobmi stanovenými v privilégiách a dovolili im rozšíriť výstavbu domov v Podhradí okolo Kostola sv. Mikuláša.

Bartolini po prvýkrát uverejnil tlačou základné informácie o Dóžovom povstaní z roku 1514 a analýzu jeho vzniku a priebehu. Okrem rytierskych zápasov a konských hrách v Bratislave, kde sa spomína menovite aj víťaz – Juraj Zápoľský, má *Odeporicon* niekoľko ďalších prvenstiev, medzi ktorými je popis nedávno dokončeného pomníka Fridricha III. vo viedenskom Chráme sv. Štefana. Pozornosť si zaslúži popísaná remeselnícka zručnosť o dolovaní soli v Reichenhalle, čo korešponduje so zvýšeným záujmom o technické vedy v renesancii. Možno spomenúť, že Bartolini po prvýkrát zverejnil povesti o šibalskej postave Neidhartovi, ktorý bol obľúbeným vo Viedni a v celom Dolnom Rakúsku.

Všetky tieto informácie spolu s Bartoliniho charakteristikami osobností a ich konania, s jeho pravdivým rozprávaním a aj s vymyslenými príbehmi, ktoré zaznamenával „sine ira et studio“, s jeho vtipným komentovaním, prípadne kritikou – úsmevnou, ale nie sarkastickou, napr. o spôsobe ubytovania, o kakofonickej hudbe severských národov, ale aj o neprítomnosti cisára v Bratislave, ktorého jagelovskí králi netrepezlivo očakávali, dodávajú dizertácii dobovú hodnovernosť a oživenie výkladu. Výkladu, ktorý je poprepletaný autorkiným komentárom a ďalšími súvislosťami.

Dizertácia celkovo poskytuje množstvo netradičných historických a kultúrno-duchovných súvislostí vo väčšom časovom priestore i v stredoeurópskom kontexte, čím nadobúda výklad o roku 1515 širší rámec dôležitý pre celkové pochopenie doby. V konečnom dôsledku sa vo veľkej miere upriamuje predovšetkým na slovenské dejiny.

V. Prínos práce a uplatnenie v praxi

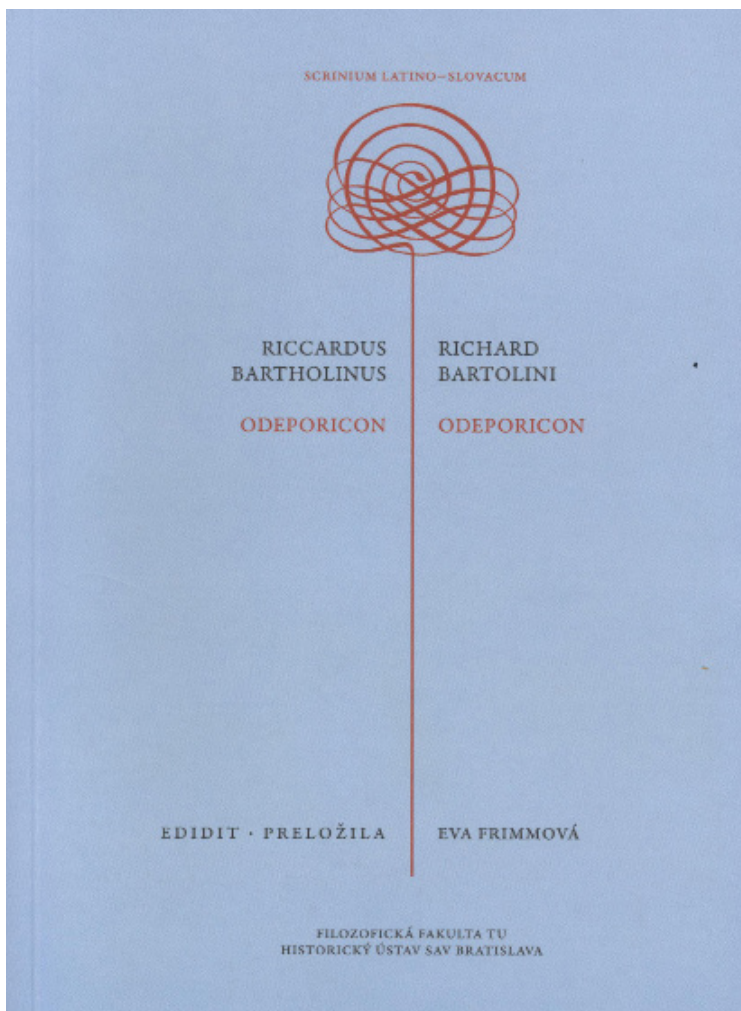
Dizertácia sa zaoberá najvýznamnejšou udalosťou prvej štvrtiny 16. storočia, stretnutia kráľov troch kráľovstiev a nemeckého cisára v Bratislave a vo Viedni, ktorej cieľom bolo dohodnúť manželstvá habsburských a jagelovských princov a princezien. Popritom približuje spôsob života v časti Nemeckej ríše, Rakúsku, aj v Uhorsku, popisuje krajiny, možnosti a spôsoby cestovania, atď. doplnený kvalifikovaným odborným komentárom, ktorý vysvetľuje súvislosti politického vývoja vo viacerých krajinách, ciele politických zámerov jednotlivých panovníkov.

Udalosť z roku 1515 je dostatočne zhodnotená vo viacerých európskych krajinách, ale aj v slovenských a českých podmienkach sa ňou zaoberali významní historici. Z toho dôvodu je dizertácia koncipovaná z iného, interdisciplinárneho pohľadu tak, aby komplexnejšie načrtla známe poznatky a prezentovala ich v menej známych prepojeniach. V druhej časti sú skĺbené viaceré metodické postupy výkladu a analýzy diela, a tak sú prezentované niektoré dôležité a „staronové“ dokumenty v minucióznom svetle ich prepisu i prekladu z latinského jazyka, ale aj historického komentovania. Pri ich podrobnej analýze sa zistilo niekoľko nových a v odbornej literatúre neznámych poznatkov, na ktoré bolo treba podrobnejšie sa zamerať a venovať im viacej priestoru. Dizertácia vychádza v druhej časti z Bartoliniho diela *Odeporicon*, ktorý je sčasti cestopisom. Poukazuje na jeho význam v danej dobe i dnes, na spôsob jeho napísania a analyzuje ho. Na jeho základe sprostredkúva opisy krajov a ich pamätihodností, zvykov rôznych národov, každodenný život i vybrané slávnosti. Spolu s ďalšími podkladmi prináša nové informácie o živote v Uhorsku na začiatku 16. storočia, o obyvateľoch Bratislavy a ich živote, o uhorskej šľachte. Ďalej prináša popis slávnostného stolo-

vania i rytierskych hier, ktoré sa konali pri príležitosti stretnutia najvýznamnejších predstaviteľov kráľovstiev strednej a severovýchodnej Európy s nemeckým cisárom.

Predložený výskum možno pokladať za „novum“ v oblasti metodologických postupov, pretože v našich pomienkach nemá žiadne tradície, ale ani potrebnú odbornú literatúru. Dosiahnuté výsledky sú určené pre odbornú verejnosť, bude možné ich využiť pre ďalšie interdisciplinárne bádanie, pri koncipovaní učebníc, ale aj v spoločensko-vednej literatúre, príp. prostredníctvom mediálnych prostriedkov. Vzhľadom na nie veľmi známu, ale prítiažlivú tematiku nájde svoje opodstatnenie aj ako vedecko-populárna literatúra.

V každom prípade by mala dizertácia poslúžiť ako výzva pre pokračovanie tohto rozsiahleho výskumu zaplňujúceho nespracované miesta v slovenskej historiografii. Prvým počinom bude vydanie príspevkov z medzinárodnej konferencie *Prelomové obdobie dejín spoločnosti (spoločnosť, kultúra a politika roku 1515)* v Bratislave, ktorá sa konala v novembri 2015 pri príležitosti 500. výročia tejto udalosti.

Das Jahr 1515 im Wandel der Zeit (im Spiegel von Bartolinis Odeporicon)

Zusammenfassung

Im Jahr 1515 fanden die Verlobungen der Enkeln des Kaisers Maximilian I. von Habsburg und des ungarischen Königs Vladislav II. Jagiello statt, die den ersten Impuls sowie die rechtliche Voraussetzung für die künftige Habsburger Monarchie setzten. Am 22. Juli 1515 verlobten sich die Prinzessin Anna Jagiello und der Erzherzog Ferdinand von Habsburg, ihre Hochzeit war am 2. Mai 1521 in Linz. Maria von Habsburg und der böhmische König Ludwig Jagiello, die sich am selben Tag verlobten, heirateten später, am 13. Januar 1522 in Ofen (Buda). Das Ereignis des Jahres 1515 ist auch als der „Erste Wiener Kongreß“ bekannt und hatte Auswirkungen auf die Situation von mehreren mitteleuropäischen Ländern. Die Verhandlungen über die kaiserlich-königlichen Heiratsverträge verliefen insgesamt vier Monate, davon drei Monate in Pressburg (Bratislava). Das Zeitalter an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert wird als Anfang einer neuen Ära betrachtet, die man auf verschiedenen Ebenen und in Abhängigkeit von unterschiedlichen Bedingungen in den einzelnen Ländern charakterisieren kann. Diese Epoche zeichnet sich sowohl durch neue Gedankenströme und neu entstandene Möglichkeiten aufgrund des Anwachsens des menschlichen Potenzials als auch durch wirtschaftliches Wachstum aus. Es kam zur Entstehung von mächtigen monarchistischen Staatsgebilden, die sowohl den inneren als auch den äußeren Feinden Widerstand leisten konnten. Gleichzeitig wurde die Integrität des katholischen Glaubens aufrecht erhalten, was bei den Konfrontationen mit der fremden osmanischen Gefahr und den ketzerischen Einflüssen sowie bei der Lösung von heimischen Konflikten besonders wichtig war. In diesen Intentionen soll auch eines der wichtigsten Ereignisse der angehenden Frühneuzeit bewertet werden, die die neue politische und kulturelle Entwicklung der mitteleuropäischen Länder vorzeichnete. Die Dissertationsarbeit *Das Jahr 1515 im Wandel der Zeit (im Spiegel von Bartolinis Odeporicon)* befasst sich mit der Thematik der doppelten Hochzeit der kaiserlich-königlichen Nachkommen im Jahr 1515.

Im ersten Teil wird Europa zu Beginn des 16. Jahrhunderts auf Grund von mehreren Besonderheiten und der Aufführung von besonderen Merkmalen in Bezug zum Gebiet der Slowakei charakterisiert. Es wird auf die (Nicht-) Existenz eines dauerhaften Rechtssystems näher eingegangen sowie das geistliche Ausmaß vorgestellt, der den offiziellen Rahmen für das Handeln in der Gesellschaft lieferte. Zu dieser Zeit ist der markante Einfluß der italienischen Renaissance und Humanismus auf unserem Gebiet nachvollziehbar. Außerdem wurde die osmanische Problematik am Vorabend der Niederlage am Mohács (1526) intensiver, worauf auch die bedeutendsten Persönlichkeiten aufmerksam machten. Der Papst verfügte als höchste Autorität mit einem starken Einfluss über die gesamte christliche Welt und griff maßgeblich in die politischen Aktivitäten der einzelnen europäischen Länder ein. Ein eigenständiges Kapitel beschreibt die Bemühungen der Habsburger, Jagiellonen und Zápolya (Zápol'ský) um den ungarischen und böhmischen Thron.

Das zweite Teil der Dissertation ist der literarisch-historischen Bearbeitung des Themas bei den Zeitgenossen gewidmet, wobei als Ausgangspunkt vor allem das umfangreiche Werk *Odeporicon* von Riccardo Bartolini dient, der das Ereignis am besten und literarisch am wertvollsten bearbeitete. Dieser Kanoniker und humanistischer Dichter stand im Dienst des Kardinals Matthias Lang, des Statthalters von Österreich, der vom Kaiser und Papst mit der Durchführung der Unterzeichnung der Hochzeitverträge bis zum erfolgreichen Schluss beauftragt wurde. Dieses Teil bringt einige völlig neue Erkenntnisse aus dem Leben der Einwohner vom Anfang des 16. Jahrhunderts ans Tageslicht: über ihre Wohnverhältnisse, Ernährung, Kleidung und Unterhaltung, Denkweise und die gesellschaftliche Etikette. Es bietet eine authentische Schilderung der Regionen, ein Bild von Ungarn und Österreich (die Beschreibung von manchen Städten, Burgen, Bauten und Geschichte der Lokalität). Außer der Festivitäten (Zeremonien, Messen, Ritterturniere, Festmahlen, Tänze, Spiele, Geschenke) werden die Lebensweise, Essgewohnheiten, Wohnen, Kleidung und Sitten von

Nationen geschildert. Auch eine Auswahl der Beschreibung von ihrem Alltagsleben, Festivitäten oder besonderen Ereignissen darf nicht fehlen, wobei auch die Meinungen und Betrachtungen von Bartolini, seine kritischen Bemerkungen oder der Hinweis auf seine ungenauen Informationen aufgeführt werden.

Zu den wichtigsten Ergebnissen, die während der langzeitigen Forschung entstanden, zählen mehrere Erkenntnisse über den Charakter des Lebens in Pressburg als bedeutsamem Zentrum des politischen und kulturell-geistigen Geschehens dieser Zeit. In der Stadt wirkten ausgezeichnete und bekannte Persönlichkeiten – „viri litterati“. Zum Pressburger Gelehrtenkreis gehörten außer Johann Cuspinian und Riccardo Bartolini auch Jost Ludwig Dietz (Jodocus Ludovicus Decius), Caspar Ursinus Velius, Joachim Vadianus, Rudolf Agricola d.J., Johann Dantiscus, Jacob Piso, Johannes Stabius, Nikolaus Gerbel (Gerbelius) und andere. Vor allem ist Hieronymus Balbus hervorzuheben, der neun Jahre lang die Propstei am Pressburger St. Martin leitete. Mehrere von diesen Humanisten waren als Professoren an der Wiener Universität tätig, waren Mitglieder in der Gesellschaft Sodalitas scientiarum Danubiana und trugen den Titel „Poeta laureatus caesareus“. Sie arbeiteten an Projekten, die für die humanistischen Kreise maßgebend waren, wie z. B. die Übersetzung von griechischen Texten ins Latein und ihre Veröffentlichung. Bis vor kurzem galt ein Brand in Pressburg als ein eher unbekanntes Ereignis, von dem wir von den Humanisten, und nicht von den Archivaren und Historikern erfuhren. Der Brand ereignete sich am 30. April in Pressburg. Im Innenbereich der Stadt brannte ein Drittel der Häuser nieder, darunter auch die Residenz des ungarischen Königs. Sein prachtvolles Palais befand sich an der Stelle der heutigen Universitätsbibliothek in der Venturgasse, was eben anhand dieses humanistischen Aufsatzes und seiner weiteren Auslegung festgestellt wurde. Auf Grund von Privilegien erlaubte der Herrscher den Ausbau von Häusern im Viertel unterhalb der Burg, in der Nähe Hl. Nikolaus-Kirche. Bartolini veröffentlichte als Erster im Druck die grundlegendsten Informationen über den Bauernaufstand von Georg Dózsa, seine Analyse, Gründe und Verlauf.

Das Ereignis im Jahr 1515 wurde in mehreren europäischen Ländern ausreichend bewertet. Auch in der Slowakei und Tschechien befassten sich damit bedeutende Historiker. In der Dissertation wird dieses Thema aus einer anderen, interdisziplinären Sicht behandelt, damit die bekannten Fakten komplexer aufgeführt und in weniger bekannten Zusammenhängen präsentiert werden konnten. Im zweiten Teil werden mehrere methodologische Vorgehensweisen der Auslegung und der Analyse des Werkes verwendet und damit sind einige wichtige und „alt-neue“ Dokumente in einem minuziösen Licht ihrer Transkription und Übersetzung aus dem Lateinischen, als auch ihrer historischen Kommentare, präsentiert. In diesem Sinne knüpft die Dissertation lose an Frimmovás Übersetzung des bedeutenden literarischen Denkmals Odeporicon von Riccardo Bartolini an, das die erste Reisebeschreibung aus der Renaissance darstellt, wo die slowakische Geschichte einen Widerhall findet. Die Dissertation wählte dieses Werk als Ausgangspunkt, deshalb bildet sie als Pendant ihren Bestandteil.

L'an 1515 Dans les métamorphoses du temps (Reflète par l'Odeporicon de Bartolini)

Résumé

En 1515 eurent lieu les fiançailles des petits-enfants de l'empereur Maximilien Ier de Habsbourg avec les enfants du roi Ladislav II Jagellon qui furent la première impulsion et aussi la base juridique de la formation de la Monarchie des Habsbourg. La princesse Anne Jagellon et l'archiduc Ferdinand se fiancèrent le 22 juillet 1515 et ils se marièrent le 2 mai 1521 à Linz. La princesse Marie de Habsbourg et le roi de Bohême Louis II Jagellon, fiancés le même jour, ils se marièrent plus tard, le 13 janvier 1522 à Buda. Cet événement des doubles fiançailles de 1515 connu sous le nom de Premier Congrès de Vienne concerne plusieurs pays européens. Les pourparlers sur les

contrats matrimoniaux entre les rois et l'empereur durèrent en tout quatre mois, desquels plus de trois mois se déroulèrent à Bratislava.

La période entre le XVe et le XVIe siècles est considérée comme le commencement d'une nouvelle ère qui peut être caractérisée à différents niveaux et en relation avec des conditions différentes de chaque pays. Elle est marquée par les nouveaux courants des idées et les nouvelles possibilités liées avec la croissance du potentiel humain et résultant du développement économique. De fortes formations monarchiques se constituent qui seraient capables de résister aux ennemis intérieurs et extérieurs. En même temps, elles devraient renforcer l'intégrité de la religion catholique importante surtout pour faire face à la menace ottomane et aux influences hérétiques ainsi que pour résoudre les conflits à l'intérieur du pays. Dans ce sens, il faut comprendre l'un des événements marquants du début de l'époque moderne ou les doubles fiançailles comme le précurseur d'une nouvelle orientation politique et culturelle des pays de l'Europe centrale. La présente thèse traite de ces doubles contrats matrimoniaux de 1515 entre les descendants impériaux et royaux.

Sa première partie esquisse l'Europe du début du XVIe siècle selon plusieurs facteurs en prenant aussi en considération les critères spécifiques pour le territoire slovaque. Elle se focalise sur l'existence ou plutôt l'absence du système juridique durable, elle définit la dimension spirituelle encadrant officiellement le cours des événements au sein de la société. Dans ce temps-là, les influences de la Renaissance italienne et de l'humanisme furent très présentes sur le territoire slovaque. En outre, la question ottomane s'intensifiait à la veille de la défaite de Mohács (1526) ce que rappelaient les personnalités les plus éminentes de l'époque. Le pape en tant qu'autorité suprême avait un pouvoir exceptionnellement grand dans le monde chrétien et il prenait part aux activités politiques de chaque pays européen. Un chapitre à part approche les efforts des Habsbourg, Jagellon et Zápoľský (Szapolai) pour s'asseoir sur le trône de Hongrie et de Bohême.

La deuxième partie de la thèse analyse du point de vue littéraire et historique les oeuvres de l'époque traitant du même thème, en s'appuyant surtout sur Odeporicon de Richard Bartolini qui décrit le mieux cet événement, et avec la valeur littéraire la plus élevée. Ce chanoine et poète humaniste fut au service du cardinal Matthieu Lang, vice-gouverneur d'Autriche chargé par l'empereur et par le pape de parvenir à conclure les contrats matrimoniaux avec succès. Ce passage révèle certaines connaissances jusque-là inconnues sur la vie quotidienne du début du XVIe siècle concernant les habitations, l'alimentation, l'habillement et le divertissement ainsi que le mode de penser ou l'étiquette sociale. Elle donne une description authentique des régions, une image détaillée la Hongrie et de l'Autriche (description de certaines villes, châteaux, édifices, l'histoire des certains lieux). Outre les festivités (cérémonie de la messe, tournois chevaleresques, banquets, danses, jeux, dons), le mode de vie, le mode d'habiter, s'alimenter et de s'habiller ainsi que les coutumes de diverses ethnies intéressaient beaucoup Bartolini. Il n'omet pas de décrire leur quotidienneté, les jours de fête et les événements importants ni de donner ses opinions et observations, ses remarques critiques ou avertissements de quelques imprécisions.

Parmi les résultats les plus précieux d'une longue recherche de l'auteur se rangent les connaissances sur le caractère de la vie à Bratislava et le fait que cette ville fut à cette époque-là un important centre politique, culturel et spirituel: il y avait des personnalités brillantes et connues « viri litterati ». Outre Jean Cuspinianus, Richard Bartolini, parmi les érudits on y comptait Jodocus Louis Decius, Gaspar Ursinus Velius, Joachimus Vadianus, Rodolphe Agricola fils, Jean Dantiscus, Jacques Piso, Jean Stabius, Nicolas Gerbellius et d'autres. Parmi eux excellait Jérôme Balbus qui fut prévôt auprès du Dôme Saint-Martin de Bratislava pendant neuf ans. Plusieurs de ces érudits furent professeurs de l'université de Vienne, membres de la société Sodalitas scientiarum Danubiana, mais aussi porteurs du titre « poeta laureatus cæsareus ». Ils collaboraient entre eux aux projets typiques du milieu humaniste comme la traduction des textes grecs vers le latin et leur édition. Ce sont les humanistes et pas les historiens ou archivistes qui nous renseignent sur l'incen-

die qui éclata le 30 avril à Bratislava. Ce désastre, peu connu, ravagea un tiers des habitations ainsi que le siège du roi de Hongrie. Son palais de luxe était situé dans la rue Ventúrska, à l'endroit où se trouve aujourd'hui la Bibliothèque universitaire. Ce fait a été découvert et confirmé grâce à ce texte humaniste et grâce à son analyse approfondie. Le roi de Hongrie permit la construction des maisons dans le « suburbium » jouxtant le château, près de l'Eglise Saint Nicolas. Bartolini publia pour la première fois les renseignements principaux sur la révolte de Dóža de 1514, l'analyse de ses origines ainsi que de son déroulement.

L'événement de 1515 a été suffisamment évalué par les scientifiques de plusieurs pays européens; les éminents chercheurs slovaques et tchèques en ont partiellement traité dans leurs études. Dans la présente oeuvre ce thème est abordé du point de vue interdisciplinaire afin d'approfondir d'une manière plus complexe les connaissances acquises entrelancées dans les rapports moins évidents. Sa deuxième partie comporte des procédés méthodiques de l'exposition et de l'analyse de l'oeuvre historique. Les documents choisis ainsi "renouvelés" s'y reflètent à la lumière de leur transcription et traduction de la langue latine et de leur interprétation historique. Dans ce sens, la thèse est une libre continuation de la traduction du monument littéraire Odeporicon de Richard Bartolini faite par Eva Frimmová. Etant le premier récit de voyage citant les chapitres de l'histoire slovaque, Odeporicon est à l'origine de la présente thèse dont il est l'oeuvre complémentaire.

METODOLÓGIA A HISTORIOGRAFIA

Hruboň, Anton: „História historikov“. Kariérne sinusoidy historikov z Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici v kontexte spoločenského odmäku a normalizácie po invázii vojsk Varšavskej zmluvy do Československa	385
Lužný, Dušan – Váně, Jan: Koncept kolektívnej pamäte – základné východiská a závery	577

ŠTÚDIE

Arpáš, Róbert: Pribinove slávnosti ako pripomienka cirkevno-národnej veľkomoravskej tradície	655
Baka, Igor: Slovenská armáda a protizidovské pogromy na okupovanom území ZSSR v lete 1941	689
Berlanský, Matej: Ideový obsah osláv 20. výročia Povstania	515
Borza, Peter: Gréckokatolícka cirkev a Židia na Slovensku v rokoch 1939 – 1945	493
Fiamová, Martina: Zmeny v pozemkovom vlastníctve na Slovensku v rokoch 1939 – 1945	99
Herucová, Angelika: Vojsko o babenberské dedičstvo a Štefan V.	3
Hronček, Pavel – Budaj, Martin: Technika dobývania a počiatky ťažby zlata a striebra v doline Štiavničky v Nízkych Tatrách	25
Chvojka, Michal: Barón Miklós Wesselényi v kúpeľoch Frývaldov a Gräfenberg v rokoch 1839 – 1843	217
Kollárová, Ivona: Tajný knižný obchod po vypuknutí Veľkej francúzskej revolúcie. Symptómy latentných dejín komunikácie	445
Letková, Alexandra: Jan Antonín Baťa – osud veľkopodnikateľa v povojnovom Československu	471
Magdoš, Drahoslav: K vzniku a správe predmestí stredovekých Košíc	591
Magocsi, Paul Robert: Tradícia autonómie na Karpatskej Rusi	79
Macho, Peter: Návšteva štúrovcov u Jána Hollého na Dobrej Vode	239
Petruf, Pavol: Vývoj v Československu v prvej polovici roka 1968 na stránkach publikovaných francúzskych diplomatických dokumentov v korelácii s vývinom československo-francúzskych vzťahov od vzniku ČSR do prelomu rokov 1967/1968	265
Sedláček, Peter: Hospodárenie mestskej komory v Bratislave na základe rozboru komorných kníh mesta Bratislavy z rokov 1434 – 1528	411
Szabó, Miloslav: „Klérofašizmus“? Katolicizmus a radikálna pravica v stredoeurópskom kontexte (1918 – 1945)	675
Szórádová, Eva: Franz Paul Rigler: <i>Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen</i> – príbeh jednej učebnice hudby	617
Štefánik, Martin: „Rame di Pollana“ Spišsko-gemerská meď vo Flámsku	

a v Benátkach v prvej tretine 14. storočia	193
Županič, Jan: Zapomenutá elita. Nobilitace židů v Rakouském císařství	47

ROZHLADY

Lukáč, Eduard: Podiel Františka Karšaia na rozvoji komeniológie a dejín školy na Slovensku	295
Šedivý, Juraj: Od historických atlasov miest ku komplexným pamäťovým portálom. Digitalizácia ako zmena diskurzu v urbánnej historiografii	119

MATERIÁLY

Đurková, Mária: Historiografia v Historickom ústave SAV v rokoch 2015 – 2016	709
Pehr, Michal: Slovenský diplomat Ilja Rath v československých službách u Svatého stolce	335
Vozár, Jozef: Začiatky pestovania právnej vedy na Slovensku: Sté výročie založenia <i>Právneho obzoru</i> a prvé osobnosti slovenskej právnej vedy	321

DISKUSIA

Alberty, Július: Zamyslenie sa nad reedíciou župnej monografie Gömör-Kishont vármegye z vydavateľstva Patrióta	727
Holec, Romna: Odpoveď prof. M. Kohútovej	735
Kohútová, Mária: Reakcia na časť štúdie profesora Romana Holeca	733
Tajták, Ladislav: Poznámky k dielu: Peter Kónya a kol. <i>Dejiny Uhorska</i> (1000 – 1918)	133

RECENZIE

Hudáček, Pavol: Castrum Salis. Severné pohraničie Uhorska okolo roku 1000 (Miroslav Lysý)	541
Jančík, Drahomír – Štolleová, Barbora (Eds.): Pivo, zbrane, tvarůžky. Podnikatelé meziválečného Československa ve víru konjunktur a krizí (Ludovít Hallon)	151
Kiss, László: A jó palócok és tót atyafiak orvosai (Katarína Pekařová)	144
Kováč, Dušan – Kowalská, Eva – Šoltés, Peter a kol.: Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí (László Vörös)	737
Kováčová, Anna: Po stopách slovenskej minulosti Budapešti (Luboš Kačírek)	147
Londák, Miroslav – Sikora, Stanislav – Londáková, Elena: Od predjaria k normalizácii (Jakub Drábik)	356
Magocsi, Paul Robert. Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov (Magdaléna Lavrincová)	744
Macho, Peter – Kodajová, Daniela a kol.: Ľudovít Štúr na hranici dvoch vekov (Peter Švorc)	353

Nodl, Martin: Středověk v nás (Hana Chorvátová)	141
Riccardus Bartolinus/Richard Bartolini: <i>Odeporicon</i> (Miloš Marek)	543
Stone, Dan: Concentration camps. A short history (Denisa Nešťáková)	545
Štefánský, Michal – Michálek, Slavomír: Mílniky studenej vojny a ich vplyv na Československo. Od Trumanovej doktríny po Vietnam (Pavol Petruť)	156

GLOSÝ

Všeobecné dejiny

Čapková, Veronika. Mezi texty a textiliemi (Ivona Kollárová)	361
--	-----

1526 – 1848

Čovan, Miroslav. Historické nápisy zo Šariša do roku 1650 (Ivona Kollárová)	551
Duchoňová, Diana – Duchoň, Michal. Zločin v meste (Radka Palenčárová)	362
Ivantsynová, Tatiana – Viršínská, Miriam. Na ceste k literárnej vzájomnosti (Peter Šoltés)	552
Kónyová, Annamária. Kapitoly k dejinám reformovanej cirkvi na východnom Slovensku (Anton Liška)	549
Liška, Anton – Gojdič, Ivan. História a architektúra gréckokatolíckych muro- vaných chrámov tereziánskeho typu na Slovensku (Annamária Kónyová)	749
Pácalová, Jana. Rozprávky Janka Rimavského (Marcela Bednárová)	163

1848 – 1945

Haburaj, Tomáš – Zubko, Peter. Financovanie cirkvi v medzivojnovom období (Peter Olexák)	365
Hlavinka, Ján. „Dôjst' silou-mocou na Slovensko a informovať...“ (Martin Posch)	555
Nižňanský, Eduard – Nešťáková, Denisa (Eds.). Women and world war II. (Ivan Kamenec)	750
Zemko, Milan – Hanula, Matej (Eds.). Milan Hodža na vrchole politickej kariéry (Ivan Kamenec)	554

Prehľadné práce

Baláži, Peter a kol. Historiografia financií na území Slovenska (Matej Boór)	556
Brezina, Peter. 350-ročná história kníhtlače v Skalici (Július Bartl)	369
Gajdošová, Martina – Kerecman, Peter. Prvé ženy v slovenskej advokácii (Peter Mosný, Mária Laclavíková)	165
Pollák, Miroslav (Ed.). Udavačstvo (Juraj Benko)	167
Vozár, Jozef. Významní slovenskí právnici z Liptova (Peter Mosný, Mária Laclavíková)	751

Regionálne dejiny – zborníky

Ostravské dělnické kolonie III, II, I (Jakub Štofanič)	366
Švorc, Peter. Štrbské vizitácie a ich aktéri (Eva Kowalská).....	168

KRONIKA

<i>Ars apodemica alebo umenie cestovať</i> (Diana Duchoňová).....	757
Collegium Carolinum 60-ročné a konferencia o Habsburskej monarchii ako „kooperatívnom impériu“ (Elena Mannová, Gabriela Dudeková).....	376
XIX. Medzinárodná vedecká konferencia z cyklu „Kultúra strednej Európy“ na tému „Zastupiteľské systémy a parlamentarizmus v strednej Európe v historickom vývoji“ (Miriam Laclavíková, Štefan Siskovič)	174
XX. medzinárodná vedecká konferencia z cyklu „Kultura Europy Środkowej“ na tému „Rola arystokracji w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska“ (Miriam Laclavíková, Štefan Siskovič).....	182
Faces of the Community: Agency and Meaning in Urban Visual Communication, Central Europe 1400–1700 (Blanka Szeghyová)	173
Konferencia <i>Baníctvo na Slovensku a v Rumunsku v 15. až 18. storočí</i> (12. zasad- nutie Komisie historikov Slovenska a Rumunska) (Daniel Haas Kianička).....	373
Konferencia <i>Reformácia a jej dôsledky na Slovensku</i> (Klára Komorová)	562
Odborná konferencia <i>Dejiny archívov – archívy dejín</i> (Henrieta Žažová)	760
52. Medzinárodný medievalistický kongres v Kalamazoo, USA (Dušan Zupka)	565
Seminár pri príležitosti 100. výročia narodenia pedagóga Ondreja Pavlíka (Miroslava Slezáková).....	177
Správa z konferencie – <i>Výskum národnostnej politiky a národnostných vzťahov v 20. a 21. storočí</i> (Nikola Regináčová).....	559
Unity and diversity of medieval (Central) Europe: Social order and its cohesive and disruptive forces. Olomouc, 30. 3. – 2. 4. 2016 (Peter Fedorčák).....	178
Utváranie vzájomného poznania prostredníctvom vzdelávania (19. a 20. storočie). Francúzsko-česko-slovenská konferencia 23. a 24. októbra 2015 Pardubice, zámok (Bohumila Ferenčuhová)	171
Vedecká konferencia <i>Stredoveké mesto a jeho obyvatelia</i> (Henrieta Žažová).....	758

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE

V ODBORE SLOVENSKE DEJINY

Hajachová, Zuzana. K formovaniu historickej pamäte na Slovensku v 1. polovici 20. storočia (Na príklade vnímania osobnosti prvého prezidenta ČSR T. G. Masaryka).....	188
Herucová, Angelika. Palatíni arpádovských kráľov	569
Špilka, Jozef. Komunistická strana Slovenska na začiatku 50. rokov. Od IX. zjazdu do X. zjazdu	186
Vlasko, Vladimír. Feudálna anarchia na prelome 13. a 14. storočia a páni z Kőszegu	379

**OBHÁJENÉ DIZERTÁCIE NA ZÍSKANIE VEDECKEJ HODNOSTI
DOKTORA HISTORICKÝCH VIED V ODBORE SLOVENSKÉ DEJINY**

Frimmová, Eva. Rok 1515 v premenách času

(na pozadí Bartoliniho diela *Odeporicon*) 763

NEKROLÓGY

Keď sa blízky stáva spomienkou... Za promovanou historičkou

Natáliou Krajčovičovou, CSc. (Ľubica Kázmerová) 571

Odišiel historik najnovších slovenských dejín Jozef Žatkuliak (*1954 – †2017)

(Edita Ivaničková) 573

Zomrel izraelsko-slovenský historik Ješajahu Andrej Jelinek (Ivan Kamenec) 381

Zomrel Valerián Bystrický (1936 – 2017) (Jaroslava Roguľová) 382

Miroslav Londák, Stanislav Sikora, Elena Londáková

Od predjaria k normalizácii

POKYNY PRE AUTOROV

Historický časopis vychádza štyrikrát do roka. Uverejňuje výhradne pôvodné články, ktoré sú výsledkom vlastnej bádateľskej činnosti autora. Príspevky redakcia predloží na posúdenie dvom lektorom. O ich prijatí alebo neprijatí na základe lektorských posudkov a rozhodnutia redakčnej rady Historického časopisu autorov upovedomíme. Autori poskytujú svoje rukopisy exkluzívne *Historickému časopisu* a pred rozhodnutím redakčnej rady ich neuverejnia v iných časopisoch. Rukopisy sa nevracajú.

Príspevky do Historického časopisu odovzdávajúte, resp. posielajte na adresu redakcie v elektronickej forme (na diskete alebo e-mailom formou prílohy) v textovom editore Word pod operačným systémom Windows. Pri písaní poznámok pod čiarou (nie na konci príspevku) používajte príkaz *Vložiť* a následne *Poznámka pod čiarou*.

Rozsah štúdií, vrátane poznámkového aparátu, by nemal presiahnuť 40 strán (72 000 znakov vrátane medzier), recenzií 10 strán (18 000 znakov vrátane medzier) a anotácií 3 strany (5 400 znakov vrátane medzier). K štúdiu je potrebné pripojiť resumé v rozsahu cca 1 400 znakov, krátky abstrakt (cca 700 znakov) a osobné údaje o autorovi (bydlisko, zamestnanie, e-mail a telefonický kontakt).

Vzhľadom na platnosť *STN ISO 690 – Dokumentácia. Bibliografické odkazy* – je potrebné rešpektovať jej zásady. Niektoré interpunkčné znamienka sa v odkazoch používajú odlišne od pravidiel slovenského pravopisu. Pre uľahčenie citovania uvádzame niektoré vzory:

Odkaz na monografiu (1 – 3 autori):

¹KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 56. ISBN.

²PEŠEK, Jan - BARNOVSKÝ, Michal. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava : Veda, 1997, 311 s. ISBN.

Pozn.: dve alebo tri mená sa navzájom oddeľujú spojovníkom s medzerami po oboch stranách spojovníka.

Odkaz na monografiu (viac ako 3 autori):

³HOLEC, Roman et al. *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva : Víťazstvá a prehry*. Bratislava : Družstevná únia SR, 1995, s. 201-202. ISBN.

Pozn.: čísla strán v rozpätí strán sa uvádzajú so spojovníkom.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v politickom systéme Československa : Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992, 99 s. ISBN.

Pozn.: Ako prvý údaj sa uvádza meno editora, ak má primárnu zodpovednosť za zostavenie diela. Pri viacerých zostavovateľoch meno prvého na titulnom liste.

Pozn.: Osoby, ktoré majú sekundárnu zodpovednosť (napr. vedeckí redaktori, editori, prekladatelia...) sa uvádzajú za názvom.

⁵*Slovenská veda : zborník zo 14. medzinárodnej konferencie*. Ed. Elena Nedorostová. Bratislava : Veda, 2001, 248 s. ISBN.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶MICHÁLEK, Slavomír. Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939 – 1945. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava : Veda, 2002, s. 301-317. ISBN.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷KOVÁČ, Dušan. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 2, s. 233-244. ISSN.

Odkaz na už uvedený prameň:

⁸KAMENEC, ref. 1, s. 37.

V prípade, že v jednej poznámke sú uvedené dva pramene toho istého autora, v ďalších poznámkach uvádzame aj prvé slová názvu prameňa:

⁹KAMENEC, Po stopách, ref. 1, s. 12.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elektronickej súdežnej Slovenskej národnej bibliografii. In *Bibliografický zborník 2000 – 2001* [online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zbornik_2000_2001.pdf>

Všeobecné poznámky:

- Ak v prameni nie je uvedené miesto vydania, rok vydania, vydavateľstvo uvádzame:

b. m., b. r., b. v.

- V prípade viacerých miest vydania a vydavateľstiev sa názov vydavateľstva pridá k príslušnému miestu vydania:

Praha : Argo; Bratislava : Concordia, 1999.

- Ak je viac miest vydania a len jeden vydateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou:

Bratislava; Martin : Osveta, 1956.

- Údaje v bibliografickom popise citovaného prameňa sa uvádzajú v jazyku prameňa až po údaj o rozsahu. Preklad názvu sa môže pripojiť v hranatých zátvorkách.

- Skratkou pre označovanie strán alebo strany je s., ročníky časopisov a čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami. Pokiaľ sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné uvádzať okrem strán aj číslo.

- Odkaz na archívny prameň:

Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Poverenieťvo informácií a osvety (ďalej PIO), kartón (ďalej k.), č. j. 785.

Adresa redakcie:

Historický časopis, Historický ústav SAV, P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19

IČO vydavateľa: 00 166 944

Tel.: +421-2-529 25 753; 0908 09 89 37

E-mail: hiscaso@gmail.com

[http: http://www.historickycasopis.sk/](http://www.historickycasopis.sk/)

objednávky: písomne, telefonicky, mailom, prípadne prostredníctvom elektronického objednávkového formuláru na webovej stránke časopisu

Dátum vydania: november 2017

CONTENTS

Methodology and Historiography

- L u ž n ý, Dušan – V á n ě, Jan: The concept of collective memory – basic starting points and conclusions 577

Articles

- Ma g d o š k o, Drahoslav: The origin and administration of the suburbs of medieval Košice 591
- S z ó r á d o v á, Eva: Franz Paul Rigler: *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* – the history of a music textbook 617
- A r p á š, Róbert: The Pribina anniversary as a celebration of the religious and national tradition of Great Moravia 655
- S z a b ó, Miloslav: "Clerical Fascism"? Catholicism and the Far-Right in Central European Context (1918–1945) 675
- B a k a, Igor: The Slovak army and anti-Jewish pogroms in the occupied part of the USSR in 1941 689

Materials

- Đ u r k o v á, Mária: Historiography in the History Institute of the Slovak Academy of Sciences in the period 2015–2016 709

Discussion

- A l b e r t y, Július: A review of the new edition of the monograph on the *County of Gömör-Kishont* by the publisher Patrióta 727
- K o h ú t o v á, Mária: A reaction to part of Professor Roman Holec's study 733
- H o l e c, Roman: Reply to Prof. M. Kohútová 735

REVIEW-ANNOTATIONS-BIBLIOGRAPHY-CHRONICLE

INHALT

Methodik und Geschichtsschreibung

- L u ž n ý, Dušan – V á n ě, Jan: Das Konzept des kollektiven Gedächtnisses – Grundlagen und Schlussfolgerungen 577

Studien

- Ma g d o š k o, Drahoslav: Zur Entstehung und Verwaltung der Kaschauer Vorstädte im Mittelalter 591
- S z ó r á d o v á, Eva: Franz Paul Rigler: *Anleitung zum Gesange, und dem Klaviere, oder die Orgel zu spielen* – Geschichte eines Musiklehrbuchs 617
- A r p á š, Róbert: Pribina-Feierlichkeiten als Gedenken an die christlich-nationale großmährische Tradition 655
- S z a b ó, Miloslav: „Klerikalfaschismus“? Der Katholizismus und die radikale Rechte im zentraleuropäischen Kontext (1918–1945) 675
- B a k a, Igor: Die Slowakische Armee und die Judenpogrome auf dem okkupierten Gebiet der UdSSR im Sommer 1941 689

Materialien

- Đ u r k o v á, Mária: Historiographie im Historischen Institut SAV (Slowakische Akademie der Wissenschaften) in den Jahren 2015–2016 709

Diskussion

- A l b e r t y, Július: Überlegungen zur erneuten Ausgabe der Gaumonographie *Gömör-Kishont vármegye* vom Patrióta Verlag 727
- K o h ú t o v á, Mária: Reaktion auf einen Teil der Studie von Prof. Roman Holec 733
- H o l e c, Roman: Antwort von Prof. M. Kohútová 735

KRITIK-GLOSSEN-BIBLIOGRAPHIE-CHRONIK

HISTORICKÝ ČASOPIS

vedecký časopis o dejinách Slovenska a strednej Európy

HISTORICKÝ ÚSTAV SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

P. O. BOX 198, 814 99 Bratislava, Klemensova 19

e-mail: histicaso@gmail.com

<http://www.historickycasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Baďurík, Miloslav Čaplovič, Viliam Čičaj, Vojtech Dangl, Katarína Hradská, Ivan Kamenec, Eva Kowalská, Jozef Leikert, Tünde Lengyelová, Ján Lukačka, Slavomír Michálek, Jan Pešek, Pavol Petruš, Ján Steinhübel, Dušan Škvarna

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanisław Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Peter Haslinger (Marburg), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malif (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Martin Schulze Wessel (München), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožňuk (Moskva).

Výkonná, jazyková a grafická redaktorka: Miroslava Fabriciusová

Vychádza päťkrát ročne. Historický časopis je indexovaný a citovaný od roku 1968 v databázach Arts & Humanities Citation Index, Current Contents, Web of Science a v databáze Scopus od roku 2002. Internetový objednávkový formulár nájdete na adrese: <http://www.historickycasopis.sk>. Nevyžiadané rukopisy nevraciam.

Evidenčné číslo: EV 3084/09

IČO: 00 166 944

Distributed by SAP – Slovak Academic Press s.r.o., Bazová 2, 82108 Bratislava, Slovakia. Distribution are held by KUBON & SAGNER GmbH, Heßstraße 39/41, 80798 München (Germany)

© Historický ústav SAV, november 2017